

Magyar Nyelvőr

A TARTALOMBÓL

<i>Kálmán Béla:</i> Budenz József	321
<i>Cs. Faludi Ágota:</i> Magyar kutatók a Szovjetunió finnugor nyelvű népeinél	323
<i>Hajdú Péter:</i> Reguly Antal	327
<i>Sz. I. Ozsegov:</i> A moszkvai Nyelvtudományi Intézet Nyelv- művelő Osztályának feladatairól	331
<i>Dénes Szilárd:</i> Érdekes jelenségek a számnevek használatában	336
<i>Keresztes Kálmán:</i> A személyragos főnévi igenév használatáról ..	340
<i>Prohászka János:</i> A birtokos összetételek kettős ragozásáról	352
<i>Szabadi Béla:</i> Szenvedő igék, szenvedő magyar nyelv	357
<i>Beke Ödön:</i> Ujságaink nyelvéről	364
<i>Dankó Imre:</i> Túrkevei család- és ragadványnevek társadalmi vonatkozásai	375
<i>Ország László:</i> A magyar nyelv új szótáráról	387
<i>Gáldi László:</i> Az Akadémiai Nagyszótár ügye	408

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LÓRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: BEKE ÖDÖN

TECHNIKAI SZERKESZTŐ: PROHÁSZKA JÁNOS

TARTALOMJEGYZÉK

»Emlékezzünk régiekről...«

<i>Kálmán Béla</i> : Budenz József	321
<i>Cs. Faludi Ágota</i> : Magyar kutatók a Szovjetunió finnugor nyelvű népeinél	323
<i>Hajdú Péter</i> : Reguly Antal	327

Nyelvművelés

<i>Sz. I. Ozsegov</i> : A moszkvai Nyelvtudományi Intézet Nyelvművelő Osztályának feladatairól	331
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Ozsegov cikkének magyar tanulságai	334
<i>Dénes Szilárd</i> : Érdekes jelenségek a számnevek használatában	336
<i>Keresztes Kálmán</i> : A személyragos főnévi igenév használatáról	340
<i>Prohászka János</i> : A birtokos összetételek kettős ragozásáról	352
<i>Szabadi Béla</i> : Szenvedő igék, szenvedő magyar nyelv	357
<i>Radó György</i> : Egy műfordító megjegyzései	361
<i>Beke Ödön</i> : Újságaink nyelvéről	364
<i>Deme László</i> : Az apróságok is fontosak	370
<i>Benkő Jenő</i> : Televízió és plasztikus film	373
<i>Csatkai Endre</i> : Zeneszerzők számai	374

Nyelvjárásaink

<i>Dankó Imre</i> : Túrkevei család- és ragadványnevek társadalmi vonatkozásai ..	375
---	-----

A magyar nyelvtudomány műhelyéből

<i>Országh László</i> : A magyar nyelv új szótáráról	387
<i>Gáldi László</i> : Az Akadémiai Nagyszótár ügye	408

Irodalom

<i>Révay József</i> : Az új magyar Ilias 414. — <i>Láczér István</i> : Hadrovics—Gáldi: Orosz-magyar és Magyar-orsz szótár 430. — <i>Herczeg Gyula</i> : Az új albán-magyar szótár 432. — <i>Rubinyi Mózes</i> : Marx—Engels: A német ideológia 436. — <i>Dénes Szilárd</i> : Kozocsa Sándor: Móricz Zsigmond irodalmi munkássága 437. — <i>Turchányi Ágota</i> : Magyar irodalomtörténet az ált. gimnázium IV. osztálya számára 438. — <i>Prohászka János</i> : Dégh Linda: A szabadságharc népköltésze 442. — Ifjúsági könyvek 444. — <i>Révay József</i> : Az új Gogol-fordítások bírálatához	448
--	-----

Imre Samu

(1917-1990)

„Emlékezünk régiekről...”

BUDENZ JÓZSEF (1836—1892)

Írta: Kálmán Béla

Budenz József a német föld szülötte volt ugyan, de a magyar nyelvtudomány egyik úttörő munkása, a mai tudományos finnugrisztika megalapítója, a magyarországi összehasonlító nyelvtudomány felvirágoztatója, aki magyar tudósokat nevelt, és a magyar tudománynak szerzett elismerést és megbecsülést külföldön is.

Ma élő tudósaink közül egy sincs, aki személyesen ismerte volna, tanításait hallgatta volna, de hatása, szelleme ma is érezhető, hiszen közvetlen tanítványai átoltották szeretetét, megbecsülését az utódokba is. Tanítványai között találjuk Halász Ignácot, Simonyi Zsigmondot, Szilasi Móricot, Szinnyi Józsefet és Zolnai Gyulát, akik egyetemi katedráról adhatták át Budenz örökét saját tanítványaiknak, vagy Munkácsi Bernátot és Vikár Bélát, akiknek ugyan nem jutott egyetemi katedra, de műveik szinte éppen olyan serkentőleg hatottak a későbbi kutatókra. Budenz tanítványai közül Simonyi, Munkácsi és Szinnyi kapcsolja össze leginkább a finnugor nyelvészet első professzorát és a ma élő idősebb nyelvész-nemzedéket.

Budenznek személyes varázsán kívül művei teszik nevét halhatatlanná a nyelvtudományban: legtöbb munkáját még ma is gyakran és nagy haszonnal forgatjuk. Joggal mondja Zsirai Miklós a Budenz születésének 100. évfordulójára írt megemlékezésében a Magyar—ugor szótárról: „Több, mint félszázad múlt el a MUSz megjelenése óta, s ez idő óta nagyot fordult a világ. Bőséges megbízható nyelvi anyagra tettünk szert, sokkal jobban megismertük a nyelv életjelenségeit, számottevő mértékben tökéletesedett a vizsgálati módszer is, ám Budenz szótára ennek ellenére sem szorult a történeti emlékek múzeumába. Ma is ott áll íróasztalunkon, legtöbbet forgatott könyveink szenioraként, s ha valami finnugor etimológiai gondolatunk támad, legelőször ő hozzá fordulunk tanácsért, döntésért” (MNy 32: 157).

Valóban, szinte megdöbbentő, hogy olyan sovány és gyarló nyelvi anyag alapján, ami Budenznek rendelkezésére állt, milyen határozott biztonsággal tudta kiválogatni a finnugor szófejtések megdönthetetlen és vitathatatlan törzsanyagát. Nézzük csak a manysi nyelvi anyagot! Nem lehetett még ismeretes előtte Munkácsi és Kannisto páratlan gazdagságú gyűjtése. De meg Ahlqvist elég sovány szójegyzéke is csak egy évtizeddel a MUSz. megjelenése után látott napvilágot. Így Budenz a manysi anyagban csak a Hunfalvytól megfejtett Reguly-féle szövegekre és a nagyon pontatlan és megbízhatatlan biblia-fordítások nyelvi anyagára volt utalva. Mégis tréfás panaszképpen hangzik el időnként finnugor nyelvészeink szájából, hogy nehéz ma már jó finnugor etimológiát csinálni, mert Budenz már mindent megírt.

A MUSz jelentőségét egy mondatban így foglalhatnánk össze : maig is szókincsünk finnugor elemeinek leggazdagabb tárháza.

Ugyanezt mondhatjuk töredékben maradt utolsó nagyszabású művéről : Az ugor nyelvek összehasonlító alaktanáról is. Ha fellapozzuk az újabb összefoglaló munkákat, amelyek a finnugor vagy az uráli szóképzésről szólnak (pl. NyH.7, Györke J.: Die Wortbildungslehre des Uralischen, Tartu, 1935, Lehtisalo T.: Über die primären uralischen Ableitungssuffixe MSFOu. 72), lépten-nyomon megtaláljuk az UA-ra való utalásokat. Természetes, hogy ebben a munkában is vannak tévedések, túlságosan merész egyeztetések, vannak a rendelkezésre álló nyelvi anyag sovány volta miatt hiányosságok, mégis Budenz Ugor Alaktana alapköve marad a finnugor alaktannal, különösen a szóképzéssel foglalkozó további munkálatoknak.

Budenz azonban nemcsak a finnugor szókincs és alaktan vizsgálata terén alkotott maradandót, hanem meglepően gazdag tartalmú tanulmányokban fejtette ki a magyar igekötő-rendszer keletkezését és néhány gyakoribb igekötőnk (*meg-, el-*) jelentésárnyalatainak történetét is. Művei tulajdonképpen vitacikkek Zahourek és Brassai állításaival szemben, de vita közben részletesen kifejti saját álláspontját (NyK 2, 3, 5). Meglepő, hogy német anyanyelvű létére (amit Brassai szemére is vetett) milyen otthonosan mozog igekötős igéink finom jelentésárnyalatai között, és milyen mintaszerűen vezeti le a mai absztrakt jelentéseket az eredetileg konkrét irányt jelöltő határozószavakból.

A fentiekben csak egészen röviden utaltam Budenz néhány olyan művére, amelyek még ma is élő forrásai tudományunknak. Tudománytörténeti jelentősége azonban nem merül ki ebben. Az ú. n. ugor-török háborúban, amely közte és Vámbéry között zajlott le, a vita tüzeiben szilárdította meg a magyar nyelv finnugor eredetének tételét. Nem akarjuk természetesen kisebbiteni Sajnovics és Gyarmathi érdemét, akik a finnugor rokonságot először bizonyították be tudományos módszerességgel. Ők még a minden nyelv rokonságával, vagy a magyar-héber, magyar-keleti nyelvek rokonítgatásával szemben mutatták meg józan, tudományos érvekkel, hogy a magyar nyelv nem társtalan ugyan, de nem is a héberrel vagy más keleti nyelvekkel rokon, hanem csak a finnugor nyelvcsalád többi tagjaival.

Mégis, még a múlt század ötvenes éveiben is, sokan voltak nálunk, akik a magyar-török nyelvrokonságot vallották, sőt a kor legnagyobb nyelvészei is az urál-altaji rokonság hívei voltak. Azt vallották, hogy a magyar nyelv nemcsak a finnugor, hanem a török nyelvekkel is rokonságban van. Így vélekedett kezdetben Hunfalvy és Budenz is, sőt Budenz a 60-as évek elején a magyar nyelvet a finnugor és török nyelvek közé helyezte, de a törökséghez közelebb. Éppen ennek a megállapításnak következményeképpen kezdett a török nyelvekkel behatóbban foglalkozni, majd Hunfalvyval megosztva a munkát, Reguly csuvas és finnugor hagyatékát is feldolgozta. Valószínűleg ekkor érlelődött meg benne az a meggyőződés, hogy előbbi állásfoglalása helytelen volt. Ezt a tévedését a 60-as évek végén be is ismerte, és a tanulmányozott finnugor nyelvi anyag segítségével több, mint nyolcszáz finnugor etimológiát állított össze. Így bebizonyította Gyarmathiénál sokkal gazdagabb anyag alapján a magyar szókincs alaprétegének finnugor voltát.

Vámbéry kezdetben Budenz munkássága nyomán a magyar nyelvnek a finnugorsággal való közelebbi rokonságát hangoztatta, és a török nyelvi „rokonságot” csak újabbnak, másodfokúnak tartotta. Összeállított egy összehasonlító magyar—török szójegyzéket, amelyben ezt a másodfokú rokonságot igyekszik

bizonyítani. Budenz kimutatta ennek a szójegyzéknek súlyos módszerbeli hibáit (NyK 10 : 67—135). Ilyen az, hogy Vámbéry nem tesz különbséget ősi egyezés és későbbi jövevényszavak közt; hogy sokszor önkényesen igazítja a magyarhoz hangalakban vagy jelentésben a török szavakat; hogy hangutánzó szavakat, vagy a törökben nagy számmal előforduló arab és perzsa jövevényszavakat rokonít — ha másodfokon is — a magyarral.

Vámbéry csaknem tíz évig várt válaszával. Nála Budenzcel ellentétes fejlődést látunk. A másodfokú török rokonságot elsőfokúvá lépteti elő, és támadással felel a bírálatra. Megtámadja a MUSz-t, majd az eddiginél terjedelmesebb anyaggal igyekszik igazolni a magyar-török rokonságot. Budenz pompás feleletében kimutatja Vámbéry rosszhiszeműségét, csalárd játékait a számokkal, majd „Vámbéry úrnak török nyelvújítása“ című cikkében leleplezi Vámbéry hibás idézeteit és a magyarhoz önkényesen hozzáidomított török szavait (NyK 17 : 450, 18 : 1).

Az ugor-török háború Budenz teljes győzelmével végződött. A tudomány győzelmet aratott a dilettantizmuson. A babonák azonban szívós életűek. Még ezután is föl-fölbukkantak hasonló, sőt még Vámbérynél is kevésbé szakavatott emberek tollából olyan írások, amelyek a finnugor nyelvtudomány eredményeit tudományos babonának, dogmának minősítették. A marrizmus rövid hazai pályafutása alatt Budenz neve kezdett hovátovább rosszcsengésűvé válni. Ezen nem is csodálkozhatunk. Hiszen Marr és követői a legfőbb tüzet az összehasonlító nyelvtudományra irányozták, a mai magyar—finnugor összehasonlító nyelvtudomány pedig Budenz munkásságából sarjadt ki.

Sztálin elvtárs tanulmányai — tudjuk — visszahelyezték jogába a történeti-összehasonlító módszert. Ma már senki sem gondolhatja komolyan, hogy minden elvetendő, ami Marr előtt a nyelvtudományban történt. Haladó hagyományaink tisztelete Budenz megbecsülésére kötelez. Ma már szabadon tisztelhetjük benne a magyar nyelvtudomány egyik legnagyobb alakját, és munkánkban értékesíthetjük eredményeiből mindazt, ami helyes és maradandó.

MAGYAR KUTATÓK A SZOVJETUNIO FINNUGOR NYELVŰ NÉPEINÉL

Írta : Cs. Faludi Ágota

A múlt század a tudományos földrajzi és néprajzi expedíciók korszaka volt. A térkép fehér foltjainak felderítésében dicső részük volt a magyar utazóknak : Kőrösi Csoma Sándor, Benyovszky Móric, Magyar László, Teleki Sámuel, Biró Lajos és mások elévülhetetlen érdemeket szereztek távoli világrészek bejárásával, térképezésével, néprajzi leírásokkal.

A magyar tudományos élet számára mégis azok a kutatóutak jelentették a legnagyobb segítséget, lendítőerőt, amelyeknek nyomán nyelvrokonainkról való ismereteink gyarapodhattak.

„Nincs gyarmatunk, tengerünk“ — írja az Akadémiához szóló előterjesztésében az első finnugor nyelvész-utazó, Reguly Antal, — „ahová tudományos expedíciókat küldhessünk, . . . hogy bámulatra és tiszteletre bírjuk a népeket irántunk. Eredetünk és nyelvrokonaink azon sarok, melly körül tehetünk s csak mi tehetünk felfedezéseket, s ha mindent nem akarunk idegenektől várni, — s várni siker nélkül — tennünk is kell.“

A múlt század második felében végleg bizonyossá vált a magyar tudományos közvélemény előtt, hogy vannak és hol vannak a magyar nyelv rokonai. Mind — a lappok egy részét kivéve — egy hatalmas, kissé titokzatos és félelmes, félig európai, félig ázsiai birodalomban éltek : a finn fenyvesek fája, az Ob hála és az irtatlan erdők vadja után egyaránt a fehér cár adószedői, hivatalnokai, pópái szedték az adót.

A finneknek már volt ébredező nemzeti irodalmuk, de a többi, rokonsági fokban közelebbi finnugor nyelvről csak kétes értékű szójegyzékek, orosz pópák készítette bibliafordítás-töredékek alapján alkothattak maguknak fogalmat a kutatók.

Ilyen hiányos anyag természetesen korántsem volt elegendő ahhoz, hogy valóban magas színvonalú kutatómunkával, megbízható eredmények közzétételével harcoljon a magyar tudomány a „keleti rokonság” csalóka eszméjének bódulata ellen. Sajnovics és Gyarmathi igazát csak úgy lehetett — korszerű formában — igazolni, ha újabb, megbízhatóbb anyagközlésekre épül fel az akkor még gyermekcipőben járó finnugor összehasonlító nyelvtudomány.

Reguly és az ő nyomdokában haladó kutatók a cári Oroszország kis népeinél jártak, akiket az adóterhek, a kulákok, kereskedők és samánok kizsákmányolása, a tudatlanságuk következtében terjedő járványok és a lelkiismeretlenül terjesztett pálinka átka a pusztulás felé kergetett. Ma, hála a lenini—sztálini nemzetiségi politikának, kizsákmányolóiktól megszabadulva, nemzeti öntudatukban megerősödvé, újra virágzásnak indultak a hatalmas Szovjetunió testvéri családjának finnugor nyelvű népei is.

Ha végigtekintünk a magyar kutatók utazásainak történetén, számos példáját látjuk annak, hogy orosz tudósok és az orosz Akadémia segítette őket nehéz, áldozatos munkájukban. Az a sokrétű támogatás, útmutatás, anyagi és erkölcsi segítség, amit a magyar utazók az orosz tudósoktól kaptak, ékes példája az évszázados orosz—magyar kulturális kapcsolatoknak.

Az első, aki elindult a nagy útra, hogy ma is felbecsülhetetlen értékű anyaggal járuljon hozzá a finnugor összehasonlító nyelvtudomány felépítéséhez, Reguly Antal volt.

A fiatal jogász északi tanulmányútja során vetődött el Stockholmba, onnan a finn nemzeti ébredés egyes harcosainak hívására ment Helsinkibe. Finnek keltették fel érdeklődését a magyar nyelv eredetének és rokonságának kutatása iránt. Tudomást szerzett hamarosan a keleti finnugorságról és arról, hogy a magyar nyelvnek alighanem ott, Oroszország belsejében vannak közelebbi rokonai. Megérlelődött benne a terv: el kell mennie az Urál és a Volga vidékére, gyűjtenie kell rokonaink nyelvi kincseit.

Első útja Szentpétervárra vezetett. A cárok székhelye az orosz tudományosság központja is volt: a Katalin cárnő alapította Akadémia, a múzeumok, levéltári gyűjtemények legjava ott volt. 1841 nyarától több, mint 2 esztendőt töltött Reguly Pétervárott. A múzeumok, könyv- és irattárak vonzották. Jól megtanult oroszul, megismerkedett — könyvből — a rokon nyelvek egész sorával, sőt a csuvasal és a tatárral is. Közben várta, mit felel lelkes felterjesztésére a Magyar Tudományos Akadémia: tudja-e, hajlandó-e erkölcsiékben és anyagiakban segíteni keleti útját.

Az orosz Akadémia tudósai — köztük is elsősorban Ber etnográfus-antropológus, Sjögren nyelvész, valamint Szavics, Köppen, Schmidt és mások — rokonszenvvel figyelték munkáját, segítették tanáccsal, útmutatással, ajánlásokkal. Sőt, amikor a fiatal magyar kutató már szinte kétségbe esett az Akadémia támogatásának késése miatt, azt is felajánlották neki, hogy az orosz Akadémia egy expedíciója tagjaként kutassa fel a tervbevett területet. Ber akadémikus cikket írt róla a Petersburger Zeitungban, melyben nemes törekvéseit Kőrösi Csoma művéhez hasonlította. Cikke nyomán még a „legfelsőbb körök” szíve is megnyílt Reguly számára. Igaz, hogy az érdeklődés inkább a fiatal tudós lelkes, romantikus személyének szólt — egy tudálekos nagyhercegnő magához is rendelte —, kutatóútjához azonban innen nem ajánlottak segítséget, — az orosz Akadémia és az akadémikusok személyesen annál készségesebbek voltak.

Reguly — nemzeti büszkeségből — visszautasította a támogatást. 1843 őszén végül mégis megérkezett a magyar Akadémia segítsége; azzal, valamint Ber akadémikus baráti kölcsönével kutatónk elindult az Urál vidékére obi-ugor, mordvin és nyenyec, valamint a Volga mellé mari és csuvas tanulmányokra. (A csuvasokat is finnugoroknak vélték akkor.) Több, mint három évig gyűjtötte anyagát a füstös jurtákban, — nyáron moszkító kónozták, télen sarkvidéki fagy dermesztette. Szövegeket, szójegyzékeket, nyelvtani formulákat és néprajzi megfigyeléseket vetett papírra, közben — inkább csak saját céljaira — térképezte is útját, hiszen olyan vidéken járt, amelynek nagy része még „terra incognita” volt az orosz geográfusok számára is. Saját megfigyeléseit és az ottani lakosok közléseit vázolta fel, — a messze földeken nomadizáló réntenyésztők, vadászok, halászok

meglepően pontos, részletes adatokat szolgáltatottak, bár távolságmegjelöléseik nem haladták meg a „kutyaugatásnyi“, „nyíllövésnyi“ megjelölések kétes pontosságát.

Betegség, fejfájás, idegláz kínozta, anyagi helyzete is fölöttébb bizonytalan volt. Későbbi kutatók leírásából, leveleiből is tudjuk, hogy milyen költséges volt az utazgatás, kutatás az Urál vidékén, még ha a kutató meg is elégedett a legprimitívebb közlekedő eszközökkel és lakáslehetőségekkel. (Igaz, aki kényelemre vágyott, nem is utazott akkor az Ob mellékére!) Az anyagi nehézségekkel küzdő magyar Akadémia segélye nem csurrant, legfeljebb csöppent, gyakran erősen késett, Reguly többször is megszakította volna útját, ha Berék nem segítette volna baráti kölcsönökkel.

1846-ban, fáradtan, kimerülten, de nagy kincsel tarsolyában, visszatért kiindulópontjára, Pétervárra. Ott éppen egy geológiai expedíció készült az Urálba. Az orosz Földrajzi Társaság, Köppen és Struve révén, felkérte Regulyt, készítse el útja térképét, — ezzel az útra készülő Hofman-expedíció munkáját jelentősen megkönnyítene.

Valóban, Reguly el is készítette az Urálvidék térképét. Nagy területről van szó: 12 szélességi (58°—70°) és 17 hosszúsági foknyi (72°—89°) része ez Szibériának. A közölt tereptárgyak és helynevek tömege igen nagy mértékben segítette a Hofman-expedíciót, melynek minden tagjánál megvolt a térkép egy-egy litografált példánya. Az expedíció kiadványának II. kötetében Hofman, az expedíció vezetője, melegen emlékezett meg a Reguly-térkép nyújtotta segítségéről. Persze, az expedíció szakszerű munkája nyomán a térkép részleteiben módosult, de úttörő jelentősége ezzel nem csökkent.

Sajnos, az 1846-ban kiadott térkép maradt Reguly útjának egyetlen olyan eredménye, amely még életében napvilágot látott, kivéve még az Akadémian előadott értekezését, amelyben Gützlaff dzungár-elméletét bírálta nagy tudományos felkészültséggel. Hazatérte után, egészen 1858-ban bekövetkezett haláláig, élete már csak testi és szellemi hanyatlás volt, nem volt képes arra, hogy hozott kincseit feltárja. A lelkes ifjú tudós erejét felőrölte az éveken keresztül, mostoha körülmények, izgalmak között végzett nehéz munka. Szinte teljesen magyarázatok, fordítások nélkül való, gyakran ceruzával írt, elmosódott feljegyzései, melyeknek nagyobb része olyan nyelvek anyagát közölte, amelyekről még alig volt a tudománynak megbízható adata, mások feldolgozására maradtak.

Szibéria népei különben minden „oroszforma“ (vagyis nem bennszülött) embert gyanakvással fogadtak. Mi mást akarhat az orosz ember, mint katonát vagy adót szedni, — vagy éppen keresztelni. Már pedig az ilyesminek korántsem örültek... Az obi-ugorokat különben a cári időkben, gyenge szervezetük és alighanem vélt értelmetlenségük miatt, nem tartották alkalmasnak a katonáskodásra, — ezt a lebecsülő végzést szibériai rokonnaink privilégiumnak tartották. Félték, hogy a hozzájuk látogató „oroszforma“ ember ezt a — valójában nagyon megszegényítő — „privilégiumukat“ akarja megszüntetni. Ma, egészséges életkörülmények között, természetesen az obi-ugorok is méltókká váltak arra, hogy fegyvert foghassanak nagy szovjet hazájuk védelmében, ahogy ez minden szovjet polgárnak szent joga és kötelessége...

Reguly a haladó tudós és az igaz ember biztonságával mutatott rá arra egy Toldyhoz írt levelében, hogy a manysik szellemi eltompultsága korántsem az égövi hatások következménye, „hanem oly hatásoké, melyek alapja a társadalmi élet viszonyai-ban keresendő. Ha tehát a népeket műveletleneknek, vadaknak hívogatjuk s ez elnevezéseknek bizonyos értelmet és tartalmat kívánunk tulajdonítani, az csak az lehet: hogy az emberi táplálkozásnak és így magának az életnek alapja alacsonyabb és fejletlenebb, amennyiben bizonytalanabb... nem pedig mintha az egyes ember s annak érzés- és gondolkodásmódja volna vad“. Reguly véleménye lényegében a becületes materialista gondolkodás eredménye.

Reguly kutatóútjának emléke a manysik között is fennmaradt. Munkácsi Bernát közel félévszázad múlva még hallotta, milyen szeretettel emlegették az öregek azt a kedves, „oroszforma“ férfit, aki szintén meséltette, énekeltette őket, mint Munkácsi tette.

Regulyval talán hővebben foglalkoztunk, mint amennyit egy rövid cikk keretei elbírnak. De Reguly úttörő volta, haladó és hazafias gondolkodása, valamint az a tény, hogy a következő két kutató, Munkácsi és Pápay az ő nyomában, az ő tapasztalatain

okulva járt nyelvrokonaink között, érthetővé teszi, hogy ezzel az igen rokonszenves, tragikus sorsú tudós-egyéniséggel bővebben foglalkoztunk.

Amikor Reguly, 39 éves korában, de már megtört aggastyánként, meghalt, hagyatékának legbecsesebb része, manysi és chanti gyűjtése szinte kibogozhatatlan írászövedék volt, fordítás és jórészt jegyzetek nélkül, sorokra tördeletlenül, megmagyarázatlan átírással. Hunfalvynak igen nehéz munka árán sikerült a manysi gyűjtések egy részét jól-rosszul, de inkább rosszul, értelmezni és kiadni (1864), aztán nem volt további út.

Budenz József biztatására egy fiatal tudós, Munkácsi Bernát vállalkozott több mint félévszázada arra, hogy bejárja Reguly útját és ott, a helyszínen megfejtí a kéziratok rejtélyét.

Munkácsi okult Reguly tragikus végzetén, ezért elhatározta, hogy mielőtt olyan nagy fába vágja fejszéjét, mint a manysi szövegek megfejtése, előbb, mintegy hasznos kísérlet és gyakorlat céljából, könnyebb területen gyűjt. Ezért első útja a jobb életkörülmények és tűrhetőbb éghajlati viszonyok között élő udmurtokhoz vezetett (1885), onnan visszatérve sajtó alá rendezte anyagát és csak 3 év múlva indult a manysik közé. Oda már társat is vitt magával, az antropológus-etnográfus Pápai Károlyt, hiszen egy ember nem lett volna képes oly nagy területen többféle kutatást egyedül végezni.

Mindkét útjának kiindulópontja Kazán volt, ahol különösen Szmirnov történész professzorról és Ilyminkij-jel, a kazáni nemzeti tanítóképző haladószellemű igazgatójával kötött barátságot. Második útja előkészítésében már a pétervári Akadémia is részt vett: különösen a híres turkológus, Radloff fáradozott azon, hogy Munkácsi útját nyílt kormányrendelet könnyítse meg. Baudoin de Courtenay, az észti Weske és más neves tudósok is készséggel segítettek. Az alsóbb hatóságok hol nagyon készségesek voltak, hol feleslegesen akadékoskodtak. A nyílt kormányrendelet nem egy esetben nem várt tekintélyt kölcsönözött az utazónak és úgy járt, mint Gogol polgára, akit revizornak nézett a tisztviselők kara. Egy pápa például annyira megijedt tőle, hogy lekenyerezésére egy meglehetősen értékes chanti evangélium-fordítást ajánlott fel neki. Igaz, volt is oka ijedségre: manysi „hívei“ igen tekintélyes panaszlistát állítottak össze hatalmaskodó, kapzsi papjuk ellen. Egy udmurt faluban meg éppen meg akarta cenzúrázni gyűjtéseit a pápa.

Munkácsit is megszerették az udmurtok és a manysik. Az utóbbiak kedveskedve *ēri-zum*, *mojt-zum*-nak „az ének embere, a monda emberé“-nek nevezték el. Munkája nem volt könnyű: a manysik életkörülményei nem javultak meg Reguly óta, amellett az a nyelvjárás, amiből elődje nehezen értelmezhető gyűjtése származott, nem volt megatálalható. Mégis sikerült megfejtene az addig zárt titkot, sőt új gyűjtésekkel is gazdagította a magyar tudományt. Reguly szövegei kemény fejtőrést okoztak Munkácsi legértelmesebb, legjobb adatközlőjének, Tatjana Szotyinovának is, aki méltán kiáltott fel egyszer-másszor: „Drága uracskám vagy, de nem értem; akár a fejemet is levágod, ezt a szót nem értem.“

Társa, Pápai Károly, kutatásainak természeténél fogva elválva Munkácsitól, nagyobb területet járt be. Útjában csatlakozott egy orosz geológiai expedícióhoz; ez az együttműködés, valamint a hatóságok, tudósok és műkedvelők segítsége — úti jelentése szerint — sokat lendített munkáján. Az orosz Néprajzi Gyűjtemény is felajánlotta Pápai Károlynak, hogy gyűjtéseit megvásárolja.

A két kutató hazatért Magyarországra. Gyűjtéseik eredménye évtizedekre adott — és ad ma is — bőséges anyagot a finnugor nyelvészeknek.

De hátra volt még a legnehezebb rész: Reguly magyarázat, fordítás, sőt kellő tagolás nélkül, elmosódott írással lejegyzett chanti szöveggyűjtése, nyelvtudományunk hét pecséttel lezárt titka. Megfejtésére már más fiatal kutató vállalkozott a század végén (1893): Pápay József.

Pápay Pétervárot, majd Kazánban végezte előtanulmányait. Mint elődeit, őt is szívesen segítettek az orosz tudósok, különösen Szmirnov és Katanov. A fiatal kutató széleskörű érdeklődése abban is megnyilvánult, milyen lelkesen írt azokról az orosz városokról, amelyeket látott, különösen Kazánról.

Útja különben hasonló körülmények között folyt le, mint Munkácsié. A hatóságok, pópák hol segítették, hol akadályozták. A megfélemlített, elnyomott chantik féltek tőle, alig mertek mesélni, énekelni neki, míg csak rá nem akadt legjobb közlőire.

A munka bizony meghaladta a tanulatlan chantik erejét: Reguly feljegyzéseinek szövevényeit nehéz filológiai munkával kellett kibogozniok. Legjobb közlője, Mikolka is elkeseredetten fakadt ki: „Ha ezt tudtam volna, dehogy szegődtem volna hozzád. Ha azt a fehér subájú, fehér botosú istenfia hajfonatos fejedelemhöst a bére nagy bérével szerződtetted volna, az talán ezt a négyféle nemzetség embere beszélte sok szót megértené, köldöke vágott osztják emberfia osztják-oroszféle úrral együtt hogyan is tudná azokat összehozni.”

Pápay is sikerrel tért haza: megfejtette Reguly szövegeit. Kiadásukat is megkezdte, de be már nem fejezhette, — korai halála után Fazekas, majd Zsirai adja ki hagyatékát.

A Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának támogatásával indult útjára 1911 nyarán Fokos Dávid, a komik kutatója. Rövid utazását 2 év múlva megismételte. Úti jelentésében nem annyira élményeiről, mint néprajzi és társadalmi megfigyeléséről írt — így például arról, hogy a komi értelmiség, abban a korban, rohamosan oroszosodott —, de ugyanakkor ébredezett nemzeti öntudatuk is...

A magyar nyelv hovatarozásának tisztázása Reguly gyűjteményének köszönhető: a magyar finnugrisztika atyja, Budenz, onnan vette hatalmas bizonyító anyagát a Magyar és finnugor nyelvbeli szóegyezések, a Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár és az Ugor Alaktan számára. Azóta is nagy haszonnal forgatjuk a távoli kutatóutak eredményeként kiadott hatalmas köteteket, akár nyelvészeti, akár néprajzi problémára várunk választ.

A népköltészeti szövegeken, fonetikus feljegyzésű szójegyzékeken kívül ma már számos nemzeti irodalmi nyelvű könyv, brossúra, folyóirat, kézisztár szolgáltat anyagot a rokon nyelvekről. A régi gyűjtések mégis becsesek, mert részben az irodalmi nyelvtől távolabb eső nyelvjárásokból, általában régiesebb anyagot találunk bennük.

A Felszabadulás után újra megindult a régi gyűjtések kiadása. Ezt a kiadói tevékenységet nagy örömmel fogadta a finnugor nyelvtudomány és néprajz, — csak azt a kérdésünket kell itt is kifejeznünk, hogy jó lenne még gyorsabban kiadni az évtizedek óta hozzáférhetetlen nyelvi kincseket.¹

REGULY — A NYELVÉSZ*

Írta: Hajdú Péter

A magyar nyelvtudomány történetében Reguly Antal munkássága új korszak kezdetét jelzi. Vele, és elsősorban az ő általa megszerzett rokonnyelvi anyag alapján indul meg hazánkban a finnugor összehasonlító nyelvtudomány művelése.

Reguly fellépése előtt nyelvészetünk egy helyben vesztegelt. A finnugor rokonság gondolatának első, a maguk korában szakavatott képviselői, Sajnovics és Gyarmathi gyökeres fordulatot hoztak ugyan nyelvészetünkbe, kiszakítva azt a romantikus álmódosások útvesztőjéből, munkájukat azonban nem folytatták oly mértékben, hogy tervszerű kutatómunka indulhatott volna meg a magyar nyelvnek a finnugor nyelvekkel való

¹ A magyar nyelvészek utazásairól I. bővebben:

Regulyról: Toldy Ferenc, *Reguly-Album V CXXIX*; Zsirai Miklós: *Finnugor rokonságunk* 515–521; Uő.: *MNy* 39: 400; Vajda László: *Nagy magyar utazók*.

Munkácsi Bernátról: *Budapesti Szemle* 40 k.; Zsirai Miklós: *Finnugor rokonságunk* 550–2; Munkácsi Noémi: *Egy nagy magyar nyelvész* 1943.

Pápai Károlyról: *Földrajzi Közlemények* 26. k.

Pápay Józsefről: *Budapesti Szemle* 1905; *Ethnographia* 24: 257; *Osztják Népköltési Gyűjtemény* (bevezetés).

Pápay Józsefről és Regulyról: *Osztják hősénekek I.* (bevezetés).

Fokos Dávidról: *Keleti Szemle* 12. és 16. kötet.

* Előadás a Magyar Földrajzi Társaság IX. vándorgyűlésén, Zircen 1953. szeptember

összehasonlítása terén. E korszakra visszatekintve el kell ismernünk Hunfalvy Pászavainak igazságát: „... Sajnovics ólta, ... Gyarmathy ólta ... csak az egy Réva: tudott derekasan a' nyelvtudományhoz: de annak sem voltak se társai se utódjai“ (Hunfalvy—Reguly, A vogul föld és nép 43).

Ha Sajnovics és Gyarmathi eredményeit külföldön elismeréssel fogadták is, idehaza különösebb hatását nem tapasztalhatjuk munkásságuknak. „A finn rokonság — írja Toldy Ferenc — ha alapos cáfolókat nem is, de hasonszenvet sem támasztott, az újabb történetíróktól könnyeden elvettett vagy érintetlen hagyatott, az iskola s az élet által pedig teljesen mellőztetett“ (Reguly-album XXI).

Ugyanakkor viszont a külföldi nyelvtudomány nagy lépésekkel halad előre. Vosztokov, Humbolt, Bopp, Grimm fellépése az általános nyelvtudomány fellendülését idézik elő. Kezdenek kifejlődni az összehasonlító nyelvészeti módszerek, a nyelvrokonság megállapításának most már valóban tudományos vizsgálati módszerei.

Ilyen körülmények között egyre sürgetőbbé vált az a feladat, hogy a Sajnovics és Gyarmathi óta elejtett fonalat valaki újra felvegye, s megvizsgálja a magyar nyelv finnugor rokonságának a kérdését.

Ez a szerep Regulynak jutott, eleinte nem is annyira tudományos megfontolásból — hiszen Reguly pályája kezdetén nem is volt képzett nyelvész — mint inkább attól a romantikus ifjú hévtől vezéreltetve, mely őt Észak felé vonzotta. Amikor azonban megismerkedik Sajnovics és Gyarmathi munkáival, észreveszi az ügy fontosságát és aktualitását: „... a' kérdés igen nyomósnak látszék hazánkra nézve, miszerint a' munka nemcsak érdemel, hanem nemzeti ügy lévén, követel is folytatást“ (Hunfalvy—Reguly, A vogul föld és nép 44).

Ez indítja arra, hogy Finnországba utazzék, s hogy ott megszerezze a kutatásaihoz szükséges ismereteket. Értzi nyelvészeti képzettségének hiányát, s iparkodik is ezen segíteni. Nagy hévvel lát neki nyelvészeti studiumainak. Észreveszi, hogy „nincs ... biztosabb és alaposabb mód népek rokonságának megmutatására, mint nyelvük tudománya és összehasonlítása“ (Pápay, Reguly 4).

Azt a feladatot tűzi maga elé, hogy megvizsgálja, a finnugor nyelvek összehasonlítása alapján megállapítható-e vajjon ezeknek a nyelveknek a rokonsága, s hogy az összes finnugor nyelvek megismerése és tudományos kutatása révén visszavezethetők-e ezek a nyelvek egy hajdani közös, egységes alapnyelvre, melyből a mi nyelvünk is származik. A nyelvrokonságnak ilyen felfogása határozott előrehaladást jelent a korábbi szerzők véleményével szemben, mely nyelvrokonainkban az eredeti hazában visszamaradt magyarokat kereste. Ez a felfogás romantikus és idealista, nem veszi tekintetbe a nyelvek fejlődésének törvényszerűségeit, nem ismeri fel a nyelvrokonság mibenlétét. Reguly szakít e hagyományos elképzeléssel — minden bizonnyal a külföldi nyelvtudományi irodalommal való megismerkedése hatásaképpen — s hazai nyelvészeink közül elsőnek képviseli azt a mai összehasonlító-történeti nyelvtudomány által is elfogadott felfogást, mely a rokonnelveket egy közös alapnyelvre vezeti vissza.

Reguly határozottan kijelenti, hogy tanulmányainak s kutató útjának nyelvészeti célja van: „linguistikai utat kellett ... meglépnem“ — mondja (Pápay i. m. 5). Elfogulatlanul, elfogultságtól mentesen kezd hozzá kutatásaihoz. Az igazságot kívánja elérni, nem a rokonság minden áron való bizonyítását: „... beállok a' munkába, mint kincskereső, ki nem tudja ugyan, mit fog találni, de ki, ha eredmény nélkül dolgozandik is, legalább azt mondhatja majd földieinek: ott ne keressetek, ott nem találtok semmit“ (Hunfalvy—Reguly i. m. 45).

Célja megvalósításához sokat kellett tanulnia. Nagynevű kortársának, Castrénnek szellemében ő is azt vallja, hogy a nyelvek összehasonlításához nem elegendő az addig összegyűjtött igen hiányos nyelvi anyag ismerete, hanem feltétlenül szükséges az élő nyelvek elsajátítása, új, megbízható nyelvi anyag gyűjtése.

Ez a felismerés indítja arra, hogy rövid idő alatt elsajátítsa a finn, az észti és a lapp nyelvet, s ez készíti a többi finnugor nyelv helyszíni kutatására is. Jó érzékkel veszi észre, hogy a manysi és a chanti nyelvről kevés megbízható adat áll rendelkezésre, „... de a' mit tudunk, az nyelvtani és szótári tekintetben legnagyobb nyomosságúnak látszik“ (Hunfalvy—Reguly i. m. 47), s ezért választja legsürgősebb feladatának az

obi-ugor nyelvek kutatását. Ezt a feladatot sikerrel meg is oldotta. Alaposan megismerkedett a manysi és a chanti nyelvvel, s egy régen letűnt világ emlékeit mentette meg a tudomány számára a manysi és a chanti néphagyomány gyűjtésével.

Regulynak szándékában állott a többi finnugor nép nyelvével is megismerkedni. Ez a terve azonban nem vált teljes egészében valóra. Szibériai kutatóútja után a marik és a mordvinok, valamint az akkor még finnugor eredetűnek vélt csuvasok nyelvével ismerkedett meg, a permi nyelvek közvetlen tanulmányozására azonban részben az anyagi hiánya, részben romlott egészségi állapota miatt nem került sor.

E vizsgálódások célja az volt — mint mondtuk —, hogy fény derüljön az újonnan egybegyűjtött anyag segítségével a magyar nyelv rokonságára. Reguly másik fő feladatának, a finnugor népek történetére vonatkozó további kutatásoknak előfeltételét látja a nyelvrokonságra vonatkozó eredmények kidolgozásában, és nyelvi gyűjtésével egyidejűleg rokonnépeink életének is minél alaposabb megismerésére törekszik, néprajzi és történeti adatokat gyűjt.

E célkitűzéseken kívül Reguly kutatásait gyakorlati célok is irányították. Egyik jelentésében t. i. arról ír, hogy a magyar nyelv eredetének és kifejlődése menetének nyomát követve „a jelen kétes kérdései kifejtésére tanácsot nyerhetnénk“ (Pápay i. m. 4). Regulynak e kijelentését eddig nem méltatták kellő figyelemre, pedig oly gondolatot vet fel, mely mai nyelvtudományunknak is sarkalatos pontja. Nevezetesen a nyelv fejlődésmenetének a vizsgálata, s annak a nyelv művelésében való felhasználása az elmélet és gyakorlat összekapcsolását jelenti, s Reguly érdeme, hogy ezt a nyelvészet szempontjából oly fontos tényezőt észrevette, ha következetes alkalmazására nem is kerített sort.

Az eddigiekben megpróbáltuk vázolni, milyen célok vezették Reguly Antalt abban, hogy erejét nem kímélve, állandó anyagi gondok között hajtsa végre vállalkozását rokonnépeink tanulmányozására.

Ezekután felmerül az a kérdés, milyen eredménnyel járt utazása, milyen haszon származott belőle a magyar nyelvtudományra?

Útja eredményes volt, mert új, nyelvészeti és néprajzi szempontból egyformán jól használható anyag birtokába juttatta a tudományos világot. Manysi és chanti nyelvi gyűjtése teszi hagyatéka zömét és legértékesebb részét. De sok értékes feljegyzést hozott magával a mari, a mordvin, a csuvas és a nyenyec nyelvre vonatkozólag is. Feljegyzéseinek nagy részét szövegek (mondák, medvénekek, hősénekek, igézetek, medveünnepi színjátékok, dalok, példamondatok), továbbá szójegyzékek, nyelvtani jegyzetek alkotják. Gyűjteményével az volt a terve, hogy megírja a manysi, a chanti, a mordvin, a mari és a csuvas nyelv nyelvtanát és szójegyzékét, s hogy kiadja e népek közt gyűjtött szövegeit. Új feldolgozásban akarta közzé tenni a „nyugati finn“ (azaz a finn, észt, lapp) nyelvek nyelvtanát, s tervbevette — ha nem is saját gyűjtése, de egyéb írott források alapján — a permi nyelvek ismertetését. Életművét egy néprajzi munka és utazásainak leírása zárta volna le. Az előző kötet egyik részében az egész finnugorságot, a másik részében pedig az obi-ugorokat ismertette volna. Külön tanulmányt is tervezett, melyben saját filozófiai nézetét fejtette volna ki a nyelvek „szervezetéről“ általában.

Sajnos, mindezekből a tervek közül semmi sem vált valóra. A hazájába visszatért Reguly testileg és lelkileg ronccsá vált, akiben csak olykor-olykor lobbant fel az alkotás láza, de meggyötört teste akkor is lehetetlenné tette számára terveinek még csak részben való megvalósítását is.

Hogy mégis a finnugor összehasonlító nyelvtudomány magyarországi megteremtőjét ünnepeljük benne, annak oka az, hogy az ő munkássága és példája nyomán indultak meg hazánkban a finnugor összehasonlító nyelvészeti kutatások, és az, hogy mindezek a kutatások nagyrészt az ő általa hozott nyelvi anyag alapján váltak lehetségessé.

Hagyatékának feldolgozása és közkinccsé tétele állandóan foglalkoztatta a nyelvtudomány művelőit. Még életében sokat biztatták jóbarátai, elsősorban Toldy Ferenc és Hunfalvy Pál, hogy minél előbb lásson hozzá szövegeinek fordításához és sajtó alá rendezéséhez.

Először manysi gyűjtését kezdte rendezgetni, s Hunfalvy közreműködésével dolgozott élete utolsó két évében a szövegek fordításán. A munka befejezését azonban Reguly-

nak 1858 augusztusában bekövetkezett halála megakadályozta. Az Akadémia megbízásából Hunfalvy vette gondjába Reguly hagyatékát, s 1864-ben meg is jelent A' vogul föld és nép c. kötet, mely a manysikra vonatkozó történeti és nyelvi anyag első rendszerező kifejtését, s azonkívül a Reguly által gyűjtött manysi szövegeket fordításukkal együtt tartalmazza. Hunfalvy már előzőleg 1859-ben is kiadta és magyarázta a teremtésről szóló manysi mondát, s e két munka azért is nevezetes, mert ezek az első eredeti, manysi nyelvű hiteles szövegközlések. Hunfalvy azonban teljes egészében nem tudta feldolgozni Reguly hagyatékát, még manysi hagyatékát sem. E hiányosságokat később Munkácsi Bernát jeles Vogul Népköltési Gyűjteményében pótolta.

Csuvas, mari és mordvin példamondat-gyűjteményeit, szövegeit, nyelvtani jegyzeteit és szójegyzékeit, valamint szamojéd szótári feljegyzéseit Hunfalvy tanítványa, Budenz József adta ki. Mostohább sors jutott osztályrészül chanti szövegeinek. E páratlan értékű s jelen viszonyaink között is leggazdagabbnak mondható feljegyzések soká hevertek megfejtetlenül kéziratban, míg századunk küszöbén a jeles nyelvtudósunk, Pápay Józsefnek sikerült megtalálnia Reguly szövegeinek kulcsát. Pápay azonban csak egy részét adhatta ki az általa megfejtett és átírt szövegeknek, munkáját halála után mások folytatták, de Reguly anyagából még így is tekintélyes mennyiségű anyag áll kiadatlanul, részben már közlésre is készen.

E szövegkiadások nem várt mértékben termékenyítették meg nyelvtudományi irodalmunkat. Páratlanul gazdag anyaggyűjteménye lendületbe hozta a finnugor tudományok fejlődését, ez indította meg összehasonlító nyelvtudományunk felvirágzását.

Reguly anyaga alapján megbizonyosodtunk arról, hogy az obi-ugor nyelvek állanak a magyarral legközelebbi rokonságban, s ez tette lehetővé az utódok számára több finnugor nyelv tudományos kutatásának megindulását.

Munkálkodása nagyban hozzájárult a finnugor nyelvek osztályozásának lehetővé tételéhez, annak ellenére, hogy az ő osztályozása ma már nem teljes mértékben helytálló.

Igen fontosak a nyelvrokonságról vallott nézetei, mely szerint a rokon népek egymástól elszakadva különböző külső behatások alatt megváltoznak, s így rokonságuk megállapítását egyedül nyelvük összehasonlítása teszi lehetővé.

Nagyjából ma is helytáll az urál-altaji nyelvrokonságról vallott nézete is. Szerinte u. i. e két nyelvcsalád között csak ú. n. „rendrokonság“ vagy „osztályrokonság“ áll fenn, melyen az értendő, hogy az uráli és az altaji nyelvek lényegében egy típust alkotnak (agglutináló nyelvek), de származási, genetikai kapcsolat nem áll fenn közöttük (l. Hunfalvy—Reguly, Vogul föld és nép 47). Ez a nézet különösen akkor tűnik fel igen modern színben, ha tudjuk, hogy Reguly korában, különösen Castrénnek, a nagynevű finn kutatónak a munkássága következtében nagy hatása volt az urál-altaji rokonság gondolatának.

Reguly csak egyetlen egy nyelvtudományi vonatkozású munkájának megjelenését érthette meg. Ez is kisebb jelentőségű, s Gützlaff Károly kínai misszionáriusnak a dzungár-magyar rokonságról vallott, s akkoriban nagy port felvert nézeteit cáfolja.

Ha nyomtatásban megjelent műveinek száma csekély is, s ha nyelvészeti képzettsége kisebb volt is, mint nagy hírű kortársáé, a finnugor tudományok másik nagy hőiséé, Castréné, mégis hervadhatatlan érdemeket szerzett Reguly azáltal, hogy több nemzedék hasznosította az általa összegyűjtött anyagot, s hogy munkássága következtében kiszabadult nyelvtudományunk a hosszas egyhelyben veszteglésből s megindult azon az úton, mely a finnugor rokonság teljes tudományos bizonyításához, a finnugor összehasonlító nyelvészet megteremtéséhez vezetett.

Őt tarthatjuk a modern nyelvtudomány első képviselőjének hazánkban, nemzetközi viszonylatban pedig a finnugor összehasonlító nyelvészet egyik megindítójának.

Reguly Antal 110 évvel ezelőtt lépte át az Urál hegységet, hogy szibériai nyelvrokonaink között búvárkodjék. A sok nélkülözés és viszontagság felőrlötte egészségét, munkakedvét és sírba szállt, mielőtt bármit is fel tudott volna dolgozni nagybecsű gyűjteményéből. Teljesítményei ennek ellenére őszinte tiszteletet ébresztenek a nyelvtudomány minden művelőjében, s a magyar nyelvészet történetének kiemelkedő alakjává avatják finnugor kutatásainknak e tragikus sorsú hőst.

Nyelvművelés

A MOSZKVAI NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET NYELVMŰVELŐ OSZTÁLYÁNAK FELADATAIRÓL*

írta: Sz. I. Ozsegov

1952 augusztus 29-én a Szovjetunió Tud. Akadémiájának Elnöksége határozatot hozott, amelynek értelmében az Akadémia Nyelvtudományi Intézete kebelében nyelv-művelő osztályt kell szervezni. A „nyelvművelés”¹ fogalmával kapcsolatos kérdések körét tudományosan még nem határozták meg. De az elnevezést meghonosító szovjet közönség tudatában egészen világos tartalma van. Mivel a beszélt és írott nyelvben a kiejtés, a helyesírás, a szóhasználat terén sokféle ingadozás és helytelenség észlelhető, a szovjet embereket elsősorban az érdekli, hogyan kell helyesen beszélni és írni. A nyelvtudósoktól várnak feleletet arra, hogy melyek a mai orosz irodalmi nyelvnek s a többi szovjet nép irodalmi nyelvének szabályai, hogy egyáltalán mit értünk nyelvi szabályon, mik az okai a szabálytól való eltéréseknek, s hogy miben is állnak a beszé-
dünkben előforduló helytelenségek és hibák. Ezzel szorosan összefüggenek a beszélt és írott nyelv stilisztikai problémái, a szabatos és szemléletes kifejezésnek, a nyelv tisztaságának és sajátos jellegének kérdései. A nyelvtudósoknak az a feladatuk, hogy a mai nyelv élő jelenségeinek gondos és mindenre kiterjedő tanulmányozása alapján elméletileg megalapozott és a nép számára könnyen érthető kézikönyveket írjanak a nyelvi műveltség emeléséről.

Nem mondhatjuk, hogy a nyelvtudósok eddig elhanyagolták a nyelv szabályozásával kapcsolatos témákat. A közönség köréből érkező kérdésekre választ kellett adni, s ezért a nyelvtudósok, sőt gyakran nem nyelvészek is — a nyelv-művelés előharcosai — idevágó témákat is feldolgoztak. De az irodalmi nyelv szabályozásának és a stilisztikai eszközök rendszerezésének kérdéseit távolról sem oldották meg mindig kielégítően: a forradalom előtt ez a problematika nem tartozott a nyelvészeti kutatás hagyományos tárgyai közé, az arakcsjevi rendszer uralma alatt pedig — jóllehet a szovjet közönség óriási érdeklődést tanúsított a nyelvi műveltség emelése iránt — háttérbe szorították mint nem tudományos feladatot. Ezért a nyelv szabályozásával és a stílus kérdéseivel foglalkozó munkák — kevés kivétellel — empirikus jellegűek voltak, nem volt történeti alapjuk; ez pedig azt eredményezte, hogy szelvében-hosszában terjedtek a purista nézetek és egyéni ízlésből fakadó ítéletek, amelyek semmivel sem viszik előbbre a nyelvi normák kérdésének megoldását.

Azoknak a határozatoknak a szellemében, amelyeket a Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusa hozott a tudományos elméleti kutatás fejlesztéséről és elmélyítéséről, a Nyelvművelő Osztály figyelme legfőképpen a nyelv és a stílus szabályozásának kérdéseivel kapcsolatos alapvető elméleti problémák kidolgozására irányul. A legközelebbi évek fő feladata az, hogy megállapítsuk, milyen elveket kell érvényesítenünk a szovjet népek irodalmi nyelveinek s mindenekelőtt az orosz nyelvnek a szabályozásában. Meg kell alapoznunk és határoznunk a nyelvi normának, mint olyan történetileg kialakult jelenségnek a fogalmát, amely a belső törvények által igazgatott nyelvi fejlődés történeti törvényszerűségeire támaszkodik. Ha nem tudjuk helyesen megoldani ezt a sarkalatos kérdést, akkor sohasem jutunk túl a merőben önkényes ítélezéseken és a nyelv empirikus vizsgálatán.

Igy pl. az orosz irodalmi kiejtés szabályozása terén egy sereg kérdéssel zsákutcába kerülünk, ha nem oldjuk meg elméletileg és történetileg a kiejtésbeli ingadozás mibenlétének kérdését. Még nyelvész körökben is igen elterjedt az a vélemény, hogy az ú. n. moszkvai ejtés normái, amelyeket 1928-ban D. N. Usakov írt le „Az orosz ortoepia és

* Megjelent a »Voproszi jazikoznanyija« 1953 évi 1. számában.

¹ Szó szerint: »a nyelv kultúrája« (kultúra recsi). A továbbiakban a »nyelvművelés« és a »nyelvi műveltség« kifejezések az orosz »kultúra recsi« megfelelőiként váltakoznak. A ford.

ennek feladatai“ c. közismert cikkében, a mi időnkben is mértékadó. Akik azt hirdetik, hogy ezeket a szabályokat teljes tisztaságukban meg kell őriznünk, hajlanak arra, hogy holmi egyetemes, időtől független kategóriát lássanak bennük, míg a tőlük való eltérést a nyelv beszennyezésének vagy a helyesírás káros hatásának minősítik. Rendszerint a Kis Színházra hivatkoznak, mint ahol tisztán őrzik ezeket a normákat. Holott a moszkvai kiejtés, az orosz nyelv hangrendszerében számos korszakon át végbement fejlődés terméke lévén, maga is történelmi kategória, amely éppúgy, mint a nyelv minden oldala, fejlődik, és az új történelmi viszonyok között fokozatosan megváltozik.

Számos történelmi okból kifolyólag az orosz irodalmi nyelv mélyrétegeiben fejlődése során mindig igen sok kiejtésbeli változat élt; ezeket néha stilisztikai megfontolások teszik érthetővé, mégpedig hol bizonyos köznyelvi jelenségek kifejlődése, hol az irodalmi kiejtés hagyományai, amelyek valamelyik nyelvjárás nyelvszokásán alapulnak. Sok változat keletkezett így: a melléknevek tövégi, posztlingvális kemény, ill. lágy mássalhangzója (*sztrogij*, ill. *sztrogaj*), a kemény, ill. lágy *sz* a visszaható igékben (*milsza*, ill. *milszja*), az *s*-hangok után a hangsúlyos szótag előtt álló magánhangzó minősége (*sagi*, ill. *sigi*), a palatális mássalhangzó előtti mássalhangzó palatalizálódása, nem teljes palatalizálódása, illetve a palatalizálódás elmaradása (*eszteszivenno*, ill. *esz'tesz'tvenno*) és sok más. A 18. sz. elején felmerült az a kérdés, hogyan ejtendőek az idegen eredetű szavak, nevezetesen az, hogy idegen szavakban keményen vagy lágyan ejtendő-e az *e* előtt álló mássalhangzó (*renegat* vagy *r'en'egat*). A 19. sz. derekára alakult ki az a kiejtésbeli rendszer, mint irodalmi norma, amelyet több „moszkvainak“ neveztek el. Azok a kiejtésbeli változatok azonban, amelyek nem honosodtak meg a 19. századi moszkvai normában, nemcsak hogy tovább éltek, hanem a helyesírás hatására kezdtek túlsúlyba kerülni (ez az írni-olvasni tudás széleskörű elterjedése folytán teljesen érthető), és mint új normák meggyökeresedni az irodalmi nyelvben.

Hogy az egységes irodalmi nyelvben észlelhető ejtésbeli ingadozás egyes elemei őrsdiak-e vagy pedig haladók, az egészen objektíven eldönthető, ha elmélyülten tanulmányozzuk az orosz irodalmi kiejtés fejlődésének történeti törvényszerűségeit.

Ugyanezt mondhatjuk az orosz hangsúlyozás szabályozásáról is. Nálunk eddig még jóformán nem is irtak olyan általánosító, elméleti jellegű munkákat, amelyek az orosz hangsúlyozás fejlődésének történeti törvényszerűségeit vizsgálták volna. A szláv hangsúlyozás rendszerének feldolgozása — sajátos, külön feladatai lévén — csak részben mozdítja elő azoknak a törvényszerűségeknek felderítését, amelyek a népi nyelv és a nemzeti nyelv kialakulásának korszakában érvényesültek az orosz hangsúlyozásban. A hangsúlybeli ingadozásokat sok esetben csak akkor magyarázhatjuk meg, ha az egész orosz hangsúlyrendszer fejlődésének történeti törvényszerűségeit felderítjük. Így pl. azt, hogy a hangsúlyviszonyok ingadozása nagyobb arányúvá nőtt, a hangsúlyeltolódás gyakoribbá, ill. ritkábbá vált, nem kis mértékben befolyásolta az a harc, amely az ógyházi-szláv és az orosz köznyelv hangsúlyozó hagyományai között, valamint az északi és déli nyelvjárások hangsúly-jelenségei között folyt az egységes irodalmi nyelv keretében a 18—19. sz. folyamán. Ezen az alapon alakult ki az orosz hangsúlyozás fejlődésének némelyik sajátos törvényszerűsége, többek közt az, hogy a hangsúly a szótőhöz kötődik, hogy a prepozíciós névszói szerkezetekben a hangsúly a főnéven állapodott meg, holott azelőtt a prepozícióra esett, s még sok más. Meg kell vizsgálnunk, milyen hatással volt a kötött hangsúly megszilárdulására a szókészletnek származékszók révén történt gyarapodása; tanulmányoznunk kell azokat a nemzeti jellegű tendenciákat is, amelyek a jövevényszók átvételkor a hangsúlyozás terén érvényesültek a 17—19. században; kétségtelen, hogy egy ilyen stúdium leleplezné, mennyire elhibázott az a még ma is dívó kozmopolita „elmélet“, amely szerint az idegen szavakban meg kell tartani azok eredeti hangsúlyát.

Nem dolgoztuk még fel a szóhasználat szabályozásának problémáit, továbbá a szókészlet azon rétegeiben végbemenő történeti változások problémáit, amelyek nincsenek közvetlen és szemmel látható kapcsolatban a nép életkörülményeinek változásaival. Ezzel kapcsolatosan ki kell bogoznunk az irodalmi nyelv alapvető stilisztikai kérdéseit. Ha nem tanulmányozzuk a nemzeti irodalmi nyelv stílusrétegeinek és az ezeken alapuló szépirodalmi stílusrétegeknek történeti fejlődését, akkor a mai irodalmi nyelv stílus-

normáinak kérdését sem vehetjük fel. Ezzel kapcsolatosan újból felmerül a rokonértelmű szavak és a kifejezőkészlet tanulmányozásának kérdése. A mai irodalmi nyelv szókincsbeli szabályozásának problémáival összefügg a szakszókincs kérdésköre is. Az afféle, valóban elméleti problémákkal egyidejűleg, mint a „szakkifejezés“ fogalmának meghatározása, mint annak tisztázása, hogy egy-egy szó milyen körülmények folytán válik szakkifejezéssé, olyan fontos kérdések is felmerülnek, mint a szakszókincs tökéletesítése és tisztázása során érvényesítendő elvek megalapozása, a szakkifejezések szerkesztésének problémája stb. A szakszókincs tökéletesítésének elméleti megalapozása érdekében feltétlenül szükséges, hogy ne csak a Szovjetunió Tud. Akadémiájának tudományos-technikai terminológiai bizottságával, hanem a szövetséges köztársaságok akadémiai terminológiai bizottságaival is fenntartsuk a kapcsolatot, mivel ezek is gazdag anyagot gyűjtöttek össze az elméleti általánosításokhoz.

A Szovjetunió Tud. Akadémiájának Nyelvtudományi Intézetében létesített Nyelvművelő Osztály elméleti kutatásai az elkövetkezendő évek során két irányban folynak majd. Előkészíti az Osztály a „Voproszi sztyilisztiki“ (A stilisztika kérdései) című, elméleti kérdéseknek szentelt cikkgyűjtemény első kötetét. Ezenkívül az osztály számos gyakorlati segédkönyvet fog kiadni. Megindulnak az orosz nyelv helyesírási szótárának munkálatai. E szótár szerkesztése során használják majd fel azt a nagymennyiségű anyagot, amelyet az Akadémia gyűjtetett össze a korábbi években. A szovjet korszakban a helyesírási szótár munkálatai a harmincas évek elején indultak meg; a munkálatok első szakasza azzal zárult le, hogy megjelent — kézirat gyanánt — Sz. P. Obnorszkij szótára. Ezután a „Mai orosz irodalmi nyelv akadémiai szótárának“ cédulaanyaga alapján összeállítottak egy terjedelmes szójegyzéket a helyesírási szótár számára. A Nyelvművelő Osztálynak azonban nemcsak a korábban összegyűlemlt anyagra kell támaszkodnia, hanem nagyarányú új adatgyűjtést is kell végeznie. Az új nagy helyesírási szótár szerkesztőelveinek kidolgozását a helyesírás elméleti és gyakorlati kérdéseinek szakértőire bízták. Az általános helyesírási szótár mellett elkészülnek a földrajzi nevek és személynevek helyesírási szótárai is.

Új kezdeményezés az orosz nyelv helyesejtési, ortoepiai szótárának megírása. A korábbi nyelvészeti szakirodalomban nem történt kísérlet efféle szótár írására. Az ortoepiai szótár szerkesztőelveinek kidolgozása most van folyamatban; a szótár a mai orosz irodalmi kiejtés és hangsúlyozás szabályait tükrözi majd. Előre el kell dönteni a szótár felépítésének és anyagának kérdését. Mielőtt a szótár megírására sor kerülne, tisztázni kell az irodalmi kiejtés szabályait, s ezeket a szótár bevezetésében kell majd összefoglalni.

Hamarosan megindul egy orosz kifejezés-szótár (frazeológiai szótár) előkészítése. A kutató itt még több megoldatlan kérdésbe ütközik, mint az ortoepiai szótár szerkesztésekor. V. V. Vinogradov akadémikus munkáit nem számítva, az orosz kifejezőkészlet területén nem folytak a tudomány mai igényeinek megfelelő elméleti kutatások. Ezért egy ilyen frazeológiai szótár szerkesztését nemcsak széleskörű adatgyűjtésnek kell megelőznie, hanem a rendszerezésében érvényesítendő módszertani elvek kidolgozásának is. Elsősorban azokat az elméleti kérdéseket kell felvetnünk, amelyeknek a megoldása előmozdítja, hogy helyes elveket alakítsunk ki a frazeológiai szótár felépítésére és anyagára vonatkozóan. Így pl. rendkívül fontos azoknak az elveknek a kidolgozása, amelyek a voltaképpeni kifejezőkészlet osztályozásában, valamint az értelmi egységet alkotó állandó szókapcsolatok különféle típusainak osztályozásában érvényesítendőek. A Nyelvművelő Osztály jövő tervében egész sereg munka szerepel a stilisztika és az irodalmi nyelv szabályozása köréből, így többek között a rokonértelmű szavakat összegyűjtő orosz szinoníma-szótár szerkesztése is.

Ahhoz, hogy ezeket a terveket mind megvalósíthassuk, széleskörű tudományos bázist kell teremtenünk. Meg kell szerveznünk a módszeres anyaggyűjtést. Tervszerűen egybe kell hordanunk a szókincsbeli (tehát a szóhasználat terén mutatkozó) szabályokat, a nyelvtani szabályokat, a kiejtés és hangsúlyozás szabályait, valamint a tőlük való eltéréseket; tervszerűen egybe kell hordanunk azokat az új szavakat és kifejezéseket, amelyek a mai orosz nyelv szókészletének fejlődésében érvényesülő törvényszerűségeket jellemzik; leltározunk kell a publicisztikai, a szónoki és a szépirodalmi nyelv szó-

kincsét és kifejezőképességét a mai orosz irodalmi nyelv fejlődésében ható stílusbeli törvényszerűségek vizsgálatához. Ezek az adalékok alkotják majd a szakosított céduanyag alapját.

Az irodalmi nyelvek szabályozásában és stilisztikai kérdéseinek rendezésében érvényesítendő elvek elméleti kidolgozásán s tudományos munkák írásán kívül az Osztály legfőbb feladata az, hogy széleskörű propagandát fejtsen ki a nyelvi műveltség minden olyan kérdése körül, amely tanulságos lehet a szovjet emberek számára, továbbá, hogy segítséget nyújtson mindazoknak a szervezeteknek, amelyek közvetlenül érdekeltek a nyelvi műveltség emelésében. Ezzel kapcsolatosan az Osztálynak ki kell bővítenie s el kell mélyítenie tematikáját. Így pl. a színház és a rádió számára nemcsak az fontos, hogy megállapítsuk, melyek az irodalmi kiejtésnek vagy — ingadozások esetén — a helyes hangsúlyozásnak kötelező szabályai, hanem az is, hogy kidolgozzuk az intonációk, a színpadi ejtésmódok, az énekbeli kiejtés kérdéseit. Az Osztály feladata, hogy a színpadi nyelv tanszékével karöltve napirendre tűzze e kérdések tudományos feldolgozását. Az iskolai nyelvműveléssel kapcsolatos tudományos ismeretek propagálása érdekében rendkívül fontos, hogy az Osztály kapcsolatba lépjen az OSZFSZK Neveléstudományi Akadémiájával.

A Nyelvművelő Osztály új típusú osztály. Munkatársai hivatottak kidolgozni azt a problematikát, amely közvetlenül a szovjet nagyközönség igényeit elégíti ki. Ez fontos és megfizető feladat. A nyelvművelés elméleti kérdéseinek és gyakorlati feladatainak kidolgozása is egy láncszem a szovjet nép szocialista kultúrájának emelésében. Az orosz nyelvművelés körébe vágó munkák előmozdítják majd, hogy a Szovjetunió minden népe számára kidolgozzuk az irodalmi nyelvek szabályozásának, a stilisztikai eszközök rendszerezésének elveit. Hogy az Osztály megoldhassa a rá váró feladatokat, széleskörű segítséget kell kapnia a társadalmi szervezetektől s mindazoktól a nyelvész-szakemberektől, akik támogatni tudnák az Osztályt az egyes termunkálatok végrehajtásában.

Fordította: Szóke István

OZSEGOV CIKKÉNEK MAGYAR TANULSÁGAI

Írta: Kovalovszky Miklós

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézetében létesült új nyelvművelő osztály munkaterve sok fontos és hasznos tanulságot sugall magyar vonatkozásban is.

Elsősorban annak a példamutató jelentőségét kell kiemelnünk, hogy a szovjet Akadémia Nyelvtudományi Intézete külön osztály létesítésével elismeri a nyelvművelő munka tudományos jellegét és ugyanakkor gyakorlati fontosságát, hivatását a szocialista társadalom nyelvi műveltségének kialakításában. Természetesen nem az afféle műkedvelő nyelvészkedésnek és vaskalapos vagy izgága nyelvcsöszködésnek tudományá avatásáról van szó, hanem arról, hogy az élvonalbeli nyelvtudósok és a nyelvészet hivatott munkásai ne tekintsek a nyelvművelést mellékes határterületnek és magukhoz méltatlan munkának, hanem vegyenek benne részt. Ennek többszörös előnye és haszna lesz: 1. megadja a nyelvművelő munka hitelét és tudományos alapját, 2. termékeny egységbe olvasztja az elméletet és a gyakorlatot, élő anyagot szolgáltat a kutatás számára s nyelvtudományunkat közelebb viszi az élthez, 3. hozzásegít azoknak a jelentős tudományos, elvi kérdéseknek elméleti tisztázásához, amelyekre Ozsegov utal.

1. Ezek közül legfontosabb az, hogy a tisztán gyakorlati, felszínes és egyéni szempontok helyébe kidolgozzuk a nyelvi jelenségek értékelésének történeti alapon nyugvó, a nyelv fejlődésének belső törvényszerűségeit kielemező és figyelembe vevő normáit, amelyek az önkényességet a tudomány elv-szerűségével váltják fel. Ez nyilván helyes mederbe tereli majd a még mindig szívós, sokszor elfogultán túlzó, egyoldalúságba csapó purista törekvéseket is.

2. Ezzel a feladattal s általában a nyelvművelés munkájával a legszorosabb kapcsolatban áll az irodalmi nyelv jellegének, mibenlétének, határainak megállapítása,

egyszóval normalizálása és az ezen alapuló további stíluszabályozás, amelynek az iskolai oktatástól kezdve a közélet, a sajtó és az irodalom nyelvhasználatáig mindenütt éreztetnie kell irányító, fejlesztő hatását.

3. Megerősíti Ozsegov cikke azt az egyre határozottabb hazai nézetet és törekvést is, hogy a nyelvművelésnek, mint az irodalmi nyelv szabályozásával kapcsolatos tevékenységnek, elsősorban stílusfejlesztésnek kell lennie. Teljes erővel hozzá kell fognunk tehát az elhanyagolt, tisztázatlan stilisztikai kérdések feltárásához, rendszerezéséhez és a változott történelmi viszonyoknak megfelelő korszerű megoldásához. Magyarán: megfelelő előmunkálatok és részlettanulmányok után sürgős feladat egy korszerű magyar stilisztika elkészítése, amely alapja lehet anyanyelvi oktatásunknak. Ebben a munkában hasznosítani kell nyelvünk két gazdag forrását: nyelvjárásainkat és klasszikus íróink örökségét; ezért sokkal nagyobb gondot kell fordítanunk mindkettő tanulmányozására és termékenyítő, gazdagító erejük kiaknázására. Irodalmi kritikánknak is el kell tüntetnie az utóbbi évek gyakorlatára jellemző fogyatkozását: sokkal nagyobb figyelmet kell szentelnie az írói alkotások formái, elsősorban nyelvi szempontból való elemzésére, értékelésére.

4. Az élő irodalmi nyelv szókincsének szabályozásában nagy jelentőségű lesz a készülő Értelmező Szótár. Ez azonban jellege és terjedelme miatt csak részben pótolhatja majd a nagyon hiányzó rokonértelmű szótárt és kifejezés- vagy stílus-szótárt, amelyek a szóhasználat árnyalatos pontosságát és változatosságát hivatottak szolgálni.

5. A stílus-szótár készítése felveti viszont egy új, korszerű, elsősorban gyakorlati jellegű nyelvhelyességi kézikönyv sürgős szükségét, amely az eddigi anyag megrostálásával, elavult nyelvhelyességi babonák elosztatásával és a nyelvfejlődés elvének érvényesítésével alapul szolgálhat a stílus-szótár anyagának bíráló minősítéséhez és a helyes használat irányításához, az új leíró nyelvtanok és az iskolai nyelvtanítás révén.

6. Az élőszó hatalmasan megnövekedett szerepe és jelentősége nálunk is halaszt-hatatlaná teszi a Kodály Zoltán kezdeményezése nyomán fellendült, de az utóbbi években vétkesen elhanyagolt munkát, nyelvünk egyik legjellegzetesebb életmegnyilvánulásának, szívverésének, lélekzésének: a szép magyar kiejtésnek ápolását és védelmét. A felszabadulás óta földrajzi és társadalmi tekintetben egyaránt lezajlott hatalmas arányú népkeveredés, az iskolázás hatványozott kiterjedése, a műveltség behatolása a dolgozó osztályokba, a színház és film hatókörének megsokszorozódása, népiünknek a közéletben való tömeges részvétele megköveteli a helyes irodalmi kiejtés megállapítását, szabályozását a nyelvjárások és a nyelvtörténet tanulságai alapján. Az új kiejtési norma terjesztésébe pedig be kell vonni minden lehető eszközt és alkalmas tényezőt az iskola munkájától, az ejtési versenyektől kezdve a rádióon át a színésznevelésig.

7. Az így kialakított egységes irodalmi kiejtés kell hogy alapja legyen az új helyesírási szabályzatnak és szótárnak is, amelynek anyagát széleskörű gyűjtéssel kell kiegészíteni az utóbbi években jelentősen megnövekedett szókincs területéről.

8. Ennek az új anyagnak tetemes része a különféle elméleti és gyakorlati ismeretágak szakszókincséhez tartozik. Fontos, a társadalmi termelés és fejlődés érdekét szolgáló feladat a szakszókincs egységesítése, tökéletesítése, szoros együttműködésben az Akadémia megfelelő szakbizottságaival. E szabályozásnak alapja az újonnan keletkező szavak, kifejezések rendszeres regisztrálása, gyűjtése és tudományos elbírálása. Ezt a munkát természetesen ki lehet terjeszteni más területekre is, elsősorban a sajtóra, a politikai és mozgalmi nyelvre, egyrészt mert e megelőző módszerrel érhet el legbiztosabb eredményt a nyelvvédelem, másrészt pedig mivel ez a tervszerű gyűjtőmunka alapvető, értékes anyagot ad a helyesírási szótár állandó bővítéséhez s nyelvünk új fejlődési irányának és törvényszerűségeinek vizsgálatához.

9. A nyelvi műveltség eredményes ápolásához és fejlesztéséhez azonban szükség van az egész nyelvi közösség minél tevékenyebb részvételére ebben a munkában. Az iskolának, sajtónak, rádióknak, kiadóknak, színházaknak, hivataloknak és intézményeknek sokkal többet és megértőbben kellene foglalkozniuk a helyes és szép nyelvhasználat kérdéseivel, s ennek több időt, teret, erőt és lelkesedést áldozni.

Ezzel a szervezett kezdeményezéssel felébresztenék a szinte minden emberben ott élő vagy ösztönzés nélkül csak szunnyadó érdeklődést a nyelvi kérdések iránt, s megtermékenyítenék a nyelvújító mozgalmat, visszhangjukkal megsokszoroznák erejét és hatását.

10. A feladatoknak ez a sokoldalú, hosszú évekre szóló programja azonban felveti végül a leglényegesebb kérdést: ki fogja ezt a hatalmas, szerteágazó, egyszerre tudományos, elméleti és gyakorlati, szervező, propagáló munkát elvégezni? Folyóirat erre egymagában nyilván nem alkalmas. Az Akadémia Nyelvújító Bizottsága csak alkalomszerűen tevékenykedik, vitás kérdésekben döntésre törekszik, elvi irányítást ad és javaslatokat tesz, de sem az intézkedés hatásköre, sem a szervezés anyagi és szervezeti lehetőségei nem állnak rendelkezésére. Ha azt akarjuk, hogy a fogatkozások nyomán ne csak panaszok, a segítség fel-feltöbbszöröző lelkes szándékából ne csak tervek születessenek, le kell vonnunk Ozsegov cikkének végső s legfőbb következtetését: szükség van nálunk is olyan állandó tevékeny szervre, amelybe összefutnak a nyelvújítás sokágú munkájának szárai, amely mint hivatalos szervező, irányító és tanácsadó központ állandó kapcsolatot tud tartani a közönséggel és a különféle hatóságokkal, intézményekkel egyaránt. Erre a feladatra nyilván nálunk is az Akadémia Nyelvtudományi Intézete hivatott, megfelelő szervezeti lehetőségek teremtésével és önálló nyelvújító osztály minél előbb való létesítésével.

ÉRDÉKES JELENSÉGEK A SZÁMNEVEK HASZNÁLATÁBAN

Írta: Dénes Szilárd

A nyelv élete a fejlődés során az egyes nyelvi képződményeknek, nyelvalakoknak kijelölte hivatását. Így a számnévnek s egyes fajaiknak, a tő- és a sorszámnévnek is. Az újabb évtizedekben azonban egyre azt tapasztaljuk a köznyelvben, hogy a sorszámnevek használata bizonyos tekintetben korlátozódik; rövidsége törekvésből, vagy sokszor inkább kényelemszeretetből eredő hibás nyelvszokás miatt kénytelenek helyüket olyankor is tőszámnévnek átengedni, amikor a nyelvnek már kialakult rendszere sorszámnevek használatát kívánja. Ennek a folyamatnak legrégebb megnyilvánulása az időszámításban, az év megjelölésében jelentkezik. Már a kódexirodalomban ilyen példákra bukkanunk: Irnak vr zvljetety vtan hat zaz es evt eztendevben (CornK 193b). Mikor irnanak ziletet vtan 1552 eztendébe (LevT. 1 : 93).

A fennmaradt régi magyar nyelvű levelekben, okiratokban igen sok esetben latin nyelvű keltezését látunk. Ezekben az esztendőt mindig sorszámmal jelölik. Apafi Mihálynak itt következő keltezésében nemcsak a római számjelzés, hanem egyszersmind a szerkesztésmód is igazolja, hogy sorszámnevet kell az összefüggésbe illeszteni: „anno domini MDCLXXI. die vero 6. mensis julii, data“. I. Rákóczy György egyik levelében pedig az évszámnak szóval való megjelölése határozottan eligazít bennünket az e tekintetben uralkodó szokásra nézve: „Datum in arce nostra Fogaras die decima septima Martii, anno domini Millesimo sexcentesimo quadragesimo tertio (L. I. Rákóczy György és a porta. Levelek és okiratok. Szerkesztette Beke Antal és Barabás Samu. Bp. 1888. Akad. 613).

A latin nyelvű keltezésben az *anno domini* kifejezéshez igazodó szerkesztésmód feltétlenül sorszámnév használatát kívánja. Érdekes jelenség azonban, hogy még ugyanaz a levélíró is, ha a keltezt magyarul fogalmazza, az év megjelölésére már alapszámnevet illeszt az összefüggésbe. Ez magyarázza ugyancsak I. Rákóczy Györgynek ezt a keltezés-módját: „Íratott Beszterczei városunkban Mindszent havának huszonhatodik napján Ezerhatszáz harminczhárom esztendőben. (Szilágyi Sándor: Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez 171). Deák Farkasnak M. Hölgyek Leveli Bp. 1879. c. kiadványából vesszük a következő adatokat: „Szentgothardi Gaspar mester az Szántói kereszttyeneknek lelk(i pásztor)“ Révay Ferencné Paxy (olv. Paksi) Annához intézett levelét ekképp keltezi: „Szántón adatott ezer öt száz és ötven esztendőben“ (14). Ugyancsak Paxy Annának ír „frater Josa szent domokos szerzetebeli“ Páduából ezzel a

kelettel: „Ez levél kelt Paduába Szent Lukács evangélista napján. *Ezer ötszáz ötven egy esztendőbe*“ (Uo. 17. l.)

Vizsgáljuk meg Tinódi Lantos Sebestyén néhány énekének a záró szakaszban található évmegjelölését: „Lón ennek írása az jó Kolozsvárban, | Tinódi Sebestyén egy iratos házban | Lette Krónikáját ott nyomatásában, | Két karácson közben írta *ötvenháromban*“ . Így fejezi be Tinódi Erdéli Históriaját. A Losonczi Istvánnak haláláról szóló vers így végződik: „Tinódi Sebestyén ír könyvében, | Nagy Bódogasszony napján énekében, | Mert jó Losonczi szánja ő szívében, | *Ezer ötszázban és ötvenkettőben*“ . Ilosvai Selymes Péter História Alexandri Magni c. művét e sorokkal végzi: „Régi krónikákból ki ezt kiszede, | Énekben hat részre szépen rendelé, | Utolsó részében nevét bészerezé, | *Az ezer ötszáz negyvennyolcz esztendőben*“ . Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetiről és bajnokságáról való história ekkép fejeződik be: „Az ki ez dolgokat szerzé bé versekbe, | Az régi dolgokról lón emlékezetben, | Neve versszerzőnek nagyon versejekben, | *Az ezer ötszázban hetvennégy esztendőben*“ .

A fejlődésnek már a 16. és 17. században megfigyelhető iránya természetszerűen vezetett a mai helyzethez. S valóban Arany Jánosnak kevés híján száz éve, 1855-ben írott Önéletrajzi levele mutatja, hogy ekkor már teljesen kialakult a keltezésnek ma használatos módja, valamint a történés idejének (évének, napjának) tőszámnév segítségével való megjelölése. Lássunk egynéhány időbeli meghatározást Arany fogalmazásában: „Születtem Nagy-Szalontán Biharban *1817-ben*“ . „E hivatal, melyben a magyar s latin grammatikai osztályokat tanítam, *1839* tavaszáig tartott...“ . „*1840* novemberében, 23 éves koromban, megházasodtam...“ .

Az időpont meghatározására nézve még csak annyit akarunk megemlíteni, ha napjainkban hivatalos összeírás céljaira személyi adatainkat, illetve születésünk idejét kérik, általában ezt a kérdést intézik hozzánk: Mikor született? Feleletünk pedig ekképen hangzik: *Ezerkilencszázöt febr. huszonkettő*. Nagy ritkán legfeljebb így is lehet hallani: *Ezerkilencszázöt febr. huszonkettőikén*. Mindössze ennyire szorítkozik manapság az évszám-beli időmeghatározásban a sorszámnév használata. Csaknem teljességgel a tőszámnév lett fölötté úrrá. Ez a rövidsége való törekvéssel igazolható szerkesztésmód mostmár teljesen megszokottá, általánossá vált, és így ellene senki szót nem emelhet.

Ilyesféle jelenséggel találkozunk aztán még a közéletben, a törvénykezésben, a törvényhozásban, továbbá a közigazgatásban is. Hogy saját tapasztalataimra hivatkozzam, tisztviselői pályámon, amikor a magyar népoktatásnak az Eötvös-féle alaptörvényéről volt szó, igen ritkán említettük ezt 1868. évi XXXVIII. tc. néven, hanem röviden 68—38-nak mondtuk. Aminthogy beszélgetés során a középiskolai törvénynek sem 1883. évi XXX. tc. volt a megjelölése, hanem ezt meg 83—30 névvel illtük. Kossuth Lajos beszédeinek olvasgatása közben úgy látom, hogy ez a szokás már egy évszázaddal ezelőtt is megvolt. Erre lehet következtetni Kossuth beszédeinek ezekből a helyeiből: „Én a főispánt a törvényből úgy ismerem, hogy az a megyei szerkezettel egy, annak zárköve, kit a megyétől elválasztani nem lehet, kinek az 1723:58 szerint a megye határozata ellen cselekedni nem szabad“ . (Kossuthnak 1848. febr. 8. napján elmondott országgyűlési beszédéből.) Ugyanebben a beszédében mondja Kossuth: „... a helytartó tanács legyen... az 1790:10 értelmében valóban független főkormány-szék. E helytartó tanácsnak kötelessége az 1790:10 felett örködni, s a törvénytelen rendelet ellen felírni“ . Igen természetes aztán, hogy levélben és saját maga részére készült vázlatos irataiban annál inkább használja Kossuth a törvény megjelölésének ezt a módját. Szentkirályi Mórichoz 1847. febr. 5-én intézett levelében olvassuk: „az 1790:10-et semmi esetben fel nem adjuk“ . Nemcsak a törvényeknek, hanem a rendeleteknek megjelölésében is találkozunk aztán a tőszámnévnek ilyenmő használatával. Az iskolabá-járás kötelezettségének teljesítése ügyében hozott 1921. évi XXX. tc. végrehajtá-sára kiadott 1922. évi 130 700. sz. rendeletnek a tisztviselői életben röviden csak 130 700 vagy 130 700-as volt a neve. Tölem is kérdezték: van egy 60 000/1924 számú szabályzatod? (Iparostanuló iskolai szervezet.)

Ugyancsak a tisztviselői nyelv egyik sajátága volt, hogy a sorszámnévvel jelölt fizetési osztályokat általában tőszámnévvel neveztek meg. „Végre bekerültem a *nyolcba*“ — lehetett hallani előléptetések után. A középiskolai tanárokat a helyettesi

idő elteltével a IX. fizetési osztály 2. fokozatába nevezték ki. Ezek tehát, mint akkor mondták, a *kilenc-kettőben* voltak. A tisztviselők körében senkinek sem okozott fejtörést az ilyesmik megértése: 1930-ban kerültem a *hétbe* (a VII. fizetési osztályba), eszerint 1933-ban a *hét-kettőbe* (a VII. f. o. 2. fokozatába).

Soha nem felejttem el, egy ízben egy tanár jött hozzám a közoktatási minisztériumba. Elmondta, találkoztam a folyosón egy volt tanítványával. Kérdőzködésére, hogyan kerül a minisztérium épületébe, volt diákja azt felelte: itt vagyok az *egyben*. Kartársam ámuló arccal ismételte — igen, így mondta: itt vagyok az *egyben*. Megnyugodott, mikor tájékoztattam, az illető azt akarta vele közölni: itt tisztviselőködöm a számvevőség első osztályában.

Az ügyosztályokat hivatalosan sorszámnevvel nevezték el, de kivált, ha a számjelzés mellett még betűmegjelölés is volt (VIIa, VIIb), az illető osztályokról leginkább így beszéltek: *hét-a*, *hét-b*. Amikor pedig valaki ügyének állása iránt érdeklődött, az osztály irodájában elővették az iktatókönyvet, s a bejegyzések alapján így tájékoztatták: az ügyirat érkezett *3 hó 20-án* (a hónap megjelölése tőszámmal!), tehát márc. 20-án, az előadó kapta *3—22-én*; a másoló *3—24-én*, s az elintézészt póstára adták *4 hó 3-án*. Bizonyos, hogy nem minden érdeklődő fogta fel azonnal, hogy „*3—22-én*” harmadik hó (tehát márc.) 22-ét, s *4—3-án* ápr. 3-át jelent.

A sorszámnev háttérbe szorulását látjuk a lakáscím megjelölésében is. Nem ritka eset, hogy a kérdőzködővel érdeklődésére közlöm, a Rákóczi-úton lakom. De még pontosabb adatot várnak tőlem, s megkérdik, *hány szám alatt; 16.* — szól a felelet. A kérdést helyesen úgy kellene feltenni, *hányadik szám alatt*, vagy *hányadik számú házban*, s eszerint felelni is ugyancsak sorszámmal kellene: a 16.-ban (a tizenhatodikban), vagy a 16. (tizenhatodik) számú házban. Ez a szokás most már akképp fejlődik, hogy a kerület nevét is tőszámmal mondják. Ilyenféléket lehet hallani: Hosszú ideig a *hat* kerületben laktam, de most a *nyolcra* költöztem. Mikor valaki címét megadja, ilyképp kezdi a diktálást: XI (tőszámmal: *tizenegy*) s aztán Kőköresin-utca *4* (*négy* tőszámmal). Már ilyen kérdéseket is hallunk: a Thököly-út *hány* kerület? A hónap napjainak számolásában szintén megtaláljuk ennek a szokásnak nyomát. Ha valaki ezt a kérdést intézi családjának tagjaihoz: *hányadika van ma?* a felelet nagyrészt bizonyára így fog hangzani: *tizenkettő, huszonhárom*. Érdekes, hogy ezzel a szokással már az irodalomban is találkozunk. Babits Mihály egy költeményének címe ekképp hangzik: *Május huszonhárom* Rákospalotán (közli: a Szabadság. Magyar írók antológiája c. mű. Szépirod. Könyvkiadó 1951. 65).

A felsorolt esetekben azt láttuk, hogy tőszámmal lép a sorszámnev helyébe. Sűrűn előfordul aztán, hogy a sorszámnev helyébe nem pusztán tőszámmal kerül, hanem a tőszámmalból -s képzővel továbbképzett melléknévi alak illeszkedik be az összefüggésbe. Bérházakban, a lakásnak folyosói bejárójára (ajtájára) helyezett kis jelzőtáblák mutatják a lakás sorszámát. Ahol egy-egy emeleten sok a lakás, s a lakók egymás nevét vagy nem tudják pontosan, vagy pedig rövid megjelölést akarnak rájuk alkalmazni, lakásuk száma szerint nevezik meg őket. A 15-ik lakás bérlője aztán beszélgetés közben a *15-ös*, szomszédja a *16-os* elnevezést kapja. Hallani még, hogy a bérlő családját röviden a *15-ösök*, a *16-osok* elnevezéssel illetik. Feleségét pedig a folyosón *15-ösnek*, vagy *16-osnak* tisztelik. Kórházban is az a szokás, hogy a betegről ágyának száma szerint beszélnek, s a kórházi személyzet vagy a betegársak meghatározása szerint a *négyes* (4-es), *ötös* (5-ös) jelzéssel különböztetik meg őket egymástól.

Újabbban terjedez az a nyelvszokás, hogy sorszámnev -i képzővel alkotott melléknév helyett tőszámmalból -s képzővel továbbképzett melléknévi alakot használnak. Nem a 48-i bécsi forradalomról, s nem a 96-ik évről, vagy folyóiratnak nem az 1903-ik évfolyamáról beszélnek, hanem ezek helyett ilyesmiket olvasunk: „... megmutatja a forgatókönyv Semmelweis tevékenységét a 48-as bécsi forradalomban” (Szabad Nép 1952. VII. 30. 4. l.). „Legjobban a *kilencvenhatos* év gazdagította ismereteimet a gazdák felől” (Gorkij: Irodalmi tanulmányok 275). „Gárdonyinak ez a munkája a *Jövendő 1903-as* évfolyamának 1—29. számaiban jelent meg.” (A kiadó megjegyzése a Gyermekkor emlékeim kiadására vonatkozóan.) Az 1867. évtől épp egy félszázadig két évszámmal volt szokás a polgári politikai pártok irányát, felfogását megjelölni.

Egyik irány azt vallotta magáról, hogy az 1848. év törekvéseinek megvalósításáért munkálkodik, a másik pedig az 1867. évszámot tekintette jelszavának, illetve az 1867. évben kötött kiegyezés fenntartásában látta politikai végcélját. Az egyik irány képviselője volt a *48-as*, a másiké pedig a *67-es* párt. A '*48-as*' és a '*67-es*' szóalak aztán sokféle jelentésárnyalattal s kapcsolatban volt használatos. *48-as* és *67-es* pártok, pártárnyalatok, töredékek; *67-es* szellem, *48-as*, *67-es* kerület: ilyen szóhasználatok voltak. A 67. évi kiegyezésnek általában *67-es kiegyezés* volt a neve.

A hivatalos életben is sűrűn lehetett hallani, hogy a sorszámnev helyett a tőszámnevnek -s képzővel ellátott melléknévi alakját használták. A közokt. minisztérium V. ügyosztályát *ötös* ügyosztálynak is nevezték. Az iskolai évnek számmal való megjelölésében a régi nyelvszokás szerint beszéltünk az 1904/5. (*ezerkilencszáznegy-ötödik*) iskolai évről, ma pedig leginkább ilyesmiket hallunk: befejeztük az *52—53-as* iskolai évet; elvégezzük az előkészületeket az *53—54-es* iskolai év megkezdésére.

Az évtizedet manapság leginkább így szokás megjelölni: *20-as*, *30-as*, *40-es* évek. Ez a szerkezet bizonyára félreértés elkerülése végett terjedt el. Első pillanatra azt lehetne hinni, hogy '*4-ik évtized*' s '*negyvenes* évek' azonos értelmű megjelölések. Márpedig a mostani századnak negyedik évtizede az 1931. évtől az 1940. év végéig tartott, a negyvenes évek meghatározáson pedig az 1940. év elejétől az 1949. év végéig terjedő időt kell érteni.

Említsük meg végül azokat az eseteket, amikor pusztán tőszámnévvel kellene használni, de helyette -s képzős alak kerül a beszéd folyamatába. Van ugyanis több hasonló hangzású, ezért gyakran egyformán érthető számnevünk. Az *egy* és *négy*, *két* és *hét*, *negyven* és *hetven* számnevet olykor elég nehéz tisztán érteni. Kivált telefonban még jól halló emberek is kénytelenek egymásnak hangsúlyozni, hogy nem *egy*ről, hanem *négy*ről van szó; nem *két* óraker, hanem *hét*ker lesznek odahaza. A szándékunknak megfelelő, helyes megértést telefonbeszélgetéskor gyakran olyképp biztosítjuk tehát, hogy 1, 4, 7, 40 helyett azt mondjuk: egyes, négyes, hetes, negyvenes stb. Kisebbségi magánüzletekben, ahol ellenőrző (fizető) számológép és külön pénztáros nem volt, az árusító így közölte a vevővel a vásárolt áruért fizetendő összeget: *14-es* Forint, *24-es* fillér. Megfigyeltem egyes kereskedőket, hogy már a tételek összegezése közben pl. 27, 14, 37 fillért így adtak össze: hetes+négyes+hetes összesen tizennyolcas. A számneveknek ily alakban való használatát aztán annyira megszokták a kereskedők, hogy papírpénzüket is saját maguk tájékoztatására így számolták össze: tizes, harmincas, ötvenes, hetvenes, kilencvenes. A kereskedelem szervezetében, a felszabadulás óta előállott átalakulás következtében a számolásnak erre a módjára s a hasonlóan hangzó számneveknek ily módon való megkülönböztetésére ma már mind kevesebb szükség van, s így a '*hetes fillér*', '*négyes forint*'-féle szerkesztésmódok észrevehetően szűkebb térre kezdenek szorulni.

Számneveink mozgalmas életében a *két* és a *kettő* küzdelméről se feledkezzünk meg. Azt tanítjuk az iskolában, hogy a *duo*-nak magyar egyértékese melléknévi használatban *két*, főnévi használatban pedig *kettő*. Világosan szemlélteti a helyes használatot az itt következő népdal: Nagy Abonyban csak *két* torony látszik, | De Majlandban *harminc-kettő* látszik. | Inkább nézném az abonyi *kettőt*, | Mint Majlandban ezt a *harminckettőt*. A félreértésnek, tévedésnek elkerülése végett azonban — legtöbbször túlzott óvatosságból — egyesek szóhasználatában már alig halljuk a *két* alakot; igen gyakran az a benyomásunk, mintha egyesek szókincséből már teljesen kihalt volna. Az élelmiszerüzletben *kettő* kiflit, *kettő* deci(liter) tejfelt vásárolnák. Az ilyenek nagy óvatosságból már a villamoson is *kettő* átszállójegyet kérnek, noha nem hiszem, volt már rá eset, hogy a kalauznak olyan irányú kétségei voltak, hátha nem *két*, hanem *hét* átszállójegyet kell az utas kezébe számlálnia. Ennek a már ennyire túlzásba menő nyelvszokásnak mértéktelen terjedését az is elősegítette, hogy a *két* és *hét* számnév betűvel írott alakja is nagyon hasonló egymáshoz. A *két* szót nagyon könnyű olyképen átformálni, hogy *hét* váljon belőle. Pénzügyi okiratokban (nyugtatványokban, elismervényekben, kötelezvényekben) már régtől fogva látjuk ezt a fogalmazást: átvettem 200, azaz kettőszáz Forintot. Ez ellen a fogalmazásmód ellen nem is lehet szót emelni. Csak sajnálatos, hogy az ilyenemű óvatosság

annyira szélsőségbe csapott, hogy szinte már attól lehet tartani, hogy a két számnév teljesen háttérbe szorul a *kettő* elől.

A tőszámnévnek sorszámnév helyett való mértéktelen használata teljesen a legújabb nyelvben terjedez. Már az is erre mutat, hogy ezt a nyelvi hibát csak két újabb mű tárgyalja: Dengl Jánosnak 1937-ben megjelent Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus c. könyve (180), s Balassa Józsefnek 1943-ban megjelent A magyar nyelv c. műve (163). Az iskolára vár az a feladat, illetve annak elősegítése, hogy a sorszámnév újra elfoglalja a nyelvszokásban az őt megillető régi helyét s véget vessen a számnévek használatában egyébként is — elég sűrűn — tapasztalható többi visszásságnak is.

A SZEMÉLYRAGOS FŐNÉVI IGENÉV HASZNÁLATÁRÓL

Írta: Keresztes Kálmán

A Magyar Nyelvvédő Könyv, mely az elmúlt évtizedekben az iskolák nyelvhelyességi gyakorlatának legfőbb irányítója volt, a következőt mondja a főnévi igenév személyragozásáról: „A *kell*, *lehet*, *lehetetlen*, *nincs*, *szabad*, *van* mellett álló főnévi igenévhez a magyar nyelv személyragot tesz: *el kell mennem*, *nincs mit ennie*, *nem szabad kimenünk*“ (23). Valószínűleg ez a szűkszavú megjegyzés is oka lehet annak, hogy többen helytelenítik mind az élőbeszédben, mind az írásban a főnévi igenév ragtalan használatát ilyen esetekben: *Erzsinek el kell menni*. Ezt a mondatot kifogásolja a személyrag elhagyása miatt egy levél, mely az Akadémia Nyelvtudományi Intézetéhez érkezett. A levélíró a maga álláspontjának igazolására hivatkozik a rádióra is, ahol mindig a személyragos formát hallja, pl. *Adenauernek be kell látnia*. Erre a kérdésre szeretnék ebben a fejtegetésben feleletet keresni. Melyik a helyes: *menni*, *látni* vagy *ménnie*, *láttnia*?

Már Simonyi Zsigmond megjegyezte, hogy az élőbeszédben a főnévi igenévről gyakran elmarad a személyrag, sőt észrevett hasonló jelenséget az irodalomban is (Nyr 54: 93—94). Simonyi nyomán Melich János megállapítja, hogy a főnévi igenév személyragos alakjai elavulóban vannak (NyK 50: 268). Hogy az élőbeszédben régen milyen mértékben maradtak el a főnévi igenév személyragjai, arra vonatkozóan biztosit nem tudunk. A szépirodalomban pedig, amint azt alább látni fogjuk, hosszú idő óta nem tapasztalható olyan jelenség, mely a főnévi igenevek személyragos alakjainak pusztulására engedne következtetni. A választékos stílust követő értekező prózánk meg egyenesen a személyragos főnévi igenevek következetes alkalmazására mutat.

1. Nézzük meg a személyragos főnévi igenév használatának kérdését a régi magyar nyelvben. Az mindenesetre igaz, hogy a régiségben sokkal szélesebbkörű használata volt a főnévi igenévnek, mint mai nyelvünkben; olyan esetekben is személyragos alakokkal találkozunk, amikor ma nem használunk ilyeneket, sőt használatukat helytelennek éreznénk. Így pl. gyakran előfordul az *akar*, *kíván*, *tud* és még sok más szóval kapcsolatban: *Azert akarok neky tennem gyg kerdest* (JókK 15); *Smonda az hews Elyas nem akar en hazam yewnye* (uo.); *tartozwnk gonast tennvnk* (SzékelyudvK 164); *mert nem tucz loffan czergetned* (JókK 14). Gyöngyösinél is többször fordulnak elő olyan személyragos főnévi igenévi szerkezetek, melyek mai nyelvhasználatunkban már ismeretlenek: *Kévántam régen olly emberre akadnom*; *Alig tudom helyre hoznom életében*; *kész leszek felkelnem melletted*; *Ha szódat nem fogod itt tovább is szánnod*; *Mert nem tudunk tőle másként elszakadnunk* (Erkel J. Szende, Nyr 27: 389). — Ugyanakkor mind a kódexekben, mind Gyöngyösinél ugyanilyen esetekben gyakran elmarad a személyrag. Pl.: *Azert nem akarom ewtet bantany* (JókK 15.); *Ha akarz tekelletel leny* (uo. 6); *kyuanyauata frater Bernaldot latynya: auagy yftenrewl zolot hallany* (uo. 12) stb.

A régiségben gyakran előforduló, de ma már nem használatos személyragos főnévi igeneves szerkezetekről Babics Kálmán ezt mondja: „A régi magyar nyelvben a viszo-

nyos inf. széleskörű alkalmazása (a 'fölemelvén szavokat és kezdének sírniok'-féle) — a participiumok nótájára keletkezett idegenszerűség volt, nem tösgyökeresség, mint Névy Toldi után mondja" (Nyr 7 : 260). Megállapítását nem bizonyítja. Nehéz is lenne megfelelő idegen mintát kimutatni, hiszen az európai nyelvek közül mindössze a portugálról tudjuk, hogy használ személyragos infinitívust (Nyr 49 : 49). Mészöly ezt írja a személyragos főnévi igenévről : „Nyelvi emléke a nem abstract, hanem concret gondolkodásnak. A -ni képzős főnévi igenév kifejezte fogalomnak nem általános, nem elvont voltát, hanem concret esetül voltát jelzi a valakihez vagy valamihez kapcsoló személyrag. Ősibb lelki és nyelvi állapot emléke" (Nyelvtört. fejtegetések, 17). Ez a megállapítás olyan felfogást sejtet, mely szerint a magyar nyelv legrégebb korszakában minden főnévi igenév csak személyragos lehetett. Persze, bizonyítani ezt nem lehet, de elképzelni is nehéz. Egyrészt a főnévi igenévnek valakihez vagy valamihez kapcsolását a nyelv más úton is megvalósíthatta, és nyilván meg is valósította, pl. személynévmásokkal, amelyek később személyragokká váltak. De megvalósíthatta a *nekem* névmással és a személy megnevezésével is. Másrészt a „konkrét" gondolkodás idején is kellett lennie olyan beszédhelyzetnek, amelyben a főnévi igenév személyhez kötése éppen a személy ismeretlen volta miatt nem volt szükséges, sem lehetséges (*kell fogni* pl. vadat). Mindamellet nyelvemlékeink személyragos főnévi igenevei megengednek olyan következtetést, hogy a főnévi igenévhez bármilyen igével kapcsolatban járulhatott személyrag, ha az igenévben kifejezett cselekvés végzője ismert személy volt. Elgondolásom az, hogy a személyragos főnévi igenévnek az a széleskörű alkalmazása, melynek nyomait kódexeinkben még megtalálhatjuk, analógias okokra vezethető vissza. A főnévi igenévhez illesztett személyragnak csak akkor volt funkciója, ha az igenév személytelen igék, kifejezések mellett fordult elő (amilyenek a mai nyelvünkben a *kell, lehet, szabad* stb.; talán a régi nyelvben a személytelen igék száma még nagyobb volt, esetleg az *akar* igének lehetett személytelen használata is, vö. a mai tréfás hangulatú *akaródzik; nem akaródzik elmennem, elmenne* stb.). Mivel a nyelvhasználatban a *személytelen ige + személyragos főnévi igenév* gyakran előforduló szerkezet volt, a személyrag analógias úton áterjedhetett olyan igenevekre is, melyek nem személytelen igék mellett fordultak elő (a *kellett látnom* mintájára a *jöttem látni-ból : jöttem látnom*). A személyragos használat így az esetek nagy részében csupán formális volt, és ez lehet az oka annak, hogy kódexeink óta állandóan végighúzódik nyelvhasználatunkban az ingadozás a főnévi igenév használatában. Mai nyelvünkben csak személytelen igék mellett fordul elő a személyragos főnévi igenév, de az ingadozás ma is megvan. Ennek oka hasonló lehet : az, hogy meg van-e jelölve más szóval a főnévi igenévben kifejezett cselekvést végző személy. (Pl. *nekem el kell menni — el kell mennem*; ennek a párhuzamos használatnak az eredménye lehet a *nekem el kell menni ~ mennem* féle ingadozás.)

A személyragnak a gyakori funkció nélkülisége magyarázza meg azt is, hogy a 3. személyű személyraggal ellátott főnévi igenév kerülhetett az 1. és 2. személyű helyére. (A NádorK.-ből : *ha akaryaloc meg tanulnia* 683; *mel'eket zoctanac vala tennie* 686; Gyöngyösinél : *Akik tengerre mennie készülnek; Pokol fenekéről származott furia, ki nem szántál engem így megrontania* Nyr 27 : 389; Pázmánynál : *Méltatlan forgatod azért én-ellenem, hogy az vitézek nevét bé kel az Regestomba irryia. . .* Összes munkái 2 : 629; a szlavóniai nyelvjárásban : *Mágunk szokájuk ástát tennie; Azok tunnák danólnia* Nyr 5 : 62). Ez csak úgy történhetett meg, hogy a személyrag az említett okból kifolyólag bizonyos mértékig értékét veszítette, ill. egyértékűvé vált a személyragtalan alakkal, s átvette annak szerepét. Ilyen ragtalan szerepben megrekedt személyragos alakok a nyelvjárási *innya, kényne* félek is (Mészöly G.: i. m. 18). — Hogy ez nem történt így a testesebb 1. és 2. személyű személyragos alakokkal, csupán a 3. személyű, annak részben hangtani oka lehet, másrészt pedig az, hogy a 3. személy sokkal gyakrabban szerepelt feleslegesen, formálisan, mint az 1. és 2. személy. Közrejátszhatott ebben még az is, hogy a *neki kell adni(a)* dativuszos szerkezetben rejlő kétértelműséget a személyrag sem szüntette meg, s így ebből a szempontból is közömbös volt bizonyos esetekben a ragos használat, mert a beszédhelyzetre háritotta a nyelv a kétértelműség kiküszöbölését, esetleg más nyelvi formával oldotta ezt meg (*sámára; részére; hogy-os mellékmondat*). Az 1. és 2. személyben ugyanis a kétértelműségre kisebb lehetőség van, amint azt alább látni

fogjuk. — (Az *azok tünnek dānolnīa*-val kapcsolatban vö. még Balassa : Nyr 23 : 263 ; Horger : A magyarság néprajza 3 : 416).

Valószínűnek lehet tartani, hogy a személyragos, ill. ragtalan főnévi igenévek nyelvemlékeinkben is megmutakozó következetlen használatra bizonyos mértékben mindig fennállott. Kódexeinkben az ingadozó használat egészen szembetűnő. Ha a kódexek kora előtt a személyragos igék melletti személyragos főnévi igenév (*akarok mennem*) erős mértékben következetes használata megvolt is, annyi bizonyos, hogy a középmagyar korban ezek már pusztulóban voltak.¹ Ha lehetséges az, hogy a régebbi korokban több személytelen használatú segédige volt a magyarban, akkor a személyragos alakok bomlási folyamatának egyik megindító tényezőjét láthatnók abban, hogy a személytelen igék személytelenségének megszűnése okozta a személyragos igenevek funkciójának csökkenő mértékét s ezzel együtt elavulásukat. Arra, hogy személytelen használatú igéink elveszthetik személytelenségüket, vannak példáink a nyelvjárásokból. Ilyen az *én el kellettem menni* féle szerkezet, amit általában német hatásra keletkezettnek szoktak tartani. Simonyi is hajlik erre (Nyr 19 : 243), bár lehetének tartja azt is, hogy az *én kénytelen voltam elmenni ; én el akartam menni* félek hatására keletkezett. Pusztasomorján (Győr-Sopron m.) a *kell* igének nem szokásos a személytelen használata. Mint segédigének, kifejlődött az alanyi mellett a tárgyas ragozású alakja is : *mék köllöm venni, mék köllöd venni, mék kölli venni, mék köllük venni, mék köllíték venni, mék köllik venni* (1953. évi feljegyzésem). Esetleg a *kell* segédige személytelenné válásának kezdeti fokát mutatja az ugyancsak Sopron megyében használatos : *én el köl menni*, továbbá a moldvai : *én el kell mennem a templomba ; én kellett minden adósságot megfizetnem* (Nyr 19 : 243). Arra gondolok, hogy a *nekem* (dativus) helyett az *én* (nominativus) használatának elterjedése indíthatta el a *kell* segédige személytelen használatának megszűnését. Az *én el kell mennem* után az *én el kellek mennem*, ill. az *én el kellek menni* következhetett, melyek párhuzamosan is egymás mellett élhettek, mint a kódexekben az *én el akarok mennem* mellett az *én el akarok menni* típus. Az ugyancsak Sopron megyei Rőjtök községből közölnek hasonló használatot a *lehet* igével kapcsolatban : *két ember be lehetett vóna fekkenni ebbe a gödörbe* (Nyr 19 : 243). A Rábaközben pedig a segédigei funkciót betöltő *szabad*-nak él az igei használata : *Nem szabadottam elmenni*.

A kódexekben az olyan személytelen igék, szavak mellett, melyekkel kapcsolatban mai nyelvünk is használ személyragos főnévi igenevet, előfordul a gyakoribb személyragos alak mellett a személyragtalan alak is. Tehát a *fyetek, mert huzzu viat kel tennem* (NySz); *Ennekem kel megkeresztelkednem* (NySz) használat mellett a személyragtalan : *nem kel ítent embernek elhadny valamel teremtettert* (JókK 10) ; *keluala ew zerzetének nagy lokafagban teryedny* (JókK 13); *Enek igy kel lenny* (NySz); *Illesnec èlözèr èl kel iqni* (NySz).

A 16. századtól kezdve a személyes használatú igék mellett — úgy látszik — végérvényesen elmaradnak a személyragos főnévi igenevek. Feltűnő, hogy Gyöngyösinél többször előfordulnak még ilyenek. Heltai Gáspár Háló című munkájában (29—91) viszont csak két esetben találkoztam vele a *kész vagyok* kifejezés mellett : *kész vagyoc meg tagadnom* (76); *Készec vagyunc minden kegyelmességünket hozád megmutatnunc* (72). Ugyanakkor a 3. személyű *kész* alak mellett el is marad a személyrag : *ezokaért kész mindeneket söt többeket vallani* (80). — Olyan esetekben, amilyenekben a mai nyelvhasználatunk is ingadozik, Heltai is majd kiteszi, majd pedig elhagyja — főleg a 3. személyben — a személyragokat. Erre mutatnak az idézett helyről vett következő példák : *Mú nekunc kel vigyaznunc* (57); *Kiknec kesseruesb à halálnal, Hogy ott czupa mezitelen kel allanioc az latroc elöt* (87); *nagy atándékokat kelle nekic offeralnioc a Pápai szent széknec* (60); *Vadaszoknac Haloiaba be kel körülnioc* (77). Viszont személyrag nélkül : *ò nekic kelet maso[kat] meg tisztítani* (47); *Bezeg hatrab kellett à tób rendeknec vlni* (55); *Ott szollani és felelni kel szegennec* (83); *Es à szegény fogolynac mindanekre kel felelni* (74).

¹ Lehetséges, hogy a kódexek korában az előbeszédben még nagyobb fokú ingadozás volt a személyrag nélküli alakok javára (elsősorban a személyragos igék melletti főnévi igenevekben!). Ez esetben a kódexek személyragos alakjainak nagy részét az irodalmi választékosság bizonyos jeleinek tekinthetnők.

Lehetséges, hogy a kódexekben gyakori, a mai nyelvhasználatunktól eltérő személyragos főnévi igenevek elavulása kihatott a személytelen kifejezések mellett előforduló főnévi igenevek személyragjaira is. Ennek a feltevésnek az igazolására azonban sokkal több anyagot és több írónak a nyelvhasználatát kellene megvizsgálni ebből a szempontból. Mindenesetre pl. Pázmány Péternél (Összes munkái 2:511—572) alig tudnánk idézni személyragos főnévi igenevet olyan esetben, amikor annak használata mellőzhető (hasonló ehhez később Kemény Zsigmond nyelvhasználata; 1. alább). A következő példákat jegyeztem ki Pázmány idézett soraiból (ezek is 3. személyű alakok; hasonló használatban nem talákoztam az átnézett helyen 1. és 2. személyű alakokkal, így annak használatára vonatkozólag nincsenek adataim): *az házas embernek nem szabad fogadása ellen más házas társat keresni* (562); *én meg nem foghatom elmémbe, miért volna szabad a papnak megházasodni* (562); *okoson cselekedék Constantius Chlorus . . . , mert meg akarván próbálni, kikhez kellene neki bízni . . .* (562); *. . . mentül inkább szabad az anyaszentegyháznak azt rendelni, hogy . . .* (560); *mivelhogy azt tanították, hogy szabad embernek hitit megtagadni* (520); *a hit dolgába senkinék sem szabad hazudni* (520); *. . . mert a hittel kötött fogadást is szabad nekik az ő vallások szerint felbontani* (541); *. . . minémű lelki vakságban kell azoknak lenni, kik ily szörnyű tudományokat elhisznek* (572).

Ezeken kívül gyakran találunk mind Heltainál, mind Pázmánynál olyan személyragtalan alakokat, amelyekben mai nyelvérzékünk feltétlenül személyragos főnévi igenevet kívánna. Heltainál: *meg tanyittyác à tanut, Mit kellyen à szegény fogolyra vallani* (i. m. 82); *nem tehete egyebet benne, Hanem be kelle hozatni à szegény jámbor Istuán Mestert* (55). Pázmánynál: *azt nem taníttya a Gyölekőzet, hogy nem kel az eretnekeknek [eretnekek számára] megtartani fogadásukat* (549); *ellehet írjú-nékül az asszonyállat, mert ha el nem lehetne és mindazáltal férhez nem menne, kétség-nékül házasság-kívül kellene fajtalanzkodni* (568).

2. Mai nyelvhasználatunkban leggyakrabban a *kell* igével kapcsolatban fordul elő személyragos főnévi igenév. Ezenkívül a következő személytelen igékkel, kifejezésekkel kapcsolatban találkozunk még személyragos főnévi igenévvel: *lehet* (nem ~ megbocsátanom); *szabad* (ezt nem ~ megtennem); *sikerül* (~t megszöknie); *illik* (~részt vennem); *fáj* (~kimondanom), *van, nincs, lesz mit, kire, kiben, miért* stb.; (van mit hallgatnom, van miért sírnia, van kire számítania, van kibet bíznia, nincs mit bevallania, nincs miért elkeserednie, lesz mit hallgatnia, lesz kire támaszkodnom, lesz miért félnie); *jól esik* (~ elmondanom); *rosszul esik* (~ tapasztalnom); *sokba kerül* (~ kiváltania); *hiábavaló, korai, késő* stb. *lenne, volna* (hiábavaló lenne ellene szegülnöd); *kár* (~ lemondanod róla); *öröm* (~ hallanom); *csoda* (ritkán; ~ illyet látnunk); *szükség* (ritkán; nem ~ zokon vened); *könnyelműség, badarság, szamárság, gorombaság, gyöngédtelenség, lehetlenség, helytelenség* stb. (volt, lenne, lett volna; pl. könnyelműség lenne kifizetnem helyette, szamárság lett volna visszautasítanunk, lehetlenség bevennünk a várat, helytelenség volt félremagyaráznunk jószándékát); *elég* (~ volt látnia); *sok* (~ elbeszél-nem); *érdemes* (~ megnézned); *felesleges* (~ elmondanom); *fontos* (~ kipuhatolnia); *helyes* (~ megtartanod); *helytelen* (~ így nyilatkoznod); *jó* (~ hallgatnod); *kellemes* (~ itt lennünk); *könnyű* (~ megértened); *nehéz* (~ belátnom); *kötelező* (~ gondoskodnia); *lehetetlen* (~ be nem látnod); *bajos* (~ elmondanom); *fájó* (~ neki azt hallania); *szükséges* (~ iparkodnom); *szükségtelen* (~ itt ácsorognod); *tilos* (~ bemennünk); *tanácsos* (~ lesz hallgatnod); *bölcs dolog* (nem ~ elhanyagolnod); *buta dolog*; *szép dolog*; *csúnya dolog* stb.; *mi haszna* (~ elmondanom); *ideje* (~ elmennem); *kötelessége* ritkán.²

A felsorolt személytelen igék, kifejezések nem döntenek el, hogy a velük kapcsolatos főnévi igenévben kifejezett cselekvést kinek vagy minek *kell, lehet, szabad* stb. végezni. Ennek a megjelölésére szolgálnak a főnévi igenév személyragjai. Az *adni kell* nem mondja meg, hogy ki az, akinek a cselekvést végeznie kell. Az *adnom, adnod, adnia kell* viszont megjelöli a személyt, aki ad. A nyelvhasználatban gyakran megjelöljük a személyt külön szóval: *-nak, -nek* ragoz szóval vagy a *nekem, neked, neki, nekünk, nektek, nekik*

² Az *ad* (adj ennem), *enged* (engedj elmennem), *hagy* (haggy aludnom), *segít* (segíts kihúznom) ige mellett a személyragos főnévi igenév tárgya a mondatnak; dolgozatunkban ezekkel nem foglalkozunk.

névmással: *nekem mennem, neki mennie, Sándornak mennie kell*. A *-nak, -nek* ragos szót, és a *neki* névmást, ha ezek azt nevezik meg, akinek a cselekvést végeznie kell, *logikai alany*nak mondjuk. Az ilyen mondatokban kétszer van megjelölve a cselekvést végző személy (külön szóval és személyraggal): *neki mennie kell*. Az ilyen mondatokkal kapcsolatban vetődik fel a kérdés, hogy szükséges-e használni a személyragot a főnévi igenéven: *Neki el kell menni* vagy *mennie*. *Erzsinek el kell menni* vagy *mennie*.

Irodalmunkban is általában vegyesen fordulnak elő akkor, amikor felmerülhet a kérdés, hogy a személyragos, vagy a személyragtalan alak-e a helyes. Vass Bertalan a Zrinyiász nyelvéből példákat közül a személyragos főnévi igenév használatára (Nyr 12:549). Személyragtalan használat: *Az melyeket teneked nem lehet tudni; Ifjantan kelle veszni szegénynek; Nem dicséretes neked halált kívánni*. Személyragosak: *Nem is kell oly messzi nekünk jegyverkezniünk; Jobb lett volna néked vesztet lenned; De nekem nem szabad ilyeneket szólnom; Jobb tehát nekem nem tusakodnom*.

Szegledi István írja Arany János főnévi igenév-használatáról: „A *kell* mellett álló főnévi igenevek mutatják egyúttal azt a *szeszélynek* (kiemelés tőlem K. K.) mondható változatosságot, hogy a nyelv majd kiteszi a személyragot a főnévi igenéven az ilyen szerkezetekben, hova a *-nak, -nek* ragos cselekvő vagy szenvedő személy vagy dolog odagondolható, majd pedig nem teszi ki. Sőt egymás után következő, ugyanazon *kell* állítmányhoz tartozó főnévi igenevek közül is egyiket kiteszük, a másikon nem, pl. Most úgyesen kell szólnotok, s oly érvet hozni fel... gyengét nem mondani Arist. 3:212.“ Ebben az Arany-idézetben nem tartanám feltétlenül *szeszélynek* azt, hogy egyszer személyragos az infinitívus, máskor személyragtalan, de általában véve valóban *szeszélyesnek* tűnhet a személyragos főnévi igenéven a rag használata vagy elhagyása nemcsak Arany Jánosnál, hanem más íróknál is.

Megvizsgáltam a személyragos főnévi igenév használatát Kemény Zsigmond, Eötvös József, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Aczél Tamás, Földes Péter és Veres Péter egy-egy munkájában. Egyenként kb. 80—100 lapnyi anyagot néztem át. Kemény Zsigmond kivételével, aki a kétféle lehetőség közül szinte kivétel nélkül a személyragtalan igenevet alkalmazza, mindannyian vegyesen használják. A külön szóval is megnevezett *logikai alany* esetében az egyes íróknál a következő százalékban maradnak el a főnévi igenév személyragjai: *Kemény*: 94% személyragtalan alak (Zord idő 2:1—83); *Veres P.*: 75% (Három nemzedék, Szolgaság 57—107); *Mikszáth*: 68% (A Noszty-fiú esete... 1—125); *Eötvös*: 66% (A falu jegyzője 1:83—121; 205—263); *Jókai*: 65% (Az arany ember 50—120); *Földes P.*: 65% (Kanyargós Dráva 230—326); *Aczél T.*: 50% (A szabadság árnyékában); a napi sajtónk becslésem szerint a vagylagos esetek közül 1—10%-ban használ személyragtalan alakokat; viszont a nyelvjárások általában még a köznyelv mindennapi társalgási nyelvénél is magasabb százalékban mellőzik a személyragos formákat. A személyragtalan alakok százalékszámát a nyelvjárásokban igen magas lehet; a nyelvtani nyelvatlaszgyűjtés során végzett feljegyzések szinte (az ország különböző részein) kivétel nélkül erre vallanak.

3. A *Sándornak adnia kell, neki adnia kell* féle mondatokban többször felmerült a két értelműség kérdése. A probléma az, hogy a *-nak* raggal ellátott személy vagy a *neki* névmással jelölt személy nem csupán a cselekvés részese lehet (aki a cselekvést végzi, tehát *logikai alany*), hanem a cselekvés eredményének is részese lehet (részes-határozó). Tehát: *Sándornak adnia kell* jelentheti azt, hogy 'Sándor adni köteles' és ezt is: 'ő köteles Sándor számára adni'. Ragtalan formában: *Sándornak kell adni* ugyancsak kétféle jelenthet.

Vizsgáljuk meg a *hoz* és *érez* ige paradigmáit ebből a szempontból:

<i>nekem kell hoznom</i>	<i>nekem kell éreznem</i>
<i>neked kell hoznom</i>	— — —
<i>neki kell hoznom</i>	— — —
<i>nekünk kell hoznom</i>	— — —
<i>nektek kell hoznom</i>	— — —
<i>nekik kell hoznom</i>	— — —

nekem kell hoznod	—	—	—
<i>neked kell hoznod</i>	neked	kell	érezned
neki kell hoznod	—	—	—
nekünk kell hoznod	—	—	—
nektek kell hoznod	—	—	—
nekik kell hoznod	—	—	—
nekem kell hoznia	—	—	—
neked kell hoznia	—	—	—
<i>neki kell hoznia</i>	neki	kell	éreznie
nekünk kell hoznia	—	—	—
nektek kell hoznia	—	—	—
nekik kell hoznia	—	—	—
nekem kell hoznunk	—	—	—
neked kell hoznunk	—	—	—
neki kell hoznunk	—	—	—
<i>nekünk kell hoznunk</i>	nekünk	kell	éreznünk
nektek kell hoznunk	—	—	—
nekik kell hoznunk	—	—	—
nekem kell hoznotok	—	—	—
neked kell hoznotok	—	—	—
neki kell hoznotok	—	—	—
nekünk kell hoznotok	—	—	—
<i>nektek kell hoznotok</i>	nektek	kell	éreznetek
nekik kell hoznotok	—	—	—
nekem kell hozniok	—	—	—
neked kell hozniok	—	—	—
neki kell hozniok	—	—	—
nekünk kell hozniok	—	—	—
nektek kell hozniok	—	—	—
<i>nekik kell hozniok</i>	nekik	kell	érezniök

A *hoz* igének lehet részeshatározó vonzata. A paradigmán feltüntetett 36 eset közül 30-ban félreérthetetlenül részeshatározó a *neki* névmás (a cselekvés eredményének a részét nevezi meg), nem logikai alany. A logikai alanyt itt a főnévi igenév személyragja jelöli meg, mely eltérő személyű a részeshatározótól. Abban az esetben, ha a főnévi igenév személyragja azonos személyű a *neki* névmással, akkor a *neki* lehet logikai alany és részeshatározó is. A dőlt betűvel szedett első és második személy pl. a *nekem kell hoznom* jelentheti azt, hogy 'én vagyok köteles hozni' és azt is, hogy 'a magam számára vagyok köteles hozni'. Ez utóbbi jelentés azonban inkább csak elméletben van meg, mert ezt a jelentést ritkán fejezzük ki ilyen módon. Sőt, ez a jelentés maga is nagyon ritka, mivel ugyanaz a személy nem igen részesíti magát valamiben. Így pl. az *ad* igével kapcsolatban ez a jelentés elő sem fordulhat: *nekem* (magam számára) *kell adnom*. Itt a *nekem* tehát csak logikai alany lehet. A vastag betűvel szedett harmadik személy az előbbi két jelentésen kívül (melyekből a második itt sem számottevő), még egy harmadik jelentést is hordozhat: 'az ő számára köteles hozni vki' (aki a főnévi igenéven személyraggal van megjelölve). Tehát a *neki* névmás lehet logikai alany és részeshatározó is. Az *érez* és még sok más igének (*tanul, lát, elműlik, szeret, figyelmeztet, nevet, visszatér, elhagy* stb.) nincs részeshatározó vonzata, így a velük szerkesztett főnévi igenéves szerkezetben félreértés nem lehetséges; a *-nak, -nek* ragos szó és a *neki* névmás csak logikai alany lehet (*neki figyelmeztetnie kell*).

Aszemélyragos főnévi igenévvvel kapcsolatban már Brassai is felveti a kétértelműség kérdését. Helyteleníti a személyrag használatát akkor, amikor „a mondatban világos szóval ki van fejezve a személy, akire vonatkozik az infinitívus . . . P. o. *Ezt s ezt magamnak kell leírni*: ebben a 'magamnak kell' világosan kijelenti, hogy ki írja le az irándót. Elemezve: 'az én kötelességem, hogy leírjam'. Úgy de ha ezt: '*magamnak kell leírnom*' amaz előbbi formával egyetérővé tesszük, egy más értelmet, t. i. 'a magam számára kell

leírnom' kifejezhetetlenné tesszük; holott az én szabályom szerint a *magamnak kell leírnom* imezt fejezi ki" (Akad. Értesítő 1863. 3: 398).

Brassai szabálya tehát — ha jól értelmezem — a főnévi igenév személyragjára még egy funkciót hárít: a cselekvő személyén kívül jelezzé azt, hogy a mondatban szereplő *-nak, -nek* ragos szó vagy *neki* névmás *részeshatározója*-e a mondatnak, ill. a *cselekvés eredményének* vagy nem. Tehát az ő szabálya szerint a *nekem kell leírni* azt jelentené: 'én írom le', *nekem kell leírnom* = 'a magam számára írom le'. Ilyen funkciója azonban sohasem volt a személyragnak. De a 3. személyben még egy ilyen mesterséges szabály sem segíthetne a félreérthetőségen. Pl. *neki kell leírnia* még mindig kétféle jelenthet, 1. 'a maga számára írja le ő maga'.² 'ő írja le neki (az ő számára)'. Másrészt arra sem gondolt Brassai, hogy pl. a *neki meg kell mondani* nemcsak azt jelenti, hogy 'ő köteles megmondani', hanem azt is: 'valaki köteles megmondani számára (neki)', mert nem is tudunk személyragot tenni a főnévi igenévhez, ha még nem ismerjük a személyt, aki vki számára a cselekvést elvégzi. Simonyi Brassainak a magyarázatához röviden azt jegyzi meg, hogy „a *személyrag nélküli* (kiemelés tőlem, K. K.) igeneves szerkezet mindig kétértelmű lehet, ha datívussal járó főige van benne, pl. *ezeknek az embereknek sok pénzt kell fizetni*" (Nyr 54: 93). Amint fentebb láttuk, a személyragos alak éppúgy kétértelmű lehet, mint a ragtalan. Simonyi példájában is fennáll a kétértelműség, ha kitesszük is a személyragot: *ezeknek az embereknek sok pénzt kell fizetniük*.

Nézzük már most meg azt, hogy ha ilyen feloldhatatlan nyelvi kétértelműségről van szó, vajjon miért nem fejleszthet ki a nyelv olyan szabályt³, nyelvhasználatot — mondjuk ahhoz hasonló, amit Brassai ajánl —, amely a félreértést eleve lehetetlenné teszi.

Megfigyeléseim eredményeképpen azt mondhatom, hogy a valóságban nagyon kevés veszély van arra, hogy a személyragtalan vagy személyragos főnévi igenevek egyező személy esetében [*neki kell hozni(a)*] kétértelműek legyenek. (Ez vonatkozik az irodalmi nyelvre majdnem olyan mértékben, mint a mindennapi társalgás nyelvére.) Ennek oka az, hogy a beszédhelyzet, a körülmények, melyben a beszélgetés elhangzik, vagy a közlés történik, nem engedik meg, hogy félreértés lehessen. Figyeljük meg pl. ezt a két beszélgetést:

X.: Sanyinak elfogyott a pénze. Kellene számára Gyurkától kölcsönkérni.

Y.: Gyurka most nem adhat Sanyinak, mert a lakótársa, Feri igen nagy pénzzavarban van, és most *neki kell kölcsönözni(e)*.

X.: Már egy hete nincs egy fillérem se. Pistától kellene kölcsön kérni.

Y.: Tudod mit? Jósának most van pénze. Kérj tőle! Ő már sokszor kért tőlünk, de még sohasem adott. Az egyszer *most neki kell kölcsönözni(e)*:

Ebből láthatjuk, hogy a *most neki kell kölcsönözni(e)* mást jelent az első és mást jelent a második esetben. Tehát sem a ragtalanság, sem a személyragozottság nem dönti el ebben az esetben azt, hogy a lehetőségek közül melyiket jelentse a szerkezet. Mégsem érthető félre. Mi dönti el a jelentést? A beszédhelyzet, a körülmények döntenek el.

Nézzünk néhány irodalmi példát is.

A következő mondatnak az előzménye a regényben az, hogy jelentést kell Belgrádba küldeni. Ennek a módjáról beszél a szereplő: *Személyesen kell elvinnie valakinek, és mindjárt a szájukbarágni* (Földes, 300). Lehetne személyrag nélkül is: *elvinni*. Azt, hogy a *valakinek* itt nem azt jelenti: valaki számára, nemcsak a szájukbarágni mutatja, hanem a helyzet, az előzmények is. Egy másik mondat: *Magának csak panaszkodni kell, siránkozni, mint egy gyászvitéznek, annyi még a maga ocsuval telt fejéből is kitelik, remélem!* (Földes, 252). Itt is rész-

³ Ilyennek gondolható a nyelvjárásokban a már említett: *Én el köllök mennyi* stb. *én nek köllöm vényi* stb., *én el kell mennem a templomba* stb. — Továbbá a *Nekem el kell mennem* helyett az: *én el kell, hogy menjek* v. *én el kell menjek* féle szerkezet különösen az erdélyi nyelvjárásokban (vö. Nyr 18: 561; 25: 359; 30: 278; NyF 32: 35 stb.). A magyar nyelvterület legnagyobb részében és a köznyelvben a *kell* sze mély telen használatának elveszése nem történt meg. A *hogy*-os, alanyi mellékmondatos szerkezet pedig a magyar nyelvet beszélők nagy többsége számára ismeretlen, szokatlan forma. Az említett írók közül Földesnél találtam ilyen 4 esetben. Pl.: ... „hogyha már magát el kellett árulja ...“ (i. m. 285).

letesen volt már arról szó, hogy mi lesz az illető feladata, és a mondat befejező szakasza is rámutat erre. Tehát a *magának* nem azt jelenti, hogy a *maga számára*. Ha mindezek a körülmények nem világítanak meg a dolgot kellőképpen, a személyrag sem tenné ezt meg, továbbra is kétértelmű maradna a mondat. Vagy egy másik mondat: *Úgy ám, de a vendég táskáját nekem kellett behozni* (Mikszáth, 93). A *nekem* itt nem jelentheti azt, hogy számomra, hisz az idézett mondat Kopereczky báró dorgáló szavaiból való, aki Bubeniyk írását szidja, hogy az nem várta őt és nem segédkezett, mikor ő vendégével hazaérkezett. — Más helyen Kopereczky ismerteti újonnan fogadott titkárával az ő leendő feladatait: *Mindenekelőtt egy szép beiktatási beszédre van szükségem. Ezt önnek kell megcsinálni* (Mikszáth, 73). Tehát véletlenül se lehet arra gondolni, hogy az *önnek* ezt jelentené: az ön számára. — Vagy Eötvösnél: *A parasztnak hajtani kell* (t. i. a nyulat). Nyilvánvaló itt: nem arról van szó, hogy a parasztnak hajtani vki vmit, hanem arról, hogy a paraszt kötelessége hajtani. — Vagy Jókainál: *Az arany embernek hazudni kellett, mindig hazudni* (55.). Az előzmények itt is nyilvánvalóvá teszik: nem arról van szó, hogy az arany ember számára kellett hazudni. — Vagy Aczélnál: *Ezt a villamost is rendbe kellett hozni valakinek, és voltak akik megcsinálták* (198). Tehát nem 'vki számára', hanem a *valakinek* arra utal, hogy volt valaki, aki megcsinálta. — Vagy ez: *Annak is örülök, hogy az öreg Krancznak sikerült a múlt héten szalonnát felhozni vidékről, különben felkopna az állunk* (190). Tehát itt sem arról van szó, hogy Krancz számára, hanem arról, hogy Krancz hozta. — Veres Péternél: *menni kell hát neki is szolgálatot keresni* (76) nem azt jelenti, hogy valaki megy az ő számára (neki) szolgálat után, hanem hogy ő megy (akire a *neki* szóval utal a mondat), s ez is a körülményekből, a helyzetből derül ki.

A példákból szándékosan közöltem olyanokat, melyek személyragtalanok. Ezek azt mutatják, hogy azt a véleményt (l. Simonyi nézetét fentebb), mely szerint a személyragtalan datívusz vonatú főnévi igenév mindig kétértelmű lehet, nem igazolja feltétel nélkül a természetes nyelvhasználat. Ez a tétel többnyire csak olyan mondatokra érvényes, amelyeket kiszakítunk abból az összefüggésből, helyzetből, amelyben elhangzanak. Az ilyen mondatok természetesen a levegőben lógnak, s ilyenek a nyelvhasználatban tulajdonképpen nincsenek. A társalgásban a természetes beszédhelyzet eleve kiküszöböli a félreértés lehetőségét, ha meg szükséges, kiegészítéseket tesz a beszélő, ami a társalgásban könnyűszerrel megy. Írásban pedig a gondos fogalmazás, a beszédhelyzet pontos leírása hártja el a kétértelműséget. Csak ez lehet a magyarázata annak, hogy a nyelv nem fejlesztett ki olyan szabályt, mely az elméletben valóban meglévő kétértelműség veszélyét elhárítsa. A személyragos alakokra, amelyeknél elméletileg szintén fennáll a kétértelműség, az elmondottak éppúgy érvényesek, mint a személyragtalanokra. Erre csak egy példát hozok fel: *sikerült neki néhány pengőt összekaparnia* (Aczél, 185). Ennek a mondatnak az értelme is csak az összefüggésben világosodik meg: vagyis, hogy 'sikerült számára (neki)'-e, vagy 'sikerült maga magának'...

Természetesen a nem körültekintő fogalmazás okozhat zavarokat ezen a téren, ott azonban a ritkább eset az, hogy személyrag kitételével lehet elkerülni a kétértelműséget, sokkal inkább egyéb úton.

Pl. Aczél Tamásnak ebben a néhány sorában kétértelműség van (egy gyárigazgató beszél mintegy önmagához): »De hogy a csodába mondja meg a munkásoknak, hogy ismét túlórázniok kell, mert a rendelést október végére le kell szállítaniok. Harminckét új szerszám kell hozzá, *Krancznak át kell szólnia a szakszervezetbe*, hogy küldjenek ide négy vagy öt szerszám-lakatost, mert maguk nem győzik« (233). Itt valóban nem tudjuk, hogy magának teszi-e kötelezővé, hogy szóljon Krancznak, aki az üzemi szakszervezetben talán vezető. Lehetne erre gondolni, mert így folytatódik: Az ablakon át lekiáltott az udvarra:

Krancz elvtárs!

Az öreg felnézett.

Nó mi kell?

Jöjjön csak fel egy percre! Krancz intett, hogy azonnal jön.

A továbbiakban nem derül ki semmi: ad-e Krancz négy vagy öt szerszám-lakatost, vagy mint szakszervezeti vezető megy-e a központba emberekért, vagy hát mi lesz végül. A »küldjenek ide négy vagy öt szerszám-lakatost, mert maguk nem győzik«, része a mondatnak talán azt sejteti, hogy az utóbbiról lehet szó.

A személyrag megléte nem dönti el a kérdést, az sem döntené el, ha elhagynánk a személyragot. A kérdést az oldaná meg, ha az egész helyzet gondosabban lenne leírva, a mondanivaló nagyobb körültekintéssel lenne szerkesztve.

Talán nem is annyira félreérthető, mint inkább félremagyarázható a következő két mondat, ahol a személyrag hiánya okozza a félremagyarázhatóságot. Itt a *-nak* ragos szók nem logikai alanyok, hanem részeshatározók, a logikai alanyok pedig a részeshatározótól eltérő személyűek. Így a rag használata tehát a félremagyarázhatóságot is eleve kiküszöbölné (a hiányzó ragot kitesszük zárójelben):

Ezért van, hogy olyan sok tavaszon éppen Húsvét után való napon vernek ki (t. i. kezdik kihajtani a jóságot a legelőre a parasztok), mert akkor csak Pünkösdre kell a pásztornak kalácsot sütni(ük) (Veres, 78; t. i. a kettős ünnepkor kalács járt a pásztornak, tehát nem a pásztor süt). — Vagy ez: Atyus! nem volna-e jobb a bort s az ökröt a lakoma többi kellékével együtt Dorkának ajándékozni(nunk) (Kemény, 75; tehát nem Dorka ajándékozik).

4. Mielőtt megkísérelnénk a személyragos főnévi igenév használatának a megfogható szabályszerűségeit számbavenni, nézzük meg az eddigi véleményeket erre vonatkozóan.

Brassai felfogását már láttuk. Simonyi szerint az élőbeszédben „még rendszeren mondjuk: *dolgoznom, dolgoznod, dolgoznunk, dolgoznotok kell*, de már a 3. személyt inkább rag nélkül mondjuk: *őneki dolgozni kell*, szegényeknek sokat *kell dolgozni*. Az irodalmi nyelvben más megszorítását tapasztalhatni a szabálynak: úgy látszik pl., hogy csak határozott főnév mellett használnak személyragos igenevet, pl. a hibának itt *kell lennie*, e. h. itt hibának *kell lenni*; szokatlan ez: Itt hézagoknak *kell lennie*“ (Nyr 54:93). — Először is a *dolgoznom kell* stb. sort ki lehet egészíteni a 3. személyű alakokkal: tehát *dolgoznom, dolgoznod, dolgoznia, dolgoznunk, dolgoznotok, dolgozniok kell*. Így magában, természetes, hogy személyragozva mondjuk. Tehát az „élőbeszédben,“ a harmadik személyű alak is személyragozva fordul elő, ha más szó nem jelöli a logikai alanyt, viszont az első és második személyű is gyakran személyragtalan, ha pl. a *nekem* névmás is megjelöli a cselekvőt (logikai alany). A *nekem* névmás el sem maradhat, ha az *is* szócskával bővül a mondanivaló: *nekem is dolgozn(om) kell*. Aini az irodalmi nyelvet illeti, szintén nem tapasztalható a „más megszorítás“. Amint arról már számadatokat közöltem, igen gyakori a személyragtalan forma: *Miért kell nekünk ennyire bujkálni* (Földes, 305); *Nekik nem kell még a falu térképét sem ismerni* (uo. 251); *S nekem ma azt kell legelőbb észrevenni?* (Kemény, 12); *... melyen nekem járni kell* (uo., 32); *Mindenegyéb, mi velünk történéhetik, vagy mit nekünk kell megtenni, oly kétséges...* (uo. 22); *... a törökkel neki folytonos viszonyt kell fenntartani* (uo. 3); *... neki kell megfizetni a kárt* (Veres P., 96); *... a nagyobb bojtárok ugyancsak az átvétellel vannak elfoglalva, mert nekik is tudni kell, mi jön a kezük alá* (uo. 83); *Hm, gondolta Bubenyyk, a két pecsérke már együtt ül, nekem se szabad kézni* (Mikszáth, 110); *... úgy itélem a helyzetet, hogy nekünk is tenni kell valamit* (uo. 89); *... könnyű neki hű férjnek lenni* (Jókai, 51); *... neki is naponként háromszor kellett öltözni* (uo. 75). Természetesen személyragos példákat is lehetne ugyanilyen esetekre felhozni, de nem többet, mint a személyragtalanokból. Tehát nem lehet azt mondani, hogy az irodalmi nyelvben merőben más a helyzet, mint az élőbeszédben.

Simonyinak a másik megállapítását sem igazolják a példák, azt t. i., hogy csak határozott főnév mellett használnának személyragos főnévi igenevet. Íme „határozott főnév“ mellett személyragtalan alakok: *A konferenciának kezdődni kelle* (Eötvös, 111); *Az arany embernek hazudni kellett...* (Jókai, 55); *Mihálynak el kell menni valahová tengeri fürdőre...* (Jókai, 106); *... a beszédnek pedig meg kell lenni* (Mikszáth, 161); *a bizottsági uraknak elég volt a gyűlölt alispán kínos jészenését látni* (Mikszáth, 180); *... már csak ennek a napnak kell elmúlni, hogy hozzáfoghasson célja megvalósításához* (Földes, 280); *A saját fiainak helyt kell állni, ha az ég leszakad is* (Veres, 88); *... jönni kell már az asszonyoknak* (uo. 65). Tehát a „határozott főnév“ nem teszi feltétlenül szükségessé a személyrag használatát. Viszont a nem határozott főnév mellett is többször találunk személyragos főnévi igenevet (Simonyi szerint szokatlan ez: *itt hézagoknak kell lennie*, e. h. szokottabb: *itt hibának kell lenni*); *Tóthné szellemi egyénisége hasonlatos volt valamely edényhez, melyen bizonyos ponton repedésnek vagy nyílásnak kell lennie...* (Mikszáth 3:167); *Hogy rossz hasonlattal éljek (de talán nem is rossz), ha egy ruhának azt az illúziót kell keltenie, hogy...* (Mikszáth, 3:191); *... ha minden Kopereczky ilyen lett volna, hány fekete gyöngynek kellett volna lennie a Kopereczky Orsolya főkötőjén, hogy...*

(Mikszáth, 102); *Eszébe jutott, hogy ma nagyobb acélszállítmánynak kell érkeznie* (Aczél, 235); *Személyesen kell elvinnie valakinek, és mindjárt a szájukbarágni* (Földes, 300); *... valami felsőbb lénynak vagy elvnek mégis kell lennie, mely a világot rendben tartja* ... (Illyés Gy.: Pusztagó népe, 38). — A középiskolai nyelvtan Simonyiéhoz hasonlóan foglalást a személyragos főnévi igenév használatát illetően.

Dengl (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus, 161) csak akkor engedi meg a személyrag elhagyását, ha nincs határozott logikai alany (vagyis, ha nem tudjuk, hogy ki végzi a főnévi igenévvel megjelölt cselekvést). Természetes, hogy ilyen esetben nem is tudjuk megjelölni személyraggal a cselekvőt, t. i. ha nem ismerjük. Minden egyéb esetben ki kell tenni szerinte a személyragot.

Nem tesz említést az olyan esetekről, amikor a logikai alany külön szóval van megnevezve, ill. példából az derül ki, hogy ilyen esetben is használni kell a személyragot így: *valamennyiöknek helyt illik állniok; A gazdasági érdekeltségeknek tudomásul kell adniok*. Amikor azonos számú és azonos 3. személyű a logikai alany és a részeshatározó, akkor — Dengl kissé szűkszavú megfogalmazásából ez derül ki — nem szabad a *-nak, -nek* ragos szóval megjelölni a részeshatározót, hanem a *számára* szóval vagy *hogy-os* mellékmondattal kell megszerkeszteni a mondatot. Nyilván a kétértelműség elkerülése végett állapítja meg Dengl ezt a szabályt. E szerint: *A gazdasági érdekeltségeknek tudomásul kell adniok* csak ezt jelentheti: 'a gazdasági érdekeltségek adják tudomásul'. Ha azt akarom kifejezni, hogy a gazdasági érdekeltségek számára kell tudomásul adják a többes 3. személyű személyek, akkor így kell formálni a mondatot: *A gazdasági érdekeltségek számára tudomásul kell adniok*, vagy: *A gazdasági érdekeltségeknek tudomásul kell, hogy adják*. A *-nak, -nek* ragos részeshatározónak a használatát természetesen a logikai alanyétól eltérő szám vagy személy esetén megengedi: *A gazdasági érdekeltségeknek tudomásul kell adnia*. — Ezekből az következik, hogy a *Pistának kell megmondani* csak azt jelentheti, hogy 'Pista számára köteles vki megmondani'; *A Pistának kell megmondania* viszont nem jelentheti 'Pista számára köteles ő megmondani'. Ezt a merev szabályt a társalgás nyelve — figyelembe véve a mai nyelvcsokást — nehezen tudná megvalósítani. De sok példát láttunk arra, hogy a szépirodalmi nyelv sem tartotta és tartja magát ilyenféle szabályhoz. A kétértelműség elkerülésére (?) ajánlott megoldások közül a *számára* sok esetben nehézkes lenne, a *hogy-os* mellékmondat pedig a magyar nyelvet beszélők többsége számára szokatlan. A Dengl által adott szabály még kevésbé lenne célravezető a költői nyelvben. Az a szabály, amelyben Dengl a személyrag használatát követeli minden olyan esetben, amikor határozott logikai alanya van a főnévi igenévnek (akkor is, ha ez külön szóval meg van nevezve), leginkább az értekező próza nyelvhasználatát tükrözi, amelyre még visszatérünk.

5. Most az általam megvizsgált irodalmi művek nyelvhasználata alapján megpróbálom összefoglalni a személyragos főnévi igenév használatának valóban mutatkozó szabályszerűségeit. Ezek a szabályszerűségek elsősorban a könnyedebb stílusformákra (az élőbeszéd, a szépirodalmi próza, költészet) érvényesek.

A) H a s z n á l n i k e l l a s z e m é l y r a g o s f ő n é v i i g e n e v e t :

a) A dolgozatunk elején felsorolt személytelen szavak mellett általában akkor, ha a cselekvést végző személy határozott, viszont más szóval (*-nak, -nek* ragos szóval vagy *neki* névmással) nincs az illető megnevezve. Pl. ha minden előzmény nélkül bejelentem: *Most el kell mennem; Az apósomnak kétezer forintot kell küldenem* (Mikszáth, 95). — *Személyesen akartam átadni nagyságodnak Deák István és Dániel uraimék egy levelét, mely kézről-kézre vándorolván tegnap érkezett hozzám s hogy a kutya törökök fel ne tartóztassanak, paraszt subába kellett öltöznöm* (Kemény, 3). — Ezek a példák mutatják egyúttal a személyrag használatának valódi szerepét.

b) Az előbbi esetnek megfelelően használni kell akkor is a személyragot, ha az előző mondatban szó volt arról, akire a következő mondathat a főnévi igenév vonatkozik: Pl. *Fölmentek a szobájukba, de az alvástól még messze voltak. Csordultig ki kellett éltvezniök a vidéki mulatság minden ízét* (Mikszáth, 24). — *Nagy visszaéléseket fedeztek fel az ottani folyamszabályozásnál s a főispán volt a szabályozás kormánybiztosa. Buknia kellett* (uo. 58).

Néha az ehhez hasonló esetekben el is maradhat, ha az előzményekből természetszerűen kitűnik az, hogy ki vagy mi végzi a főnévi igenévben a cselekvést. Pl.: *Hála Istennek! De akkor most már menjünk! Egy percet se szabad veszteni* (Mikszáth, 41). — *Már ez a Bubenyk is a nyakamra kezd nőni. Már őt is el kell csapni* (uo. 93).

Viszont előfordul, hogy ilyen esetben a személyrag elmaradása pillanatnyilag zavart okozhat. Pl. *Ezen az őszön nagyapó elhatározta, hogy a Hor alsó folyásának vidékére megy vadászni. El is ment, de többé nem tért vissza. Azt beszélték, hogy a tajgában halt meg. Nagyanyó teljesíteni akarta az öreg régi kívánságát, hogy hozzák vissza a Szukpájhoz, ha meghal. Több mint kétszáz versztányira kellett érte menni a Horon lefelé és nagyanyó csak két hónap múlva került haza a befagyott folyón. Senki sem tudta, miképp húzta a szánt, amelyen öreg cédrusja-koporsóban feküdt jó gazdájának holtteste* (Kimonko: Ahol a Szukpáj folyik, 40). Amint a későbbiekben kiderül, a *menni* csak nagyanyóra vonatkozik, hisz senki más nem ment vele. Ezért ki kellett volna tenni a személyragot, mert egy pillanatra arra gondolhat az olvasó, hogy mások vagy mások is mentek érte.

c) Használni kell általában abban az esetben is, ha az összetett mondat elején már meg van ugyan nevezve a személy vagy ott már volt szó róla, de a következő tagmondatban nincs az illető közvetlenül megnevezve, s így a személyragnak utalnia kell rá. Pl. *Ősszel aztán egy kis késéssel újra iskolába ment és a tanító olyan jó volt hozzá, hogy nem kellett ismételnie, átengedték a harmadik osztályba* (Veres, 76). — *Megmagyaráztam volna neki, hogy nem szabad megtennie* (Földes, 291). — *... egyiknek a lábán tályog támad... s nem mehet elébbe... a másoknak epekövei vannak, otthon kell ülnie,...* (Mikszáth, 89). — *Ahhoz, hogy egy tudomány önálló lehessen, önálló tárggyal kell rendelkeznie* (Laziczius Gy.: Ált. nyelvészet, 114). — Különösen fontos a személyrag használata akkor, ha a mondat több tagmondatból áll, s az utóbbi következő tagmondatok főnévi igenévének elhomályosulna egyébként az előbb megnevezett logikai alanyra való vonatkozása. Pl. *A kommunisták kijelentették, hogy a pártbizottságoknak bátrabban kell a vezető pozíciókba emelniök fiatal, fejlődő munkásokat, i ö r e k e d n i ö k kell az idős és fiatal káderek felhasználásának összehangolására, különös figyelmet kell szentelniök a női káderek kiemelésére és nevelésére* (Szabad Nép 1952. okt. 13. 3. lap, 4. bekezdés).

Példa arra, hogy ilyen esetben a személyrag elmaradása zavart okozhat: *A vezetőknnek okulniok kell az elkövetett hibákból. Következelés harcot kell folytatni az ütemterv pontos betartásáért⁴. Erre kell mozgósítsák minden erejüket* (Szabad Nógrád 1953. április 29. 3. lap, utolsó hasábj). Tehát itt a *folytatni* szó a vezetőkre vonatkozik és ezért a személyraggal erre utalni kellett volna. Ha a szerző el akarta esetleg kerülni a *-niok* előfordulását kétszer közel egymáshoz, akkor inkább az *okulniok* szóból maradhatott volna el.

d) A személyragnak lehet kiemelő, a cselekvőre nyomatékosan rámutató szerepe. Pl. *Nekünk itt kell harcolnunk, néne! Meg kell változtatnunk a sorsunkat, a magunk sorsát!* (Földes, 292). — *Mіндеgy, akárhogy is van, meg kell tudnia, ki kell derítenie az igazságot* (saját magával szemben támasztott követelmény; uo. 289); *A demokráciáért dolgoznunk kell szaktársak, értsék meg* (Aczél, 239.).

e) Kell használni a személyragot megszólítás után. Pl. *Pirnyák, most segítenie kell, egyforma bajban vagyunk* (Földes, 302).

B) El kell maradnia a személyragnak:

a) Ha nem ismerjük a személyt, aki a főnévi igenévvel megjelölt cselekvést végzi, vagy az általában mindenkire vonatkozik (a főnévi igenév alanya általános alany). Pl. *Meg kell tudni, mi történt...* (Földes, 305); *... arról beszéltek, hogy ki kell hajtani a gazdagokat* (uo.). — *A tömegekkel való érintkezésben meg kell találni a megfelelő hangot.* — A többes szám első személy is kifejezhet általánosítást. Ez különösen az értekező prózára jellemző. Pl. *Az utóbbi kiadást kell tehát hitelesnek tekintenünk.*

b) A részben vagy teljesen kötött formájú közmondásokon kívül a szólásokban, bizonyos fordulatokban gyakoribb a személyragtalan forma: *Bocsánatot kérek, az üzleti életben mindig számolni kell ilyen esetre* (Mikszáth, 40). — *Miért nem alszik? Éjjel aludni kell!* (Kimonko: Ahol a Szukpáj folyik, 107). — *Lopni, azt ügyesen kell* (Földes,

⁴ Helyesen: megtartásáért, teljesítéséért.

259). — *Tudja mért kapta?* (T. i. a szobafogságot). *Majd megtanulja, hogy a haza üdvéért a legsavanyúbb bort is fenékgig kell üríteni a pohárból* (uo. 348). — *A tanulópenzt mindig meg kell fizetni* (uo. 290). — *Él kell viselni a fõviseket*. — *Komolyan kell venni*. — *Nem lehet kiverni a fejébõl*. — *Semmiire sem lehet menni*. — *Mit lehet tenni*. — *Nagyítás nélkül el lehet mondani*. — . . . *csak keresni kell*. — . . . *ne kelljen többet mondani*. — *Mondani sem kell*. — *Meg kell adni* . . . — *Nem kell félteni az ördögöt* . . . — *Ezen már el lehet indulni*. — *Ki kell a kigyó mérégfogát venni, ha alkalom van rá*. — *Öröm volt hallani*. — *Titokban kell tartani*. — *Hejh, hogy mindennek el kell múlni* . . .

c) Vannak olyan esetek, amikor a hangsúly szemmeláthatóan a főnévi igenéven van és a személy, aki a cselekvést végzi, csak másodlagos fontosságú, ezért ilyenkor a személyrag használata el is szokott maradni. Pl. *Idefigyelj, Dzsanszi — mondta apám*. — *Vedd elõ a sítalpakat és indulj felfelé. Figyelmeztetni kell Jatut és a többieket, hogy óvakodjanak a betegségtõl* (Kimonko, 71). — . . . *neked is lesznek gyermekeid s azokra is hagyni kell valamit* (Mikszáth, 102). — *De mindegy, ezen már át kell esni a jövendõ boldogsága érdekében* (t. i. Kozsehubának; számára ugyanis lelki izgalmakat okoz a váltó bemutatása az indulatos Stromm lovag elõtt, akinek a nevét Noszty a váltó alá hamisította; Mikszáth, 43).

C) Azokban az esetekben, mikor a főnévi igenévben kifejezett cselekvést végzõ személy *-nak, -nek* ragos szóval vagy *neki* névmással meg van nevezve, igen gyakran fordul elõ a szépirodalomban a személyragos mellett a személyragtalan forma is. Erre már több példát láttunk, most csak a *neki* névmással kapcsolatban hozunk fel néhány ragos és ragtalan használatú példát: . . . *neki kell megfizetni a kárt* (Veres, 96). — *Tudta már, hogy neki el kell mennie a háztól* (uo. 63). — . . . *neki is naponként háromszor kellett öltözni, mint Timéának* (Jókai, 75). — . . . *neki kellett megkapnia az elsõ nyeresémet* (uo. 71). — *Azt gondolja, hogy ennek így kell lenni* (uo. 70). — . . . *neki nem szabad megtudnia* (uo. 62). *Hm, gondolta Bubenik, a két pécserke már együtt ül, nekem se szabad késni* (Mikszáth, 110). — *És ezt nekem szóról-szóra be kell magolnom* (uo. 73). — *Neked kell elcsinálnod a dolgot* (uo. 52).

Tehát a könnyedebb stílusban, nemcsak a társalgás nyelvében, hanem a szépirodalom nyelvében is vannak olyan esetek, amikor egyaránt lehet személyragos és ragtalan főnévi igenévet használnunk. Semmi esetre sem lehet azt mondanunk, hogy a személyragtalan alak helytelen. Hisz kódexeinktõl kezdve állandóan kimutatható, sõt gyakori a főnévi igenév ragtalan használata irodalmunkban. A *neki* névmással, mint logikai alánnyal kapcsolatos főnévi igenév vegyes használatát a középiskolai nyelvtankönyv is megengedi. Ebben egyet is értünk vele, csupán annyival egészítenék ki, hogy a szabályt csak az említett könnyedebb stílusformákra korlátoznánk feltétel nélkül. E tekintetben teljesen más gyakorlatot látunk a magasabb értekezõ próza és a közérdekû irodalom nyelvhasználatában (sajtó stb.). Több szórányos megfigyelésen kívül tüzetesen megnéztem Horváth János: *A magyar írásbeliség kezdetei* címû könyvét és Lazicius Gyula: *Általános nyelvészet c. munkáját*. Megfigyeléseim eredménye az, hogy szinte véletlennek tekinthetõ az ú. n. vagylagos esetekben a személyragtalan főnévi igenév használata. Ez nyilván arra mutat, hogy a személyragos alakokat ma választékosabbnak érezzük. Tehát a közérdekû irodalomban és az értekezõ prózában a személyrag használata (minden lehetséges esetben) kötelezõ szabályszerûségnek mutatkozik. Ennek oka valószínûleg a tudatos nyelvhasználatban és az iskolai nevelésben gyökerezik.

Ha már most így áll a helyzet, hogy a személyragos alakokat választékosabbnak érezzük, miért nem mondhatjuk mégsem azt, hogy az *Erzsinek el kell menni* helytelen, s miért nem fogadhatunk el olyan szabályt, hogy használjuk minden lehetõ alkalommal a személyragos alakot. Elsõsorban azért nem, mert ez a nyelvi szabály szembe találna magát a magyar nyelvet beszélõk döntõ többségének nyelv szokásával, nyelvhasználatával. Valószínûleg hiábavaló lenne a harc a személyragtalan alakok ellen. Nem igen tudnánk találni olyan személyt, aki mindennapi nyelvhasználatában minden lehetséges esetben személyragos alakot használna. Pl. *nektek el kell menni* helyett: *nektek el kell mennetek* stb. Amint láttuk, hasonlóképpen van a szépirodalomban is. A könnyedebb stílus legalább annyi esetben megengedi a ragtalan használatot, mint ahányszor nem. Ha pedig a kötött szövegû irodalomra gondolunk, ott a költõnek a forma szempontjából

is a legváltozatosabb eszközökre van szüksége. Nem valószínű, hogy költőink könnyen lemondanának a választás lehetőségéről. Eszerint az ilyen nyelvi formában jelentkező verset helytelenség vádjával kellene illetnünk, vagy a nyelvi helytelenséget megbocsátóan a költői szabadság természetes következményének kellene tulajdonítanunk: *Igen keserves annak élni, kinek nincsen már mit remélni és mégis élni kell* (Csokonai).

Számtalan példán lehetne bemutatni, hogy a költői nyelvben igen hasznos szabály az, hogy adott esetben a költő élhet akár a személyragos, akár a személyragtalan alakkal. Arany János a már említett verssorában valószínűleg nemcsak a szótagszám kedvéért, hanem a jóhangzás szempontjából is szívesen mondott volna és mondott le a személyragos alakról az egymáshoz közel előforduló két főnévi igenév egyikében: *Most ügyesen kell szólnotok s oly érvet hozni fel* (Arist. 3: 212). A jóhangzás is egyik követelménye a választékosságnak. Nem merném állítani, hogy Kemény Zsigmond és Jókai alkövetkező helyeken tudatosan használták volna a jóhangzás kedvéért egyszer a személyragos, máskor a személyragtalan alakot, de nem is lehetetlen: *... az udvarmesternőnek kellett figyelmeztetni e, hogy ily gyászos napon a királyné kíséretében senkinek sem szabad könnyelműnek lenni...* (Kemény, 8.). — *Azonban nem kételkedett, hogyha Elemért vissza követelni nem sikerülhet, akkor keresztyéni kötelességből is okvetlenül ki kell váltania* (uo. 3). — *... természetes dolognak tartották, hogy ilyenkor Timárnak őket el kell hagynia. Hiszen neki is kenyérkereset után kell látni* (Jókai, 70). — *Mikor megtudad, hogy nem szeret a nő, mert egy harmadik alak áll kettőtök között, nem kellett volna gyávná elfjutni, hanem oda kellett volna menned ahhoz a harmadik emberhez...* (uo. 111). — Néha a sajtóban, az értekező prózában is felmerül a jóhangzás kérdése. A legtöbb esetben gondos körültekintéssel el lehetne kerülni az egyhangúságot. Biztos vagyok benne, hogy a következő két mondatban nem szenvedett volna csorbát sem az érthetőség, sem a választékosság, ha csupán a jóhangzás kedvéért nem fordulnának elő bennük sűrűn a személyragos alakok. A példákban könnyű lesz megítélni, hogy valóban lehetett volna ezen segíteni: *De termelőszövetkezeteinknek a kapásnövényekből is nagyobb termést kell betakarítaniuk, mint az egyéni gazdáknak. Ki kell használniük minden lehetőségét, igazolniuk kell a nagyüzemi gazdálkodás fölényét⁵ és ezzel is vonzóvá kell tenniük a szövetkezetet, a közös gazdálkodást az egyénileg dolgozó parasztok előtt, meg kell könnyíteniük számukra a szövetkezethez vezető utat* (Szabad Nép, 1953. jún. 10. 1. lap, 2. hasáb). — *Ez a kiejtécsere nem is valami nehéz, mert az é-vel beszélőnek nem kell mást tennie, csak mindenütt nyílt e-t mondania a eredeti kiejtésének zárt é hangjai helyett* (MNy 37: 90).

Kitűnik az elmondottakból, hogy a főnévi igenév személyragozásának kérdésében nem állíthatunk fel merev szabályt. A kétféle használatnak az oka is nyilvánvaló: egyrészt a funkció nélküliség miatti ingadozás, másrészt amint láttuk, hasonló vagy azonos nyelvtani szerkezetekben egyszer feltétlenül szükséges, máskor pedig nem is lehet személyragot használni. Így a nyelvérzék számára egyaránt megszokott mindkét forma. Ez a magyarázata annak, hogy olyan esetekben, amikor nincs a személyragnak funkciója, a nyelvhasználat hol az egyik, hol a másik formát választja. — Mindenesetre az is nyilvánvaló, hogy a személyragos főnévi igenévvvel kapcsolatban felmerülő szempontok, problémák megkívánják, hogy írásainkban gondos körültekintéssel használjuk vagy ne használjuk őket.

A BIRTOKOS ÖSSZETÉTELEK KETTŐS RAGOZÁSA

Írta: Prohászka János

Sok szó esik napjainkban a nyelv szótári szókészletének folytonos változásáról, napról-napra történő gyarapodásáról, bővüléséről. A szókincs gyarapodásának a legtermészetesebb módja az, amikor a nyelv a saját erejéből alkotja meg az új fogalmak jelölésére szükségessé vált új szavakat. Új szavak alkotása a meglévőkből közismerten kétféle

⁵ Helyesen: felsőbbrendűségét.

módon történik: szóképzéssel és szóösszetétellel. Mindkét csoportban sok olyan jelenséget találunk, amelyek érdekességükkel az avatatlanokat is le tudják kötni. Ezúttal a szóösszetételek egyik fájának használatában tapasztalható érdekes jelenséget mutatunk be: a birtokos összetételek kettős ragozását.

Birtokos összetételnek nevezi a nyelvtan azokat az összetételeket, amelyekben az összetétel két tagja alárendelés viszonyában áll: az első tag birtokosa a második tag-nak, vagyis a második tag birtoka, hozzátartozója az elsőnek. Pl. a *háztető* összetételt ennek a birtokos szerkezetnek rövidítéséül tekinthetjük: a *ház[nek a] tete[je]*, vagy a *kenyérhøj* összetétel ennek a rövidítése: a *kenyér[nek a] høj[a]*. Az ilyen rövidített birtokos szerkezet tulajdonképpen csak akkor igazi összetétel, ha a birtokviszony jelölője, a birtokos személyrag hiányzik. Csak kevés összetett szavunkon jelöli meg a birtokos személyrag világosan az összetétel két tagjának viszonyát, pl. *barátfüle*, *fejelágya*, *hónalja*, *lábjeje*, *napkelta*, *vásárfia* (l. Tüzetes Magy. Nytan 362). A népnyelvben ez a viszony gyakrabban meg van jelölve, pl.: *kezejeje*, *kezenyele*, *papsajtja*, *fődfeneke*, *háztalpa*, *házfőgye*, *faluvéje*, *kürtűszája*, *ingujja* (Németi Sándor: A domokosi nyelvjárás, Nyr 42: 67); *asztalszéje*, *istenbáránya*, *júhaszna*, *kezeháta*, *talpasztive* (Gencsy István: A gergyói nyj., Nyr 34: 191); *szájaszile*, *fogaina*, *jülocimpájo*, *kezeszaro*, *tiérdékaláccso*, *lábomkásájo*, *kálhavállá*, *pincetorka*, *keménceszája* (Grábler Ida kéziratos gyűjtése: Vas m. Kőszeghegyalja, a MTA. Nytud. Intézetében).

A birtokos összetételek az összetételeknek légelevenebb fajtái, folyton folyvást keletkeznek újak meg újak. Körükben igen érdekes jelenség a kettős ragozás. Ez akkor áll be, ha az összetétel valamely másik szóval birtokviszonyba kerül. Ilyenkor a kettős birtokviszony következtében az összetétel sokszor szétválik, alkotó elemeire bomlik. Pl. a *szemfény* birtokos összetételt újabb birtokviszonyban így ragozzuk: *szemem fénye*, *szemed fénye*, *szeme fénye* („szemünk fénye, a gyermek“). Itt tulajdonképpen az összetétel megszűnt, két tagja szintaktikus szerkezetbe lépett egymással, s úgy illeszkedik bele a mondat egyéb viszonyaiba. Simonyi szerint ez a fölöldás a könnyebb érthetőség kedvéért történik: a nyelv t. i. világosan meg akarja jelölni, hogy az első tagot lépteti új birtokviszonyba, nem pedig a másodikat (Nyr 4: 246).

Ügyszólván minden pillanatban találkozunk ilyen fölbomlott összetételekkel: *atyafi*: atyám fiai, *csizmasark*: elkopott a csizmám sarka, *hajszál*: minden hajam szála az égnek meredt, *háztáj*: elkerülöm a házatok táját, *kézírás*: „áldott a keze írása“ (Arany), *könnyhullás*: „de sűrűbb két szeme könnyének hullása“ (Petőfi), *névnap*: holnap lesz a nevem napja, *szekérrúd*: kifelé áll a szekerem rúdja, *szempillantás*: „mint a barna éjjél szeme pillantása“ (Arany), *szűrujj*: be van az én szűröm ujjá kötve, *vállcsont*: „de mikor egy dárda vállá csontját érte“ (Arany), *baltanyél*: „baltája nyelére támaszkodva mondja“ (Petőfi), *gatyaszár*: „varrad meg a gatyám szárát“ (Népdal), *cipőtalp*: kilyukadt a cipőm talpa, *ingujj*: elszakadt az ingem ujjá, *háztető*: házunk tetejére felszállott a gólya, *lábnyom*: „lábad nyomán kinyílik a virág is“ (Népdal), *szívdobogás*: „szíved dobogását hallgatom“ (Petőfi), *ujjhegy*: csak az ujjam hegyével érintettem meg; és még számtalan sok ezekhez hasonló.

Mihelyt az ilyen, újabb birtokviszonyba lépett birtokos összetételeknek használatában észrevették, hogy felbontva is, felbontatlanul is előfordulnak, legott fölmerült a kérdés, melyik használat a helyes. A kérdésre a nyelvveléssel foglalkozók az első pillanattól kezdve mindmáig általában egyértelműen úgy nyilatkoztak, hogy csak a felbontott alakok a helyesek, ezek felelnek meg a magyar nyelvérzéknek, ezeket szentesítette a nyelvcsokás.

Szarvas Gábor már 1866-ban, a pozsonyi gimnázium értesítőjében megjelent *Magyartalanságok* című, első jelentős nyelvészeti tanulmányában helytelennek mondja az *agyvelöm*-féle alakokat, s azt állítja, hogy a birtokviszonyos *agyam veleje* a helyes. Majd a Nyelvőr megindítása után állandóan megrója a föl nem bontott, csak a végén személyragozott birtokos összetételek használatát. Megrovásai közül csak egyet említünk meg, azt, amikor egy Nemzeti Színházbeli előadásról írva megállapítja, hogy a színészek gyakran a szerző ellenére rontják is, javítják is a nyelvet, s hivatkozik arra, hogy egy háromszor megnézett színdarab előadásán következetesen így hallotta: — „Lendvainé: Hisz ma születésnapod van. — Szigeti: Születésem napja?“ S ehhez a következő szellemes

megjegyzést fűzi : „Nem tudjuk, hogy a darab fordítója-e az új magyar» vagy Lendvainé; hanem hogy az a *születésnapod*, művelt nyelven szólva, *füldobunknak* irgalmatlanul fáj, arról *kebelmélyünk*ből jövő sohajtásunk eléggé tanúskodott“ (Nyr 1 : 144). Ugyanitt helytelennek mondja az *agyvelőd*, *hajszála*, *szívadobbanása* alakokat az *agyad veleje*, *haja szála*, *szíve dobbanása* helyett (145). Azt is írja, hogy a „*gondolkozásmódomnál* fogva“ helyesen így van : „*gondolkozásom módjánál* fogva“ (1 : 389).

Volf György is egy véleményen van-Szarvassal, amikor ezt a mondatot : „ittas állapotban összeveszett az *életpárjával*“ így javítja ki : *élete párjával* (Nyr 1 : 236).

Ugyanezt a szigorú fölfogást vallja Simonyi is, amikor 1872-ben így ír : „Az össze-tett főnevek ragozására nézve, ha köztük birtokviszony van, meg kell jegyeznünk, hogy kettős birtokviszony beálltával mind a kettő fölveszi a személyragokat ; még pedig a közvetetlen birtok az illető személy ragjait, a közvetett pedig a 3. személyét, pl. *agyvelő*, annyi mint az *agynak a veleje*; ez egyszerű birtokviszony. Ha most még egy újabb birtokviszony áll be, ha t. i. meg akarom mondani, kié ez az *agyvelő* = *agynak a veleje*, okvet-lenül az *agy*-at is kell személyragoznom. Tehát : megrázkódott az *agyam veleje*, nem pedig az *agyvelőm*“ (Nyr 1 : 196).

Brassai Sámuel is germanizmusnak mondja az *észjárás* alakot az *eszejárása* helyett a Nyelvújítás és Ballagi című, 1881-ben megjelent munkájában, amikor Ballaginak a nyelvújításról írt következő mondatát hibáztatja : „A nemzet felkarolta az újításokat s magáénak vallotta, mert azokban saját szellemére, *észjárására* ismert“ s azt írja : „A magyarnak *eszejárása*, nem pedig *észjárása* (germanizmus) van“ (i. m. 11., Nyr 75 : 403).

Simonyi az 1872-ben vallott fölfogását később is fönntartotta. A Helyes Magyarság 3. kiadásában (78) így nyilatkozik : „A *névnap*, *születésnap* birtokos személyragokkal helyesen így van : *nevemnapja*, *nevenapja*, *születésnapja*, nem pedig : *névnapom*, *névnapja*, *születésnapod*. Így *lábamszára*, *eszejárása*, *fizetésünk rendezése* (nem : *fizetés-rendezésünk*)“.

Ugyanezt a felfogást tükrözi Szinnyei megállapítása is, aki „a nem idegen földről behurcolt, hanem az idehaza támadt bajok“ közé sorolja és „nyelvtani hibá“-nak minősíti a *magatartásom*, *magaviseletem*, *névnapom* alakokat a *magamtartása*, *magamviselete*, *nevemnapja* helyett (Magyarosan 2 : 77).

Számos más hasonló megállapítást idézhetnénk még, e helyett azonban rámutatunk arra, hogy az ilyen birtokos összetételek birtokos használatában a felbontott és fel nem bontott alakok között az ingadozás elejétől fogva megvolt, hovatovább mind nagyobb lett, s ma már majdnem oda jutottunk, hogy a föl nem bontott *névnapom*, *születésnapod*, *magatartásod*, *magaviseleted*-félék csaknem teljesen kiszorítják a régebben egyedül helyesnek tartott *nevemnapja*, *születésnapja*, *magadtartása*, *magadviselete*-féléket. Ma már szinte feltűnik, amikor folyóiratunk egyik régi, gondos, szép, választékos stílusú munkatársának írásában ezt olvassuk : „Szereplő személyeinek egyénisége nem-csak cselekedeteikben, *maguktartásában* jelentkezik, hanem *beszédjük módja* is jellemzi őket“ (Nyr 75 : 372). Feltűnik, mert ma már általában inkább azt mondják és írják : *magatartásukban*, *beszédmódjuk*.

A birtokos összetételek újabb birtokviszonyba lépésekor tapasztalható ragozásbeli ingadozásra már Czuczor—Fogarasi rámutatott, mikor a Nagyszótár Előbeszédében „az állati, nevezetesen emberi testnek egymással szoros viszonyban lévő részeit“ jelentő „öszvetett szók“-ról (pl. *fejtető*, *hajszál*, *szőrszál*, *agyvelő*, *nyakszirt* stb.) tárgyalva meg-állapítja, hogy birtokragozásuk különféle, „ugyanis a) némelyekben mindkettő fölveszi a birtokragot, ú. m. *fejmeteteje*, *fejdeteteje*, *fejetejeje*, *fejünk teteje* stb. és így *hajamszála*, *szemeszöre*, *szájamöble*, *nyelvemhegye*, *hónomalja*, *kezédhegye*, *orrahegye*, *kezemujja*, *térdem-kalácsa*, *lábamfeje*, *szívemcsúcsa*; b) némelyeket a nyelvszokás kétféleképp birtokragoz : *hátgerinczem* v. *hátamgerincze*, *szempillám* v. *szemempillája*, és így *szemhéjam*, *szemgolyóm*, *fülcimpám*, *orrczimpám*, *átlkapcsom*, *álkapcsom*, *szájpadlásom*, *nyakcsapom*, *szájgyűrűm*, *mellcsontom*, *csecsbimbóm*, *vállperczem*, *lábcsáram*, *térdkalácsom*, *lábikráim*, *szívkamráim*; c) némelyekben csak a második ragoztatik : *agyvelőm*, *nyakszirtom*, *fohúsom*, *fartóm*, *oldal-bordám*, *a madár farktolla*“ (1 : 146). Erre a „különféle birtokragozásra“ biztos és eligazító szabályt nem tud adni. Véleménye szerint ez olyan „különösség“, amelyet „leginkább

a nyelvszokásból tanulhatni meg, oly öszvetett szókra nézve is, melyek első alkatrésze cselekvő okot vagy eszközt, a másik pedig művet vagy cselekvényt jelent, pl. *agyaszüleményed* v. *agyadszüleménye*, *lábamnyoma*, *tollvonásom* v. *tollamvonása*, *kezeirása* stb.“ (uo).

Czuczor—Fogarasinál tehát nincs meg a fölbontott alakok használatával szemben az elutasító álláspont, de Lehr Albert is enged már a szigorúságból, amikor az Arany használta *füllehegye*, *szemvilága*, *életpárja* helyett jobbnak tartja ugyan a *füle hegye*, *szeme világa*, *élete párja* használatot, de hozzáteszi, hogy „*agya veleje* helyett ma inkább azt mondjuk: *agyveleje*“ (Toldi Estéje 151).

Rámutatott erre az ingadozásra már 1873-ban Simonyi is, azonban ő a föl nem bontott alak már föntebb említett jogosságának hangoztatásával természetesen hibáztatja a *fejtetöm*, *fejtetőd*, *fejteteje*-féle alakokat: „Képtelenség azt mondanunk: *fejtetöm*, mert... a nép nyelve (a legfőbb tekintély) ilyen alakot nem ismer. A nép azt mondja: *benőtt a feje lágya*; *ha a fejed tetejére is állsz*; *száradjon el a kezed szára*; *eltörte a lába szárát* stb. Nagyon természetes. Az észjárás-ban a *járás mindig az észé*, sohse másé; nem helyes hát az ilyen, a melyet minden nap olvasunk: *furcsa észjárásuk* van (e. i. *furcsa az észük járása*), de helyes: *Esze járásának* prókatori kanyarodásait (Borsszem Jankó)...“ (Nyr 2: 314).

Beke Ödön a finnugor nyelvek összetételeinek közös sajátosságait tárgyalva gazdag magyar anyagot is fölhasznál megállapításai támogatására (NyK 42: 416), és szintén rámutat a birtokos összetételek kettős ragozására. Fejtegetése szerint nyelvünk a *hajamszála*-féle alakot kedveli, míg a rokon nyelvek a *hajszálam*-félét. A tanulmányban fölsorakoztatott számos példa, melyeket Kovács Márton (Simonyi) is megtold egy csomó hasonlóval (Nyr 43: 190), azt mutatja, hogy a magyarban a népnyelv és az irodalom is mind a két alakot használja, sőt a két szerkezet összezavarása sem ritka, amikor pl. az összetétel mindkét tagjához ugyanazt a személyragot teszik, pl. *nevemnapom*, *nevednapod*, *nevenapja*, *lábadszárad*, *hajadszálad* (Konsza Samu: Nagybacon nyelvjárása, Nyr 45: 113). Magam s minden *atyámfiaim* (Levelestár 2: 385). *Házok népeknek* sem adhatnak enniek (Telegdi: Evang. 1: 117). Értekezéssel *lelked ismérteadről*, *vádol-e* (Faludi Ferenc Munkái: 583, id. Nyr 43: 191).

Balassa József is kiemeli, hogy „A *névnap*, *születésnap* szavak ragozva mindkét alakban használatosak: *névnapom*, *születésnapom* vagy *nevem napja*, *születésem napja*. Épígy ingadozik a használat a *magaviselet*, *magatartás* szavakban: *magaviseletem*, *magatartásom* vagy *magamviselete*, *magamtartása*, de az előbbi alak a szokottabb“ (A magyar nyelv könyve 352).

A Magyarosan című nyelvművelő folyóirat Üzenetek rovatában kétizben is foglalkozik Nagy J. Béla a *névnap*-féle összetételek kétféle ragozásával (10: 160, 12: 30), s ez arra mutat, hogy a kérdés az olvasók körében is érdeklődést keltett. Nagy J. Béla megállapítása helyes, hogy a nyelvtörténet a mellett szól, „hogy előbb mondogatták az ilyen birtokos szerkezeteket: *nevem napja*, *neved napja*, *neve napja* stb., s ezekből vonták el utólag a *névnap* összetételt“. E szerint tehát a *névnapom*, *névnapunk* újabb fejlemény. „Sok ilyen szerkezet van nyelvünkben: *ágya szalmája*, *eszejárása*, *feje teteje*, *keze feje*, *keze vonása*, *ujja hegye*, *atyafia*, *cipője talpa*, (csirkének) *mellehúsa* stb. Ezek ellen nem lehet azzal érvelni, hogy a *mellkas* főnevet így ragozzuk: *mellkasom* nem pedig: *mellem kása*, tehát „egyszerűbb és logikusabb“, ha így beszélünk: *névnapom*, *névünnepe*, *születésnapom*, *ágyaszalmája*, *észjárása*, *fejteteje*, *kézfeje*, *kézvonása*, *ujjhegye*, *atyafia*, *cipőtálpa*, (csirkének) *mellhúsa* stb. A nyelvekben nem az egyszerűség és a logikusság az úr. Minden nyelvben nagy változatosságot találunk, sőt gyakran szeszélyességet is. Néha a kétféle szerkezet kétféle jelentéssel párosul, pl. más a *tyúkszemem*, más a *tyúkom szeme*“ (12: 31).

A nyelvtörténet is, a népnyelv is számos adattal bizonyítja s kétségtelenné teszi, hogy a birtokos összetételek új birtokviszonyba kerülésekor eredetileg az volt az általános használat, hogy az első tagot látták el az új birtokos személyragjával, vagyis az összetétel fölbomlott, kettévált és világosan mutatta az összetétel alkotórészeit: *lábszár*: *lábam szára*, *szájlz*: *szájam íze*, *csizmatalp*: *csizmán talpa* stb. Az összetétel tagjainak a gyakori használat következtében szorosabbá válása azonban azt eredményezte, hogy az előbbieket mellett kezdtek az ilyenek is terjedni: *lábszárom*, *csizmatalpam* stb.

A nyelvérzék aztán a gyakran használt összetételekben lassankint szétbonthatatlan egységet kezdett látni, mivel a tagok külön jelentése az együttes használatban hovatovább teljesen feledésbe ment.

Az összetételek fejlődését megalkotásuktól kezdve további használatuk folyamán vizsgálva valóban azt állapították meg, hogy két szó mondattani kapcsolatából jönnek létre, s e kapcsolatból előbb csak laza, még világosan érezhető összetétel lesz, majd az alkotórészek fokozatos elhalványulása következtében a kapcsolat mind szorosabbá válik közöttük, úgyhogy a nyelvérzék az összetett szót végül is teljesen önálló, egységes szónak tekinti. Az összetétel létrejötte után tagjai még jó ideig csak laza kapcsolatban állnak egymással; még világosan látszik köztük a mondattani viszony (a mi esetünkben a birtokviszony), s ezért használat közben még könnyen el is válnak egymástól. A gyakori használat következtében az összetétel tagjai között a kapcsolat aztán mind szorosabbá válik, alak és jelentés tekintetében is elvesztik önállóságukat, idővel egyik vagy másik, esetleg mindkét tag eredeti jelentése teljesen feledésbe megy, elhomályosodik, ennek következtében az összetétel fölbomlása mind ritkább lesz, végül teljesen megszűnik (vö. Simonyi: Tüzetes m. nyelvtan 355).

Ebből a megállapításból világosan következik, hogy a nyelvünkben még meglévő régi és a napról-napra születő új birtokos összetételek használatát a nyelvhelyesség szempontjából nem köthetjük szigorú szabályokhoz. Nem mondhatjuk ki kategórikusan, mint régebben tették, hogy új birtokviszonyba kerülésük esetében egyedül csak a szétválasztott alak a helyes. Ma már nem állíthatjuk föl általános érvényű szabályul azt, hogy a *névnapom*, *születésnapod*-féle alakok helytelenek és csak a *nevemnapja*, *születésnapja*-féle formák a helyesek. Nem mondhatjuk, hogy csak az *agyam veleje*, az *asztalod fiókja* jó, az *agyvelőm*, az *asztalfiókod* rossz. Mind a két alakot jónak kell mondanunk, mert az egyiket a régi- és a népnyelv szentesíti, a másikat meg az élő, folyton ható, állandóan fejlődő nyelvszókás szentesíti. Az ilyen birtokviszonyba tett birtokos összetételek használatának helyes vagy helytelen volta tekintetében már csak azért is nehéz minden esetre egyformán érvényes szabályt fölláttani, mert tagjaik nem egyforma erősen kapcsolódnak egymáshoz. A lazább kapcsolatúak, amelyekben a tagok eredeti jelentése még élénkebb, könnyebben szétbomlanak, a szorosabban egyesült tagok, mivel eredeti jelentésük az összetételben kapott új jelentéssel szemben többé-kevébbé elhomályosult, együtt maradnak. A szét nem bontott alakok használatának megrovása helyénvaló lehetett akkor, amikor ezek az összetételek még laza kapcsolatúak voltak, de mai nyelvérzékünk már semmi kivétnevelőt nem talál bennük, sőt egyes esetekben gyakori használatuk következtében éppen őket érzi helyesebbnek.

Tehát ma már nem hibáztathatók az ilyenek: *agyvelőm*, *állkapcsom*, *arcszíned*, *ásónyelem*, *csizmatalpam*, *csizmaszárad*, *fejtetőm*, *hátzetőm*, *hónaljam*, *kapufélfám*, *lábfejem*, *lábszárom*, *lábujjam*, *ládakulcsom*, *nadrágzsebem*, *sebhelyem*, *szempillám*, *vállperecem* stb. — Sőt vannak a birtokos összetételek között olyan szoros kapcsolatban állók is, amelyek szétválasztása már szinte elképzelhetetlen, és csak a végükön ragozhatók, pl. *gomblyuk*, *életrajz*, *hajnalcsillag*, *tűzhely*, *virágszál*, *sátorfa*, *hajfűrt*, *kerékvágás*, *szemfödél* stb.

Ma már nemcsak az *agyvelőm* alakot mondhatjuk helyesnek az *agyamveleje* helyett, hanem nyugodtan használhatjuk élőszóban és írásban egyaránt a régebben megrótt, helytelennek tartott ilyen alakokat is: minden jót kívánok *névnapodra*, *születésnapodra*, *névnapjára*, *születésnapjára*; nagyon vékony a *lábszárad*; nem vagyok megelégedve a *magaviseletteddel*; elítélem a *magatartásodat*; milyen hajlott szegénynek a *hátgerince*; gölya fészkel a *hátzetőtökön*; *családtagjaival* együtt ment el; jól elverlek a *nadrágszítjammal*; eltöröm rajtad a *pipaszáramat* stb.

Természetesen a fölbontott használatokat sem hibáztathatjuk, különösen az olyanokat, amelyek ritka előfordulásuk miatt voltaképpen még nem is váltak igazi összetételekké, mint pl. „Beteg az én *szívem tája*“ (nem: *szívtájam*), vagy azokat, amelyek csak egyes szólásokban használva megcsontosodott kifejezésekké lettek, mint pl. az *eszed tokja!* (nem: *észtokod*), az *eszed veleje!* (nem: *észvelőd*).

Szólnunk kell még a szétbontott birtokos összetételek írásmódjáról is. Az *agyamveleje*, *fejemeteteje*-féleket a főntebb idézett helyeken is hol egybeírva, hol két szóba írva találjuk. Ez arra vall, hogy egyesek a laza összetételű szavakat hol összetételnek érezték,

hol különállóknak tartották. Mai helyesírási szabályzatunk szerint a *névnap, születésnap, atyafi, hazafi, szemfény* személyragozva egy szóba irandó: *nevemnapja, születésnapja, atyafija, hazánkfia, szemükjénye*. — Érdekes, hogy már Czuczor—Fogarasi fölvetette a kérdést: „A kettősen ragozott öszvetett szók együvé, vagy elválasztva irassanak-e? Nézetünk szerint öszveirandók, mert ezek között tulajdonkép nem birtoki, hanem belviszonyi, s csupán személyi v. tárgyi öszveköttetés van. Tehát úgy öszvetehetők, mint ez ilyenek: Pestvárosa, Budavára, Bánfalva, Bakonyerdeje, Balatontava, Mátrahegye. . . stb.; mert ezekben is nem a birtok, hanem az elnevezés viszonya rejlik. Igaz ugyan, hogy sok helynévben a birtokviszony az eredeti, pl. *Péterháza* helység onnan vette nevét, mert Péter nevű személy birtoka volt, de utóbb pusztá elnevezéssé vált, s ennél fogva öszvetéttetik. . . Tehát ezen hasonlókat szerint írhatjuk: *fejemteteje, szemedjénye, lábaszára* stb.“ (Nagyszótár: Előbeszéd 147).

Ügylátszik az ingadozás mind a használat, mind a helyesírás tekintetében még ma is kísért, hiszen a most készülő Értelmező Szótár C-betűs próbafüzetében a *cipőtalp* címszó alatt ezt találjuk: „Birtokos személyragos alakban inkább így: *cipőm talpa, cipőd talpa*“.

Ez a *cipőtalp* eszembe juttatja a birtokos összetételek kétféle birtokos használata helyes és helytelen voltának vitatásában többször hangoztatott „kétértelműséget“. Ezt azonban ma már senki komolyan nem hozhatja föl érvül az egyik vagy a másik birtokragos alak használatának hibáztatására. Mindenki érzi közöttük a különbséget s el is kerüli, ha szükséges. Nem mond senki *lovam lába* helyett *lólábam-at, tyúkom szemem* helyett *tyúkszemem-et, szamaram feje* helyett *szamárfejem-et*, hanem mindenki az értelemtől megfelelő alakot használja. Mikor a cipészhez bemegyek, s azt mondja: „Nem vállalhatom el a cipőt talpalásra, mert nincs *cipőtalpam*“, értem, hogy nincs *talpbőre*, s egy pillanatra sem gondolom azt, hogy a saját cipőjének nincs talpa, vagy hogy a lábának a talpán nincs bőr. Viszont nagy esőben azt mondom: „Nem mehetek ki, mert átázik a *cipőm talpa*“, de kétértelműség veszélye nélkül nyugodtan mondhatom azt is: „Átázik a *cipőtalpam*“.

Egy szó mint száz: ma már idejétmúltnak tekinthetjük a birtokos összetételek újabb birtokba kerülésekor a felbontott alak egyedül helyes használatának hangoztatását.

SZENVEDŐ IGÉK, SZENVEDŐ MAGYAR NYELV

Írta: Szabadi Béla

A szenvedő igék magyaros vagy magyartalan használata nyelvhelyességi irodalmunknak körülbelül 150 év óta újra meg újra felvetődő, sokat vitatott kérdése. Már ez igék elnevezésével is baj van. A *szenvedőige* ugyanis tükörszó, a latin *verbum passivum* szolgai fordítása.

Az első kérdés: van-e szükség nyelvünkben szenvedő igére vagy, helyesebben szólva, szenvedő mondat szerkezetre? Első pillantásra úgy látszik, hogy nincs, hiszen a tanuló apja kérdésére azt felelheti: *nagyon megdicsért a tanító bácsi*. — De ha azt feleli: *nagyon megdicsértek (engem)*, azt emeli ki a fiú, hogy mi történt és kivel történt. — A másik feleletben viszont: *nagyon megdicsért a tanító bácsi* — ha nem is első helyen, de elárulja azt is, hogy ki adta a dicséretet, ki cselekedett valamit. Igaz, hogy ez csak árnyalati különbség, de a nyelv nem mondhat le semmiféle árnyalatról sem.

A második kérdés az: milyen eszközökkel fejezi ki a magyar ezeket a történéseket? Erre azt válaszolhatjuk, hogy különféle, de nem egyenlő értékű eszközökkel. Ezek közül legrégebb az *-atik, -etik, -tatik, -tetik* képző, mely már nyelvemlékeinkben is sűrűn előfordul és még egy pár évtizeddel ezelőtt is ez volt hivatalos nyelvünk leggyakrabban használt igealakja. Hogyan értékelték ezt az igealakot? A népnyelv már 150 éve sem használta, s ezért ajánlotta a Debreceni Grammatika ennek helyébe az alföldi és erdélyi nyelvhasználat alapján az *-odik, -ődik* végződésű visszaható igét. Tehát: *adatik* helyett *adódik*-ot, *iratik* helyett *iródik*-ot és *befejeztetik* helyett *befejeződik*-et. Hogy még régebben mi volt a helyzet, azt nem tudjuk. Klemm Antal szerint „a közönséges beszéd-

ben ma nagyon ritkán fordul elő, s bizonyára régen sem kedvelték nagyon, egyrészt mert érezték benne a műveltető szerepet, mely a szenvedő alannal nem fér össze . . . , másrészt mert legtöbbször nincs is rá szükség, más szerkezetekkel is ki lehet fejezni“ (Magyar történeti mondatlan 58). Nyelvemlékeink és bibliafordításaink telve vannak ugyan ezzel a *-tatik*, *-tetik* végződésű igealakokkal, de ez nem bizonyítja, hogy a velük egykorú népnyelv is élt vele. Hiszen legrégebbi nyelvemlékeink nem eredeti művek, hanem latinból készült fordítások és a fordítók egyetlen törekvése a szöveghűség volt. Nem csoda, hogy nyelvük tele van latinizmusokkal. Szinte egyetlen kivétel ebből a szempontból Pesti Mizsér Gábor csonka bibliafordítása, melyben a *-tatik*, *-tetik* végű szenvedő ige helyét némelykor a mai közkeletű általános alany foglalja el. Ő pl. így ír: „Immáron az szerkercét is az fa gyökeréhez *tötték*. Azért minden fát, ki jó gyümölcsöt nem terem, *kivágnak* és a tűzre *tesznek*“ (idézi Horváth János: A reformáció jegyében 110), pedig előtte is, utána is ezt ilyenformán fejezték ki: „Immár pedig a fejsze a fáknak gyökerekre vette-tett. Minden fa azért, valamely jó gyümölcsöt nem terem, *kivágattatik* és a tűzre vette-tik“. Mindezek alapján a múlt század elején Versegly is latinizmusnak tartotta ennek az igealaknak a használatát, s a század vége felé megszületett az a jelszó, hogy „*-tatik*, *-tetik* a magyarban nem használtatik“. A jelszó el is végezte a maga munkáját. Ma már hivatalos nyelvünkben is csak ritkán és elvétve fordul elő egy-egy irmagnak meghagyott *-tatik*, *-tetik*.

Pedig nyelvészeink és íróink között voltak olyanok, akik védelmükbe vették ezt az igealakot. A régebbiek közül Kazinczy és Révai állott ki mellette, főleg stilisztikai okokból. Kazinczy pl. ezt írja Szentgyörgyi Józsefnek 1806-ban: „Még most is mosolygom, hogy annak az asztalnak a gazdája, ahol Téged egyszer találtalak, hogy vitatta, hogy nem úgy kell mondani: *festetett*, hanem így: *festődött* . . . S a bölc Grammatica szerint a magyar nem él passivummal, és így nem jól van mondva: *elvégeztetett*, hanem a Krisztusnak, ha magyarul szólott volna le a keresztfáról, ezt kellett volna mondani: *elvégződött*. S osztnak ne nevéssen, ne bosszankodjék az ember! Debrecen, Debrecen!“ (Ruzsiczky Éva adatgyűjtéséből.)

Újabb időkben a hivatásos nyelvészek és irodalomtörténészek sem ítélték el mindenféle használatát ennek az igealaknak, sőt Négyesy László még 1918-ban is védelmébe vette. Szerinte a *-tatik*, *-tetik*-es szenvedő igének „nem az a baja, hogy magyarul, hanem hogy elavult . . . Az irodalmi nyelv és a hivatalos nyelv még élhet vele, s ha él, nem esik a magyartalanság, legfeljebb az archaizmus hibájába“ (A magyar szenvedő igéről. Szily emlékkönyv 42). Szinnyei József ugyanezt az igealakot nem tartja teljesen idegenszerűnek — hiszen a manysiban is van szenvedő ige — de fájlatja, hogy nagyon elburjánzott a hivatalos nyelvben (Jó magyarság. Magyarosan 2: 57—59). Juhász Jenő latinosságnak tartja ugyan a *-tatik*, *-tetik*-et, mégis oda lyukad ki, hogy vallásos nyelvünkben helyénvaló a használata. (Egy *-tatik* sem használtatik? Magyarosan 7: 63—64).

Egyik-másik nagy költőnk elvétve élt is ezzel a szabadsággal, különösen Arany és Ady. Arany elméletileg is foglalkozott ez igealak használatának kérdésével. „Némely író . . . — úgymond — tartózkodva él a szenvedővel, de nem lévén zsinórmértéke, inkább a véletlenre s pillanatnyi szorultságára bízta, hol kerülje a passivát, hol ne. Mindennek a magyar syntaxis, a magyar stilisztika művelése, még pedig az élő, romlatlan nyelv-érzékre alapított művelése vetne véget“ (Visszatekintés. Franklin-kiadás 6: 352).

Ilyen stilisztikánk még ma sincs, de annyi így is nyilvánvaló, hogy a *-tatik*, *-tetik*-es igealak egyrészt régies, másrészt ünnepélyes, főként vallásos hangulat felkeltésére alkalmas. Amikor Arany azt írja: *Adassék a levél Hunyadi Mátyásnak* — akkor egy régi kor hangulatát idézi fel. Viszont ünnepélyes hangulatot támaszt bennünk a *Dalnok bújának* ez a néhány szenvedő igealakja: „Fényes, magasztos korban élni, Büszkén emlékezni s remélni Tinéktek *adatott!* . . . Tinéktek *adatott* a gyenge Lant húrjain játszani s zengve Éltetni az Erőt! . . . És *adatott* vala tinéktek Teremteni új nemzedéket Az elhúnyt sírjain.“

Nyilván erre az ünnepélyes, főként vallásos hangulatra törekedett Ady is, amikor egyik-másik versében használta ezt az igealakot, így pl. az Ádassál emberi Verejték címében és refrénjében és *Az Anti-Krisztus útjának* ebben a sorában: „Bűnös nagy

példám a Jövő S az Időben megszenteltessék“. Vagy a *Nótázó vén bakákban*: „Fátum és dal népe, ha voltak Sirok: te megbirtál a véggel, Búsultál, ütöttél, nótáztál s halsz és élsz: így rendelteték el“, és a *Föl-földobott kő*-ben: „Messze tornyokat látogat sorba, Szédül, elbúsong s lehull a porba, Amelyből vétetett.“

Mindennapi beszédünkben azonban igen ritkán van szükségünk ilyen árnyalati finomságokra, természetes tehát, hogy köznyelvünk a *-tatik*, *-tetik*-es szenvedő alakot ma már szinte teljesen elvetette.

Megfigyelhető ez a változás a hivatalos nyelvben is, pl. a bankjegyeken. Még az 1920-ban kibocsátott kétkoronás papírpénzen ez olvasható: „Az államjegyek utánzása a törvény szerint büntetetik“, a pár évvel később kibocsátott pengős bankjegyeken már ez áll: „A bankjegyek utánzásáért törvényszabta büntetés jár“. De a legmagyarosabb a nemrég megjelent 50 Ft-os felirata, amely szerint: „A bankjegyhamisítást a törvény bünteti“. Még a házfelügyelőkhöz is eljutott a híre ennek az átalakulásnak és egyszerűen eltűnt a kapukról és az ajtókról ez a németből fordított éktelen felirat: *Kéretik az ajtót betenni*, és helyt adott a magyaros felszólításnak: *Tessék becsukni az ajtót!*

Mindamellett nincs sok okunk az örvendezésre, mert a régi problémák helyett újak merültek fel. A *-tatik*, *-tetik* képzős szenvedő ige ugyan meghalt, de magáról a szenvedő szerkezetről természetesen nem mondhatott le a nyelvi közösség, hanem más eszközökkel próbálta ezt a gondolat-formát kifejezni. S ez nem mindig történt a legszerencsésebben. Nézzük meg ezt a kérdést közelebbről. A népnyelv, különösen a tiszántúli, mint már említettük, már régóta a *-ódik*, *-ődik* képzőjű visszaható igét használja szenvedő értelemben. Az utóbbi évtizedekben köznyelvünkben is elterjedt egy pár ilyen igealak, pl.: ez a könyv nemrég *íródott*. Ez az igealak azonban nem vált általánossá, talán azért nem, mert az iskolázott emberek továbbra is érezték benne az eredeti visszaható jelentést. A nép mondhatja, hogy a gyermek *megverődik*, azaz: megveretik, de a tanult ember nyelvérzéke szerint *megverődik* csak azt jelenti, hogy megveri magát. Ezért figurázza ki Lehr Albert a Magyar Nyelv egyik szerkesztői üzenetében 1908-ban ezt az újfajta szenvedő igét ilyen módon: „Az igék szenvedő alakjának oktalanságig menő üldözése bizony szörnyűségekre vezethet: *íródott* 1906-ban, *nyomódott* Budapesten, *meghívódott* udvari ebédre, a gonosztevő fél esztendőre *bezáródott*, a t. közönség *kérődik*, a költő *szülődik* stb.“

Egy másik kísérlet német mintára a *lesz* segédigével és a főige határozói igenevével próbálta pótolni az elveszett szenvedő igét: *a könyv ki lett nyomva, a csomag el lesz küldve* stb. Simonyi Zsigmond már 1871-ben kifogásolja az ilyen szerkezetet: „1800 frt. lett előíranyozva“, de hiába volt minden tiltakozás, ez az alak még a dunántúli népnyelvbe is beférkőzött. Úgy látszik, igaza volt Márkos Albertnek. Szerinte szenvedő ige nélkül nem lehet meg egy nyelv sem, tehát a magyar sem, és mivel „a *-tatik*, *-tetik* a magyarban nem használtatik“, a nyelv mindenképen pótolni próbálja ezt a hiányzó igealakat. Ezért terjed Pesten az *írva lesz*, Erdélyben, talán román mintára, *a fa ki jó vágva, ide bab jó veve* típusú idegenszerű szerkezet (MNy 10: 159).

Ezekkel a megoldásokkal főképp a köznyelvben és a népnyelvben találkozunk. Nézzük meg, mi történt a hivatalos nyelvben. Ez a nyelv ragaszkodott leggörcsösebben a régi szenvedő igéhez, és amikor a *-tatik*, *-tetik* végződésű igealakat nagy nehezen elhagyta, akkor sem mondott le a szenvedő vagy személytelen mondat szerkesztéséről, hanem csak új formákat keresett ennek álcázására. Erre a célra ma is legtöbbször a *nyer*, *kerül*, *kap*, *talál*, *történik* igét használja fel valamely *-ás*, *-és* végű, igéből képzett főnévvel összekapcsolva. A Tejért egyik fióküzletében pl. ezt olvashatjuk: „A panasz-könyvbe bejegyzett észrevételek mindennap *megvizsgálásra kerülnek*“. — Nyilván így akarják pótolni a *megvizsgáltatnak* igealakat. — Az egyik vállalatnak idei kollektív szerződésében többek között ez a mondat éktelenkedik: Az üzemi bizottság tagjai „rendszeresen ellenőrzik... azt, hogy a benyújtott panaszok 8 nap alatt *elintézészt nyerjenek*“. — Ezzel, úgy látszik, az *elintéztessenek* igealakat akarták elkerülni. — Ugyan-ebben a szerződésben egy másik helyen ezt olvassuk: Az igazgató „gondoskodik, hogy számviteli tanfolyamra két fő, könyvelési tanfolyamra egy fő *beosztást nyerjen*“. — Ez a kifejezés a *beosztassék* igealakat volna hivatva pótolni. — Egy másik helyen ez áll: „Ennek a [tanfolyamnak] a keretében legalább nyolc fő *továbbképzése történik*“. — Ezzel

meg a *továbbképeztetik* igealakot próbálják álcázni. — Nemcsak magyartalan, hanem szinte érthetetlen az a fogalmazás, mellyel egy nemrég megjelent játékszer-pályázatban találkozunk: „A *kivitelezésre nem került* ötlettel történő pályázás esetén, amennyiben I., II. vagy III. helyezést ért el az ötlet, úgy¹ a kiírt pályadíj összegének a felét kapja meg.“ Ez a szörnű szöveg talán ezt jelenti magyarul: ha valaki mintadarab nélkül, pusztán ötlettel pályázva éri el az I., II. vagy III. helyezést, csak a kiírt pályadíj felét kapja meg.

Ezek a szerkezetek azonban nemcsak a hivatalos nyelvben éktelenkednek, megtalálhatjuk őket, ha nem is olyan nagy számban, a tudomány és a szépirodalom nyelvében is. A következő két példa a *Csillag* című szépirodalmi folyóiratból való: „A Mélyszántás Kiss Gáspárja... személyében a munkásosztály vezető szerepe hitelesebb *ábrázolást nyer*“... „Illyés... forradalmi mondanivalója... higgadtan tetsző kijelentőmondatok-ban *nyer kifejezést*“.

De hát mit tegyünk? kérdezheti méltán az olvasó, aki türelemmel végigkísérte ezt a hosszadalmas fejtegetést. A kérdés jogos, de a feleletet mégsem lehet rá receptszerűen megadni, hiszen a *-tatik*, *-tetik* végű szenvedő igének ma már sokszor fájlalt teljes kivészése is egy ilyen merev, iskolás szabálynak köszönhető. Nyelvhelyességi dolgokban igen gyakran csak általános irányelveket lehet adni, s ezeknek alkalmazását sok esetben rá kell bízni a beszélők vagy írók egyéni mérlegelésére. Általában a következő megoldások között választhatunk:

Ha csak azért érezzük szükségét a szenvedő szerkezetnek, mert az alanyt nem tudjuk vagy nem akarjuk megnevezni, használjuk a jó magyaros általános alanyt, azaz a cselekvő ige többes 3. személyét. Eddig is élt vele a népnyelv és a köznyelv, éljen vele alkalomadtán az irodalmi és néha még a hivatalos nyelv is. Nagy költőink eddig is megtették ezt. A *radváryi sötét erdőben halva találták Bárczi Benőt*, írja Arany, és a *találták* nagyon jól betölti a *találtatott* helyét. Ady is így kezdi *Hulla a búzaföldön* című költeményét: *Ott feledték* a havas síkon, Ásatlan sírján sohasem nő Szekfű, Isten-fa, bazsalikom.“

Persze nem mindig használhatjuk ezt a szerkezetet, s ilyenkor élhetünk különféle szenvedő szerkezetekkel is. Az *-ódik*, *-ődik* képző sem vezet mindig olyan képtelenségekre, mint amilyeneket Lehr Albert példáiban láttunk. Ha a *megverődik*-et visszaható igének érezzük is, a *visszaverődik*-et már nem s bátran mondhatjuk: *a fény, a hang visszaverődik* ahelyett, hogy visszaveretik. A *kitudódik*-at sem úgy értelmezi nyelvérzékünk, hogy kitudja magát, hanem úgy, hogy tudottá lesz, tehát szenvedő igeként. Az *ajtó becsapódik* még visszaható, de a *vevő becsapódik* már szenvedő jelentésű.

Más képzésű visszaható igeik is alkalmasak néha a szenvedő funkció hordozására. Ha pl. azt mondom, hogy *felborult a szánkó, vagy elgörbült a kés*, nyilván nem arra gondolok, hogy felborította, illetve elgörbítette magát, hanem hogy valamely külső erőtől felborított, illetve meggörbítettett. Ugyanúgy vagyunk a *behorpad, megjíed* típusú visszaható vagy talán csak bennható igékkel is. Ha egy doboz behorpad, nem magát horpasztja be, s ha egy kisgyerek megjíed, az sem magát ijeszti meg. — Itt említhetjük meg azt a jelenséget, amelyet már Arany észrevett és kifejtett, azt t. i., hogy egy pár cselekvő tárgyias ige, ha ikésen ragozzuk, szenvedő jelentésűvé válik. Legismertebb ezek között a *tör*, illetve a *törik* ige. Jól szemlélteti ezt a következő példa: *ez a gyerek sok poharat eltör*, illetve *ez a pohár mindjárt eltörik*.

A *lesz* és a *-va*, *-ve* képzős határozói igenév kapcsolatát nem használhatjuk ugyan a szenvedő alak körülírására, de használhatjuk a *van* igét és a *-va*, *-ve* képzős határozói igenevet, ha állapotot jelölünk vele. Ez is egyfajta szenvedő szerkezet. A népnyelv, köznyelv és irodalmi nyelv egyaránt él vele. „*Be van az én szűröm ujja kötve*“ mondja a népdal. „*Be van fejezve* a nagy mű, igen“, írja Madách, és mi is minduntalan így beszélünk: *ki van nyitva* vagy *be van csukva az ablak*.

Közben gondoljunk arra, hogy amikor ismerjük az alanyt, legtöbbször nincs semmi okunk arra, hogy valamely személytelen szerkezethez folyamodjunk. A hivatalok szeretnek személytelenül szólni a néphez. Úgy vélik, hogy ez súlyt ad a szavuknak, és ezzel öregbítik tekintélyüket. Ezért ragaszkodott a hivatal oly sokáig a *-tatik*, *-tetik*-hez, és

¹ Az *úgy* használata itt felesleges, magyartalan.

ezért pótolta oly sietve a kiveszett szenvedő igét. Az „ügyfelek“ azonban nem szeretik azt a hangot, nem szeretik, ha egy személytelen hivatal személytelen aktáknak nézi őket, hanem az a követelésük, hogy a hivatalokban is ember szóljon az emberhez, személy a személyhez. Ezt a viszonyt fejezhetné ki külsőleg a személyes hangú hivatalos nyelv. Hát nem hangzanék jobban, ha a *Tejért* azt ígérné: „A panaszkönyvbe bejegyzett észrevételeket mindennap megvizsgáljuk“, vagy ha a kollektív szerződésben ezt olvasnók: Az üzemi bizottság tagjai gondoskodjanak róla, hogy a benyújtott panaszokat egy héten belül elintézzék (vagy még inkább: orvosolják) az illetékesek? Hogy ilyen hangon is lehet fogalmazni, arra jó példa a *Hogyan szavazzunk?* kezdetű választási hirdetmény, melyben közvetlen, egyszerű és személyes hangon magyarázza meg valaki a választási tudnivalókat. Ott nem az van, hogy: a választás napja *kitűzetett*, a szavazás *megtartatik*, hanem: „A Népköztársaság Elnöki Tanácsa az országgyűlési választásokat az 1953. évi május hó 17. napjára tűzte ki... A szavazás május 17-én vasárnap reggel 7 órakor kezdődik, és megszakítás nélkül este 8 óráig tart... A szavazók készüljenek fel arra, hogy a szavazatszedő bizottság előtt személyazonosságukat igazolniuk kell... A szavazás titkos. Szavazati jogát mindenki csak személyesen gyakorolhatja“, és így tovább... és így tovább. Oly könnyedén és magyaron folynak ezek a mondatok, mintha nem is hivatalos hirdetményt olvasnánk. Ha hivatalos nyelvünk minden alkalommal és minden vonatkozásban követné ezt a ma még ritka példát, ezzel köznyelvünkre is jótékonyan hatna, és a szenvedő igéknek idegenszerű használata egyre kevesebb szenvedést okozna anyanyelvünknek.

EGY MŰFORDÍTÓ MEGJEGYZÉSEI KÉT IDŐSZERŰ NYELVI KÉRDÉSHEZ

Írta: Radó György

A műfordító, aki nyelvének lehetőségeit, rugalmasságát folyamatosan próbálgatja, ellenőrzi egy másik nyelv adta mérőn, a felmerülő nyelvi problémákat az irónál is tudatosabban látja, mert a megoldást is sokkal inkább tudatosan, mint ösztönösen találja meg.

Gyakran előfordul, hogy az egészen egyszerűnek látszó kérdések megoldása bizonyul a legnehezebbnek. A példa, amellyel ezt az állításunkat igazoljuk, magában foglalja a címben cikkünk tárgyaként megjelölt mindkét problémát.

„... Ködös, hideg este. Pavel fülig kendőbe burkolt, ismeretlen női alakot pillant meg a sínek mentén. Talán tőle megtudhatja... Hozzálép...“

Idáig semmi probléma; most azonban Pavel olyant mond, ami szörnyű nehézség elé állítja a fordítót. Olyan bonyolult? Ellenkezőleg — o l y a n e g y s z e r ű.

„— Zdrasztujtye, grazsdanka.“

Két szó — két probléma. Szóljunk külön mindakettőről.

A megszólítás. A magyar nyelvben 1945 előtt nem volt általánosan használható, semleges színezetű megszólítás.

A magyar megszólítások történeti eredetét régi irodalmi és levéltári anyag alapján ismertette Kertész Manó Szállók az Úrnak (Révai kiadás) c. könyve. Legrégibb nyelvemlékeinktől a legutóbbi századforduló világáig kíséri figyelemmel az egyes megszólítások forma- és értékváltozásait.

A századfordulótól a második világháború koráig e téren alig történt változás. Sőt, a megszólítást követő mondatokban mondatrészként szereplő szólítás sem alakult ki egységes, megnyugtató módon. *Őn* — kaszinó-jellegű vagy kihívó; *maga* — legfeljebb fiú és leány beszélgetésében, bűgő, csicsergő hangon elfogadható, egyébként megvető, lenéző szólítás.¹ Az archaikus, népieskedő, negédes vagy tréfás szólításoknak (*kigyelmed*,

¹ Kertész Manó írja idézett művében: „A *maga* névmás... ilyen használatának szótári feljegyzésével először Baróti Szabó Dávid Kisedő Szótárában találkozunk (1784)... A *maga* már első felbukkanásakor sem megy valami különös tiszteletet kifejező megszólítás számba... *Magácska*... ez a nőknek szóló kedveskedő kicsinyítőképzős forma persze nagy mértékben enyhítette a *maga* ridegségét s nyilván ezen keresztül lett a tőszó is az egy társaságban forgolódo ifjak és leányok megszólításává.“ (109—111.) „A *fátyol titkaiban*

kelmed, kend, nagyságod, nagysád, naccsám, az úr, uraságod, kegyed stb.) mindig volt valamilyen osztályhelyzetre utaló jellegük, nem is szólva a különböző osztálybeliek tegezõ megszólításáról és szólításáról (felfelé: „Felséged...“ „Nagyméltóságod...“ lefelé: „Te Örzse...“). 1945 előtt az egyosztálybeliek legtöbbször (ha ismerősök voltak) tegezõdtek, ha pedig nem ismerték egymást, akkor a kaszinóvilágban, mint már említettük, õnt, a köznép körében magát mondtak.

Ezeket kerülpette írásban, beszédben az, aki semlegesen udvarias akart lenni. — Mondja... — Mondja, kérem... — Nem olvasta? stb. (Vagyis olyan mondatokkal, amelyekbõl a megszólítás és a szólítás egyaránt elhagyható.)

Ma, amikor kemény, tudatos harcot folytatunk az osztálykülönbségek maradványai ellen, fokozott mértékben merül fel az általános, mindenkire érvényes (és éppen ezért szintelen) megszólítás szükségessége.

Mi a helyzet más nyelvekben?

Nyugaton a kapitalizmus a maga burzsoá kultúrájával viszonylag olyan régen, olyan huzamos idõ óta áll fenn, hogy ezalatt az egykori feudális viszonyra utaló megszólítások elszintelenedtek. Az olasz *signort* ma már senki sem érzi hűbérurat megilletõ megszólításnak. A történelmi fejlődés példaként megemlíthetjük, hogy a latin *senior*-ból a 9—10. században lett a francia *sire* (mely Angliában ma is a királyt megilletõ megszólítás), ebbõl utóbb a *sieur* (mely a modern franciában gúnyos, mint az *uracskám*), míg személyes névmással összetett, s eredetileg nyelvtani különbséget jelentõ alakjai, a *messire* (alanyeset) és a *monseigneur* (tárgyeset), a 13. század végén váltak különbözõ rangfokozatok jelzésévé. A *messire* és a belõle származó *monseigneur* hét évszázad alatt természetesen teljesen elveszítette eredeti hűbéri jelentését.² (A *monseigneur* — és olaszban a megfelelõ *monsignore* — klerikális vonatkozásban él ma is.) Aki az angol *mistert* kimondja, bizony nem gondolja, nem érzi, hogy ez a szó a *master*-bõl ered, mely tulajdonost, fõnököt jelent. A német *Herr* már a magyar *úr*-hoz hasonlóan nehézségeket okoz.

A cári Oroszországban még kevésbé volt általános jellegû, szintelen megszólítás, mint minálunk. A *goszpogyin* tán még élesebben utalt osztályhelyzetre, mint a magyar *úr*, nem is szólva olyan „hétrét görnyedõ“ megszólításokról, mint *vase blagorogyije* 'tekintetes uram!', 'nemes uram!', *vase prevoszhozogyityelsztvo* 'kegyelmes uram!', 'méltóságos uram!', *vase viszokoprevoszhozogyityelsztvo* 'fõkegyelmességû uram!', *vase szijatyelisztvo* 'fenség!', 'fényesség!', *szudar* 'nagyuram!', *szudarinya* 'nagyasszonyom!' stb. Szólításban a *vi* egyenletesen, megnyugtatóan csengett, de ha megszólításként használták, hasonló bajokban szenvedett, mint a magyar *maga*.

Az Októberi Forradalom után azonban a nép egészséges nyelvalkotó érzéke elfogadott egy kitûnõ szót. Ez a szó — *grazsdanyin* — akárcsak a pontosan megfelelõ francia *citoyen*, eredetileg, a forradalom előtt *állampolgárt*, *hazafit* jelentett és most e jelentéseinek megtartása mellett általános érvényû megszólítássá lett. A Szovjetunióban a *tovariscs* megszólítást párt-vonatkozásban, egyéb politikai szervezeti viszonyra (hadsereg, Komszomol) való utalásként, hivatali érintkezésben, továbbá megtisztelõ vagy agitációs jelleggel használják. Egyébként, vagyis olyan helyzetben, amilyent cikkünk elején példaként bemutatunk, a *grazsdanyin* (nõnemben *grazsdanka*) az általános bevett és bevált megszólítás.

A népi demokratikus Lengyelországban az orosz *grazsdanyinnak* az *obywatel* felel meg. Itt azonban már nem olyan világos a helyzet, mint az oroszban. Nem tekintve azt, hogy az *obywatelnek* etimológiailag és alakilag megfelelõ orosz *obivatyel* rosszalló értelemben kispolgárt, nyárspolgárt jelent (ami lengyel-orosz érintkezésben humoros vagy kínos félreértésekre adhat alkalmat) —, a lengyel nyelvnek van egy igen mély

Vörösmarty egyik szereplõjének az ajkára adja... véleményét: 'Városi úr, valami finomul kellene megszólítani. *Kegyed-e vagy Ön?*... Az *ön* függetlenebb, szabad emberhez illõ s férfiasabb.'... Kazinczynak... nyilván nem tetszett az *ön*... Az új szóhoz ezt a jegyzetet fûzi Széchenyi: 'Ezen szót *ön*, míg jobbra nem tanítatom, magyarban úgy használom, mint a német *Sie*-t.'... A hetvenes-nyolcvanas évekre Csiky színmûvei azt mutatják, hogy a *kegyed* inkább nõknek, az *ön* inkább férfiaknak járó megszólítás' (122—125).

² Bakos Ferenc szíves közlése.

gyökerű megszólítása. A *pan* szó külföldön a régi lengyel feudális uralom jelképe („lengyel pánok”), magában a lengyel nyelvben azonban még inkább elveszítette osztályhelyzetre utaló jellegét, mint a nyugati *monsieur, mister, signor*. Egyszerűen nyelvtani jellegű segédszóvá, nélkülözhetetlen szólítássá vált, akárcsak a német *Sie*, sőt még ennél is nagyobb mértékben, ugyanis egyaránt használható magázó és tegezhetőben. (Ezt a kettősséget az értelmileg nem azonos magyar *uram*-mal érzékeltehetjük: *pan widzisz, pan widzi — látod, uram, látja, uram*. Bár e lengyel és magyar példa nyelvtanilag nem azonos, mert a *pan* nominatívus, az *uram* pedig vocatívus.) Az általános érintkezésből tehát a mély gyökerű, sőt nyelvtani jellegű *pan* nemigen írható ki: az *obywatel* legfeljebb beékelődik a *pan* és a *towarzysz* (elvtárs) szó közé, mint sajátos politikai jellegű megszólítás.

Ezek után lássuk, mi a helyzet minálunk!

Az *elvtárs* szó szovjet példa szerint h e l y e s e n az alábbi esetekben használható: párt-vonatkozásban, egyéb politikai-szervezeti viszonyra (hadsereg, DISz) való utalásként, hivatali érintkezésben, továbbá szónoki megszólításként vagy agitációs jelleggel. Általános jellegű, szintelen megszólításban katasztrofális hiányunk van. Mielőtt hazánk a szocializmus útjára lépett volna, az *uram* kezdett elszintelenedni, általánossá válni. Két idegen ember egészen futólagos érintkezésben (például villamoson, utcán, amikor egyikük figyelmeztette a másikat, hogy elveszített valamit) bizvást nevezhette egymást *uramnak*, ezzel sem többet, sem kevesebbet nem mondott a kellesténél. (Már az *asszonyom* kissé nyeglén hangzott, a *kisasszony* pedig különösképpen mindkét irányban osztálykülönbségre utalt, az úri-osztály tagja így szólította a nevelőnőt és az üzleti kiszolgálónót — míg a köznép fogalomvilágában pejoratív értelemben jelentette ugyanez a szó az úri-osztály kényeskedő leány-csemetéjét.) Amióta azonban az *uram* az *úrral* együtt kiveszett, még nem ta áltunk rá megfelelő pótlást. A francia *citoyennak* és az orosz *grazsdanyinnak* értelmileg megfelelő *polgártárs* szót eleve halálraítéli az összetétel első fele, a legtöbbször rosszáló értelemben használatos *polgár* szó. (Hasonlóképpen a román nyelvben megvan ugyan a *polgártársat* jelentő *cetățean*, de nincs közhasználatban, inkább csak az elvtársat jelentő *tovarăș*-t használják.) A sokféle *-társ* — *sporttárs, szaktárs* stb. — idegen, német szellemű szóösszetétel, a *-genosse* összetételeinek felel meg; legdíszebb példányairól még külön szólunk.

Az általános jellegű megszólításnak három követelményt kellene kielégítenie: 1. nyoma se legyen benne az osztályhelyzetre való utalásnak (az *uramnak* ki kellett pusztulnia), 2. legyen udvarias (nem holmi *maga*), 3. legyen értelmes.

Sajnos, azok a megszólítások, amelyek jobb híján újabban elharapóznak, éppen ezzel a harmadik követelménnyel állanak szöges ellentétben. *Szaktárs, kartárs* — mint általános jellegű megszólítás — értelmetlenség. A vendég beül az étterembe, kávéházba és rendelni akar. Mit tegyen, hogyan szólítsa a pincért? *Főúr*? — idejétmúlta; *pincér*? — sértésnek vennék (különös, de így van: a hordár nem veszi sértésnek, ha *hordárt* kiáltanak, a kalauz, ha *kalauzt* mondanak neki, de a pincér ferde szemmel nézne a vendégre, ha azt kiáltaná utána: *Pincér!* És még kevésbé lenne inyére, ha hivatalos elnevezésével szólítaná: *Feliszolgáló!*) — *Elvtárs*? — nem lenne helyes (hiszen nem párt- vagy egyéb szervezeti kapcsolatot hangsúlyozásáról, nem is hivatali érintkezésről, sem szónoki, sem agitációs megszólításról nincs szó: a semleges, szintelen, általános jellegű megszólítás szükségének tipikus esetével állunk szemben). Tehát marad — *Kartárs!* vagy *Szaktárs!*... Aki mondja, az maga nem pincér, tehát a megszólítás teljesen értelmetlen. Már pedig ez az eset az életben igen gyakran, különböző helyzetekben előfordul.

A fordító csak töpreng: hogy' az ördögbe is fordítsa ezt a legegyszerűbb mondatot: *Zdrasztujtye, grazsdanka?*...

Pedig az eddigiekben ennek az egyszerű mondatnak csak az egyik feléről volt szó.

A köszönés. Nem kevesebb gondot okoz a mondat másik fele. Ha hirtelenében végignézzük a magyar nyelv köszönésmódjain, akkor találunk népies és vallási eredetű üdvözléseket, mint *erőt-egészséget, aggyisten, isten hozta*, — vannak osztályhelyzetre utaló, idejétmúlta köszönések, mint *alázatos szolgája, alászolgája, tiszteletem* stb. Általános jellegű, semleges köszönés csak a bizonyos napszakban használható *jóreggelt, jóestét, jóéjszakát*. Már a legsűrűbben használható *jónapotnak* van valami hangsúlyozottan

hideg mellékíze, ami csak a *kívánok* szó hozzátoldásával enyhíthető. A *jóéjtszakát*-nál meg az a bökkenő, hogy kifejezetten búcsúzó jellegű. Ha tehát valaki éjjel (éjfélkor vagy akár 1 óraker) érkezik, kénytelen azt hazudni, hogy *jóestét*, mert *jóéjtszakával* csak nem állíthat be valahova!

A *szabadság* pártköszönésnek indult, majd utóbb népi demokráciánk általános hivatalos köszönésévé vált. A Szovjetunióban analógiája nincs, általában a régi *zdrasztujtye* használatát.

De hogyan fordítsuk ezt a *zdrasztujtye* köszönést? Orosz ember szájába még hivatalos használatban sem adhatjuk a különlegesen magyar *szabadságot*. Be kell hát vallanunk: amint nincs általános jellegű megszólításunk, úgy nincs általános jellegű köszönésünk sem. (Ez vonatkozik a tegező köszönésre is. A *szervusz* ugyan eléggé szintelen, de latinos, táblabírói eredete folytán ugyancsak olyan sajátosan belföldi hangulatot áraszt, hogy a *zdrasztuj* fordításaként csak a legkritikább esetben alkalmazható.)

Ma az a helyzet, hogy a fordító a köszönést éppen úgy, mint a megszólítást, igyekszik megkerülni, vagy, ha ez nem lehetséges, a helyzet szerint változó kompromisszumos megoldást választ. Például az említett esetben a *zdrasztujtye*, *grazsdanka* mondást így fordítja: — *Jóestét kívánok*.

A cikk írója tudja, hogy hiányos munkát végzett: a két problémát felvetette, de megoldást nem javasolt. Bevallja azonban, hogy nem tud javaslatot tenni sem egy általános jellegű megszólításra, sem egy általános jellegű köszönésre — ő maga, mint említette, a helyzettől függő kompromisszumos megoldásokat választ. A kérdést mégis fel kellett vetni, hogy előbbre vigyük a megoldást és ezért arra kérjük folyóiratunk olvasóit: reflektáljanak a cikkben elmondottakra. Írják meg, ha valamiben nem értenek egyet a cikkíró megállapításaival, gazdagítsák saját tapasztalataikkal a témát és legfőképp — ha van konkrét javaslatuk — bocsássák azt nyelvét művelni kívánó, megoldásokat kereső népünk rendelkezésére.

Újságaink nyelvéről

A Szovjetunió és a népi demokráciák nemcsak gazdasági téren, hanem a műveltség terjedése tekintetében is ma már a világ élenjáró országai. Ezekben az országokban ma már alig beszélhetünk írástudatlanságról. Míg néhány évtizeddel ezelőtt pl. a Szovjetunióban vagy Kínában voltak olyan népek, amelyeknek még ábécéjük sem volt, ma már irodalmuk van, s a nemrég még írni-olvasni nem tudó emberek milliói valósággal falják már a betűket. Olvasnak újságot, politikai és ideológiai műveket, szépirodalmi és ismeretterjesztő könyveket. Ez a körülmény nagy felelősséget ró az írókra, mert ők népünk tanítói is, s még műveik nyelvvel is például kell szolgálniuk olvasóiknak.

Bár az újságírók munkája ebben a tekintetben sokkal nehezebb, mint az íróké és költőké, mert nekik sokszor órák, sőt percek alatt kell megfogalmazniuk mondani-valójukat, nem egyszer idegen nyelvből kell az utolsó pillanatban az anyagot lefordítaniuk, s a kéziratot máris a nyomdába küldeniük, nem csiszolhatják cikkük nyelvét, stílusát, mint az írók, költők, mégis minden igyekezetükkel törekedniük kell arra, hogy ne vétssenek a nyelvhelyesség szabályai ellen, mert az ő olvasóik száma nem ezrek, hanem tízezrek és százazrek, ha nem milliók, tehát írásaik nemcsak tartalmukkal, hanem nyelvükkel is rendkívüli hatással vannak az emberek tömegeire, már azért is, mert olvasóik nem hetek vagy hónapok múlva kerülnek olvasmányaik hatása alá, mint a regényeké vagy költeményeké, hanem napról napra vagy hétről hétre. Hatalmukban áll tehát a tömeget a szép és helyes magyar beszédre és írásra nevelni, de éppúgy meg is ronthatják népük nyelvérképét.

A következőkben leginkább a Szabad Nép régibb és újabb számaiból idézek példákat, hogy újságíróink tudnak szépen, jó magyarsággal is írni, de vétségeket is követnek el nyelvünk szelleme ellen.

Első idézetem a magyar nép bölcs vezérének, Rákosi Mátyásnak a folyó év március 13-i számban megjelent »A proletárnemzetköziség legyőzhetetlen sztálini lobogója« c. cikkéből való, melyet a nagy Sztálin elvtárs halála alkalmából írt: »Mindnyájunk gondolatát eltölti a fájdalmas veszteség, amely szeretett vezérünk, nagy tanítónk,

Sztálin elvtárs halálával ért bennünket; mindnyájunk gondolatát eltöltik az ő *tanításai*, az ő hagyatéka» (3. l. 3. hasáb). Tehát nem Sztálin *tanairól* beszél, pedig ez a *tanít* igének megcsonkításából alakult főnév nagyon divatos, még nyelvészek is polgárjogot adnak neki. Összetételekben különösen gyakran használják. A NyUSz egész sorozatot idéz. Hogy ezek aztán újabb összetételek példaképeivé válnak, azon nem csodálkozhatunk. Hogy mire vezetnek az ilyen »jó« példák, elrettentésül közlöm a következőket: »Horváth József *tanműhelyi* felügyelő, Székesfehérvár, írja a Szabad Népek: Április 13—18-ig a várpalotai 323 számú Építőipari MTH Intézetnél ellenőrzést tartottam. Azt tapasztaltam, hogy a tanulóknak a 31/1 Vállalat vezetősége nem biztosítja a *tanépitkezést*... Együtt vizsgáltuk meg, mit lehetne tenni, hogy biztosítsák a *tanépitkezést*» (1953. V. 21. 3. l. 5. hasáb). »Épül az ország legnagyobb mezőgazdasági technikuma« c. cikkből: »Évről évre mind több tanuló iratkozik be a mezőtúri mezőgazdasági gépészeti és növénytermelési technikumba... Az új épületben elkészült a technikum *tanműhelye*, ahol különböző szerszámok várják a tanulókat... December 1-re elkészül az új *tanépület* is, tizenkét tanteremmel, korszerűen felszerelt laboratóriumokkal és bemutató termekkel« (1953. IX. 9. 21. l. 4. hasáb).

A *tanműhely* helyett *iskolaműhely* volna a helyes, s így a *tanműhelyi felügyelő iskola-műhelyi felügyelő* lenne; a *tanépület* szót még sohasem hallottam, ellenben *iskolaépület*-et igen. A *tanterem* szó már általánosan használatos, de helyesebb volna az *osztályterem*, a többi terem pedig fizikai, kémiai, természetrajzi, tornaterem stb. De a legszörnyűbb a *tanépitkezés*. Bizonyára tanulóépitkezést értenek rajta.

Van azonban még ennél borzalmasabb *tan*-összetétel. A Ludas Matyi 1953. IX. 17-i száma közli Heiner Kipphardt német író »Shakespeare kerestetik« c. szatirikus bohózatának egy részletét Hágy Gyula fordításában. Érdemes megörökíteni ezt a valóban a Ludas Matyiba kívánczó részletet:

»Färbel: Nézze, az ön darabja...

Zaun: Hízlalási szerződés. *Tandrámá*...

Zaun: Már el is vetettem a témát és a *tandrámámat* a nagy építkezések... a nagy építkezések környezetébe helyezem át« (7. l. 1. hasáb).

Nem is tudom, mit akar az író mondani, de a régiek *iskoladramájával* nem lehet fölcserélni.

Szintén a Ludas Matyiba kívánczó a következő adat, melyet az 1953. VIII. 20. számnak Le a bürokráciával! rovatából írtam ki: »K. J. ... a síófoki nagstrandonni egy pohár szódavizért 30 fillér helyett 60 fillért fizetett. Érdeklődésére a pénztárosnő kijelentette: »Ez *gyógyzóda*, ezért került 60 fillérbe.« Még jó, hogy a strandon nem szednek dupla áron *gyógybelépődíjat*.«

A Ludas Matyi 1953. IX. 3-i számának 2. lapján balatoni tréfákat közölt. A második hasábon levő kép hátterében a tihanyi félsziget kolostorának temploma látható a magaslaton. A hegy lábánál gyümölcsös kofa látható, akitől egy gyermekes házaspár barackot akar vásárolni, de elképednek az árjelzéstől, mert 12.— Ft van ráírva, valószínűleg egy kiló ára. A tréfa címe megmagyarázza, miért oly drága a barack (valószínűleg őszibarack): Tihanyi *gyógybarack*. S a kofa meg is okolja a magas árat: »Hogy drága? De ez fáról van, lelkem elvtárs!...« Dugonics közli azt a közmondást: »Drága konyha a patika«. Valóban vicclapba valók az ilyen összetételek, mint a *gyógybarack*, amit ugyan még senki sem hallott, de jól ráhibázott a Ludas Matyi.

De nemcsak a Ludas Matyiban, hanem a Szabad Népből is olvashatunk hasonlókat, mégpedig komoly cikkekben. Így az 1953. X. 12-i szám »Javítsuk a minőséget, bővítsük a választékot a kenyér, a péksütemények és tésztafélék gyártásánál« (helyesen: gyártásában) c. cikk többek közt ezt adja a közönség tudomására: »Nagyobb mértékben gondoskodunk a gyomor- és cukorbeteg (helyesen: cukorbeteg) *gyógykenyér*-ellátásáról« (2. l. 5. hasáb). Jobb volna talán: *orvosikenyér* vagy *egészségkenyér*.

A Szabad Nép 1953. XI. 18-i számában A jövő Budapestjének tervei c. cikkben: »Indíttványozza a terv 10 év alatt a város parkjainak, zöldterületeinek jelentős kibővítését, nagy sportligetek kialakítását, a gyógyfürdők területének kiépítését« (2. l. 6. hasáb).

A szept. 2-i számban »*Diák-gyógyotthon* létesül Hajdúszoboszlón« c. cikk ezt adja hírül: »A *gyógyfürdő*jéről híres Hajdúszoboszlón szeptemberben két középiskolás *diák*-

gyógyotthon nyílik» (2. 1. 3. hasáb). Az idegen *diákszanatórium* szó magyarosabb volna. A *gyógyfürdő* helyett Simonyi Helyes magyarsága a *gyógyítófürdő* vagy *fürdőhely* szót ajánlja.

A szeptember 9-i számban »A Balaton mellett és Hajdúszoboszlón már készülnek a téli üdülésre« című cikk hasonlókat ír: »A SZOT hévizi *üdülőszanatóriumában* (tehát nem *gyógyotthonában*) szeptember közepére elkészül a második *gyógyvízű* zárt medence, s tornatermet is létesítenek, ahol szaktanár vezetésével végzett *gyógytorna*-gyakorlatok segítik majd elő az izületi bántalmakban szenvedők gyógyulását. — A hajdúszoboszlói *gyógyfürdő* szintén felkészül arra, hogy a tél folyamán is sok dolgozónak adja vissza egészségét« (2. 1. 4. hasáb). A *gyógyvíznél* mennyivel jobban hangzik a *gyógyítóvíz*, s a *gyógytornánál* a *gyógyítottorna*. Simonyi a *svédornát* ajánlja helyette, de, azt hiszem, a kettő nem azonos, mert a svédornát egészséges emberek is végzik.

A Szabad Nép 1953. XI. 18-i számának Beruházások az élelmiszeriparban c. cikkben: »A *Gyógyvíztermelővállalatnál* munkásfürdőt létesítettek« (2. 1. 3. hasáb). Magyarul: *Ásványvíztermelővállalat*.

A szept. 10-i szám szintén a dolgozók egészségéről való gondoskodásról ad hírt: »Kékestetőn, hazánk legmagasabb pontján, a Mátra 1000 méteres csúcán emelkedik a kékestetői *gyógyintézet*, hazánk egyetlen magaslati *gyógyintézete*... A *szanatórium*ban tíz orvos ügyel a betegek pihenésére, gyógyulására« (1. 1. 3. hasáb). Ott mindenki *szanatóriumnak* hívja a Simonyi Helyes magyarságában ajánlott *gyógyító intézetet*, *orvosi intézetet*.

De nemcsak az újságokban olvashatunk ilyeneket, hanem a fürdőhelyek feliratain is. Így pl. Balatonfüreden az Állami kórház előtt levő tér neve *Gyógytér* (Kurplatz), a katonai kórház vagy üdülő neve *Honvéd gyógyház* (Kurhaus), van aztán egy üdülő, amelynek *KIOSz Gyógytelepe* a neve. A Kisiparosok Országos Szövetségének a tulajdona. Nagy lehet ott a takarékoság, mert a név előtt sajnálják a költséget a névelő kitételére. Az idegenforgalmi hivatal is *gyógyhely*-nek nevezi Balatonfüredet, úgy látszik, nem ismeri a *fürdőhely* szót.

A Balatonnak ezen a legrégebb és legszebb fekvésű fürdőhelyén különben sem sokat törődnek a magyar nyelvvel, s a víz partján ezt olvashatjuk: *Kikötőbe fürdeni tilos*. A fürdőigazgatóság, úgy látszik, még takarékosabb, mint a KIOSz, mert ez már két betűt is megtakarít: az a névelőn kívül a *-ben* rag végén levő *-n*-et.

Eddig még nem hallott és tudomásom szerint föl nem jegyzett szót találtam a Szabad Nép 1953. X. 23-i számának »Töltésépítés kubikusmunka nélkül« c. cikkben. „A leágyúzott homokot vízzel, felhígítják. Ez a folyékony homok, ahogy itt nevezik, a »zagy«, emberderéknyi vastag vascsöveken folyik a töltés helyére. Ott méteres nyúl-gátakkal vették körül a 30 méter széles és 35 méter hosszú kazettákat. Azokba folyik a »zagy«, ott ülepszik le« (1. 1. 5. hasáb). Tájékozó-e ez a *zagy*, vagy a nyelvújítás elvonása a *zagyva* szóból? Vö. *zagyva* 'túlságosan megvizezett, hitvány, zavaros bor' (Balaton mell. Tsz); *zagyvakol* 'zagyvával, kever, elegyít' (Csongrád m. Szentés MTsz).

Már fentebb az egyik példában említettem, hogy a *-nál*, *-nél* rag helyett magyarosabb a *-ban*, *-ben*, néha a *-kor*. Ilyen eset a következő is: Villamosáramot alkalmazunk a *fejésnél*, a *birkanyírásnál*, a *vízellátásnál*, a *kertek öntözésénél*, a *takarmanyelőkészítésnél*, a *tejfeldolgozásánál*, a *magvak kezelésénél* és *száritásánál*, *csirkék és malacok ólainak fűtésénél* (1953. V. 4: 3. 1. 5. hasáb). Helyesen: *fejéskor*, *birkanyírásban*, *vízellátásban* stb.

Többször volt már szó, hogy az *-ási* *-ési* képző helyett magyarosabb sok esetben az *-ő* *-ő* képzős melléknévi igenév (vagy birtokviszony) használata. Pl. *helyes trágyázási rendszer* (1953. V. 4. 3. 1. 4. hasáb), jobb: *trágyázó rendszer*; sűrűsoros és keresztosoros *vetési mód*, helyesebb: *vetőmód*; egyoldalú, szűklátókörűen specializált *mezőgazdaságfejlesztési módszereik* károsan befolyásolják a talaj termelőképességét (3. 1. 6. hasáb), helyesebb: *mezőgazdaságfejlesztő módszer*; viszont helyes: *termelőképesség*, nem pedig *termelési képesség*.

A Ludas Matyi írja 1953. XII. 2-i számában Le a bürokráciával rovatban: »A Zalka Máté-téren hónapok óta található az Országos Takarékpénztár gyönyörű pajzsalakú propagandatáblája, melynek ez a szövege: VÁLTS ÁTUTALÁSI BETÉTKÖNYVET! (8. 1. 1. hasáb). Helyesen: *átutaló betétkönyv*.

Gyakran lehet hallani félműveltek ajkáról *egyelőre* helyett azt, hogy *egyelőre*. A Szabad Népek azonban nem volna szabad írnia időjárásai jelentésében: »A rendkívüli

meleg *egyenlőre* tovább tart» (1953. X. 18. 4. l. 4. hasáb). Még akkor sem, ha a hibát a Meteorológiai Intézet követte el. A Szabad Nép is, a Meteorológiai Intézet is vegye ezt tudomásul. A szó nem az *egyenlő* melléknév származéka, hanem az *egy* és az *előre* összetétele.

Dobozy Imre írja »Biriné házai« c. riportjában a IV. 20-i számban: »Olyan ház, amit itt, Derecskén a fundus földjéből szoktak fölhúzni, vályogból vagy vert falból, a falak ormán magukbarkácsolta *fedélszéket*« (3. l. 1. hasáb). A *fedélszék* a német *Dachstuhl* fordítása, s általánosan elterjedt ácsmesterszó. Helyesebb volna *tetőváz*nak nevezni, ez megfelelne a fogalomnak. Olvastam valahol más jó magyar nevét is, de most az adat nincs kezem ügyében. Talán más még jobbat tud.

Félművelt emberek, ha valakiről beszélnek, akinek a nevét nem akarják, vagy nem is fontos említeni, a határozatlan *valaki* névmás helyett ezt a kifejezést használják: *egy illető*. Pl. *Egy illető azt mondta. Egy illető volt nálam. Egy illető keresett*. Rám mindig rossz hatást tett ez a kifejezés, ez az újsütetű határozatlan névmás, s ime kiderül, hogy már az irodalomba is befurakodott. Urbán Ernő jónevű író egyik riportjában, amelynek színhelye Vas m. Péntekfalu (Sárvári járás), azt olvasom: *Azt mondta neki egy illető* (Szabad Nép 1953. V. 14. 2. l. 5. hasáb). Darvas Szilárd a Ludas Matyi 1953. IV. 23-i számában, Uri divat c. humoreszkjében is tud erről a kifejezésről: »Kamaszkoromban gyakran hallottam *egyes jól öltözött illetőkkel* kapcsolatban a következő megjegyzést: — Ez az ember, aki rongyokban is elegáns...« (5. l. 2. hasáb).¹

De nemcsak megróni valót találunk a sajtóban, hanem utánozni valót is. Nem egy olyan szót, kifejezést használnak, ami gyönyörűséget okoz a nyelvészeknek, aki ezeket a finomságokat észreveszi és tühegre sűrű. Sokszor lehet hallani a szövetkezeti gazdálkodásról, hogy az *nagyüzemi gazdálkodás*. Sohasem rejtettem véka alá, hogy nem szerettem ezt a ma már valószínűleg kiirthatatlan *üzem* szót, egyrészt azért, mert a német *Betrieb* fordítása, másrészt azért, mert nem fejez ki semmit. Mikor pl. azt írják: *a gyárakban és üzemekben*, sosem lehet tudni, mit akar jelenteni az *üzem* szó, mert gyakran magát a gyárat is *üzemnek* nevezik, s tkp. minden munkahelyre azt mondják, hogy *üzem*, de senki sem tudja, hogy voltaképp milyen üzemről van szó. Már most Dobozy Imre a Szabad Nép 1953. IV. 14-i számában »Nagy István gazdálkodik« c., Csákváron kelt riportjában azt írja: »Ki mondja énnekem, hogy az egyes gazda is képes arra, amire a *nagygazdaság*, a szövetkezet?« Ime a »*nagyüzemi gazdálkodás*« helyett a kitűnő *nagygazdaság* szó, amely fölöslegessé teszi azt az elkoptatott *üzemet*. Közhasználatú szó a *nagykereskedés*, *nagykereskedő*, miért ne beszéljünk akkor *nagygazdaságról* is.

Vagy itt van a nyelvújítás alkotta rossz *tárna* szó. Ma már egyre gyakrabban lehet olvasni helyette a kitűnő *táró*-t. Fejér Dénes írja a Szabad Nép 1953. V. 8-i számában, »Új érbánya a Mátrában« c. cikkében: »A vidék utolsó reménysege a bánya maradt, melynek *kutató-táróját* ott fúrták a hegy alá a közeli Toka-patak eldugott völgyében... Új *altárót* nyitottak, szivattyúzni kezdték a vizet és vörös csillagot tűztek az *altáró fölé*« (2. l. 1. hasáb). »Ebből az aknából, vagy ha közel a hegyoldal, onnan kezdenek »hajtani« egy *kutatótárót*, párhuzamosan a telér (helyesen: *ércér*) irányával. Mikor már mélyen bent van a hegy alatt a *táró*, új vágatot, úgynevezett harántvágatot kezdenek« (2. hasáb). »A függőleges aknát tovább mélyítik és 50 méterrel lejjebb új *tárókat* vágnak, követik az *érceret*« (2. hasáb). Itt már a rossz *telér* helyett is a helyes *ércér* szót használja az író.

De nemcsak a helyes magyarságnak tesznek íróink eleget, hanem eltalálják nem egyszer a művészi kifejezést is. Milyen hatásos, mikor Méray Tibor azt írja egy koreai lányról: »Mosolyog, a fekete ruha fölött, a vörös fény tűzköréből fehéren villognak elő *gyöngyfogai*« (Szabad Nép 1953. V. 1. 3. l. 6. hasáb).

Vagy Bilke Pál »Két ifjúság« c. cikkében ezt olvashatjuk: »Jól szabott ruha, a bélése is jó, *úgy festesz benne, mint valami mérnök*. Szívesen táncolnak majd veled

¹ Urbán Ernő Kemény dió c. nemrég megjelent elbeszéléskötetében kétszer is használja: A mennyboltot érezte magára szakadni, mikor egy május végén megjelent nála *egy illető* és papírjait fölmutatva azt kérdezte tőle (10). Igaz, hogy nincs még bevakolva, nem volt hozzá méz, de majd lesz az is, most ígért három mázsát *egy illető*, aki palléroskodik Magasépitő Vállalatnál (112). — Sőt nagy meglepetésemre még népi szövegben is előfordul: Hát *egy illető* aztán bekütte ezekhő a főnyőtt fiatalembörökhő (Fél Edit: Kocs 1936-ban, 1941, 168. l.).

a lányok» (1953. IV. 16. 2. 1. 2. hasáb). »A szabásról, meg különösen arról, *hogyan festek a ruhában*, nem sok szó esett» (3. hasáb). Szinte elképed az ember, hát lehet így is írni, nem vezett ki a *jól fest* kifejezés, nem nyomta el teljesen a már népünket is megfertőzött »jól néz ki«?

Aztán olvashatunk ilyen töröl metszett kifejezéseket : »Ő aztán *jól eldobta a kalapácsnyelet*» (Urbán Ernő, Szabad Nép 1953. V. 29. 2. 1. 5. hasáb). »Jövőre fészkes komposzt-trágyázás után vetik a kukoricát, akkor aztán a többi brigád asszonyai *felkőthetik a szoknyájukat*» (Dobozy Imre, Szabad Nép 1953. V. 27. 2. 1. 6.). Az író nagyon ügyesen alkalmazza asszonyokra az eredetileg férfiakról szóló mondást : *Jól felkötötte a gatyáját* (Dugonics), *Jól felkösse a gatyáját, ki vele kiköt* (Erdélyi). Az előbbi szólásnak is vannak az idézettől eltérő változatai, de azok nem bírják el a nyomdafestéket.

Ugyancsak Dobozy Imrének »Tudósítás Pákozdról« szóló riportjának a Szabad Nép 1953. XII. 26-án megjelent első részében ezt írja : »Éppen a tejbeadásnál tart, amikor Pálinkásné felsóhajt. Nagy baja van neki, egy nagy baja van, esztendeje *szárazon áll a tehene*, s akármit csinálnak vele, *nem fogja a bika*» (2. 1. 4. hasáb).

Rendkívül érdekes Rideg Sándor Endrődi tatárjárás c. riportjában egy olyan szólás alkalmazása, amely tudomásom szerint még nincs följegyezve : »Az emberek véleménye szerint az urak jó helyen vannak *ott, ahol a bors terem*, mert a népnek nincs szándékában elfeledni és megbocsátani bűneiket» (Szabad Nép 1953. IV. 19. 2. 1. 6. hasáb). Érdemes volna érdeklődni, ismeri-e és használja-e népünk ezt a szólást, s milyen értelemben, milyen alkalommal.

Egy ritka közmondást idéz Lénárt Gábor a Szabad Nép 1953. XII. 27-i számában megjelent »Nagyrev, 1953 december« c. riportjában : Azt, hogy a trágyázott föld két-három mázsával többet terem, mint a sovány, kiélt föld, aligha kell bizonygatni. Nem hiába mondja a közmondás : »*Rút a trágya, de szép cipőt ad*» (2. 1. 2. hasáb). Szórol szóra így közli már Dugonics is. Érdemes volna érdeklődni, hol használják még ezt a közmondást.

Polgár Dénes a Szabad Nép 1953. XII. 28-i számában A »kis-Európa«-gondolat bukása c. cikkében szintén egy ritkán hallott közmondást idéz : Egy régi magyar közmondás azonban azt tartja : »*Nem jó úgy elnyelni a kuvaszt, hogy kiálljon a farka a szádból*» (2. 1. 3. hasáb). Margalits nem közli. Kérdem olvasóinkat, hol ismerik ezt a közmondást.

A Szabad Nép 1953. XII. 6-i számában a Nyírségi emberek c. cikk ezt a közmondást közli : »*Aki korábban nyúl, hamarabb markol*» (3. 1. 4. hasáb).

Sok érdekes szó is van ezekben a riportokban. Ugyancsak Rideg Sándor említett írásában olvashatjuk : »Ennyi búzáért dolgoztam *beszorulásig*. Ez azt jelentette, hogy amíg a jószággal bármit dolgozni lehetett a határban, nem telt le a szolgálatom ideje. Vasárnapon, ünnepnapon, éjjel és nappal parancsolt a gazda, helyemet egy percre sem hagyhattam el és ha újévig nem esett a hó, a *beszorulás* ideje is kihúzódott és hónapokon át ingyen dolgoztam, esőben, sárban, ha istennyila hullott is az égből» (2. 1. 3. hasáb).

A Szabad Nép 1953. XII. 8-i számában írja Dobozy Imre Nyírségi emberek c. cikkének III. részében : »*Megsimogatta sívó kis fia arcát*» (2. 1. 2. hasáb).

Almási István Felső-Tiszántúlról szóló riportjában írja : »Az egykori rideg-pásztorok, akik telenként a gyékény lisztes gyökerét a *belengyét* sütötték meg ebédre vagy vacsorára, nem ismernének rá fiaikra, unokáikra» (Szabad Nép 1953. V. 14. 3. 1. 5. hasáb). A MTsz csak *bengyele* (Csongrád m.), *böngyöle* (Szeged) alakban ismeri. Kérdés, valóban mondják-e a szót az író följegyezte alakban, nem hallotta-e rosszul, vagy nem sajtóhiba-e.

Lénárt Gábor írja a Közép-Tisza vidékéről : »Fiatallányok, . . . 160—180 százalékos teljesítménnyel »*fejelték*«, javították a rizsgátakat» (1953. VI. 6. 3. 1. 6. hasáb).

Urbán Ernő : »Gérce község első számú olvasója« c. cikkében : »Azelőtt egy »*ferdunok*« cukrot ha vett egy egész család hetenként a boltban — *ferdunok*knak hívtuk a negyedkiló felét — most meg egy kiló gyorsabban elfogy, mint akkor az a 12 deka« (Szabad Nép 1953. VI. 7. 2. 1. 6. hasáb). Gérce község Vas m. Sárvári járásában van. A szót Komáromban *verdunok*-nak ejtik, a MTsz is ily alakban közli 'negyed font' jelentésben. A *ferdunok* változatot eddig tudomásom szerint nem jegyezték föl. A szó a német *Vierding*, *Vierdung* átvétele (Szarvas G. Nyr 22 : 509).

Ugyancsak Urbán Ernő írja Kemény dió című elbeszélésében: »Virágjában a rozsz, a búza is *hasas*« (1953. V. 29. 2. 1. 5. hasáb). A *hasas* szót ebben a jelentésben még nem jegyezték fel, de Veres Péter gyakran használja műveiben ebben a kifejezésben: *Hasban van a búza, a köles* (Nyr 74:297). Megvan már Kassai Szókönyvében (1833—36): *Hasbann van a zöld árpa*: jam est in calamo hordeum (Hegyalja). Urbán Ernő riportjait Vas megyében írja, fontos volna azért megállapítani, hogy a nyugati megyékben hol használatos a szó ebben a jelentésben, mert a régebbi adatok a Tisza vidékéről származnak. Érdekes ebben az elbeszélésben az egyik szereplő neve: *Ágócs Imre*. Az *Ágócs* (*ágocs, águcs, águs*) az *ágas* változata, szintén dunántúli szó (l. Beke: Dunántúli tárgy- és eszköznevek 17—18).

Lénárt Gábor szintén a Közép-Tisza vidékéről írja: »*Hatrongyos*«-nak, »*Libatarcsá*«-nak neveztük itt a határrészeket, mert rongyoskodtunk, éhezünk a rossz, még libalegelőnek is alig való földeken (1953. VI. 6. 2. 1. 6. hasáb). A vörös mohar vagy népi nyelven *kakaslábfű* (uo. 2. 1. 3. hasáb).

Gergely Sándor »Vörös hajnal« c. Fejér m. Sárbogárdon írt riportjában írja: »Hét *kila* ötvenhat deka buza, két *kila* ötven árpa, . . . öt *kila* huszonhat deka kukorica, nyolc *kila* széna, hat *kila* tizenkét deka krumpli, hat *kila* takarmányrépa, egy *kila* negyven deka cukor« (1953. IV. 28. 3. 1. 3. hasáb). Nyilván a munkaegységről van szó. A *kila* itt kilogrammot, vagyis kilót jelent, mint a népnyelvben sok helyütt (l. MTsz. SzhSz). A *kila* azonban eredetileg gabonamérték volt, s a Palócságban egy pozsonyi mérőnek, a Dunántúl két mérőnek felelt meg. Nyelvünkben szerb-horvát jövevényszó, ahol *kila* a neve (a bolgárban *kiló*, Berneker). A balkáni szláv nyelvekben az oszmán-török *kile*, vulg. *kilo* átvétele, melynek végső forrása a középgörög *κοίλον*.

Földes Péter »Lakócsa belekerült a világba« c. cikkéből: »Most ha öt percre áramszünet van és *pipics*et kell gyűjtani, azt gondoljuk, hogy így nem is lehet élni« (1953. V. 7. 2. 1. 2. hasáb). Lakócsa Somogy m. Barcsi járásában fekszik. A *pipics* a MTsz szerint Vas megyében 'méc', Zala megyében 'istállólámpa'. Itt valószínűleg 'méc' a jelentése.

Fejér Dénes »Vasútépítők« c. riportjában olvassuk a ritka *döndülés* szót: »A Somos-tető oldalában, majd ötkilométeres szakaszon erdőben kanyarog az új vasút. Már régen elcsendesült a fejszék csattogása, a lezuhanó fák *döndülése* a földön, csak a kidöntött gyertyán- és bükkszálak tuskói merészlik égnek gyökerüket« (Szabad Nép 1953. X. 22. 2. 1. 3. hasáb).

Rideg Sándor »Endrődi tatárjárás« c. cikkéből: »A szervezők biztatására a falu népe szerszámot fogott és kivonult a 10 kilométer távolságban levő *turjánhoz* dűlőutat javítani« (1953. IV. 19. 2. 1. 5. hasáb). Ritka szó, a MTsz csak a Duna-Tisza közéből idéz rá régi adatot 'bozótos, nádas, zombékos, posványos, ingoványos hely' értelmezéssel. Fontos volna a szóra újabb adatokat kapni.

A gyárak, kohók életéből is közölnek a cikkek érdekes adalékokat nyelvünk szó-készletéhez.

Sándor András a Sztálin Vasműből veszi »A vasöntő jelölése« c. riportjának anyagát. Ebből közöljük a következő részletet: »Az öntőmester igazán alkotó és kicsit művész. Mintegy életre hívja a vasat. Nem csupán kezével dolgozik, sőt nem is csupán a fejével, hanem valamennyi érzékével. Tudni, mennyi legyen a *párnakocsz*, befűteni a kemencét, szabályozni a hőfokot, figyelni az olvadó vas színét, ragyogását« (1953. IV. 25. 3. 1. 2. hasáb).

A Diósgyőri Kohászati Műveket rajzolja meg Illés Béla »Acélemberek« c. cikkében. Ebben is van becses nyelvi adat: »A soronlevő *mélypest*, *mélykemence* még nem tárta ki száját, hogy lenyelje az ügyis késéssel érkezett három és féltonnás acéltömböt. Végre felemelkedik a kerek fedő. A *mélypest*ből pokoli forróság csap ki és a vörvörös acéltömb eltűnik a rózsaszínű pokolban. A *mélypestre* ismét rákerül a fedő« (1953. V. 15. 2. 1. 2. hasáb).

Rendkívül becses adat, hogy Diósgyőrött még ma is *pest*nek nevezik a kemencét, ott bizonyára a kohót, mert egy régi, különben szláv eredetű szavunkat tartotta fenn, amely *Pest* városának a nevét adta. A szó 'kemence' jelentésben általános a Székelyföldön, de a Palócságból csak a régi Tsz közli egy adatban a Nyitra völgyéből. A régi nyelvből is kevés adatunk van a szóra. Régi szótárainkban egyáltalán nincs rá adat. De megvan

a Sermones Dominicales 15. századi bejegyzései közt: in caminum ignis *pesth chemynchebe*. Az OklSz 1557-ből közöl rá adatot: Az meez egetes *pestwel tyz forint* (olv. az mész-égetés egy pestvel tíz forint). 1401-i adat *Mesespesth* (olv. meszespest). A *mészpest* 'mészégető kemence' jelentésben 1335-től 1448-ig öt adatban is szerepel az OklSz-ban, pl. *Locum Mezpesth vocatum* (1335). Kérjük olvasóinkat, érdeklődjenek, hol használják ezt a régi szót még ma is, elsősorban az északi megyékben.

Különösen izenes ír a már többször említett Urbán Ernő. Ő írta a következőket: Nincs egy *pisz* se (1953. V. 29. 2. lap, 7. hasáb). A. m. 'pisszenés'. »Micsoda gyanakvók, micsoda tüskések! A jónapokra se szólnak, csak ép a kalap szélét *pöccentik*« (V. 29. 2. l. 5. hasáb). »Éppen csak az hiányzik, hogy *minden szire-szóra* csókolódzanak« (2. l. 6. hasáb).

Befejezésül Boldizsár Iván Zsiros nénejeére kell még a népryelvi gyűjtők figyelmét felhívnom. Nagy-Hévízben lakik Pesttől harminc kilométernyire, aki azért kapta nemrég az elsők között a népművészet mestere címet, mert félévszázad minden nótáját elraktározta emlékezetének kincsesládájában és most, hogy a nép állama megtalálta hozzá a kulcsot, bőven osztogat mindenkinek a szerelmes hívogatók ametisztjéből, a vallomások rubintköveiből, az uraságot ugrató nóták gyémántjaiból, a balladák ó-aranyából. Nótaszóért kapta, mondom a nagy kitüntetést, de megérdemelte még egy érmet a *prózájáért* is. Úgy beszél magyarul, olyan pergő ajakkal, s nyelvünkfiék oly történelmi mélységeit tárva fel, hogy nemcsak dalait, de *beszédét is hangszalagra kéne felvenni*.

Itt csak egy dalát idézhetem Boldizsár Iván után: »*Rekenő, rekenő, szállőrekenő*, Tótfalun ojtottam legeslegelő... Én is oda voltam, beoltottam jól, Akárki *oldja ki*, Nem lesz az már jó« (1953. X. 18. 2. l. 5—6. hasáb); '*rekenő*' a szülő fiatal hajtásának vége, kellemes savanyú íze miatt tavasszal a gyerekek meg szokták enni (MTsz).

Beke Ödön

AZ APRÓSÁGOK IS FONTOSAK!

Az utóbbi években újból fellendült nyelvművelő munkának, nem kis mértékben a Nyelvőr lankadhatatlan fáradozásának lassan már észrevehető eredményeként, kezd szegyénné válni választékosabb írásainkban a durva nyelvi hiba. Ez az örvendetes jelenség azonban nem jelenthet számunkra többet, mint azt, hogy most már megindíthatjuk a harcot a kisebb, az »árnyalatnyi« hibák ellen is. A kisebb hibák hatásukban gyakran nem is kicsinyek: egy hiányzó vessző, egy szórendi elcsúszás már elég ahhoz, hogy a szöveg többféleképpen értelmezhetővé váljék. Az olvasó azután törheti ilyenkor a fejét: melyik értelmezést is válassza a több lehetséges közül.

Az itt felhozott néhány példát nagyrészt a Csillag 1952-es évfolyamából vettem, mindössze két számból. Egyikükben sincsen nagy hiba, egy kis gondatlanság az egész. És mégis, leginkább ilyen cím kívánkoznék föléljük: »Az olvasó nem detektív!«... Mert gyakran megesik, hogy az író megírja művét, a nyomdász kiszedi, az olvasó pedig törheti fejét, hogy mi hova való.

1. A »varázs«-vessző. A Csillagban olvassuk Paul Eluard-ról: »... több ízben járt nálunk, odát szentelt Petőfi emlékének, *halála 100 éves évfordulóján s élete utolsó időszakában* az volt egyik utolsó költői foglalkozása, hogy a mi József Attilának verseit megszólaltassa franciául« (1471).* Az olvasó csodálkozhatik, hogy valakinek *saját halála 100 éves évfordulóján*, s ezzel egyidőben *élete utolsó időszakában* azonos problémája lehet. Persze rájön azután, hogy az első időhatározó az első mondatához kapcsolódik még, a második (meg a másodikhoz; de hát nem lett volna jobb ezt a fejtörést egy pusztá vesszővel (esetleg pontosvesszővel) megelőzni?)

Ilyesféle ez is: »A táblánál álltam, *körzövel, vonalzóval s a jó tanulók biztonságával* szerkesztettem az ábrát, az aznapi leckét« (Illyés Gy.: Puszták népe. 9. kiadás. 234).

* A zárójelbe tett számok a Csillag 1952. évfolyamának lapszámjai. — A szövegbeli kiemelések általában tőlem valók. D. L.

A három azonos ragú határozót érthetem az első mondathoz: *körzővel, vonalzóval s a jó tanulók biztonságával álltam*. De érthetem a másodikhoz is: *hogy körzővel, vonalzóval s a jó tanulók biztonságával szerkesztettem*. S végül szét is választhatom úgy, *hogy körzővel, vonalzóval álltam; s a jó tanulók biztonságával szerkesztettem*. — A kétségeket mindenképpen az okozza, hogy vagy a *s* kötőszó, vagy esetleg a *szerkesztettem* elől hiányzik a tagolást jelölő vessző (sőt, megint inkább pontosvessző).

A hiányzó vessző nem zavaróbb azonban, mint a rossz helyre tett. József Attilának minden kiadásában ezt találjuk (Cserépfalvi; az 1950-es Révai-kiadás; sőt az 1952-es kritikai kiadásban is):

A bögrét két kezébe fogta, csöndesen elmosolyodott
úgy estefelé egy vasárnap s űlt egy kicsit a félhomályban... (Anyám)

A középiskolás nyelvtankönyv diplomatikusan elhagyja a vesszőt az első sor végéről, — de nem meri áttenni a második sor végére. Pedig a második sor mint időhatározó az összetett mondaton belül nyilván az első részhez tartozik; mert ha az első mondatot vesszővel kizárjuk belőle, annak általánossá válik az értelme, s az egész vers így torzul el jelentésében: »A bögrét két kezébe fogta (általában, ez volt a szokása), (azután) estefelé egy vasárnapon csendesen elmosolyodott...« — A vesszőt maga a költő tehetta az első sor végére, pedig aligha akarhatott valakit általánosságban olyan mozdulattal jellemezni, amely minden embernek sajátja!...

A fentiekben mindenütt a rossz helyen levő vagy hiányzó vessző (esetleg pontosvessző) okozza a bajt. A hiánynak egyik forrása az is lehet, hogy az *és* vagy *s* elé akkor sem merünk már vesszőt tenni, ha nem azonos rangú mondatrészeket, hanem önálló mondatokat köt össze. Pedig az eredeti szabály nem így szól!...

2. Hányan is valának együtt? A szövegközi írásjelek pedig jó eszközök a tagolásra, s helytelen alkalmazásuk nem egyszer alkalmat adhat fejtorésre. »... már mind együtt voltak: Tóth, a vállalat igazgatója, Fazekas Pista, a párttitkár, Egri és Valentin, a NEB ellenőrei, ...« (1417). — Hányan is voltak? Négyen-e, vagy legalább nyolcan? Ki a vállalat igazgatója? Párttitkár-e Fazekas Pista? Számátlan kérdés merül itt fel; pedig egyszerű lett volna az egyértelmű elintézés: »Tóth, a vállalat vezetője; Fazekas Pista, a párttitkár; stb. ...«¹

Mennyivel világosabb, könnyebben érthető és jobban hangsúlyozható pl. ez a mondat az általunk közbeiktatott két pontosvessző segítségével: »Két nap híján ötvennégy esztendő volt, (;) de aki látta utolsó éveiben gondbarázdálta, könnymarta, szederjes, dúlt arcát, beesett, fátylas szemét, őszbecsavarodott, gondozatlan szakállát, csonttáaszott testét, (;) aggastyánnak vélte« (1113). (Ez utóbbinál kettőspont talán még jobb lenne.) — Vagy olvassuk el először pusztá vesszővel, aztán pontosvesszővel ezt a mondatot: »... a főhős — a mi irodalmunkban — többnyire egy becsületes, fejlődő, de még sokban elmaradott típus, (;) a pozitív hős pedig egy harcos, támadó, lehetőleg eszményi típus...« (982—3).

A helyesírási szabályzat nem tárgyalja elég alaposan az írásjelek értékét, pedig bizony több figyelmet érdemelnének, mint amennyiben részesülnek. Bonyolult mondatainkban a vessző ma már nem használható egyetlen írásjelként, mert a mondatformák bonyolódása folytán értéke korlátozódóban van: egyre inkább az egy-egy részmondaton belüli, azonos értékű kisebb szócsoportok (sorozatos jelzők, halmazott határozók stb.) jelölőjévé, esetleg a szorosan összetartozó, alárendelt részmondatok elválasztójává válik. A pontosvesszőnek tehát jelentős megkülönböztető szerepe lehet: a vesszőnél sokkal jobban felhívja a figyelmet arra, hogy itt most nem pusztán új mondatrész kezdődik, hanem új részmondat, új gondolat.

Ritkábban ennél, de az is megesik olykor, hogy az elértéktelenedett, illetőleg a más szerepkörben megszokott vessző helyett a kettőspont lenne jobb. Fentebb láttunk ilyesfélét; de ide tartozik ez is: »Igaz, vívódó reménytelenség lett úrrá rajta...« Az olvasó itt igazán nem tudja, hogy az *igaz* a *vívódóval* azonos értékű jelző-e (*igaz szó, igazgyöngy* stb.), s akkor a mondat alanya: *őszinte, vívódó reménytelenség*; vagy pedig

¹ Még jobb: Tóth vállalati igazgató, Fazekas Pista párttitkár, Egri és Valentin NEB-ellenőr.
A szerk.

az igaz szó arra való, hogy rámutasson a következő mondat megengedő jellegére. A környezet az utóbbira mutat; de az egész probléma megelőzhető így: »Igaz: vívódó reménytelenség lett úrrá rajta...« (ha ragaszkodunk az eredeti szerkesztésmóddhoz). — A többi írásjel következetesebb használata növelné azután a vessző értékét is, mert hiszen ha jól kezeli az író a pontosvesszőt, a vessző értéke is kevésbé bizonytalan ott, ahol mindezek után mégis vessző áll.

3. A szavak rendetlen rendje. Nézzük tovább, az elején már kijavítva, az előbb kezdett mondatot: »Igaz: vívódó reménytelenség lett úrrá rajta, az ember meggyaláztatása miatt az imperialista háború idején« (1467). Kezdődik ismét a nyomozás. Hova tartozik az időhatározó: az *imperialista világháború idején*? Az egyik joggal értelmezheti így: »reménytelenség lett úrrá rajta az imperialista világháború idején«; a másik viszont miért ne gondolhatná így: »az embernek az imperialista világháború idején való (vagy: történt) meggyaláztatása miatt.« A vitát csak a szerző dönthetné el; de gondosabb fogalmazással már a vita megindulása előtt eldönthette volna.

»Ma már — olvassuk Móriczról a szeptemberi szám beköszöntőjében — nem ébresztgetnie kellene reménytelenül a népet pusztába kiáltó szóval...« É félmondatnak csak egy lehet a logikus befejezése: hogy valami mást kellene reménytelenül csinálnia. Pedig szerző aligha erre gondol. Csak éppen nem ügyel arra, hogy ha két módhatározó van, különösen, ha az egyik a másikat magyarázza, nem szabad őket szétválasztani. Így ugyanis, különösen a hangsúlyosan kiemelt s a következő mondatéval szembeállított állítmány mellett, elhangsúlytalanodik a *reménytelenül*, elszakad társától s mintegy az igei állítmány szerves tartozékának tetszik. — Jobb lett volna hát ilyesféleképpen: »Ma már nem ébresztgetnie kellene a népet, reménytelenül, pusztába kiáltó szóval...«

Megzavarja az olvasót ez is: »Így válik az ideológiai okokból művészigileg gyengén sikerült része a darabnak ismét ideológiai hibává...« A felszínes olvasó előtt ilyesféle kép alakul belőle: »Így válik az ideológiai okokból művészigileg gyengén sikerült rész a darabnak ismét ideológiai hibájává...« Pedig az író az első rész birtokosának szánta a *darab* szót, vagyis nyilván erre gondolt: »Így válik a darabnak ideológiai okokból művészigileg (is) gyengén sikerült része ismét ideológiai hibává.«

Azt szokták mondaní: a magyar szórend szabad. Ez igaz is. Szabad olyan értelemben, hogy kevés benne a mondattani megkötöttség; hogy a határozónak, tárgynak, alanynak, állítmánynak nincsen szigorúan megszabott sorrendi helye. De aligha tekinthető szórendünk szabadnak az összevisszaság értelmében. Ahány szórendi változat, annyi jelentésárnyalat; vagy esetleg annyi lehetőség a kisebb-nagyobb félreértésekre. S azután kezdődhetik az olvasó detektívmunkája...

4. Az ellentétek »kiélelése«. Az ellentétes kötőszók vagy kötőszópárok ellentétes mondatokat kapcsolnak; a párhuzamosan kapcsolatos kötőszók párhuzamosan kapcsolt mondatokat. E mondatok természetesen egészükben állnak egymással párhuzamban illetőleg ellentétben; de azért e mondatokon belül mindig kézzelfoghatóan is *valami* áll szemben *valamivel*. Ha a mondatot rosszul szerkesztjük meg, könnyen ferde párhuzamot, ál-ellentétet, vagy még inkább értelmetlen valamit hozhatunk létre.

Íme egy példa: »költői tehetségét is elismerik, hiszen nemcsak rendszeresen dolgozik a szegedi lapokba, hanem hozzá tudja segíteni barátait is a nyilvánosságához...« — Az első mondatnak ilyen párhuzamos rész lehetne a folytatása: »nemcsak rendszeresen dolgozik..., hanem rendszeretlenül is...« Vagy (más hangsúlyozással): »nemcsak rendszeresen dolgozik..., hanem rendszeresen dolgoztat is...« Az a befejezés azonban, amelyet az író adott hozzá, sehogyan sem következik ilyen előzményből. — Mi van itt párhuzamban mivel? Egyrészt *Juhász Gyula és barátai*, másrészt a *dolgozik* és a *hozzá tudja segíteni*. Az alapvető párhuzam egyik tagja tehát hiányzik is az első mondatból. A világos megfogalmazás ilyesféle lenne: »nemcsak ő maga dolgozik rendszeresen a szegedi lapokba...«

S az ellentét világos érzékeltetésére az sem rossz eszköz, ha a párhuzamba állított két mondat nagyjából azonos szerkezetű. Értelmileg nem hibás, csak éppen stílusbelileg döccenős ez a mondat: »Rövidesen kiderül: nemcsak, hogy *haladásáig van* társadalmi téren, de demokrácia szempontjából *még visszafejlődést is észlel* a gyorsan faszálódó Magyarországon« (942). — A személytelen első mondatához talán jobban illenek egy

ugyancsak személytelen második: s az első mondatnak alanyi helyzetben levő *haladás* szavához is jobban illenék egy ugyancsak alanyul álló *visszafejlődés*. Eleve kiküszöbölne tehát a zökkenőt az ilyesféle megoldás: »...nemcsak, hogy haladás alig van... hanem... még *visszafejlődés is észlelhető*...« — Vagy ha a személyes szerkezet irányában akarjuk kiegyenlíteni: »...nemcsak, hogy *haladást alig lát*... , hanem... még visszafejlődést is észlel...«

A felsoroltak nem durva hibák, csak árnyalati csiszolnivalók. — De talán tartunk ott ma már a fejlődésben is, meg a követelményekben is, hogy felvethető legyen a »jó« mellett a »mégjobb« kérdése is. Deme László

Televízió és plasztikus film. Új fogalmak, új találmányok megszületésekor majdnem mindig beáll annak veszélye, hogy nyelvünkbe egy-egy újabb idegen szó férkőzik. Most csak két feleslegesen átvett »nemzetközi« jövevényt teszek szóvá: a televíziót és a plasztikus filmet. Rövid idő alatt mindkettő erős gyökeret vert, mert, amint ilyen esetekben történni szokott, a külföldi rádiókban, lapokban, könyvekben felbukkanó új szavakat nálunk rendszerint egyszerűen eredeti alakjukban, szolgai módon átveszik. A nyelvi öntudat nagyon kevesek sajátja s ezek többségének is olyan a helyzete, hogy nincs módjában a nyilvánossághoz szólni, nem indíthat harcot például a »televízió« meg a »plasztikus« film kiszorítására.

Pedig van alkalmas magyar szó: *képrádió és térhatású film*. Mindkettő egy-egy betűvel még rövidebb is a megfelelő idegen kifejezésnél. (Csak ötletszerűen jegyzem itt meg: esetleg a *térhatású film*-ből összevonással egész rövid szó, a *térfilm* lenne alkotható.) A javasolt két szónak jó hangzása van és igen kifejező: rádió, amely képeket közvetít, rádióhullámokon küldött képszolgálat, film, amely a térben láttatja a képeket, a tér illúzióját kelti.

Az idegen jövevényiszavak elleni harc csak kollektív megmozdulással lenne megindítható a siker reményével. Ehhez elsősorban a rádió és a sajtó (lapok, folyóiratok, könyvkiadók) céltudatos összefogására lenne szükség, mert a nagyközönség szóhasználatát csak ezeken keresztül lehet helyes irányba vezetni. De ezeknek a szervezeteknek meggyőzésére és állandó egybehangolására szükség volna egy megfelelő tekintéllyel rendelkező tényezőre. Erre a Magyar Tudományos Akadémiát tartom legalkalmasabbnak. A harmincas években indult is ilyen irányú mozgalom az Akadémia nyelvűvelő bizottsága néven (Kosztolányi Dezső, Hegedűs Lóránt stb.). Az akkori szellem nem kedvezett a próbálkozásnak, a bizottság bürokratikus, nem gyakorlati módon működött, s eredményt alig ért el. Hibáim okulva talán most az étellel szoros kapcsolatban álló említett tényezők bevonásával meg lehetne szervezni az ügyet. (Sőt a felszabadulás utáni első években is összeültünk időnként az Írószövetség helyiségeiben néhányan, írók és újságírók — Déry Tibor, Halász Lajos stb. a nyelvhelyesség és nyelvtisztaság gyakorlati kérdéseinek megvitatására.)

Ha néhány lelkes és szervezni tudó, megfelelő összeköttetésekkel rendelkező szakember összefogna, létre lehetne hozni valami nyelvvédő bizottság-féjét. Hiszen a nyelv a nemzet legsajátosabb jellegzetessége, egyik legdrágább kincse, amelynek tisztasága, fejlődésének helyes irányba terelése valóban közügy. Természetesen nem hatalmi szóval beavatkozni akaró irodalmi csószkódésról lenne szó, hanem arról, hogy szaktudáson alapuló tekintéllyel bíró emberek igykezzenek ellensúlyozni azt a sok kárt, amit a hozzá nem értők, hanyagok, felszínesek öntudatlan, illetőleg öntudattalan tevékenysége okozott és okoz nyelvünknek. Nem gondolok olyan képtelen kísérletre, amely a nyelvi közvéleményre rá akarna kényszeríteni még akármilyen jó és kifogástalan szavakat is, hanem arra, hogy az ezerszájú sajtó és az ország legtávolabbi zugában is megszólaló rádió ne rossz, feleslegesen idegen szavakat és kifejezéseket harsogjon a nép fülébe, hanem ezek helyett megfelelőbbeket. Olyanokat, amelyeket a leghozzáértőbb szakemberek ajánlanak.

Tehát egyszerűen a rádió és a lapok, a kiadóvállalatok (legalább is a mozgalomnak megnyerhető részük) használjanak bizonyos, a bizottság által feleslegesnek minősített idegen szavak és hibás kifejezések helyett megfelelőbbeket.

Attól senkise tartson, hogy az erők szabad játéka, vagyis a — mondjuk — »helyes« és »helytelen« minősítésű szavak egymás közti versenye lehetetlenné válnék, hiszen a sajtóorgánumoknak még legjobb esetben is csak egy része venne részt teljes mértékben az új mozgalomban. S különben is a »rossz« szavak külföldről való beáramlásának és itthoni burjánzásának még mindig annyi útja, ill. tere maradna, hogy az »egészséges verseny« kialakulása lehetetlenülésének veszéje nem következhet be. Ez a helyzet különben ma voltaképp teljes mértékben fennáll — éppen ellenkező értelemben: a jövevényszavak mindenütt kizárólag érvényesülnek, lehetséges magyar megfelelőjükről a nagyközönségnek alig van módja tudomást szerezni. A nyelvészeti szakfolyóiratokat — sajnos — oly kevesen olvassák, hogy ezek hatása a szókincs kiegészülésének helyes vagy helytelen irányára, a szavak közhasználatának kialakulására alig több a semminél.

Nincs fórum, amely hallatná szavát a térhatású filmeket bemutató *Plasztikus mozi* neve ellen. A Tudományos Akadémia keretében is *televíziós* bizottság alakult Barta István akadémikus elnökletével, a képrádió megszervezése kérdéseinek tanulmányozására.

Pedig a nyelvi határainkon kopogtató jövevényeket már felbukkanásuk első percében kellene éber figyelőszolgálatnak lefűlelnie, mert az új szavak hihetetlen gyorsan elterjednek, s szívósan tartják magukat. Kivételes esetnek tekinthetjük, hogy az első időkben kinematograf, kino, bioscop néven jelentkezett mozgófényképszínházat a Heltai Jenő szerencsés ötletéből született *mozi* szó ki tudta szorítani.

Az elszigetelt egyéni akcióknak csak ritkán lehet sikerük. Ilyenről »dicsekedhetem« jómagam az *atommáglya* szó alkotásával es forgalomba bocsátásával. Közvetlenül a második világháború utáni időkben kezdődött meg az atomerő előállításával kapcsolatban a »pile« szó gyakori előfordulása — főleg az amerikai, angol és francia hírforrásokban. A *pile* jelentése igen gazdag: halom, domb, rakás, oszlop, pillér, cölöp, máglya, (volta)elem, szárazelem, nagy épület stb. A felszabadulás után meginduló első lapjainknak és folyóiratainknak szinte mindegyike másképp fejezte ki az új fogalmat. A kisebb háznagyságú, hasábalakú betonépítményt, amelybe uránium alapanyagból atomenergiát felszabadító és ezzel hőt is termelő szerkezetet építettek be, majd *atomhalom*nak, majd *atomdomb*nak, *atomoszlop*nak, majd pedig *atomelem*nek nevezték, aszerint, hogy a fordító —találomra — a *pile* melyik jelentését alkalmazta. Az *atomreaktor* elnevezés is felbukkant. Ez már — »nemzetközi« szó lévén — veszedelmesebb volt, mert nem is volt feltétlenül szükség a lefordítására, s így be lehetett volna csúsztatni a magyar szókincsbe.

É sorok írója — mint az MTI hírszerkesztőségének akkori fordító munkatársa — egyike volt a legelsőeknek, akik a külföldi hírügynökségek anyagában találtak az új fogalommal. A *pile* jelentései közül azonnal a *máglyát* ragadta ki, amely legjobban érzékíti, hogy az újfajta készülékben uránium- és grafittömbök stb. egymásra halmozásával, mint afféle modern máglyában, atombontással nagy hőt fejlesztenek. Kartársai is elfogadták és következetesen használták az *atommáglya* szót, amelyet a rádió és a napilapok a híryanaggal természetesen átvettek. A tudományos folyóiratok s az első könyvek írói aztán szintén hamarosan alkalmazkodtak az egységes szóhasználathoz, amelyet a hírszolgálati iroda kiadásai rögzítettek meg.

Hasonlóan céltudatos eljárás esetén ma már nem lenne probléma, hogy a televízió, plasztikus film, vagy pedig a *képrádió*, *térhatású film* elnevezés a helyes-e. Még ha valaki ez utóbbiakat nem tartja is jobbnak az idegen elnevezésnél, mégis elismerheti azt az előnyüket, hogy magyarok. (A *rádió* és *film* ma már végleg meggyökeresedett, magyaros hangzása, pótolhatatlan szavaink.) A nyelvművelő bizottságnak tehát egyik legfontosabb feladata a megelőzés lenne, hogy idejében történő beavatkozással elejét vegye hasonló problémák felmerülésének.

Benkő Jenő

Zeneszerzők számai. Szám például a *kettő*, vagy a *harminc*, viszont sok mindent megszámozunk, így műsoron szereplő *zenedarabokat* is; ezek a műsorszámok. Így lehet pl. Beethoven szinfóniája a műsoron a harmadik *szám*. Eddig rendben is van minden. Nagyon kezd azonban elharapódzni az a szokás, hogy főleg mulatók és kabarék szereplőinek nagysikerű műsorszámait egyszerűen *számnak* nevezik: X. Y. *sikerült számmal*

mutatkozott be stb. Még ez is csak hagyján. De legújabban ezen az alapon a komoly zenedarabokat is egyszerűen számnak kezdik nevezni. Ezt már nem helyeseljük. A Magyar Rádióban (1952, 19:8) pl. ezt olvastuk: Javaslom, hogy szerzőink magyaros jellegű számokat írjanak. Úgy vélem, hogy ez a megjelölés a zenedarabok értékelésében csökkenést mutat, még ha nem is szándékosan, éppen ezért tartsuk fenn a szám-ot ebben az értelmezésben a kabarék és mulatók számára, ahonnan származik és amelyekben a zsargon tartozéka. Egyébként szóljunk és írjunk zenedarabokról, zeneszámokról. Csatkai Endre

Nyelvjárásaink

TÜRKEVEI CSALÁD- ÉS RAGADVÁNYNEVEK TÁRSADALMI VONATKOZÁSAI

Írta: Dankó Imre

Túrkeve — Kevi — elsőnek lett városaink közül termelészövetkezeti várossá. »Megmozdult a föld Túrkevéen.« A mozgás jó időre az érdeklődés középpontjába állította ezt a kis alföldi várost. Az érdeklődés egyelőre riportokban és riportszerű könyvekben tükröződik¹, a város számtalan kérdésének tudományos feltárása még várat magára.

Túrkeve neve először 1261-ben fordul elő IV. Béla egyik oklevelében *Keweghaz* alakban². IV. Béla több helység között Túrkevét is felsorolja azon birtokok közt, melyeket I. László adományozott az egri püspökségnek. Ebben az oklevélben személynév nem fordul elő. Az első személynév Túrkevéből egy 1549. júl. 4-én kelt levélből ismeretes. *Vajda Jánost*, az egri püspökség Keviben lakó uradalmi tisztjét említi. Tudjuk, hogy Eger vára ostroma után ez a Vajda János kapta szolgálatai jutalmául a túrkevei birtok egy részét. Túrkevéen ma is lakik Vajda család, de ezek nem leszármazottai az említett Vajda Jánosnak:

Az első összeírás — pápai tizedjegyzék — 1551-ből ismeretes Kevire vonatkozóan. (Orsz. Levéltár U. e. C. I./1.)³. Városunk nevét *Thwrkewy*-nek írja. A következő 32 nevet sorolja fel: Georgius *Kwn* iudex, Stephanus *Cseh*, Georgius *Kwn*, Valentinus *Molnár*, Clemens *Szabó*, Franciscus *Kálmán*, Nicolaus *Soos*, Andreas *Kwn*, Paulus *Farkas*, Georgius *Tót*, Lucas *Kys*, Matthias *Baan*, Emericus *Kazda*, Georgius *Dobozi*, Valentinus *Czokos* (?), Franciscus *Nagh*, Ladislaus *Kwn*, Georgius *Kwn*, Thomas *Szabó*, Ambrosius *Pocsai*, Emericus *Biró*, Petrus *Kys*, Petrus *Kwn*, Benedictus *Kys*, Elias *Pocsai*, Nicolaus *Ween*, Jakobus *Kwn*, Franciscus *Kwn*, Matthias *Thewrewk*, Valentinus *Tot*, Jacobus *Tot*, Georgius *Zekernyes*.

Ezzel a névsorral kapcsolatosan a következő észrevételeket tehetjük: 1. Az előző időből ismeretes Vajda név nem szerepel benne, pedig a két időpont között mindössze két év a különbség. Ennek az oka valószínűleg nem az, hogy Vajda János és családja már nem élt volna Túrkevéen, hanem inkább az, hogy jegyzékünk tizedjegyzék lévén csak a jobbágycsaládokat sorolja föl. Vajda és családja pedig — éppen az ittkapott birtokadomány révén — birtokos nemes volt. — 2. Foglalkozást jelző név három (*Molnár*, két *Szabó*, *Biró*) szerepel a jegyzékben. Mind a három beillik a történeti adottságba. Az egri püspökségnek 1494-től volt vízimalma a Berettyón.⁴ Szabó, varrással foglalkozó jobbágy bizonyára volt a községben s 32 jobbágy családra elegendő is volt kettő. Ilyen alapon azonban hiányolhatjuk a Varga nevű lakosokat, azonban ismerve a csak 100—150

¹ Dobozy Imre: Új vetés nő a Kúnságon. Művelt Nép Kiadó, Bp. 1951. Túrkeve. Művelt Nép Kiadó, Bp. 1951. Új Túrkeve. Művelt Nép Kiadó, Bp. 1952. Koroda Miklós: Túrkevei győzelem. Bp. 1951.

² Gyártás István: A jász-kúnok története. Kecskemét, 1873. 2: 303. 410.

³ Fényképmásolata a Túrkevei Múzeumban.

⁴ Vadász Pál: Túr vize. Túrkeve, 1928.

éve is általánosan viselt magakészítette bocskort, feltételezhetjük, hogy ezidőben Túrkevéen nem lakott varga. — 3. Földrajzi eredetű két név (*Dobozi* és *Pocsai*). Lehetséges, hogy mindkettő a lakosok származáshelyét jelöli; mindkét hely (*Doboz Békés, Pocsaj Hajdú-Bihar* megyében) közeli jobbágyfalu. — 4. Négy nemzetnév szerepel családnévként, mégpedig *Kun* nyolc, *Tót* három, *Cseh* és *Török* egy-egy. Összevetve Túrkeve későbbi történetével — amikor a 17. században kiváltságos nagykún helységként kezdi Túrkeve magát feltüntetni — arra kell gondolnunk, hogy a környék kún lakosságú, kiváltságokkal bíró falvaiból (Csorba, Móricz, Turgony, Póhamara stb.) kúnok telepedtek a községbe, de itt kiváltságaikat elveszítették.⁵ Ezt az elvesztett kiváltságot szerezték vissza Túrkeve későbbi, már nem kún származású lakosai, illetve iktatták Túrkevéit is a kiváltságos nagykún helyek közé. A Tót és Cseh családnév azt az egyáltalán nem bizonyított, de valószínű cseh (felvidéki, tehát szlovák) huszita inváziót sejteti, ami a szomszédos Nácsaegyháza nevű községet a 15. században elpusztíthatta. Az egyetlen Török név a még fiatal, de már meglevő török kapcsolatokat bizonyítja.

Feltűnő, hogy görög vagy izmaelita, illetőleg olyan családnév nem szerepel a jegyzékben, amelyikből kereskedéssel foglalkozó lakosra lehetne következtetni. Pedig Túrkeve a középkorban fontos hely volt, az egri püspökség délebbre elterülő birtokrészeinek igazgatási központja s vagy 16 szomszédos község középpontja. Zaránd megyétől kezdve ideig hordták a különféle jobbágyszolgáltatásokat a püspökség jobbágysai s azokat kevi fuvaros jobbágyok szállították tovább az abádi vagy a füredi révig Eger felé. Ez az állapot kedvező volt a kereskedelemre s a jegyzék alapján mégis arra kell gondolnunk, hogy kereskedő lakos nincs. A *Soos* családnévet kapcsolatba hozhatjuk a sókereskedelemmel s valószínű, hogy a legközelebbi kincstári sóhelyről, Szolnokról, ezek a *Soos* nevű jobbágyok szállították a sót. Ugyanígy jelölhet kereskedő lakost a *Farkas* elnevezés. Később is jelentős kereskedelmi cikk volt Túrkevéen a *farkasbőr*, a sok farkasra jellemző az egyik határrészénév: *Farkaszug*. — 5. Tulajdonságot hét név jelöl (*Kis, Vén, Gazda, Nagy, Zekernyés*^{6a}). Közülük a *Kis* háromszor fordul elő. A tulajdonságot jelölő elnevezések voltak mindig és ma is a legtermészetesebb ragadványnevek. A jegyzék nem sorol föl ugyan egyetlen ragadványnevet sem, de szükség szerint kellett lenni már ekkor is, hiszen nyolc *Kun* (mégpedig három esetben azonos, György keresztnévvel), három Szabó, három *Kis*, három *Tót* szerepel a jegyzékben. Ezek megkülönböztetése bizonyára ragadványnévvel történt. — 6. Ismeretlen, magyarázatlan számomra a *Czokos* és a *Baan* (bizonyára *Bán*) név. — 7. A keresztnévek túlnyomó többségükben biblikusak, egyháziak. Egyesek többször is előfordulnak: György hat, Bálint és Ferenc három, Péter, Jakab, Mátyás, Miklós és Imre kettő.

Kevi a 16. és 17. sz. folyamán többször elpusztult. Utoljára 1699-ben pusztították el a környéken portyázó tatárok annyira, hogy egy ugyanezen évből származó összeírás lakatlan pusztának mondja. Kevi az előbbemlített központi fekvése és szerepe miatt később pusztult el, mint a környék azon falvai, melyeknek középpontja volt. Egy-egy dűlő után hamar újratelepült, a környék elpusztított falvainak lakossága is ideköltözött. Az örökös zaklatás teljesen kicserélte a lakosságot. Sokan megúnya az örökös rettegést, biztonságosabb vidékre, főleg Szabolcs, Bihar megyébe vándoroltak. Sokan mentek a Felvidékre is, s csak végül a török császári birtokokra. Ezt a nagy átalakulást egy 1571-ben készült török defter névsorán le tudjuk mérni. A defter a bécsi Academia Linguistica Orientalis könyvtárából került elő s a szolnoki szandzsákhhoz tartozó nahije 131 városának, illetve falujának — köztük Kevinek is — minden adófizető lakóját névszerint felsorolja. A régi török, úgynevezett *szülüz* írással írt oklevelet Györffy Lajos lefordította és a türkevi, valamint a közvetlen környék adatait egy helyi, a tartalom fontosságához mindenképpen méltatlan kiadványban 1938-ban adta ki.⁶ A defter a következő 28 türkevi adófizetőt sorolja fel: *Tót* Márton bíró, *Garat* (?) Imre, *Inácsi* János, *Kós* Péter, *Kun*

⁵ Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Szikra, Bp. 1949. „A székelyek, jászok, románok feudalizálása“ c. fejezet 258—364. l.

^{6a} *Szekernye* a régi nyelvben a m. 'saru, bocskor; latin neve: ocrea, pero, gallicae. Tehát ez a név foglalkozást jelenthetett, szekernye-, azaz saru-, bocskorkészítőt. A *szek.*

⁶ Györffy Lajos: Túrkeve lakossága a török uralom alatt. Túrkeve, 1938. 8. l.

György, Szabó István, Veres Ádám, Sós János, Kun Gergely, Csesze (?) István, Pala Sebestyén, Csöves Bálint, Kovács János, Kun Gergely, Szabó Gergely, Kun Orbán, Kálmán Antal, Kun Bodnár, Kis Benedek, Sós Máté, Kálmán Péter, Csesze Péter, Kun Balázs, Tót Máté, Dari Benedek, Szabó Gáspár, Szabó Pál, Mónár Bálint.

Ezzel a névjegyzékkel kapcsolatosan a következő észrevételeket tehetjük: 1. Az 1551—1571-ig eltelt 20 év alatt Kevi adófizető lakossága négy családdal fogyott. A valószínűség azonban sokkal nagyobb, mert 11 olyan család van az 1551-es összeírásban, amely nem szerepel már ebben a jegyzékben, tehát kihalt, vagy méginkább elvándorolt (*Nagy, Baan, Farkas, Cseh, Doboz, Gazda*, két *Pocsai, Vén, Török, Zekernyész*); viszont kilenc új család szerepel (*Inácsi, Garat, Kós, Veres, Pala*, két *Csesze, Kovács, Dari*). Ennek a 20 családnak a mozgása jól jellemzi az 1550—1570-es évek nagy, Turkevében is érezhető népmozgalmát. Az ideköltözött kilenc család főleg a környék falvaiból vándorolt ide. Györffy Lajos idézett kiadványában, melyben felsorolja a defter alapján, Türkedd 21, Écseg 40, Móricz 31, Kaba 34, Csorba 37, Póhamara 28, Túrpásztoha 44, Csudabala 12, Sima 10, Kérsziget 5, Csejt 5, Póhalom 11 és Marjalaka 17 adófizetőjét, a Kevibe bevándoroltak neveit kivétel nélkül megtaláljuk. — 2. A 28 név közül még mindig hat a Kun, hozzászámítva ehhez azt a kilenc új családot, melyek a főleg kún lakosságú szomszédos helyekről vándoroltak be, a kún származású kevi lakosokat 14 családra, azaz a lakosság felére tehetjük. — 3. Az 1551-es tizedjegyzékben szereplő Valentinus Czokos (?) egy és ugyanaz lehet a defterben szereplő Csöves Bálinttal. — 4. A *Csesze, Dari* és *Pala* (ez utóbbi ma is meglevő kevi családnév) idegen, kúnos hangzású nevek (?). — 5. Új foglalkozásnév (*Kovács*) jelent meg s talán a *Garat*-ot is ideszámíthatjuk. — 6. A defter keresztnevként jelöli, azonban minden bizonnyal foglalkozással összefüggő ragadványnév a Bodnár^{6a} a népes Kun családban. — 7. Új keresztnévek is jelennek meg: *Ádám, Sebestyén, Orbán, Máté, Balázs, Antal, Gáspár*. Talán nem tévedek, ha az előző felsorolás keresztnéveinél jobban biblikus és egyházi keresztnévek mögött a kúnok végleges megtérését látom. — 8. Márcsak két nemzetnév szerepel családnévként (*Tót* kettő, *Kun* hat), már kilenc név jelöl foglalkozást (*Garat*?, *Kovács, Mónár* egy, *Sós* kettő és *Szabó* négy esetben), csak két tulajdonságot (*Veres* és *Csöves*), és csak egy helységet (*Inácsi*). Végeredményben a családnévállomány a rossz körülmények ellenére is differenciálódást mutat.

A török világ után Kevi nagyon nehezen telepedik újra. II. Rákóczi Ferenc Kevit is kiűrtteti s az akkori pár lakosát rakamazi birtokára telepítette védelmi célból. A végleges újjátelepülés csak 1711 után történhetett. 1710-ben elsőnek *Józsa János* települt a pusztá községbe, de itt az életnek semmi nyomát, csak vadvizeket, farkasokat és a madarak sokaságát találta.⁷ Az egyedülállót valószínűleg elűnhatta és elköltöztött, mert 1711-ben egy összeírás ismét pusztá falunak mondja Kevit.

A kincstár a sok háború miatt üres volt. Mint köztudomású, 1702-ben a kincstár a *Hármaskerületet*, azaz a Kis és Nagykúnságot és a Jászságot eladta a Német Lovagrendnek. A kincstárnak az volt az érdeke, hogy minél több pénzt kapjon, ezért minél nagyobb területet igyekezett a Hármaskerület területébe betudni. Így adta el a Nagy-kúnsághoz véve a lakatlan Turkevét is. A Lovagrend 1713-ban összeíratta birtokait. Az összeírást végző *Reistweg Aristaf* inspector Turkevében a következő 21 családot találta: *Vasadi Mihály* bíró, *Ács Mihály* kisbíró, *Deák Sámuel* jegyző, *Óri András, Oroszi György, Madarász János, Nagy István, Kasarics István, Molnár András, Ábrahám János, Gajdán András, Hagymási András, Nagy Gergely, Vámos András, Kelemen Mihály, Vámos György, Kallós István, Józsa István, Ábrahám György, Elek János, Kajtor István*.

Ha ezt a névsort összehasonlítjuk a fenti 1571-ből származó defter névsorával, a következő következtetésekre jutunk: 1. A lakosság hét családdal kevesebb mint 1571-ben. — 2. A régi nevekből csak egy (*Nagy* 1551) szerepel. A többi mind új, tehát a lakosság teljesen kicsérélődött. Azt is mutatja ez a névsor, hogy a község újratelepülése

^{6a} A *bodnár* szláv eredetű foglalkozásnév, a. m. 'kádár', eredetije szl. *bednar*, alap-szava a szintén szláv eredetű *badon, bődön*. A szerk.

⁷ Turkevei krónika. Kaszap Nagy István lelkész bejegyzése a turkevei ref. egyház egrégibb anyakönyve elején (1744).

még nem fejeződött be. A község lakosainak kún vagy nem kún voltára nézve azt kell vizsgálni, hogy ezek az új lakosok honnan jöttek, milyen származásúak. — 3. Helynév eredetű három név (*Vasadi, Őri és Oroszi*), mind a három szabolcsi vonatkozású, tehát a nevek viselői lehetnek leszármazói az innen Szabolcsba menekülteknek. — 4. Hét név foglalkozást jelöl (két *Vámos, Ács, Deák, Madarász, Molnár, Kallós*). A foglalkozást jelző nevek megszorodása arra enged következtetni, hogy olyan helyekről jöttek a lakosok, ahol sok volt az ipárral, barkácsolással, nem szorosan vett jobbágmunkával foglalkozó lakos. Ilyen terület volt ebben a korban a menekülések által sűrűn lakott Felvidék-perems a Partium. Így azután ezek a lakosok leszármazottai lehetnek az innen elmenekülteknek. — 5. Keresztnévből származó név négy (két *Ábrahám, Kelemen, Elek*). — 6. Idegen hangzású három név (*Kasarics, Gajdán és Kajtor*). A *Kasarics* és *Gajdán* délszláv eredetű. Feltehető, hogy délszláv hajdúkról van szó, illetve azok leszármazottairól, akik a szabolcsi hajdútelepekről költöztek ide a többi hajdú településsel. A *Gajdán* név Hajdú-(régebben Rác)böszörményben még ma is ismert család- és vele kapcsolatos helynév. A *Kajtor* név ellenben kún eredetre vall. A *Kajtor* család jelentős családdá fejlődött, emléküket a Kajtor-utca őrzi. — 7. Ragadványneveket még ebben a jegyzékben sem találunk, bár itt is megokolt volna, hiszen a 21 család voltaképpen csak 18 féle. — 8. Meg kell említenünk, hogy a jegyzék felsorolta nevek *Kasarics* és *Gajdán* kivételével ma is élő nevek Túrkevéen, tehát ez az első olyan névsor, ami a mai állapot kiindulópontjául elfogadható.

A fenti névjegyzék az újratelepülés kezdeti időszakát mutatta. Az újratelepülés továbbtartott s hamarosan létrejött Túrkeve mai lakosságának végleges alapja. Az udvar azzal, hogy pénz hiányában kiváltságos nagykún helyként adta el a Német Lovagrendnek Túrkevét is, elismerte Túrkeve kiváltságos voltát. A majdnem lakatlanul eladott Hármaskerület, s benne a minket közelebből érdeklő Nagykúnság azonban időközben újratelepült. A lakosság minden áron meg akart szabadulni a Német Lovagrendtől. Hosszas előkészület és tárgyalások után 1745-ben a Hármaskerület megváltotta magát 515 000 forinton a Lovagrendtől. A megváltás vagy redemptio visszahelyezte a Hármaskerületet régi kiváltságos állapotába, aminek a megváltott föld szabad birtoklása volt az alapja. A Kerületek a hatalmas váltságösszeget úgy teremtették elő, hogy az egyes városok és községek lakosai megvették azt a földet, amit műveltek, illetőleg még váltottak hozzá, ha volt rá anyagi erejük. Keviben 21 734 holdat váltott meg 225 család 28 300 forintot. A földváltók neveit és a váltott birtok nagyságát a *Liber Fundi* őrízte meg. Ez a *Liber Fundi* a mai Túrkeve kérdéseiben is a legelgázítóbb okirat. Kiadva még nincs, ezért is álljon itt egész terjedelmében. A földet ú. n. *rovásonként* mérték, egy rovás föld váltságösszege 22 rhénes forint volt.

1. Ábrahám István 8 r.	22. <i>bod</i> . Csontos István 10 r.
2. Ábrahám Mihály 7 r.	23. Csótó János 2 r.
3. Ábrahám Péter 4 r.	24. Deák Mihály 10 r.
4. Árvai János 1 r.	25. Debreczeni István 7 r.
5. Barna István 14 r.	26. Debreczeni György 8 r.
6. Barta István 2 r.	27. Debreczeni András 7 r.
7. Bárdi István 2 r.	28. Ducza János 10 r.
8. <i>kesznyéteni</i> Balog István 5 r.	29. Elek András 3 r.
9. <i>deli</i> Balog János 1 r.	30. Endrédi Pál 8 r.
10. <i>koboz</i> Balog András 1 r.	31. Erdei András 2 r.
11. Beregszászi Imre 2 r.	32. Erdei Mihály 2 r.
12. Bihari Mihály 1 r.	33. Eszenyi Sámuel 8 r.
13. Biró Péter 5 r.	34. Fábian István 2 r.
14. Biró Mihály 1 r.	35. <i>vén</i> Fazekas István 2 r.
15. Bodó István 4 r.	36. Fazekas András 1 r.
16. Borsos József 2 r.	37. Fazekas Ferenc 1 r.
17. Bucsei Ferenc 1 r.	38. Fekete János 2 r.
18. Czihat Péter 10 r.	39. Finta Péter 5 r.
19. Csizi János 6 r.	40. Finta János 3 r.
20. Czeglédi Imre 8 r.	41. Finta János István 4 r.
21. <i>öreg</i> Csontos István 14 r.	42. Földesi Mihályné 5 r.

43. Fúrge Péter 3 r.
 44. Gaal Pál 4 r.
 45. Garai János 1 r.
 46. Gyalog István 6 r.
 47. Gyalog Mihály 4 r.
 48. Gyökös János 6 r.
 49. Gyóri Gergely 7 r.
 50. Györffi Miklós 30 r.
 51. Györffi János 5 r.
 52. Györffi István 13 r.
 53. *öreg* Hajdú István 23 r.
 54. Hajdú János 6 r.
 55. Hajdú Benedek 22 r.
 56. *nyúzó* Hajdú István 12 r.
 57. *luka* Herczeg Mihály 2 t.
 58. Hajós Mihály 2 r.
 59. Hadas János 5 r.
 60. Hagymási Márton 7 r.
 61. Horváth Mihály 3 r.
 62. Herczeg Gáspár 3 r.
 63. Ilyés Márton 4 r.
 64. Juhász János 2 r.
 65. *molnár* Katona Mihály 3 r.
 66. Kovács András 8 r.
 67. *heher* Kovács János 2 r.
 68. Kalmár András 2 r.
 69. Kalmár István 2 r.
 70. Kardos István 3 r.
 71. Kátai Márton 4 r.
 72. Kelemen Mihály 3 r.
 73. Kelemen István 7 r.
 74. Kelemen György 2 r.
 75. Kelemen Gergely 4 r.
 76. Kelemen Györgyné 3 r.
 77. Kecse Jánosné 5 r.
 78. Kecse Péter 3 r.
 79. Kecse András 2 r.
 80. Katona Sámuel 10 r.
 81. *esküdt* Katona Mihály 8 r.
 82. *rofi* Kis János 20 r.
 83. *bederofi* Kis István 6 r.
 84. Kiss György 3 r.
 85. Kenéz Mihály 30 r.
 86. Kis János 8 r.
 87. Kis Mihály 6 r.
 88. Koós István 3 r.
 89. Kornus Péter 2 r.
 90. *öreg* Kovács Péter 3 r.
 91. *létai* Kovács Péter 4 r.
 92. *göndör* Kovács János 1 r.
 93. Kovács Sámuel 1 r.
 94. Kovács András 3 r.
 95. *ökrös* Kovács János 2 r.
 96. *csirikló* Kovács István 2 r.
 97. Kohári István 3 r.
 98. Kohári Ferenc 1 r.
 99. *szijgyártó* Kulcsár Péter 1 r.
 100. Kulcsár István 3 r.
 101. Koós György 2 r.
 102. Kun György 2 r.
 103. Kun Márton 2 r.
 104. Lévai Márton 2 r.
 105. Lévai János 2 r.
 106. Lévai Mihály 2 r.
 107. Laskai János 2 r.
 108. Lisznyai András domó 2 r.
 109. Lovas Pál 10 r.
 110. Luka István 2 r.
 111. Madarász István 3 r.
 112. Madarász Mihály 8 r.
 113. Madarász János 3 r.
 114. Mihályi János 22 r.
 115. Módis György 6 r.
 116. Monori István 4 r.
 117. Molnár Ferenc 2 r.
 118. Molnár Mihály 2 r.
 119. *gazdag* Nagy Mihály 16 r.
 120. Nagy István 10 r.
 121. *sallai* Nagy János 9 r.
 122. *puskás* Nagy János 5 r.
 123. *zsákai* Nagy Péter 1 r.
 124. *csápi* Nagy János 1 r.
 125. *nánási* Nagy Mihály 2 r.
 126. *tapló* Nagy Mihály 4 r.
 127. *józsa* Nagy István 2 r.
 128. *vonsza* Nagy András 3 r.
 129. *garai* Nagy István 1 r.
 130. *sálvári* Nagy István 3 r.
 131. *tót* Nagy Bálint 1 r.
 132. *ványai* Nagy Péter 3 r.
 133. *fekete* Nagy Péter 2 r.
 134. *sörös* Nagy Péter 10 r.
 135. Nagy Mátyás 6 r.
 136. Nagy Gergely 5 r.
 137. *sörös* Nagy János 2 r.
 138. *veres* Nagy András 7 r.
 139. *kis* Nagy Miklós 2 r.
 140. *juhász* Nánási János 3 r.
 141. Nánási János 6 r.
 142. Németh István 4 r.
 143. Nyakó György 5 r.
 144. Oláh István 4 r.
 145. Oláh Gergely 3 r.
 146. *ragyás* Oláh Péter 3 r.
 147. *faragó* Oláh Ferenc 1 r.
 148. Olajos István 6 r.
 149. Onadi Ferenc 3 r.
 150. Ozsváth András 3 r.
 151. Ozsváth István 2 r.
 152. *patyilló* Papp János 5 r.
 153. *öreg* Papp János 5 r.
 154. Pelbárt György 5 r.
 155. Rácz Mihály 10 r.
 156. *kovács* Rácz István 3 r.
 157. *öreg* Rékasi István 14 r.
 158. *ifjú* Rékasi István 2 r.
 159. Rékasi Péter 1 r.
 160. Révész István 3 r.
 161. Sajti István 5 r.
 162. Sallai István, Mihály, Márton 1 r.
 163. Seres Gáspár 4 r.
 164. Serfőző Ferenc 2 r.
 165. Simon Pál 2 r.
 166. Simon Lőrinc 3 r.
 167. Simon János 4 r.
 168. Simon István 2 r.

169. Soós István 9 r.
 170. Soós Ferencné 3 r.
 171. Somodi István 2 r.
 172. Somodi János 10 r.
 173. Somodi István 2 r.
 174. Szakács István 8 r.
 175. *ványai* Szabó István 3 r.
 176. Szabó Gábor 1 r.
 177. *ábrahám* Szabó István 4 r.
 178. *nagyhajú* Szabó János 2 r.
 179. *gujás* Szabó János 8 r.
 180. Szilágyi Ferenc 4 r.
 181. Szilágyi Mihály 4 r.
 182. Szilágyi Sámuel 3 r.
 183. Szénási János 5 r.
 184. Szegő András 3 r.
 185. Szücs István 4 r.
 186. Szücs Mihály 3 r.
 187. *veres* Szücs János 10 r.
 188. *polgári* Szücs István 2 r.
 189. Tóth Ferenc 3 r.
 190. Takács András 8 r.
 191. *vonsza* Takács János 2 r.
 192. Tuhai Mihály 20 r.
 193. Tóth Péter 10 r.
 194. *gazdag* Tóth János 10 r.
 195. *mészáros* Tóth Mihály 4 r.
 196. Tóth András 10 r.
 197. *csikós* Tóth György 3 r.
 198. Tóth Ferenc 2 r.
 199. Szilágyi Mihály 5 r.
 200. Szilágyi Sámuel 3 r.
 201. Szénási János 2 r.
 202. *fogas* Tóth János 1 r.
 203. Turi Mihály 16 r.
 204. Tőke János 1 r.
 205. Ujvárosi István 8 r.
 206. Zoltán Pál 5 r.
 207. Vad Péter 4 r.
 208. Vad János 4 r.
 209. Vad Gergely 4 r.
 210. Vad Tamás 3 r.
 211. Zoltán Mihály 2 r.
 212. Vad Tamás 3 r.
 213. Vad István 5 r.
 214. Vámos György 4 r.
 215. Vámos István 4 r.
 216. Vámos János 5 r.
 217. Váncsodi György 4 r.
 218. Váncsodi Mihály 6 r.
 219. Vég István 5 r.
 220. Veres György 16 r.
 221. Vas István 5 r.
 222. Vas Ferenc 2 r.
 223. Vas Györgyné 6 r.
 224. Vasadi Pál 1 r.
 225. Vincze Márton 30 r.

A Liber Fundi a legfontosabb okirat Túrkeve történetére vonatkozóan, egyéni céljainak érdekében is több értékes következtetésnek kiindulópontja. — 1. 225 név szerepel benne, tízszer akkora, mint az előző névsorok bármelyike. Tudva azt, hogy több olyan család is élt Túrkevéen, akik nem tudtak földet váltani a föld olcsósága ellenére sem, csodálkozunk-kell azon, hogy Kevi lakossága 33 év alatt milyen nagy mértékben szaporodott. Ez a nagyarányú szaporodás betelepülés útján állt elő. — 2. A 225 név közül nyolc olyan (*Ács, Óri, Oroszi, Kasarics, Gajdán, Kallós, Józsa, Kajtor*) hiányzik, amelyek az 1712-es összeírásban szerepeltek. Ezek részben elvándoroltak, részben olyan szegények voltak, hogy földet nem tudtak váltani. Érdekes, hogy köztük három olyan család is szerepel, akik még ma is élnek; akiknek Kevi későbbi történetében nagy szerepük volt (*Ács, Kallós, Józsa*). — 3. A Liber Fundiban 214 olyan név szerepel, amely 1712-ben ismeretlen volt. Ezek közül hét olyan név, amelyik 1712 előtti összeírásokban már szerepelt (*Tót, Kós, Kun, Sós, Veres, Szabó, Kovács*). Tehát végeredményben 206, leszámítva az azonos nevű családokat, kb. 180 új családdal szaporodott Kevi lakossága 33 év alatt. — 4. A Liber Fundi 47 földrajzi vonatkozású nevet tartalmaz (*Árvai, Beregszászi, Bihari, Barta, Bárdi, Czeglédi, Csizi, három Debreczeni, Elek, Endrédi, két Erdői, Eszenyei, Földesi, Győri, Kátai, három Lévai, Laskai, Lisznyai, Mihályi, Monori, két Nánási, Ónodi, három Rékási, Sallai, három Somodi, három Szilágyi, Tuhai, Turi, Ujvárosi, két Váncsodi, Vasadi és Garai*). Ezek a helyek túlnyomó többségükben a Hajdúságban, Szabolcs, Bihar és Szilágy megyében, valamint a Felvidék déli peremén vannak, vagyis ezek azok a helyek, ahová annakidején a kevi menekülők mentek. Az új otthonból visszajöve, eredeti nevüket elhagyva, előző lakóhelyükről nevezték őket. — 5. Ezt a feltevést alátámasztják a nemzetnévből alakított családnévek is. 20 családnak van a Liber Fundiban nemzetneve (két *Kun*, négy *Oláh*, két *Rácz*, nyolc *Tóth*, *Horváth*, *Német* és ideszámítom a négy *Hajdú* családot is). Ezek a nevek is azt bizonyítják, hogy a település főleg a Hajdúságból, azután a Felvidék pereméről és a Partiumból történt. A Hajdúságból települők közé sorolhatjuk a két *Rácz*-ot is; valószínűleg délszláv hajdúk leszármazói voltak. A két *Oláh* partiumbeli magyarokat jelölhet, akik a Szilágyi nevével a Szilágyság környékéről jöhettek. — 6. Bár 20 család idegen nemzetnevet visel, a Liber

Fundi Túrkevéje teljes egészében magyar volt. Nemcsak azért, mert tudjuk, hogy például a Német család Hernádnémetiből származott ide s neve onnan ered, s valószínűleg így van ez a Horváth és Oláh nevűekkel is, hanem azért is, mert a 225 név között mindössze négy idegenhangzású név fordul elő (*Fóriány, Kornus, Luka, Pelbárt*). Közülük a két utóbbi idegenvolta vitatható. *Luka* nevű lakosai ma is vannak Túrkevének és a családi hagyomány semmiféle idegen származás-emléket sem ismer. A *Pelbárt* pedig keresztnév-ből alakított név lévén, nem bizonyít idegen származásra. A *Duca* nevet ma már nem érezzük idegennek, pedig a családban is élő hagyomány szerint román — *Ducas* — eredetű; a *Duczák* a bihari Margitta tájáról költöztek ide. — 7. Gazdag a Liber Fundi olyan nevekben, melyek foglalkozást jelölnek; összesen 52 ilyen név van (*Deák*, három *Fazekas*, két *Gyalog* (?), *Hajós*, *Juhász*, három *Katona*, két *Kalmár*, *Kardos*, hét *Kovács*, két *Kulcsár*, *Lovas* (?), három *Madarász*, két *Molnár*, *Olajos*, két *Pap*, *Seres*, *Serfőző*, két *Soós*, *Szakács*, öt *Szabó*, *Szegő*, négy *Szűcs*, két *Takács*, három *Vámos*), azaz a lakosság negyed része. A foglalkozást jelentő nevek régiek (*Kalmár*, *Serfőző*, *Kulcsár*, *Vámos* stb.). Nagy számuk azt jelenti, hogy már nem mindnyájan foglalkozhattak a nevüket jelentő foglalkozással, mert nem tudtak volna belőle megélni. Feltűnő, hogy még ekkor sincs *Varga* vagy *Csizmadia* nevű lakos Túrkevéen. A foglalkozásnevek elterjedése a termelőeszközök fejlődését, a társadalom szervezettségét is jelzi (*Gyalogos*, *Hajós*, *Seres*, *Serfőző*, illetve *Kulcsár*, *Vámos*, *Deák* stb.). — 8. A Liber Fundiban találkozunk először ragadványnevekkel. Ezek sok szempontból felvilágosításokkal szolgálnak a társadalmi viszonyokra. Sok közülük a származás helyét jelöli: *kesznyéteni Balog*, *létai Kovács*, *zsákai Nagy*, *csapi Nagy*, *nánási Nagy*, *garai Nagy*, *sálvári Nagy*, *rofi Kis*, *ványai Nagy*, *ványai Szabó*, *bederofi Kis*, *polgári Szűcs*. Ezek a ragadványnevek csak megerősítik azt a fentebbi állításunkat, hogy idetelepülők főleg a Hajdúságból, Szabolcs megyéből, a Felvidék pereméről jöttek. Érdekes megjegyezni, hogy a *csikós Tóth*-család szintén a borsodi Kesznyétenből származott ide. Családi hagyományok valószínűsítik, hogy a kiterjedt *Györfi*-család a szomszédos Ványáról jött, az egyik Hajdú-család pedig 1720—27 között az akkor még Szabolcs megyei Nádudvarról szakadt ide. Foglalkozást jelölő ragadványnevek: *molnár*, *katona*, *szíjgyártó*, *sörös*, *juhász*, *faragó*, *kovács*, *gulyás*, *szabó*, *mészáros*, *csikós*. Ezek híven mutatják a lakosság foglalkozásbeli megoszlását; döntő többségük az állattenyésztéssel kapcsolatos. Tulajdonságot jelölő ragadványnevek: *deli*, *koboz*, *nyúzó*, *héher* (?), *göndör*, *ökrös*, *csirikló*, *domó*, *gazdag*, *puskás*, *tapló*, *vonsza* (?), *fekete*, *veres*, *kis*, *ragyás*, *patyilló* (?), *nagyhajú*, *gazdag*, *fogas*. Ezek pedig a lakosság vagyon szerinti elkülönülésére mutatnak rá, kifejezik a vagyoni különbségeket (*gazdag*, *nyúzó*, *ökrös* stb.), illetve a korabeli viseletet (*nagyhajú*, *göndör* stb.). Több egyéni sajátságot jelöl (*fekete*, *ragyás*, *deli*, *vonsza* (?) stb.). Néhány ragadványnév más családokkal való rokonságra mutat rá (*luka*, *sallai*, *tóth*, *ábrahám*) elárulva, hogy a későbbi nagyfokú endogámia már megkezdődött.

A Liber Fundi alapján azt állíthatjuk, hogy a telepések nem annyira leszármazói voltak az innen elmenekült lakosoknak, mint inkább onnan jöttek, ahová a kevik annakidején menekültek. A lakosság teljesen kicserélődött, s ha eredetileg valamennyire kún származású volt is, az újratelepülés után ennek semmi nyoma sincs többé. Kevibe az olcsó föld és a közvetlen földesúri viszony terheit nem érző taxás jobbágyág állapota s nem utolsó sorban az a lehetőség vonzotta a telepéseket, hogy ebből a helyzetből is megszabadulhatnak. Ezért is a telepések zöme hajdú, olyan hajdú, aki ekkor vesztí el Biharban, Szabolcsban és a Felvidéken hajdúkiváltságait. Ezért a Nagykúnság betelepülése — közte Kevie is — tiltakozás a feudális megkötöttségek ellen. A telepések között találunk néhány kismest is, akik kizárólag az olcsó föld miatt jöttek ide. Itt akarták vagyoni helyzetüket rendezni s ezért nemesi kiváltságaikból is feladtak valamikéket.

A Liber Fundiban feljegyzett földváltás egészen a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozásáig meghatározta Túrkeve birtokviszonyait. A földeket a lakosság szaporodása miatt 1765, 1850, és 1860-ban újra kellett ugyan osztani, de ezek rendszerint újabb földterületek szerzésével és osztásával történtek és a redemptusok birtokait nem érintették.

A redemptusok gondosan őrizték és lehetőleg növelték a szerzett birtokot. Ügyeltek arra, hogy a birtok ne aprózódjék el, megfigyelhető bizonyos születéskorlátozás. Szegé-

nyebbek a szegényebbekkel, vagyonosabbak a vagyonosabbakkal házasodnak. A községen belül szigorú *endogámia* épül ki s a redemptio óta eltelt 200 év elegendő volt arra, hogy a redemptus családok többszöri kölcsönös rokonságba kerüljenek egymással. Az egyes családok *hadakba* tömörültek s a közelmúltra majd minden kiterbélyesedett családnak kialakult egy szegény és egy gazdag ága. A hadakba tartozó családok egymástól való megkülönböztetése ragadványnevekkel volt lehetséges.

Mielőtt a ragadványnevek ismertetésére térnék, két névsoron akarom igazolni a túrkevei endogamizálódási folyamatot. Az egyik 1765-ből származik és az első újraosztás egyik térképéről származik.⁸ Ez a névsor önmagában nem különös jelentőségű, ezért nem is közlöm. *Póhamara, Csorba, Móricz* határrészek birtokait, illetve birtokosait jelzi. Ezeken a területeken kaptak földet azok, akik a redemptio után vándoroltak be a községbe vagy a földváltásból kimaradtak. A térképen jelzett 19 dűlőben ugyanazon birtokos többször is előfordul. Ennek oka az, hogy egy ember több darabban is kaphatta földjét. Megfigyelhetők a térkép névsorából azok a jogi intézkedések, amiket a birtok felaprózódása ellen tettek pl. a feleség saját nevében vitte birtokát, jöllehet nem özvegy, vagy az örökölt föld több testvér közös használatában marad felosztatlanul. A redemptusok igyekeztek minden új osztásnál újabb földterülethez jutni, hogy egyre terebélyesedő családjuknak a vagyoni alapot biztosíthassák. Ezért ebben a névsorban mindössze 15 olyan új nevet találunk, melyek a Liber Fundiban nem szerepeltek (*Gyarmati, Pataki, Matyi, Bedő, Sepsi, Gombos, Csáki, Vig, Jósa, Korodi, Patkós, Váradi, Czinder, Boot, Óri*). Ezek közül régiebb névsorokban előfordul kettő (*Jósa és Óri*). Ez a két név azt bizonyítja, hogy Kevi lakosai közül a redemptiókor nem mindenki váltott földet. A 15 új név közül földrajzi eredetű hat (*Gyarmati, Pataki, Sepsi, Csáki, Korodi, és Váradi*). Köztük ismét többszörre jutnak a peremvidéki, a töröktől kevésbé háborgatott helyek. Foglalkozást egy név jelöl csak (*Gombos*), tulajdonsággal szintén egy függ össze (*Vig*). Nemesi névnek hat egy (*Boot*) és idegen eredetűnek ugyancsak egy (*Czinder*). Ebben a névsorban már 53 ragadványnév szerepel s legtöbbször már nem is kiírva csak egyetlen betűvel jelölve (*V. Szabó, Cs. Tóth, A. Szabó, P. Szücs, G. Nagy, K. Balog, G. Tóth, S. Kovács, N. Nagy, C. Kovács, Z. Szabó, gazdag Nagy, P. Kis, Cs. Kovács, Ö. Kalmár, paty. Pap, J. Nagy, ör. Madarász, F. Nagy, V. Nagy, K. Tóth, E. Katona, I. Nagy, nagy Nánási, V. Takács, K. Kovács, L. Kovács, D. Oláh, S. Nagy, tóth Nagy, S. Barta, L. Herczegh, K. Szabó, T. Nagy, M. Katona, P. Tóth, G. Szabó, M. Nagy, sáti Nagy, J. Nánási, kóbor Balog, G. Tóth, G. Nagy, P. Szücs, szijjártó Kulcsár, F. Tóth*). Jórésztük ismerős név a Liber Fundiból, s minthogy szinte mindegyik ragadványnév ma is él, magyarázatukra később térek ki. Itt csak azt jegyzem meg, hogy a ragadványnevek nagyarányú megjelenése az egyes családok kiterbélyesedését bizonyítja.

Ez a nemközölt névsor csak akkor teljes, ha hozzávesszük az úgynevezett »tűzes térkép« névsorát. 1774-ben hatalmas tűzvész pusztította el Kevit. Akkori 270 házából mindössze 30 maradt meg. A tűzvész pusztítását térképen örökítették meg.⁹ A térkép a leégett 240 porta tulajdonosának megörökítette a nevét. E tűzes térkép névsorából is több következtetést tudunk levonni. Ez a névsor 25 új nevet tartalmaz (két *Juhász, Fóris, Patkány, Kozma, Hurmas, Gönczi, Csepcesényi, Zádori, Szász, Ádám, Zadányi, Bugyik, Pálfi, Polgárdi, Szányi, Kakas, Szívós, Szőke, Lovász, Mihály, Boc, Száldos, Váder, Fúrge*). Van köztük öt idegen hangzású név (*Fóris, Hurmas, Bugyik, Boc, Váder*), öt név földrajzi vonatkozású (*Gönczi, Csepcesényi, Zádori, Zadányi, Polgárdi*). Nemesi név lehet kettő (*Pálfi és Száldos*), tulajdonságot jelez három (*Szívós, Szőke, Fúrge*) és nemzetnév egy (*Szász*). Érdekes, hogy új ragadványneveket nem jegyzett föl ez a névsor.

A két utóbbi névsor szépen mutatja, hogy Túrkeve lakossága az 1770-es évekre megállapodott. Az extenzív mezőgazdaság, az elavult termelőmódszerek, a szélsőséges időjárás egyrészt elmélyítették a földváltásnál már megmutatkozott vagyoni különbséget, másrészt egyes családokat elszegényített, másokat gazdaságilag megerősített; vég-

⁸ 1887-ben készült pontos másolata a Túrkevei Múzeumban.

⁹ Eredetije a túrkevei Tanácsházán, 1887-ből származó pontos másolata a Túrkevei Múzeumban.

eredményben forradalmi parasztságot alakított ki.¹⁰ Nem lévén más útja a megélhetésnek, a város újabb és újabb földterületek szerzésével próbálta a növekvő elégedetlenséget ellensúlyozni. Az ellentétet azonban nem lehetett ilyen eszközökkel eltüntetni, folyton nőtt s már 1786-ban kilenc család csatlakozott a Kúnmadarasról és Kisújszállásról tömegeket megmozgató elvándorláshoz. Ez a kilenc család a bács megyei Pacsér pusztán telepedett meg. Nevüket feljegyezték s ezért ismeretesek, de Bács megye többi telepés községe, Moravicza, Piros stb. is fogadhatott be kevieket, akikről nem tudunk.¹¹ A pacséri kilenc család közül (*Józsa Nagy István, Nagy Mihály, Pabár Mihály, Bornemissza János, Németh János, Csizi István, Vég András, Veres Mihály és Madarasi Mihály*) öt olyan, amelyik eddigi felsorolásaink egyikében sem szerepelt. Nyilván olyan szegény családok voltak, hogy sem a földváltásnál, sem az új osztásnál, sem a telkek feltüntetésénél nem szerepelhettek.

Az eddigi legfontosabb következtetések alátámasztására, t. i. arra, hogy Túrkeve lakói a felszabadító háborúk után teljesen kicsérélődtek, s sem mem a 12—16. századbéli lakók utódai, de a szomszédos nagykún helyek lakóiból, hanem főleg a Hajdúságból, Szabolcs, Bihar vármegyéből, a Felvidék déli pereméről és a Partiumból idevándorolt népkéverékről van szó, egy túrkevei család névalakulás szempontjából is érdekes történetét iktatom ide, úgy, ahogy azt a család élő tagjai ismerik: »A Nánási-család *Hajdúnánásról* jött Túrkevére az 1700-as évek elején. A legelső Nánási, aki Keviben lakott, vagyis letelepedett, Nánási Mihály volt. Nánási Mihály 1747-ben született. Állattenyésztéssel foglalkozott, vagy gulyás, vagy juhász volt. A feleségét Bot Erzsébetnek hívták, s 1752-ben született. A Nánási-család, mivel nemes volt, a Hajdú előnevet használta. A következő Nánási keresztneve János volt; 1773 júl. 5-én született és fuvaros lett. A Túrkeve—Kisújszállás—Karcag közti úton szállította az utasokat. Postát is hordott. A felesége Hajdú Erzsébet volt. József nevű fiúk 1808-ban született, szűrszabó volt. A felesége Nagy Erzsébet volt. János nevű fiúk 1831-ben született, vargamester lett. Sokat ivott, nem ment semmire, egészen elszegényedett. Nagy családja volt, sokat éheztek. Ő volt az, aki egy kilátástalan pillanatában tűzbe dobta a nemesi kutyabőrét. Ettől kezdve megszűnt a család nemesi rangja. A feleségét Simon Máriaának hívták. A fiúk János, márcsak a H.-t használta előnévként és H. Nánásinak hívta mindenki. Ez is csizmadia volt, a feleségét Lisznyai Sárának hívták. Az ő fiúk a ma is élő Nánási János, aki 1888 május 18-án született. Csizmadia, a feleségét Gyarmati Ágnesnek hívták, de már meghalt.«¹²

A fenti elbeszélés aprólékossága a nemesi öntudatra és a család idetelepülése óta eltelt rövid időre utal. A család nemessége minden bizonnyal hajdú ármalista nemesség volt csak, s kutyabőrön Nánás város elbocsátólevelét kell értenünk, ami többek között azt is bizonyíthatta, hogy a városból eltávozó család hajdú jogon nemes. Az elbeszélés a leszármazást csak az egyik ágon követi, pedig a Nánási család kiterjedt család. A H. jelzés nemcsak azt jelenti, amint az elbeszélés mondja, hogy hajdú-nemes család, hanem azt is, hogy az ugyancsak hajdú Hajdú-családdal rokonságban van.

Túrkevére Móra Ferenc Dióbél királyfi c. ifjúsági regényének mondatai mindenben vonatkoznak: »Az én szülőfalum . . . mindig nevezetes volt arról, hogy ott a tisztességes nevén kívül minden embernek van valami ragadványneve is. Azért ragadványnev, mert az csak úgy ragad az emberre, amint a bogáncs, de nemcsak egy embernek, hanem családoknak, illetőleg család-ágazatoknak van ragadványneve. Az valószínű, sőt biztos, hogy a ragadványnevet egy ember kapta, de aztán a családja sem tudta „lekefélni“ magáról.«

A 14 000 lakosú Túrkevéen, ahol a lakosság 200 év alatt 250—300 családból fejlődött ki, sok az azonos nevű család. A keresztnevek is szűk körben mozognak; szükséges tehát valahogy megkülönböztetni az egyes családokat. Túrkevéen a ragadványneveket

¹⁰ Túrkeve története c. kéziratos munkámon kívül Györffy Lajos: Nagyinség. Túrkeve, 1929.

¹¹ Takács Károly: Százötven év, a pacséri ref. egyház története 1786—1941. 16. 1.

¹² Nánási Mária elbeszélése, feljegyezte Hámori Károly gimn. tanuló.

ezért hivatalosan is elismerik. Az anyakönyvekbe ragadványnévvel vagy a ragadványnév első betűjével vezették be az embereket, így írtak alá stb. Csak legújabbban kezdik a ragadványneveket, illetve az azt jelző betűt elhagyni. A ragadványnevek csökkenését, visszafejlődését a társadalmi fejlődéssel magyarázhatjuk. Legtöbb ragadványnév társadalmi különbséget jelzett. A társadalmi különbségek eltűntetésével eltűnnek a ragadványnevek is.

Az alábbiakban összefoglalom a Túrkevén ma ismeretes leggyakoribb ragadványneveket. Ezek is — mint majd látjuk — megerősítik a különféle névsorok vizsgálatával kapcsolatos következtetéseimet.

A. Tóth (*Arnold, Arnód*; keresztnévből alakított; eredete ismeretlen), *B. (Bimbula)* lekicsinylő jelző, szegény családot jelöl), *B. (Bóti v. Boltos)*; foglalkozással függ össze), *D. (Doktor)*; foglalkozást jelölt valamikor, a család egyik tagja orvos volt), *F. (Füstös, jelzőből alakított*; füstös, azaz fekete), *F. (Fogás, jelzőből alakított, azaz keménykötésű, érdekes hagyomány a családban, hogy a ragadványnevet a 48-as szabadságharcra és a Bach-korszakkal hozzák összefüggésbe, amikor is az egyik Tóth azért kapta volna a fogas ragadványnevet, mert vitézül és bátran viselkedett az idegen elnyomás helyi szerveivel szemben. Ez a hagyomány azonban nem igaz, mert már 1848-nál jóval előbből ismeretes a fogas ragadványnév a családban), F. (Fazekas; mesterséget jelöl), G. (Gönyi; helynév eredetű), I. (Illés; az Illés-családdal való rokonságot jelzi), J. (ma már ismeretlen jelentésű és eredetű), K. (Kacsabegy; telhetetlenségét jelöl, feltörekvő családot jelölt), K. (Kesztenyi; helynévi eredetű), L. (Laczka; a család Laczka-rokonságát jelzi), M. (Mózsik; ismeretlen jelentésű és eredetű), Sz. (Szötyöri, hangutánzó szóból ered; dib-dáb embert jelent), Sz. (Szénási; ezzel a családdal való rokonságot jelez), Cs. (Csikós; foglalkozást jelöl), Sz. (Szanyi v. Szányi; helynévi eredetű), B. (Bálint; keresztnévből alakított), D. (Dina; a Dina-családdal való rokonságot jelzi), Ny. (Nyakó; a Nyakó-családdal való rokonságot mutatja — Nyakó jellegzetes hajdúsági, ott is nánási családnév), B. (Bíró, a családban élő hagyomány szerint foglalkozást jelöl), G. (Gombos; foglalkozást — gombkötő — jelöl), Sz. (Szoboszlai; helynévből alakult, de az 1790-es években feltűnt Szoboszlai-családdal való kapcsolatot is jelzi), B. (Büszke; tulajdonságot, egyben vagyoni állapotot is jelöl), B. (Burkus; azaz katonaviselt, a nevet kapó családtag idegenben katonáskodott).*

Cs. Szabó (Csöre, szegényt jelent), *D. (Danika*; ismeretlen eredetű és jelentésű), *D. (Derekas*; jelzői eredetű, azaz jó kiállású, deli), *F. (Furulya*; csúfolódó jelzőből származik), *K. (Kecse*; a mezőtúri Kecse-családdal való kapcsolatot jelzi), *L. (Lovas*; gazdagságra utal), *T. (Tarhó¹³*; szegénységre mutat), *U. (Urbán*; ismeretlen eredetű), *T. (Toklyó*; gúnyos, lekicsinylő — birkafejta — jelzői eredetű), *B. (Bederi*; teljesebb alakjában *Bederofi*; helynévi eredetű), *S. (Sárvári*; helynévi eredetű), *M. (Muló*; ismeretlen eredetű és jelentésű), *B. (Bagós*; utalás a szenvedélyre s egyúttal a szegénységre is, hasonló elnevezés Túrkevén a *Bagó-kaszinó*, a szegényebbek társas köre), *Cs. (Csösz*; lekicsinylő jelzőből származik), *B. (Bukri*, hirtelenséget, meggondolatlanságot kifejező jelzőből származik), *D. (Drágalábú*; sebesülésre és abból származó kártérítésre utal), *K. (Koszlepi*; csúfolódó jelzőből származik), *Cs. (Csorba*, azaz csorbaszájú), *B. (Böhlő*; ismeretlen eredetű és jelentésű).

M. Nagy (Márton, keresztnévből alakult), *K. (Kotló*; csúfolódó jelzőből alakult, magánakvaló természetet jelöl), *L. (Lebezi*; valószínűleg helynévi eredetű), *P. (Pendel*; egy szál pendelyre, szegénységre mutat), *G. (Gatyás*; pontos eredete ismeretlen), *L. (Legény*; lehet helynévi eredetű; vö. Túrkeve határában Legényhalom és Legényér, de jelölhet legénykedő természetet is, a családi hagyomány mindkettőt feltételezi), *T. (Tókos*; eszes, tudakos, jelzői eredetű), *T. (Tigris*; hirtelen természetű, haragos, mint a tigris), *K. (Kocsis*; foglalkozásra utal), *T. (Tarkaképi*, szeplős; jelzői eredetű), *B. (Bolygó*; a család szerint valamelyik ős foglalkozásával van összefüggésben), *S. (Sörös*; gazdagságra utaló, foglalkozást jelző), *Zs. (Zsíros-cipó*; gazdagságra utaló),

¹³ A *tarhó* az Alföldön 'föförralt (juh)-tejből oltószerrrel készített édes aludttej' (MTsz Közli már a NySz is. A szerk.

Sz. (*Szijaártó*; foglalkozást jelez), T (*Tapló*; a Tigris Nagyok másik ragadványneve), P. (*Puli*; alázatos természetet, de eszességet jelez), J. (*Jaj*; sopánkodást, közvetve zsugoriságot jelent), Zs. (*Zsadányi*; helynév eredetű), B. (*Bogrács*; ismeretlen eredetű).

D. Kiss (*Derekas*; jelzőből ered), K. (*Kukora*; csúfolódó jelzőből származik), T. (*Topa*; 'hibás lábú' jelentésű jelzőből alakult), I. (*Istennyila*; hirtelen haragú, romboló hajlamú embert jelentett eredetileg), R. (*Roffi*; helynévi eredetű), Cs. (*Csircsir*; ismeretlen jelentésű és eredetű).

B. *Debreczeni* (*Bakkancsos*; a család szegénységére utal), Cs. (*Csala*; ismeretlen származású), N. (*Nagycsizmás*; ellentétben a bakancsosokkal a család gazdagságára utal), B. (*Buzás*; búzakereskedésre, a család gazdagságára mutat), N. (*Nagyszemű*; tulajdonságot jelez), L. (*Lepke jülű*; gúnyolódó jelzőből származik), L. (*Lityi*; tulajdonságot jelöl 'nincs ki egészen' jelentésben), B. (*Boza*; ismeretlen eredetű és jelentésű),¹⁴ N. (*Nagylyukú*; csúfolódó jelzőből ered), R. (*Rózsafülű*; talán a fül állandó pirosságára utal), B. (*Bokrosi*; helynévi eredetű, vö. a türkevei *Bokrosi* határrészt), I. (*Ida*; ismeretlen eredetű), N. (*Nagyvarga*; foglalkozásra utal), V. (*Vas*; 'erős akaratú' értelemben jelzői eredetű).

P. *Szilágyi* (*Péró*; lehetséges, hogy valamiféleképpen összefüggésben van a Péro-féle lázadással, aminek leverésében az akkori Túrkeve nagy szerepet játszott), P. (*Paszuly*; gúnyos, lekicsinylő jelzőből ered), Zs. (*Zsugori*; jelzői eredetű), M. (*Melák*; jelzői eredetű).

P. *Vad* (*Pakli*; ismeretlen eredetű), M. (*Meztilábos*; szegénységre céloz), S. (*Suli*; tulajdonságot jelöl: 'sunyi').

S. *Simon* (*Sasi*; helynévi eredetű), F. (*Furulya*; nagy, magas, vékony emberre mondják, jelzői eredetű), S. (*Sárosderekű*; jelzői eredetű, rendetlen járásra céloz), D. (*Dudás*; foglalkozást jelez; vö. D. *Horváth*).

B. *Rácz* (*Bányai*; helynév eredetű), D. (*Dózsa*; összefüggése és eredete ismeretlen), P. (*Pulidar*; ismeretlen jelentésű és eredetű), G. (*Görbelábú*; tulajdonságot jelöl).

B. *Sallai* (*Bóga*; 'buta' értelemben tulajdonságot jelez), N. (*Nagy*; a család vagyonosságára mutat rá), P. (*Pütyö*; egyik cselédje haragból ragasztotta rá, tulajdonságot jelöl: 'lankadt'), V. (*Veréb*; szegénységre céloz), K. (*Kónya*; Rokonságot is jelölhet, de valószínűbb, hogy tulajdonságot jelez).

S. *Nánási* (*Séfer*; eredete és jelentése ismeretlen), H. (*Hajdú*; egyrészt a hajdú eredetet, másrészt a Hajdú-családdal való rokonságot jelzi), D. (*Debreceni*; helynévi eredetű).

D. *Ábrahám* (*Dávid*; keresztnévből), D. (*Dérhúzó*; ismeretlen eredetű, családi hagyomány szerint a család egyik rendkívül fázékony tagjára ragadt), Cs. (*Csödör*; tulajdonsággal összefüggő elnevezés), P. (*Pájkás* v. *Pálinkafőző* foglalkozást jelentő ragadványnev), Á. (*Állatorvos*; foglalkozást jelző elnevezés), T. (*Türkeddi*; lakóhelyet jelöl), V. (*Vízalji*; lakóhelyet jelöl), G. (*Gönyi*; helynévi eredetű ragadványnev, l. Tóth), V. (*Veres*; jelzői eredetű).

M. *Sebestyén* (*Monori*; helynévből alakított ragadványnev), K. (*Kotló*; 'otthonülő' jelentésben jelzői eredetű, l. Nagy).

V. *Kalmár* (*Venczlik*; családkapcsolatot jelző ragadványnev lehet; eredete ismeretlen), P. (*Pulm*; ismeretlen eredetű és jelentésű), S. (*Sütögető*; foglalkozást jelző), L. (*Legény*; helynév eredetű), K. (*Krajcár*; 'szűkmarkú' jelentésben tulajdonságot jelző ragadványnev).

K. *Kovács* (*Készer*; foglalkozása is kovács), Cs. (*Csirikló*; ismeretlen eredetű és jelentésű, minden bizonnyal hangutánzó szóból alakult, tehát tulajdonságot jelentő ragadványnev), P. (*Puszli*; ismeretlen eredetű), G. (*Gulácsi*; helynévi eredetű), Á. (ma már csak a betű ismeretes).

¹⁴ A Hasznos Multságok 1826-i évfolyama szerint a *boza* 'kölesből készült sörféle ital, amellyel a kúnok még a múlt század harmadik évtizedében is éltek' (MTsz). A szóra a NySz már a kódexekből közöl adatokat. Megvan Szikszai Fabricius latin—magyar szójegyzékében is (1590): Parabia—Boza (7).
A szerk.

V. *Herczegh* (*Veréb*; azaz kicsi és félénk, tulajdonságot jelölő név), G. (*Göbödi*; helynév eredetű), L. (*Lágymosó*; ismeretlen eredetű).¹⁵

S. *Soós* (ma már csak a betű ismeretes), H. (*Hupuczi*; ismeretlen eredetű és jelentésű), U. (*Útkaparó*; foglalkozást jelez), G. (*Gazda*; a vagyoni állapotot jelölte).

L. *Györfi* (*Lupuj*; román eredetre valló ragadványnév), K. (*Kis*; nemcsak tulajdonságot, hanem vagyoni különbséget is jelző név).

K. *Hagymási* (*Kuczki*; ismeretlen eredetű), M. (*Musta*; ismeretlen eredetű és jelentésű ragadványnév).¹⁶

C. *Árvai* (*Cipó*; ismeretlen eredetű), Sz. (*Szalmás*; azaz szalmake reszkedő, tehát foglalkozást jelző név).

K. *Finta* (*Kukó*; ismeretlen eredetű és jelentésű).¹⁷

K. *Révész* (*Kajlanyakú* v. *Kajszanyakú*; tulajdonságot jelző név).

B. *Vajda* (*Bibic*; hasonlóságra utaló ragadványnév).

B. *Madarász* (*Busa*; 'kerekfejű' értelemben tulajdonságot jelző név).

K. *Mihály* (*Képen sapott*; 'ferdeképu' értelemben tulajdonságot jelző név). U. (*Uri*; vagyont, rangot jelentő ragadványnév).

A. *Fodor* (*Aranyfogas*; a család egyik arany műfogát viselt tagja után kapták).

T. *Balog* (*Taknyos*; 'jelentéktelen' értelemben jelzői eredetű).

T. *Garai* (*Tokos*; ismeretlen eredetű és jelentésű).¹⁸

Sz. *Hajdú* (*Szűnyog*; 'vékony, sovány' értelemben tulajdonságot jelöl).

D. *Horváth* (*Duda*; foglalkozást — dudás; trombitás — jelző ragadványnév).

T. *Kocsis* (*Tarkabajuszú*; tulajdonságot jelző név).

K. *Kelemen* (*Köcsög*; 'alacsony és tömzsi' értelemben tulajdonságot jelző név).

R. *Juhász* (*Rücskös*; jelzői eredetű).

B. *Fehér* (*Börbajuszú* v. *Bürbajuszú*, azaz borotvált, tehát jelzői eredetű név).

P. *Kulcsár* (*Pettyes*; 'szeplős' értelemben jelzői eredetű).

F. *Takács* (*Fekete*; tulajdonságot jelző ragadványnév).

P. *Varga* (*Pap*; foglalkozást jelző név).

K. *Ducza* (*Kós*; családi kapcsolatot jelöl), J. (*Jakucs*; ez is családi kapcsolatot jelez), Cs. (*Csikós*; foglalkozást jelentő név), M. (*Majlát*; eredete ismeretlen, minden bizonnyal családi kapcsolatot jelez), M. (*Mózes*; csúfolódó jellegű, eredete ismeretlen).

P. *Erdélyi* (*Puka*; ismeretlen eredetű és jelentésű), E. (*Egér*; csúfolódó jellegű, egyébként ismeretlen eredetű ragadványnév).

Ezek a legismertebb türkevei ragadványnevek eddigi következtetésem megerősítése mellett főleg a szintén említett nagyarányú endogámiát bizonyítják.

A 19. században Türkevén több olyan név bukkant föl, melyek helynévi eredetűek és amellet, hogy jellemzőek ma is, megerősítik azt az eddig felsorolt nevekől levont következtetést, hogy Türkeve lakói a Hajdúságból, az egykori Partiumból és a Felvidék déli pereméről származtak. Ezen nevek fontosabbjait nem szükségtelen felsorolni: *Emödi, Füleki, Szoboszlai, Karancsi, Szombati, Földi, Újfalusi*.

Ezek a nevek kizárólag olyan helyneveket rejtenek magukban, ahonnan v. amelyek környékéről 100 évvel ezelőtt többen költöztek Türkeveibe. Feltételezhetjük tehát, hogy meglévő rokoni kapcsolatok, hagyományok alapján jöttek ide ezek a lakosok.

A nevek vizsgálata sok társadalmi tényre világít rá. Ezeket a tényeket más tudományágak hiteles adatokkal is igazolhatják. Végeredményében: Türkeve ezen a téren nem egyedülálló jelenség, a türkevei család- és ragadványnevek vizsgálata közben levont következtetések érvényesek a közvetlen környék, a Nagykúnság, sőt az Alföld nagyobb részére is.

¹⁵ *Lágymosó* Türkevén és a Nagykúnságban a. m.: 'mosogató rongy' (MTsz). — A szerk.

¹⁶ *Musta* Pápa vidékén és a Székelységben a. m.: 'kurtanyelű vasbunkó, amellyel a varga a talpbőrt és a varrást kalapálva egyengeti' (MTsz). A szerk.

¹⁷ *Finta* 1. 'ferde, görbe'; 2. 'pisze(orrú)'; 3. 'ál, tettető, színeskedő' (dunántúli és székelyföldi tájszó, MTsz). A szerk.

¹⁸ Valószínűleg a. m. 'borotvátlan'; vö. *tokos* 'rosszul koppasztott csirke, amelynek a koppasztás után kicsi tolltökök maradtak a bőrben' (Zilah vid.). 'tollatlan, tollasodni kezdő (madárfi, baromfi)' (Cegléd, Hegyalja); vö. *tokos német* (MTsz). A szerk.

A magyar nyelvtudomány műhelyéből

A MAGYAR NYELV ÚJ SZÓTÁRÁRÓL

Írta: Országh László

1. Miért van szükség új magyar szótárra?

Magyarország talán egyedül áll Európa nemzetei között abban, hogy nincs korszerű értelmező szótára. A legtöbb művelt nyelvnek van legalább egy, rendszerint azonban több olyan modern kézikönyve, mely mintegy leltárát, az illető nyelven magyarázott gyűjteményét adja a nyelv szókincsének, és tanácsot ad a szóhasználat gyakorlati kérdéseiben. Azokban az országokban, ahol a világos és szabatos fogalmazásnak évszázados hagyományai vannak, ahol az iskola és a sajtó gonddál ügyel a társadalom legfőbb munkaeszközének tisztaságára és tökéletesítésére, ott az értelmező szótárak az élő nyelvhasználat legfőbb forrásmunkái és törvénykönyvei, minden iskolát végzett ember könyvespolcának alapvető és leggyakrabban forgatott kötetei közé tartoznak.

Tagadhatatlan, hogy van nekünk is számos jó és új *kétnyelvű* szótárunk. Ezek azonban a magyar szavak jelentését *idegen* nyelven, oroszul, angolul, németül vagy franciául közlik, tehát a fordítók céljait szolgálják. Nincs azonban olyan kézikönyvünk, mely *magyar* nyelven magyarázná meg, értelmezné a magyar nyelv szavainak mai jelentéseit, és választaná el a szavak értelemárnyalatait. Az anyanyelve iránt érdeklődő magyar olvasónak, a szabatosan fogalmazni, beszélni kívánó tanárnak, tanulónak és előadónak, de az írónak sincs ma még hova fordulnia, ha meg akarja tudni, hogy pontosan mit is jelentenek egyes szavaink, hogy e magyar szavakat hogyan is kell ragozni, milyen vonzatokkal, miféle tipikus szókapcsolatokban, mondatokban fordulnak a leggyakrabban elő. Nincs még szótárunk, mely rámutatna a helytelen szóhasználat eseteire és a hibák kiküszöbölésének módjára. A helyes szóhasználat iránt érdeklődőnek nincs tanácsadója, mely megmondhatná, hogy nyelvünk egyes szavainak milyen különleges hangulati, stiláris értékük van, milyen körülmények között, milyen hatás keltésére használhatók.

A legtöbb európai országban a nagyközönségnek szánt közepes terjedelmű, egy-, két-, ritkábban három-, négykötetes egynyelvű értelmező szótárak készítése nemcsak hogy tiszteletreméltó tudományos műltra tekinthet vissza, hanem számos értékes új munkát, vagy régibb, de egyre korszerűsített kiadásokban ma is kitűnően használható és közkezen forgó szótárt tud felmutatni. A nyelvi műveltség fejlesztésének és terjesztésének ezek az elsőrendű fontosságú eszközei az illető országokban a legelterjedtebb, legtöbbet forgatott könyvek közé tartoznak. Ez természetes is, hiszen a nyelvi normák elterjesztésével a szótárak a nyelv szabályozásának is fontos eszközei, a naponta hozzájuk forduló iskola, sajtó, rádió révén forrásai a műveltség terjesztésének is. Nélkülözhetetlen alapjai természetesen a nyelvtudományi kutatásnak is, főleg a jelentés-, a nyelvtan-, a kiejtés és hangsúly területén. Stiliztikai tanulmányok számára anyaggyűjtést és rendszerezést végeznek. Kétnyelvű szótárak készítéséhez felmérhetetlen értékű segítséget nyújtanak, mint alapszótárak. Az sem elhanyagolható szempont, hogy egy-egy korszak nyelvallapotának pontos rögzítésével az eljövendő évszázadok számára is szolgáltathatnak biztos kordokumentumot.

Ha csak más nyelveknek néhány legismertebb értelmező szótárára hivatkozunk, akkor mindenekelőtt az orosz nyelven magyarázó két kitűnő szovjet szótárt, Usakov négykötetes, 90 000 szavas, és Ozsegovnak nemrég már harmadik kiadásban megjelent kisebb, egykötetes, 50 000 szavas alkotását kell megemlítenünk, mely nélkül igényesebb oroszul tanuló nálunk sem boldogul. A nagy nyelvek között közismert Littrének a múlt

században készített, azóta sok átdolgozott kiadásban-közkezen forgó nagy francia értelmező szótára, Hatzfeld, Darmesteter és Thomas kétkötetes munkája, a már Lenin által is mintaszerűnek tartott Larousse-féle egykötetes kis francia szótár, valamint a Quillet-cég háromkötetes értelmező szótára. Az európai szótárirásban történetileg első helyen álló olasz lexikográfianak jól ismert és sokat forgatott modern alkotásai Palazzi, Capuccini, Volpi, valamint Zingarelli értelmező szótárai. Legtöbb kisebb méretű értelmező szótárt egyes nyelvtörténeti tényezők különleges alakulása következtében talán az angol nyelv tudja felmutatni (Concise és a Shorter Oxford, Wyld's Universal, Cassell's, Nuttall's, Chambers's, Collins's, Oldham's, Blackie's Dictionary stb.), még akkor is, ha figyelmen kívül hagyjuk a sok amerikai szótárt, mint a Webster, a Funk and Wagnalls, a Winston, az American College Dictionary, a Thorndike-Barnhart szótárt stb. A német nyelvészet enémű művei közül meg kell említeni a nálunk is jól ismert kisebb terjedelmű Sprach-Brockhaust és a Hoffman—Block szótárt, a Párizsban megjelent Pinloche-szótárt és az igényesebb Sanders—Wülfing-féle Handwörterbuch-ot, K. Weigand vagy M. Heyne műveit, mellőzve ezúttal a számos speciális irányút. A spanyol nyelvterületen már 17. javított és bővített kiadásban forog közkezen a spanyol akadémia kisebb szótára, egyéb, nálunk kevésbé ismert spanyol értelmező szótárok mellett (mint pl. a Vox szótár). A svéd akadémia Ordbok-ja és a finnek Nykysuomen Sanakirja-ja ugyancsak a minden művelt nemzetnél megmutatkozó szótárigény kielégítésére készült. Hasonló a helyzet a népi demokráciákban is. A lengyel szótáirodalomban M. Arct, valamint St. Szober munkái ismertek, a cseh lexikográfia Vasa-Travnicsek szótárát mutatja fel, míg a román lexikográfia Saineanu kisebb műve mellett Candrea-Adamescu nagyobb értelmező szótárára hivatkozhatik. A bolgár nyelvnek Mladenov-féle értelmező szótára füzetekben 1926-ban kezdett megjelenni.

Ezzel szemben nálunk sivár kép tárul az elé, aki a magyar értelmező szótárt, sőt általában a közhasznú, a nagyközönségnek szánt, gyakorlati jellegű, nyelvi kultúrát terjeszteni hivatott könyveket keresné. Mint ahogyan nincs korszerű magyar leíró nyelvtanunk, nincs stilisztikánk, azonképpen nincs értelmező szótárunk sem. Több, mint nyolcvan évvel ezelőtt, a Czuczor Gergely és Fogarasi János által szerkesztett hatkötetes akadémiai nagyszótárnak (1862—1874) készítésével körülbelül egyidőben, 1867—1872-ben jelentette meg Ballagi Mór érdemes nyelvészünk *A magyar nyelv teljes szótára* címen kétkötetes, 1448 lapra terjedő alkotását. Ez a maga nemében jól megalkotott, a kor tudományos színvonalán álló szótár eddig az egyetlen érdemes, módszeres magyar értelmező szótár. Ballagi 83 000 magyar szó rövidre fogott, tömör értelmezését adja. Ebből a meglepően nagy szóanyagból azonban, sajnos, ma már aránylag kevés él. E szótár megalkotása arra a korra esett, amikor irodalmi nyelvünk még nem volt teljesen kialakulva és a nyelvújítás és a nyelvtisztítás nagy csatája még javában folyt. Ennek következtében a Ballagi-szótár szóanyagában igen sok az elavult vagy fölösleges elem. Nyelvünk és a szótárkészítés technikája is igen sokat fejlődött az elmúlt nyolc évtized alatt, úgyhogy Ballagi szótára, sajnos, ma már jórésztben hasznavehetetlen s legfeljebb tudománytörténeti emlékeknek tekinthető.

A megjelenése óta eltelt időben több kezdemény is mutatkozott az egyre nyomasztóbbá váló magyar szótárhiány megszüntetésére, de nagyobb eredmény nélkül. Mivel századunk első felében a M. T. Akadémia nem tartotta feladatának egy közhasznú, népszerű értelmező szótár elkészítését (pedig ez hivatásából folyó kötelessége lett volna), a szótárkészítő vállalkozások magánkezdemények maradtak, és kevés eredményre vezettek. A Magyar Szemle Társaság szótára még a második világháború előtt elakadt a tervezés stádiumában. Egy másik kezdemény, Pintér Jenőnek és Bencze Istvánnak szerkesztésében elindított szótár nyerskéziratának nagyobb fele elkészült, a munkák eredményes folytatását a második világháború akadályozta meg. Az egyetlen mű, mely a megjelenésig eljutott, Balassa Józsefnek 1940-ben két kis kötetben kiadott műve, *A magyar nyelv szótára*. Ez 28 000 szó jelentésének rövidre fogott magyarázatát adja. A szerény terjedelmű munka elmarad a kor követelményei mögött, elvi kérdések tisztázatlansága, csekély számú és rendszertelenül összeállított címszóanyaga, soványka jelentésmagyarázatai, hiányos dokumentációja következtében. Habár a hozzá fordulót igen sokszor cserbehagyja, mégis érdemének tekinthető, hogy kísérletet tett, ha a magán-

embernek szükségszerűen korlátozott eszközeivel is, a hazai szótárhiánynak legalább részben való pótlására.

A régóta áhított, nemzedékek óta várt magyar értelmező szótár elkészítését nálunk a szocializmus építése tette lehetővé és egyben politikailag is szükségessé. Nálunk is, mint más népi demokráciákban, teljes erővel folyik az új munkás és népi származású értelmiség felnevelése. Államunk mindent elkövet az írástudatlanság megszüntetésére és az iskolázás minél szélesebb körben való kiterjesztésére. Ma, amikor 120 000 középiskolásunk és 46 000 főiskolásunk és egyetemi hallgatónk van, sokszorosan több, mint a Horthy-korszakban, az iskolák és főiskolák egyre növekvő sorával nemzetünket a kiművelt emberfők országává tesszük. Népköztársaságunk azonban nem csupán az iskolás korú, hanem a felnőtt lakosság szellemi színvonalának gyors ütemű és minden oldalú emelésén is fáradozik. Az egyre sűrűsödő népkönyvtári hálózattal, faluszínházzal, új mozikkal és múzeumokkal, ismeretterjesztő előadásokkal, ideológiai tanfolyamokkal, a pártoktatással, a rádiókészülékek növekvő számával az irodalomnak, a tudománynak és művészetnek minden értéke hozzáférhetővé vált azon osztály tagjai előtt, akik eddig elnyomottságukban el voltak zárva előle. Az évi tervjelentésekből tudjuk, hogy évről-évre mennyivel emelkedik a kiadott, forgalomba került könyvek és időszaki sajtótermékek száma. A nemzeti kultúra egész kincstára kitarul az öt éves tervek során a dolgozó milliók előtt.

E nagyszabású fejlődéssel, a kulturális forradalom alakulásával a nyelvi kérdés középponti jelentőségűvé válik. Annál is inkább, mivel ma a beszélt és az írott szó nagyobb közönséghez szól, mint bármikor. Az eddig elnyomott osztályokat, a felnövekvő új értelmiséget meg akarjuk tanítani az anyanyelv helyes és pontos használatára. Meg akarjuk nekik mutatni a nyelvben rejlő kifejező értékeket s nyelvileg is elő akarjuk őket készíteni a nemzeti műveltség befogadására. Ilyen körülmények között igen nagy szükség van egy olyan kézikönyvre, mely anyanyelvünk gazdag örökségét, szavaink, szólásaink évszázadok folyamán kialakított és felhalmozott kincsét átadja, hozzáférhetővé teszi a tanulni, a nyelvet minden gazdagságával együtt birtokba venni kívánó közösségnek. A kulturális forradalom nem tudja feladatát teljesíteni az anyanyelvi műveltség kifejlesztése, a nyelvi tudatosságra és választékosságra nevelés, a nyelvi kifejező eszközök biztos és helyes használatának mindenki számára lehetővé tétele nélkül.

A szocialista kultúra építéséhez szorosan hozzátartozik az értelmező szótár, mely a dolgozókat megtanítja anyanyelvükre. Nem véletlen, hogy egy ilyen szótár megalkotásának szüksége mindjárt az építés kezdetén felmerül. Lenin már 1920-ban felszólította a közoktatásügyi népbiztosságot egy korszerű orosz szótár megalkotására, mely az élő köznyelv és az irodalmi klasszikusok által használt irodalmi nyelv anyagát tartalmazza. Azóta természetesen ez a szótár már megjelent (a fent említett Usakov), további szovjet értelmező szótárak is készültek és készülnek, sőt a Szovjetunió egyes népeinek, így a grúzoknak, örményeknek értelmező szótára is megjelent már, másoké most van munkában. Tudjuk, hogy napjainkban minden népi demokráciában, a cseheknél, románoknál, bolgároknál, lengyeleknél, akiknek már volt a polgári korszakban készített szótáruk, valamint az albánoknál, kiknek nem volt, serényen folyik és előrehaladott állapotban van a mai köznyelvre és az irodalmi klasszikusok szóhasználatára épített, új, modern értelmező szótár készítése. Jogos volt a követelés tehát, hogy nálunk is, ahol polgári korszakunk nyelvtudományát ezen a téren mulasztás terheli, hozzáfogjanak egy magyar értelmező szótár elkészítéséhez.

2. Milyen legyen az új magyar szótár?

A magyar nyelv új és korszerű értelmező szótárának elkészítését a Nyelvtudományi Intézet illesztette mindjárt megalakulásakor munkatervébe. Az eredeti terv kimondotta, hogy meg kell szerkeszteni egy olyan szótárt, mely a magyar szókincsnek legalább legfontosabb alapanyagát abcérendben számbaveszi, a szavak pontos jelentéseit, értelemárnyalatait körülírja, kifejti és egymástól elhatárolja, jelzi a szavak stiláris és társadalmi értékét vagy szaknyelvi hovatartozását, a szavak helyes és leggyakoribb használatát pedig a mindennapi élet nyelvéből vett példákön, szólásmondásokon, köz-

mondásokon és nagy íróinkból vett idézeteken szemlélteti, a rokonértelmű szavak megkülönböztetéséhez anyagot nyújt, a szavak mondatokká való szerkesztéséhez megadja szófajukat és legfontosabb ragozott alakjait, s a nyelvhelyesség és a kiejtés kérdéseiben is állást foglal. Az Értelmező Szótár nyújtson gyakorlati jellegű konkrét, de tudományos megalapozottságú és megbízható segítséget a gyakran ritka szavakat használó s általában hatalmas szókészlettel dolgozó klasszikusainkat olvasó vagy a fogalmazni tanuló diáknak, a nyelvet alkotóan és árnyalatosan használni kívánó, vele szemben nagyobb követelményeket támasztó íróknak, a pontos, kifejező fogalmazásra törekvő újságíróknak, levelezőnek, propagandistának. Támogassa mindazokat, akiknek szívügye a szép és helyes magyarság, és tárja fel nyelvünk kifejező eszközeit azok számára, akik ezeket valami okból még nem ismerhetik. Adjon gyakorlati tanácsot a nyelvünk életének fő áramától elszakadva idegenajkú közösségben élő külföldi magyarnak; de a nyelvünket megtanulni kívánó idegennek is.

Tudatosítsa használójában a szótár, hogy nyelvünk leggyakrabban használt, alapvető fontosságú szavainak, mint *ad, tesz, vesz, vagy szív, ház, dél, vagy jó, meleg, öreg* milyen sok jelentésük van, mennyi állandósult szókapcsolatban, szólásban fordulnak elő, milyen gazdag árnyalású, kifejező eszközei nyelvünknek. Világos jelentésmagyarázatokkal segítse hozzá a szótárforgatót ahhoz, hogy nehezen megfogható jelentésű szavainkat, mint *cselekszik, hajlik, dől, vagy sajátos, körülményes, vagy tudat, tény, érdek* értelmét, jelentéseit logikusan meg tudja ragadni és szét tudja választani, s ezáltal szoktassa hozzá az elvont gondolkozáshoz és fogalomalkotáshoz. A rokonértelmű szavak egybevetésével nevelje rá a szótárolvasót a finom különbségtévé és jelentőségére a szóhasználatban, és az íróknak pl. a *baktat, bandukol, cammog, csoszog, kullog, totyog, vánszorog* szósorozat egyes tagjainak értelmi és hangulati megkülönböztetésével segítsen megállapítani, hogy adott esetben melyik szó fejezi ki legpontosabban a járásnak azt a fajtát, amit ő leírni kíván. Jól megszerkesztett szótárnak gondoskodnia kell arról, hogy gondosan összeválogatott példákkal szemléltesse; és világos használatkörü elhatárolással rögzítse a különbséget, ami a *hatásos — hatékony — hathatós*, vagy a *jajgat — jajong — jajveszék* szósorozat tagjai között a mindennapi élet nyelvében vagy az irodalomban kimutatható. Igéink rendkívüli gazdagságában legyen kalauz pl. az azonos tőből képzett gyakorító, mozzanatos, kezdő igék, mint *cseng, csenget; csendül, csendül, vagy zörög, zörömböl, zördít, zörren* között, megjelölve tartalmi elemeiket, stílári értéküket és használhatóságuk határát. A nyelvünkre annyira jellemző igekötős igéket, pl. a *ver* szó családját: *agyonver, átver, belever, bever, elver, felver, félrever, kiver, lever, megver, összever, ráver, szétver, visszaver* ne csak felsorolja, hanem jelentésbeli különbségeiket a maguk ábécérendi helyén világosan fejtsse is ki, és példákon szemléltesse. A gyakran összetett szavak, mint *különféle és különböző, sajátosság és sajátosság, köszön és köszönt, érem és érme, családik és léved, válság és váltság, tud és bír, fáradtság és fáradtság, egyelőre és egyenlőre, bizonyos és biztos* esetében segítsen megkülönböztetni a jelentéseket és a használatot.

Általában, mindenekelőtt a szavak jelentéstartalmát rögzítse. Magyarázza meg a régi, kihalt szavak, mint *bakacsin, cüca, hagymáz, farmatring, padmaty, sóltész, superlát, skófiúm, tárgyaz* jelentését, hasonlóképpen a nagyobb területen elterjedt tájszókét, mint *cakó, csajvadék, dangubál, gányó, kovad, nyiszlett, toportyán, vakáncsos*, a ritka szavakét, mint *habarék, kászolódik, szirony, toroz, yasderes*. Az ország különböző részein más és más szavakkal jelzett fogalmak, mint *kacsa — réce, kukorica — tengeri, köszméte (pöszméte) — egres — piszke* azonosságára mutasson rá, de ugyanakkor jelezze, ha egy-egy szó, pl. *eper, szeder* mást jelent az ország különféle tájain. A laikus számára is érthetően, röviden és a szakmai zsargon kerülve értelmezze egyes szakmák és tudományágak olyan szavait, melyek a mindennapi élet nyelvében is előfordulnak, mint *csőrő, előgyújtás, fekbér, fejtrágya, fékpoja, gázpalack, geszt, hadbiztos, jövesztés, öntecs, partdobás, tarack, vápa, vérkép, zsaluzás* stb. Különös gondal fejtsse ki, hogy mit jelentenek azok az új szavak, melyek nyelvünkben a felszabadulás óta gyökereztek meg, mint *termelékenység, üzemetlet, káderez, tübbing, osztályellenség, fedőszerv, pártserű*, illetve mutasson rá régóta meglévő szavaknak szemünk láttára, fülünk hallatára kifejlődött új jelentésére, mint pl. a *felelős, tagság, műszak, pártos* esetében.

A szótárnak azonban nemcsak a szavak jelentését kell megadnia. Mint már említettük, a szavak használatát is szemléltetni kell. Legalább a nyelv legfontosabb szavainál meg kell mutatni, hogy az élő nyelvben a szó milyen szövegösszefüggésben szokott leggyakrabban előfordulni. Meg kell adni a kísérőszavakat is, azaz hogy pl. az igéknek mik a vonzatai, a melléknevek (mint jelzők) milyen fővekekkel szoktak legtöbbször társulni ilyen vagy olyan jelentésükben, egyes fővekek milyen melléknevekkel vagy igékkel kapcsolódnak bizonyos, többé-kevésbé állandósult nyelvi fordulatokban, mondatstruktúrákban stb. Példákon is szemléltetni kell a szó használatát, így az igék vonzatait: *hajlik valamire, hajlik valami felé, valami fölé hajol* stb. Ugyanígy meg kell adni a *hajlik* szó megfelelő jelentésének pontos körülírása után a tipikus, megszokott mondatbeli kapcsolatokat, mint *hajlik a jó szóra, a kérésre, a rosszra; földre hajlik az ága; nemkülönben az aránylag ritkább jelentéseket igazoló példákat is, mint színe kébbe hajlik, lelke búskomorságra hajlik, a győzelem a felkelők felé hajlott* stb. A szótárnak fel kell tüntetnie a szóösszetétel szókapcsolatát is, mint pl. *török, de nem hajlik*, továbbá ha van, a szóval kapcsolatos közmondást is, mint pl. *minden szentnek maga felé hajlik a keze*, a szólásmondásnak és közmondásnak külön is megadva a jelentésmagyarázatát.

Már ezt a tájékoztatást megelőzve közölni kell a szótárba bevett szavak helyes ragozásához szükséges útmutatásokat. Eddig csak egyik-másik nagyobb kétnyelvű szótárból tudhatta meg, akit érdekelt, hogy egy melléknév a határozót *-an, -en* vagy *-ul, -ül*, vagy *-lag, -leg* raggal képezi-e, van-e középfoka és hogyan képezi. A készítenő szótárnak ezt és sok hasonló ragozási tájékoztatást meg kell adnia, így pl. azt, hogy minden egyes főnévnek hogyan alkotjuk tárgysetét és többszámát (*állást — állások, hidat — hidak, vizet — vizek, terhet — terhek, ifjút — ifjak*), továbbá birt. személyragos alakját (*vállá, karja*), ha nincs többszáma (*halál*), pótolhatja-e más szó (*halálózások*). Tartalmaznia kell minden egyes alapigénél (nem-igekötős igénél) a legfontosabb ragozott alakokat is (*eszik, ettem, evett, egyék, enni*) s meg kell jelölnie, hogy egy-egy ige ikés-e. iktelen-e vagy mindkettő.

A szavak helyes használata azonban nemcsak szabályos ragozásuktól és pontos jelentésük ismeretétől függ. A nyelv hatalmas szókészletéből aszerint választjuk a mondani-valónk kifejezéséhez szükséges szavakat, anilyen hangulati hatást velük elérni kívánunk. A szavak nem egyenlő stílári értékűek. Egyesek emelkedett, választékos vagy keresett hatást tesznek már önmagukban is, vagy egy bizonyos mondatba ágyazva, mint *jeddhetlen, nemkülönben, jöllehet*. Mások elsősorban a bizalmas, feszületenül családias hangulatú, ingújjas nyelvű élőbeszédre jellemzők, mint *pancsol, szöszmötöl, kótyagos, gázsulál, gezemice, gürcöl*. Egyes szavaknak hántó, sértő, durva hangulatuk van, mint *bög, röhög, fal, zabál*. Más szavakat csak a hivatali nyelv használ, mint *műtanrendőri, kiadmányoz, géperejű, szerelvény*, míg némelyek csak a gyermeknyelvben fordulnak elő: *bibi, dádá, papizik, boci*, ismét mások a finomabb, patétikus irodalmi stílusban, a költészet nyelvében használatosak, mint *szomj, kebel, győzedelem, zeng, bíbor ajak, pillangó, lepel*. Vannak papírizú, könyvszagú szavaink, melyek klisévé vált fordulatokban gyakoriak, mint *törhetetlen, ernyedetlen, szédületes*. Vannak szavak, melyek régiesek: élnek ugyan a köznyelvben is, de már nem részei annak a szókincsnek, mely önként tolu az ajkunkra, így *szerelmes, irány, almárium, deákság*, míg mások elavultak, a mai köznyelv már nem ismeri s az irodalom is csak archaizmusként használja, mint *cenk, uralg, áros*. Más szavak a vallás körében szokásosak, mint *boldogságos*. Vannak illetlen szavaink, mint *budi, pisál, durrant*, valamint hangutánzó, mint *puffan, loccsan, kattog, cincog*, továbbá rosszaló, elítélő, pejoratív értékű szavaink, mint *úrhatnám, hírhedt, hiteget, nyegle* stb. A szótárnak kötelessége ezeket és más hangulati, társadalmi tényezőket minden olyan szóval kapcsolatban jelezni, ahol ez a találó szóhasználat szempontjából fontos. Erre a célra megfelelő rövidítéseket kell alkalmaznia.

Ugyanígy ki kell a szótárnak arra is terjeszkednie, hogy a gyakoribb nyelvi hibákra rámutasson. Tegye ezt egyfelől azért, hogy közismert felesleges, pótolható, amellet nyelvünkhez nem asszimilálódott idegen szavaknál, mint *gersti, gang, fasé, fasírt, cvikker, griz, beigli, csuszpajz, koncedál, vajdling, portál*, a pótlásukra alkalmas jó magyar szavakra utal; ápolja a nyelvhelyességet másfelől azért, hogy a gyakori idegenszerű szókapcsolatokra, a rossz vonzathasználat eseteire rámutat, mint *lekéste a vonatot*

(*lekéselt a vonatról*), *átbészéli a dolgot (megbeszéljük)*, *betartja az ígérését (megtartja)*, *előszereettel tesz valamit (szívesen)*, *valaminek kijátssza magát (kiadja)* stb., és helyettük a nyelvünk szelleméhez hű, helyes megoldásokat, kifejezéseket javasolja.

Adjon a szótár a helyesírás területén is útmutatást, azáltal hogy pontosan alkalmazza a M. T. Akadémia helyesírási szabályzatát. Adjon gyakorlati irányítást olyan esetekben (pl. jelzős kapcsolatok egybeírása vagy különírása), amikor a szabályzat csak elvi tájékoztatással szolgál. Gondoskodjék a helyes kiejtés közléséről ott, ahol ennek szükségése mutatkozik (*méh, egy, lesz*) s jelölje a kétféle magyar rövid *e* hang különbségét (*embër*).

3. Hogyan készül az új szótár?

A nagy feladat megvalósításához, az értelmező szótár elkészítéséhez a Nyelvtudományi Intézet 1949. áprilisában fogott hozzá. Az akkor Szabó Dénes egyet. előadó vezetése alatt álló 3—4 tagú kis munkaközösség első feladata a munkaterület felmérése és kijelölése, a szótár külsőleges megtervezése volt. Egyelőre körvonaláiban tisztázni kellett a szótár méreteit, a szótár által nyújtandó tájékoztatás jellegét, a szükséges előmunkálatok rendjét és a tulajdonképpeni szótáriró munkálatok módszerét. Mindenekelőtt tanulmányozni kellett a régebbi magyar szótárakat és más nyelvek értelmező szótárait, elsősorban a példamutató szovjet szótárakat, Usakov és Ozsegov műveit, a követendő szótári módszer kialakítása céljából. Az így nyert tapasztalatokat és az időközben végzett jelentékeny terjedelmű előmunkálatok eredményét számos nyelvészünk bevonásával a Nyelvtudományi Intézet ankétja egy évvel később, 1950. márciusában értékelte ki, nagy vonalokban megállapítva a szótár készítésének néhány alapvető szempontját. Az ekkor megállapított alapelvek és módszerek az évek során szerzett különféle tapasztalatok nyomán és az időközben felmerült szükségletek kényszere alatt részleteikben igen sok vonatkozásban módosultak, majd írásba foglalásuk és alapos megvitatásuk során bővültek, finomodtak, pontos utasításokká, szótárszerkesztő szabályokká váltak, valójában azonban hűek maradtak a szótár eredeti elgondolásához és céljához. Mielőtt az alábbiakban a szótár felépítésének és megszerkesztésének ezeket a ma már teljesen kiforrott szempontjait és a velük kapcsolatos elvi problémákat a rendelkezésre álló terjedelem arányában vázlatosan ismertetném (l. a 4. pontot), szükségesnek tartom a szótár készítésének *külső munkafolyamatait* röviden leírni.

A szótár jellegének tisztázása után, mint minden szótár készítésénél, ezúttal is a lehetséges *segédeszközök* számbavétele és előteremtése, majd pedig nagyszabású gyűjtőmunka kezdődött. Segédeszközként meg kellett szerezni számos régebbi magyar szótárt, (akadémiait, értelmezőt, szakszótárt), nyelvtudományi szakkönyveket, főleg szótári és nyelvtani jellegűeket, nyelvtudományi folyóiratok sorozatait, idegen nyelvek kisebb és nagyobb értelmező szótárait, az újabb kétnyelvű, magyar és idegen nyelvű szótárakat, modern lexikonokat, enciklopédiákat, tudományos és szakmai kézikönyveket, iskolakönyveket, továbbá irodalmi klasszikusaink műveit, a mai, élő nyelvhasználat példáit nyújtó, napjainkban megjelent szépirodalmi munkákat s nem utolsósorban a marxista-leninista ideológia alapvető munkáit, pártunk vezetőinek könyveit, továbbá a legfrissebb napilapokat és általános, szépirodalmi, valamint szakmai folyóiratokat. Ez a terjedelmes segédeszköz-anyag szolgált a tulajdonképpeni anyaggyűjtés alapjául.

Anyaggyűjtésen ezúttal is, mint általában a filológiai tudományokban, *cédulázást* értünk. Célunk az volt, hogy egyes szabványos méretű cédulákra kijegyezve minél több magyar szót gyűjtsünk össze, mégpedig lelőhelyének pontos feltüntetésével s lehetőleg mindig azzal a hosszabb-rövidebb mondattal együtt, amelybe ágyazva forrásunkban előfordul. E cédulázásnak, a szótári munkamenetek egyik legfontosabbikának, több célja volt. Egyfelől segített számbavenni mai köznyelvi és irodalmi nyelvi szókincsünket, megállapítani, hogy mely szavak élnek ma nyelvünkben, azok előfordulásának viszonylagos gyakorisága milyen fokú. Ennek segítségével össze tudtuk állítani mai szókészletünknek kb. 150 000 szóra terjedő ábecérendbe szedett katalógusát. Ebből már kiválogathattuk azt a törzsszállományt, amelyet szótárunk ki fog dolgozni, értelmezni. Szükség van azonban gazdag cédulaanyagra azon célból is, hogy a címszót tartalmazó mondat segítségével meg tudjuk állapítani a szó jelentését, értelemárnyalatát, vonzatait és szoká-

sos kapcsolásmódját. Harmadsorban kiterjedt anyaggyűjtést kívánt szótárunknak az az elve is, hogy az egyes szójelentéseket a szótár szövegébe beiktatott tipikus köznyelvi mondatokkal, szóhasznokkal és nagy íróink műveiből vett idézetekkel igazoljuk és egyben szemléltessük.

A cédlázás eredményes lebonyolításához meg kellett állapítani azokat a szempontokat, melyek alapján a különféle forrásmunkákban a szükséges nyelvi adatokat kiírásra kijelölik. A *kijelölés* során ügyelni kellett arra, hogy az adatkijelölők ne csupán a ritka, „érdekes“, színes szavakra keressenek adatokat, szövegrészeket, hanem a nyelv leggyakoribb elemeire, névmásokra, névutókra, köztűzőkre, névelőkre stb. is. Ez azonban — ahogy minden szótár története mutatja — sohasem sikerül kielégítő mértékben. Ezért a szótár szerkesztése során kísérletet tettünk arra is, hogy az adatgyűjtést, cédlázást bizonyos fokig gépesítsük. Petőfi, Ady, József Attila 160 legismertebb versének minden egyes versszakát, valamint Mikszáth Noszty fiújának kb. 15 lapját és az egész magyar Alkotmányt annyi példányban sokszorosítottuk litografiai úton, szabványos cédlanagyságban, ahány szó a versszakban, illetve a prózai bekezdésben volt. Ezáltal egyrészt elértük, hogy alapvető forrásokból igen gazdagon állott rendelkezésre olyan jellegű nyelvi anyag, melyből a szokványos gyűjtőeljárások minden igyekezet ellenére túlságos keveset adnak, másfelől azonban nevezett öt írónk, ill. forrásunk nyelvének tanulmányozásához és kiaknázásához is sok ezer cédulára kiterjedő bőséges nyersanyag-gyűjteményt állítottunk össze.

A gépesített cédlázás egyik előnye volt az, hogy a hagyományos módszerhez képest olcsóbb és amellett pontosabb, nagyobb szöveggörnyezetű adatanyagot szolgáltat. Adattárunknak a sokszorosított cédlák azonban csak a kisebbik részét teszik ki. A hagyományos tallózó módszerrel gyűjtöttünk szóadatokat igen sokféle forrásból. Négy fő forráscsoportra támaszkodtunk: 1. múlt századi irodalmi klasszikusaink, költők és prózaírók, Csokonaitól kezdve; 2. századunkbeli élő és holt költők és írók napjainkig; 3. ideológiai tartalmú művek (fordítottak és eredetiek); 4. napi sajtó mind a mai napig. Tekintettel arra, hogy a cédlázás viszonylag költséges, hosszadalmas folyamat (s a szótár költségvetése, időkerete és dolgozótárs-lehetőségei erősen korlátozottak), mivel egy-egy adat kb. 30 fillérbe kerül, nem hordhattunk össze annyi nyersanyagot, mint amennyire szükségünk lett volna a minden szempontból eredményes szótárszerkesztéshez.

A saját erőinkkel végzett cédlázással mintegy 460 000 adatot termeltünk. Ez az adatanyag kilenc-tizedében a 20. századi, ezen belül is főleg a felszabadulás utáni nyelvhasználatra vonatkozik. A 19. századi szóanyag összeállításához az Akadémiai Nagyszótár gyűjtésére támaszkodtunk. A Nagyszótár részére az Akadémiai Szótári Bizottság 1898-tól 1943-ig csaknem négy millió szóadatot (cédlát) gyűjtött az 1772 és 1900 közötti évek minden típusú forrásából. A hatalmas nagyszótári adatmennyiség csekély veszteségekkel túlélte Budapest ostromát, és jelenleg a Nyelvtudományi Intézet őrületében vár rendezésre és feldolgozásra. Ebből az anyagból kiszedtük a mi szótárunkban használható 26 legkiválóbb, nyelvileg, stilisztikailag is példamutató s legolvasottabb múlt századi költőnk és írónk szóhasználatára vonatkozó, mintegy 625 000 cédulát. Az Akadémiai Nagyszótár gyűjtése befejezetlen lévén, az anyagban bizonyos egyenetlenség mutatkozott. Ez a legfeltűnőbb Petőfinél volt, ezért a már említett gépi rendszerű adatgyűjtést rá is kiterjesztettük. Nem volt céljainknak teljesen megfelelő arányú a nyelvileg mintaképnek tekinthető Arany Jánostól származó anyag sem. E hiányon részben úgy segítettünk, hogy megszereztünk egy kéziratos Arany János szógyűjteményt, mely Arany költői műveiben használt 23 393 szó ábécerendbe szedett jegyzékét adja. Ezt az Arany-gyűjtést jól egészítette ki a Viski Károly hagyatékából átvett glosszárium, melynek egyes részeit olvasóink a Nyelvőr hasábjairól már megismerhették (Nyr 72: 28, 70).

A cédlázás zöme az 1949–1951. évre esett. Ezután már csak kiegészítő gyűjtéseket folytattunk (és folytatunk a szótár elkészültéig), tekintettel arra, hogy anyagi helyzetünk és a szótár munkálatainak későbbi fázisai az erők más célra való felhasználását tették szükségessé. Az egymilliót meghaladó szócédlát szoros ábécerendbe rendezni és megfelelő kartotékrendszerben tárolni olyan feladat volt, mely pénzügyi eszközeinket és fizikai erőnket jelentékenyen fölhasználta, annál is inkább, mert készülése folyamán a szótár eddig átlag évenként más hajlékba költözött. A hatalmas cédlamennyiség jobb

áttekintésére több mutatót is készítettünk. Egyik a 20. századi anyagot tartalmazza (tájszavak és szakmai műszók nélkül kb. 150 000 szót), a másik a nyelvünkben a fel szabadulás óta polgárjogot nyert köznyelvi szókat (mintegy 3300-at, beleszámítva az összetételeket és többé-kevésbé állandósult szószerveket is), a harmadik múlt századi irodalmi klasszikusaink szókészletét (mintegy 110 000 szót), míg a negyedik gyűjtemény a mai írásbeliségben általában egybeírt összetett szókat, utótagjuk szerint rendezve (tehát *kenyér* alatt felsorolva árpa-, búza-, fehér-, fekete-, kegyelem-, korpá-, kukorica-, pék-, püspök-, rozs-, szamár-, szentjános-, szultán-, vajas-, zsíros- és zsúrkenyeret és még vagy 25 ritkább *kenyér* utótagú összetételt), amelyben 82 000 összetétel található.

Segédleteinknek ezt a számunkra különösen fontos, de későbbi másirányú nyelv tudományi és stilisztikai munkálatok számára is értékes sorát még egy alapvető gyűjteménnyel egészítettük ki. A szerkesztőség kérésére Loványi Gyula dolgozótársunk felkutatta, összegyűjtötte és ábécérendbe szedte ötszáznál több kötet magyar nyelv tudományi és rokonszakmabeli (filológiai, néprajzi stb.) folyóiratban, valamint önálló nyelv tudományi munkákban, könyvben és füzetben található azon sok százra rúgó kis bb nagyobb cikk és adatközlés jegyzékét, melyek egyes szavaink és szólásaink jelentésének hosszabb-rövidebb magyarázatát, értelmezését vagy stílári minősítését tartalmazzák. (Sajnos nyelvtudományunk történetéhez képest e magyar szómagyarázó irodalom arány lag nem túlságosan gazdag és korántsem rendszeres.) A szótár egy másik belső munkatársa O. Nagy Gábor, a szótári munkákban való felhasználás, belőle válogatás céljára rendelkezésre bocsátotta hosszú évek munkájával összegyűjtött, később önálló kötetben is megjelenő hatalmas terjedelmű, történeti szempontú magyarázatos szólásgyűjteményét.

A cédlagyűjtemény birtokában már hozzá lehetett fogni a szótári munka második fontos lépéséhez, a szótárban kidolgozandó *címszóanyag összeválogatásához*. E munkaszakasszal egyidőben kezdődött a harmadik döntő szótári munkafolyamat, az egyes szavak jelentésmagyarázatának kidolgozása, értelmezésének elkészítése. A két folyamat 1950 áprilisában kezdődött el, az A-betűvel. Az eredeti, 1949-es elgondolás az értelmező szótár terjedelmét 45 000 címszóra kívánta korlátozni. E szám megállapításában része volt egyfelől annak, hogy a cél a szótár minél előbb való megjelentetése volt, de szerepe volt más szótárak példájának is. A fentebb felsorolt külföldi értelmező szótárak közül a közepes méretűek (a nagyság emelkedő sorrendjében: Concise Oxford, Vasa-Travnicsek, Petit Larousse, Ozsegov, Palazzi, Webster's Collegiate) címszóanyaga 40 000 és 55 000 között mozog. Már az 1950. év végére, mikor a szótári munkák irányítását e sorok írója vette át, kitűnt, hogy a 45 000-es címszósám igen alacsony. Nyelvünknek ugyanis bizonyos szóképző eszközök nagyobb mértékben állnak rendelkezésre, mint némely más nyelvnek. Az igckötők, képzők és a szóösszetétel segítségével egyetlen szóba tudunk sűríteni olyan gondolati tartalmakat, melyeket más nyelvek többszavas körülírással, egybe nem írt szószervezetekkel fejeznek ki. Ami náluk ennek következtében nem szótári címszó, nem lexéma, az a magyar szótárban címszó. (Ugyanez a tény jól megfigyelhető kétnyelvű szótárainkban is, ahol ennek következtében a magyar—idegennyelvű rész szinte kivétel nélkül terjedelmesebb, mint az idegen—magyar.) Magyar értelmező szótárnak tehát több címszót kell kidolgoznia, mint más nyelvek középméretű szótárának. E megfontolások alapján sor került a szótár címszókeretének felemelésére, számszerű megnövelésére. Tekintettel a rendelkezésre álló idő rövidségére és az anyagi eszközök erősen korlátozott voltára, nem volt mód a címszósámot a kívánatos 70 000-re felemelni. A különféle szempontok mérlegelése alapján a szótár illetékes akadémiai felügyeleti hatósága 1951. őszén a címszósámot csaknem 25 százalékos emeléssel 55 000-ben állapította meg.

Ez a szám azonban nem jelenti azt, hogy a szótárban mindössze 55 000 címszó lesz. Más külföldi szótárak példáját követve a magyar szótár az egyes értelmezett címszavakat tárgyaló szócikkek végén fel fogja sorolni értelmezés nélkül a címszó olyan képzős alakjait (pl. a *hallgatás* szót értelmező cikk végén a *hallgatási* szót, a *csábit* szó cikke végén a *csábitgat*, *csábitgatás*, *csábitgató* szókat), melyek szabályszerűen kepezhető származékai a címszónak, annak jelentéséhez azonban csak annyit tesznek hozzá, mint amit a képző szokásos szerepe magában foglal, ennél több tartalmi vagy hangulati elemet nem. Ilyeneket legalább felsorolásszerűen meg kell említenünk azért is, mert

a szerényebb nyelvi műveltségű szótárforgató (pl. a diák), főleg azonban az idegenajkú, az alapszó cikkéből még nem tudja megállapítani, hogy annak mik a közkeletű, a nyelvszokás által szentesített származékai, továbbképzett alakjai, s hogyan lehet szókincsünket származékok képzésével bővíteni. (Kidolgozott, önálló szócikkben természetesen igen sok származék is szerepelni fog, ha nagyon gyakori vagy specializálódott jelentést tartalmaz.) Előreláthatólag több, mint 20 000 ilyen értelmezetlen származék lesz a szótárban.

Lesz ezenfelül még valószínűleg több, mint 10 000 olyan összetétel is a szócikkekben, amelyeket nemcsak helyszüke és viszonylag ritkább előfordulásuk miatt nem értelmezünk, hanem azért sem, mert jelentéstartalmuk az előtag és utótag összegénél többet nem nyújt (pl. a *tanár* szó alatt *énektanár*, *fizikatanár*, *latintanár*, *magyartanár* stb. szemben ilyen jellegű szavakkal, mint *törökbúza*, *vakablak*, *szamárlenyer*, melyek természetesen kidolgozott, önálló címszavak). Egy harmadik, igen fontos, címszószámba menő eleme lesz a szótárnak az a nagyszámú állandósult, de egybe nem írt és magyarázatra szoruló szókapcsolat (mint pl. a *csukott* szó alatt: *csukott kocsi*, *csukott szemmel*, *előtte ez csukott könyv marad* stb.), melyet a szótár a főcímszó alatt értelmez is, akárcsak a szólásmondásokat és közmondásokat. Ezeknek hozzávetőleges számát e sorok írásakor még nem tudjuk megállapítani, bizonyos azonban, hogy mindezen elemek egybeszámolásával a szótár szóanyaga messze fölötte lesz a százezernek.

Az értelmezésre kerülő, a szótárba bevett szavak listájának megállapításánál a kiválogatókat bizonyos elvi szempontok vezették, melyekről a 4. pont alatt lesz szó. A címszójegyzék elkészítése után, illetve azzal egyidőben következett a szótári munka fontos harmadik szakasza, az *értelmezés*, azaz a címszót tárgyaló, jelentéseit szétválasztó és körülíró, valamint megfelelő példákkal és idézetekkel megvilágító szótári cikk kidolgozása. E munka során a szótár szerkesztőségének rendkívüli nehézségekkel kellett megbírkóznia. Így egyebek között azzal, hogy nálunk a szótári munkának élő hagyományai nem voltak és hiányzott igen sok olyan előmunkálat, mely nélkül eredményes értelmező munka alig folytatható. Minden nagyobb nyelv középmeretű szótárának megalkotására csak akkor került sor (így az oroszban, angolban, olaszban, franciában, németben, spanyolban), amikor sok évtizedes aprómunkával, az illetékes akadémiák vagy más tudományos intézmények, munkatársak légióinak foglalkoztatásával, adatok milliói alapján számos munkaszakaszon át már elkészítették az illető nyelv sokkötetes, többnyire teljességre törekvő nagyszótárát. E nagy vállalkozások nemcsak kádereket neveltek, elvi kérdéseket tisztáztak, és módszereket dolgoztak ki, hanem egyúttal összehordták, tudományos rendszereztek, és részletekbe menően kidolgozták a nyelv szóanyagát jelentésbeli, használati és egyéb szempontokból. A később elkészült kisebb méretű, egy-két kötetes értelmező szótárak többnyire e nagyszótárak párlatai, korszerűsített népszerű kivonatai, vagy legalább is legnagyobb részében rájuk támaszkodnak. Nálunk ilyesmi nem volt, nincs mire építeni. A mi akadémiai nagyszótárunknak, a 107 000 kidolgozott címszót felölelő, tiszteletreméltó alkotásnak megszerkesztéséhez közel száz évvel ezelőtt fogott hozzá Czuczor és Fogarasi. Az azóta eltelt idő alatt a szótárkészítés technikája, mindenekfelett azonban a magyar nyelv olyan sokat alakult, fejlődött, gazdagodott, hogy ez a hatalmas mű úgyszólván minden ízében elavult. Értelmező szótárunkat reá nem alapozhattuk, mint ahogy más magyar előzményre sem. Szótárunk tehát némiképp a *filiius ante patrem* elve alapján készül.

Nem sokkal jobb a helyzet más nélkülözhetetlen előmunkálatok terén sem. Említettük már, hogy nincs korszerű leíró nyelvtanunk és tudományos igényű stilsztikánk sem. Egyetlen nagy írónknak szókincsét sem dolgozták még fel szótár alakjában. Rubinyi Mózesnek 1910-ben megjelent Mikszáth-glosszáriuma, sajnos, elszigetelt kezdemény maradt. Nagy írónk szóanyagát még egy-egy konkordancia, az előfordulás helyeit is megadó szónutató sem próbálta meg rendszerezni. Nincsen még értelmezett, az egyezéseket és eltéréseket egybevetés alapján tisztázó és idézetanyaggal szemléltető szinonimaszótárunk sem. Póra Ferencnek 46 éve megjelent soványa értelmezetlen gyűjteménye rokonértelmű szavainkból ugyancsak követő nélkül maradt. Ezért nem készülhetett el a szinonimaszótárral némiképp rokon, szókincsünket fogalomkörök szerint csoportosító mű sem. De egyetlen szakmának vagy tudományágnak sem jelent meg magyarul értelmezett, minőségileg kielégítő szakszótára, csupán néhány speciális kisebb lexikon pótolja

e nagy hiány egy részét. Nincs rendszeres, értelmezett és a teljességre törekvő szólás-mondás- vagy közmondásgyűjteményünk sem. (Ami Bíró és Schlandt, illetve Kertész vagy Csekő, továbbá Margalits munkáiból céljainknak megfelelt, azt természetesen ki is aknáztuk.) Szinyei Józsefnek hatvan éve megjelent érdemes Tájszótára szótártechnikai modernizálásra és felfrissítésre, kiegészítésre szorul. Nyelvi tájegységeink közül is eddig csak kettőnek jelent meg tudományos módszerességgel feldolgozott szótára, Csúry Bálintnak a Szamoshat nyelvét (1935—36) és Kiss Géának Keresztes Kálmán szerkesztette, az Ormányság nyelvét ábrázoló munkája (1952). A többi tájegység szótára (Szeged nyelve) vagy kiadásra vár vagy még kéziratban elkallódott (a Bakony-vidék nyelvjárása stb.), vagy csak ezután kerül megalkotásra. Kétségtelen, hogy más téren igen fejlett és értékes szótáriródmunka van (Nyelvtörténeti, Etymológiai, Szófejtő, Oklevél, Nyelvújítási stb.), de ezek a mai köznyelv értelmező szótárának elkészítésében kevésbé vagy alig hasznosíthatók. Aránylag több segítséget nyújtottak az utóbbi másfél évtizedben készített nagy magyar és idegennyelvű szótárak, mind szó- és kifejezésanyag, mind a szójelentés tagolása szempontjából.

Elő lexikográfiai hagyomány tehát szinte csak a kétnyelvű szótárak terén volt található. Hasonlóképpen rendkívül szűk volt kezdetben a keresztmetszet a képzett *szótáriró káderek* terén is. Adatgyűjtésben tapasztalt munkatársakat még lehetett találni az egykori Nagyszótári Munkaközösségnek tagjai között (fő is használtuk őket), de a sokkal nehezebb értelmező munkára csak idővel sikerült az egykori Pintér és Bencze-féle félbemaradt szótári vállalkozásból két-három gyakorlott tagtársat az értelmező szótárhoz verbuválni. Így tehát a Nyelvtudományi Intézetnek kezdetben igen szerény taglétszámú szótári osztályát kellett autodidakta módon lexikográfusokká nevelni. Már 1950-ben kialakult Balázs János, Kelémen József és Martinkó András személyében a szótár munkáit mindvégig, az utolsó sajtó alá rendező szakaszig elkísérő, végző és irányító munkaközösség, melyhez 1952 elején O. Nagy Gábor és Kovalovszky Miklós csatlakozott. Belőlük és a szótári munkák vezetőjéből formálódott ki a szótári munkák vezérkara, mely sok hónap kemény, mindennapos munkájával menet közben kikísérletezte, megvitatta és megállapította a szótár jellegzetes vonásait, munkamódszereit és a legapróbb részletekbe menő fogalmazó, szerkesztő, egységesítő elveit. Közösségükhöz 1953-ban még Szabadi Béla, Lengyel Lajos, Elekfi László és Ferenczy Géza kapcsolódott.

A szóértelmezések elkészítése során kitudt, hogy a megfelelő előmunkálatok hiánya s a munkatársi létszám csekély volta miatt a szótár elkészítése igen lassú és hosszadalmas folyamat lesz. Usakovnak 90 000 címszavas orosz szótárán tíz évig fáradozott egy több, mint tíztagú munkaközösség, mely amellett még az orosz lexikográfiának számos hatalmas teljesítményére is támaszkodhatott (az első orosz akadémiai szótár hat kötetben már 1789—1794-ben megjelent, s ezt az Októberi Forradalomig még nyolc értelmező nagy-szótár követte). Littré hat-nyolc munkatárssal s a francia akadémianak akkor már több javított kiadásban is megjelent szótárának segítségével tizenhat évig dolgozott napi nyolc-kilenc órában négykötetes 2600 lapos szótárán. A 15 000 lapos Oxfordi nagy-szótárnak Shorter Oxford English Dictionary néven ismert kétkötetes, 2500 lapos ki-vonatát harminc évig készítette három szerkesztő. A magyar értelmező szótárnak számba-vehető előzmények nélkül az eredeti elgondolások és utasítások szerint négy év alatt kellett volna hét-nyolc munkatárs erőfeszítésével elkészülnie. Nyilvánvaló volt, hogy ez nem sikerülhet. Szükségessé vált a címszám már említett felemelése után a határidő meghosszabbítása és lényegesen nagyobb munkatársi gárda szervezése. Mivel utóbbi a Nyelvtudományi Intézet személyi és pénzügyi keretei között nem volt megoldható, az illetékes akadémiai főhatóság engedélyével az Akadémiai Kiadó adott elhöz anyagi támogatást. Az 1952. év nyarán ennek megfelelően a szótári munkaközösséget átszerveztük. A már előzetesen felkutatott, a lexikográfiai munkára alkalmasnak látszó erőket elkezdttük a szótárirásra megtanítani. Ez lényegében a fentnevezett „régí“ munkaközösség tapasztalatátadása formájában történt, rövid kurzusok, kisebb szemináriumok tartása, állandó egyéni irányítás, ellenőrzés, próbamunkák végeztetése alakjában. A ki-választottak nagyobb része három-négy hónap alatt teljesértékű munkatárssá fejlődött. Ily módon több, mint húsz új, értelmező munkát végző kartárssal növekedett meg a szótár szerkesztősége alig háromnegyed év alatt, 1953 tavaszáig.

A megnövekedést az alapvető pénzügyi feltételeken felül két fontos elv megvalósítása tette lehetővé. Egyfelől az, hogy az új munkatársakat akkor tanítottuk be, amikor a szótár szerkesztésének elvei és gyakorlata úgyszólván minden részletében tisztázódott, és a „régiji” közösség fentebb említett tagjai, hónapok, évek munkájával a lexikográfia minden csínját-bínját megtanulták, munkájukat a közösségen belül összehangolták, és alkalmassá váltak arra, hogy az új tagokból álló 4—5 személyes kis értelmező brigádoknak irányítói, ellenőrei legyenek. Másfelől az új munkatársak kiválasztásában bizonyos minőségi követelményeket állítottunk fel. Szótári munkára nem mindenki alkalmas. Kell hozzá egy bizonyos nyelvtudományi iskolázottság, az absztrakt látásra, a fogalomalkotásra és finom megkülönböztetések tételére, az elemzésre való képesség, széleskörű irodalmi alaposasú nyelvi műveltség jó verbális memóriával és fejlett, romlatlan nyelvérzéssel párosulva, idegen nyelvek ismereté, a pontos, világos fogalmazásra való készség s nem utolsó sorban filológiai pontosság a kétes adatok lenyomozásában, a készen kapott anyag mérlegelésében. Nem véletlen, hogy legjobb új munkatársaink középiskolai és egyetemi tanárok, szerkesztők, írók, nyelvészek sorából kerültek ki. Igyekeztünk megvalósítani azt az elvet is, hogy a csaknem harminc, értelmező munkát végző dolgozó között a magyar nyelvterület minden tája is képviselve legyen, a férfiak mellett a némely vonatkozásban más nyelvi anyagot ismerő vagy használó nők is helyet kapjanak, s hogy az idősebb, nagyobb tudású, tájékozottságú munkatársak mellett a középkorú és a fiatalabb nemzedék tagjai is lehetőleg képviselve legyenek, egyfelől a nyelvhasználat nemzedéki különbségeinek kiegyenlítésére, másrészt fiatal lexikográfus erők nevelése céljából.

A kiválasztott címszók feldolgozását, értelmezését 1950 áprilisában kezdte el a maroknyi, gyakorlatlan gárda, mintegy kísérletkép, jórészen még az alapvető elvi és gyakorlati kérdések tisztázása és az adatgyűjtés befejezése előtt. Kereteink rendkívül szerény volta következtében nem volt módunk arra, hogy az értelmező munkát specializáljuk, azaz a kidolgozandó szóanyagot aszerint osszuk ki a dolgozótársak között, hogy a szó milyen szófajhoz vagy képzéstípushoz tartozik, vagy milyen fogalmi körbe vág jelentéstartalma. Ezt a kétségtelenül helyes elvet csak a sokkal nagyobb apparátussal dolgozó, tempósan haladó szótári vállalkozások tudták a múltban úgy-ahogy megvalósítani, nálunk e munkamódszer alkalmazására csak a sajtó alá rendezés bizonyos szakaszában nyílt lehetőség. Helyette az ábécérendi elvet választottuk, az A-betűtől haladva előre. Egy-egy munkatárs egy-egy alkalommal mintegy 30—50—70 egymás után következő címszó kidolgozását, nyers értelmezését vállalta. Az adagok címszószáma azért volt változó, mert ügyeltünk arra, hogy a kiadott penzumok kerek egységek legyenek és lehetőleg teljes szócsalódokat tartalmazzanak.

A címszavak értelmezéséhez, teljes felszerelésű szócikkékké való kidolgozásához sokféle forrást mozgósítottunk. Mindenekelőtt a cédulaanyagra alapoztuk a munkát, állandóan kiegészítve más szótárak, kézikönyvek, lexikonok, nyelvtudományi művek adta segítséggel, melyről már fentebb szó volt. A szaknyelv szavaihoz, ha más forrás nem segített, külső szakemberek véleményét kértük ki esetről-esetre. Természetes alapul szolgált a szójelentést, szóhasználatot, stíláriis értéket rögzítő munkánkban saját nyelvismeretünk és nyelvérzékünk, melyet körkérdezések formájában állandóan ellenőriztünk. Nem rösteltük a folytonos kérdezősködést, ha kétség merült fel egy-egy szó vagy értelemárnyalat körül. Sikerral merítettünk más nyelvek szótáríróinak tapasztalataiból és szótáríróik értelmezéseiből. Részben beható referátumok alapján, részben közvetlenül tanulmányoztuk a szomszédos népi demokráciák nagy arányokban kibontakozó szótáríró munkásságát. Alaposan tájékozódunk a cseh, román, lengyel és bolgár szótárak eredményei és módszerei felől, de számon tartottuk a francia, olasz, finn, német és angol-amerikai szótárirodalom elméleti és gyakorlati tapasztalatait, eredményeit is és igyekeztünk értékesíteni mindazt, ami ezekből számunkra felhasználható.

Számottevő az a segítség, amit nekünk a szovjet nyelvtudomány nyújtott. Eredményeit munkánk folyamán állandóan használjuk. Itt elsősorban Sztálinnak korszakalkotó nyelvtudományi műveit kell megemlíteni. A szókinésre, főleg az alapszókinésre s a nyelv jellemző vonásaira vonatkozó megállapításai a legfontosabb útmutatást jelentik a szótári közösség számára. Segítettek kialakítani a címszóanyag összeválogatására

vonatkozó elveinket és világossá tették számunkra, hogy a szótári munka folyamán tekintettel kell lennünk a múlt gazdag örökségére, nemzeti klasszikusaink szókincsére és szóhasználatára. Nagy segítséget jelentett számunkra a Sztálin nyelvtudományi műveinek útmutatása nyomán készült szovjet lexikológiai tanulmányok feldolgozása. Ezek sorában első helyen áll Ozsegovnak, a vezető szovjet lexikográfusnak útmutató értékű dolgozata a mai orosz nyelvi értelmező szótárak három típusáról. Utalhatunk Vinogradov, Csernih, Barhudarov, Budagov és Zvegincev tanulmányaira is, melyek számos részletkérdésben alapvető fontosságúak a mi számunkra is.

A gazdag szovjet szótáriródalom terméséből is sokszor, szinte naponta felhasználtuk ezt vagy azt a munkát. Usakov és Ozsegov kitűnő orosz szótárait mind az értelmezés elvi kérdéseinek kidolgozása, mind pedig egyes szócikkek megszerkesztése során eredményesen használtuk. A Ljohin—Petrov-féle Idegen szavak szótárát, a Nagy Szovjet Enciklopédia, valamint az orosz irodalmi nyelv új nagyszótárának eddig megjelent köteteit rendszeresen felhasználtuk. A régebbi orosz szótárak közül gyakran lapoztuk Dal kitűnő értelmező szótárát, melyről annakidején Lenin is elragadtatással emlékezett meg. A szókapcsolatok tudományos tanulmányozása során, valamint a jelzős szerkezetek vizsgálatában, általában a lexikológiai egységek elméleti irodalmának tanulmányozásában Vinogradov műveiből merítettünk. Stilisztikai kérdéseknél Gvozgyev idevágó munkája segített. A szótárunkban használt minősítő jelzők, valamint a felveendő irodalmi idézetek kiválasztása terén szintén a szovjet szótárak, elsősorban Usakov elvei és módszerei alapján jártunk el. Az ideológiai jellegű címszavak kidolgozásánál állandóan forgattuk Lenin és Sztálin műveit.

Az értelmező munkában való elindulásunkkor az ábécé első betűivel kezdődő szavak kidolgozását kísérletnek, módszereket és elveket tisztázó próbamunkának, munkaszervező és tervező alapanyagként szántuk. Amikor a sok próbálkozás és megbeszélés után elveink nagyjából kikristályosodtak, 1951 januárjában, hozzászólások, bírálat és szakvélemény szerzése céljából akkori elgondolásaink szerint véglegesnek szánt formában kidolgoztuk a C-vel kezdődő címszavakat. (Azért ezeket, mert a C-vel kezdődő címszavak száma aránylag igen kicsi, majdnem a legkisebb.) E kéziratot 1951 február 10-én a Nyelvtudományi Intézet hosszabb értekezleten megvitatta és részletekbe menő elvi és gyakorlati bírálatban részesítette. Az itt elhangzott észrevételeket a szerkesztőség fontolóra vette, és a kéziratot ezek alapján újból átnézte. Az átdolgozás során a C-betűs kéziratanyaghoz részletes bevezetést írtunk, melyben a szótár szerkesztésében követett főbb elveinket, a szótár felépítését s a használt rövidítések rendszerét ismertettük. Ezzel a bevezetéssel együtt a C-betűs anyag próbafüzet formájában 1951 május 12-én az Akadémiai Kiadó kiadásában, „kézirat gyanánt“ nyomtatásban is megjelent. A 22 lap terjedelmű, nagy nyolcadrért alakú próbafüzetben nonpareille szedéssel 13 lapon 368 kidolgozott címszót közöltünk. Az említett bevezetés, a rövidítések jegyzéke stb. a füzetben kilenc lapot ölelt fel.

A szótári közösség a nyomtatott próbafüzet 260 példányát elküldötte a magyar nyelvtudomány munkásainak, akadémikusoknak, íróknak, irodalomtörténészeknek, közép- és ált. iskolai tanároknak, felső pártszerveknek, az illetékes minisztériumoknak, könyvkiadóknak, gyári dolgozóknak, napilapoknak és különféle szakmák és tudományágak képviselőinek. Egy-egy példányt küldtünk a három legnagyobb budapesti közkönyvtár olvasótermébe is, s itt külön táblákon hívtuk fel a füzetre a könyvtár látogatóinak figyelmét, s kértük, közöljék velünk észrevételeiket. A próbafüzethez csatolt kísérőlevélben a szótári közösség hozzászólást, bírálatot kért a szótár tervezetével kapcsolatban. Tíz speciális kérdésre külön is felhívta a figyelmet, s ezekre vonatkozóan az olvasók állásfoglalását kérte.

1951. július 5-én a Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi, nyelvművelő és helyesírási állandó bizottsága Pais Dezső akadémikus elnökletével tartott együttes ülésükön a próbafüzet alapján foglalkozott a szótári közösség munkájával. Az ülésen Bárczi Géza akadémikus, felkért bíráló, terjedelmes jelentésben ismertette a próbafüzetet, s tette meg rávonatkozó észrevételeit. Nagy általánosságban egyetértett a próbafüzetben alkalmazott elvekkel és módszerekkel. Javasolta a címszósám felmérését.

1951 év nyarán és őszén ismételt sürgetésünkre írott formában mintegy hetven hozzászólás is érkezett a próbafüzetre az ország minden részéből. Egyetlen kivétellel minden hozzászóló általában egyetértett a szótár céljával, elveivel és a próbafüzetben követett gyakorlatával. A részleteket illetően a hozzászólók igen sok értékes (bár sok esetben egymásnak ellentmondó) helyesbítést, javaslatot, ötletet is közöltek velünk. A szótárirásnak nincs szinte egyetlen kérdése sem, amelyet a bírálók ne érintettek volna.

1951 végén a szótári közösség hozzáfogott, hogy az akadémiai bírálatban és a számos hozzászólásban kapott sok értékes tanácsot rendszerezze, a megjegyzéseket és javaslatokat kiértékelje, s a szótár végleges profilját kialakítsa. Ez meglehetősen hosszú folyamat volt és referátumok kidolgozásával, értekezleteken való megvitatásával, határozatok megszövegezésével és részletes szerkesztői utasításokká való felbontásával csaknem ötnegyed évig eltartott. Ez idő alatt az értelmezés és az anyaggyűjtés munkája, valamint új munkatársak kiképzése, ha lassúbb iramban is, de szakadatlanul folyt. A munkaszakaszok többszörös átfedése azonban (amit a rendelkezésre adott idő rövidsége kívánt meg) elkerülhetetlenül bizonyos átmeneti egyenetlenségeket okozott a munka különféle területein.

Az ily módon kialakított végleges szótárkészítő elvek kidolgozásában a szótárnak már név szerint felsorolt öt régi munkatársa és a munkálatok vezetője vett részt, számos esetben bevonva külső szakértőket, lexikográfiai munkákban tájékozott nyelvészeket. Külső segítséget a szótár szerkesztősége más, intézményes formában folyamatosan is felhasznált. Az értelmező munka minőségének megjavítása, állandó ellenőrzés és tanácsadás nyerése céljából az Akadémia utasítására a szótár szerkesztősége 1951 augusztusától kezdve a szótár nyers kéziratát tapasztaltabb nyelvészek rendszeres filológiai, nyelvi jellegű lektorálása alá bocsátotta. Kezdetben csupán Zolnai Béla, Rubinyi Mózes és Dénes Szilárd végezte e munkát, később azonban hosszabb-rövidebb időre Nagy József Béla, Implom József, Putnoky Imre és Bíró Izabella is bekapcsolódott a lektori munkába, amelyhez a szótár szerkesztősége dolgozók ki szempontokat. Működésük jelentős mértékben hozzájárult a nyers kézirat tökéletesítéséhez.

A próbafüzet szerkesztése és a mindennapos értelmező munka tapasztalatai közben az is kiderült, hogy a címszóanyag igen jelentékeny részében, elsősorban a szakmai nyelv szavaiban az értelmezők szakismeretei, egészen természetszerűleg, nem elégségesek a szó pontos jelentésének megállapításához. Sok esetben még azt sem könnyű eldönteni, hogy egy-egy közkeletűnek látszó műszó egyáltalában használatos-e az illető szaktudomány, illetve mesterség hivatalos vagy szokásos terminológiájában s nem laikus, szakszerűtlen megjelölés-e csupán. Hogy a szavak értelmezése során e tekintetben sokszor bizonytalanságban vagyunk, annak egyik oka az a sajnálatos körülmény is, hogy a magyar szakirodalom feltűnően szegény szakszótárakban és szaklexikonokban. E súlyos hiányok pótlására szükségessé vált, hogy a szerkesztőségnek a sajtó alá rendezés idejére rendelkezésére álljon a legfontosabb 100—120 szakma és tudományág szakavatott képviselőinek, főleg egyes intézményeknek olyan hálózata, amelynek tagjai a műszavak jelentésére és használatára vonatkozóan szakszerű felvilágosítást tudnak nyújtani, a nem-szakember értelmezők nyerskézirátát lektorálják, szükség esetén kiegészítik, módosítják s nemcsak azt tudják elbírálni, hogy a szakjuk körébe eső szavak kidolgozása szakszempontról helyes-e, hanem azt is, hogy az egyes felvett szavak valóban elterjedtek és használatosak-e s felvételük valóban megokolt-e. A szótár pénzügyi kereteinek körülhatárolt volta és megfelelő adminisztratív erők hiánya miatt e hálózat konkrét és nagyobb szabású megszervezésére csak 1952 végén kerülhetett sor a M. T. Akadémia illetékes osztályainak útmutatása és segítsége alapján. Amíg a szaklektorálók hálózatának kiépítése és megszervezése folyt, előkészítettük a szótár nyers kéziratát e szakellenőrzés céljára.

E munka végzésére a szótári osztály belső és külső munkatársakból háromtagú csoportot szervezett. Ez a csoport a már legépelet nyers szótári szöveget szakok (tudományágak) és képzésformák, valamint szócsaládok szerint felbontotta és csoportosította. Ily módon a szakszerű ellenőrzés céljára készen külön csoportokba kerültek pl. az eddig kidolgozott összes állattani, növénytani, ásványtani stb. vonatkozású címszavak, szócikkek, nemkülönben a szófaji alapon történő egységesítés céljára pl. az összes kicsinyítő képzős származékok, vagy a tartalmi összehangolás céljaira pl. az összes hőérzetet

kifejező főnevek, melléknevek, igék stb., stb. Az ily módon széttagolt anyag megfelelő szempontok szerint való átvizsgálására és feldolgozására, egybevetésére, egységesítésére, a megfelelő utalások elkészítésére stb. az 1953—1954. évben kerül sor.

A tartalmi és alaki egységesítés célját szolgálja a szótári munka számára készített egyik fontos segédletünk is. Minden jól megszerkesztett szótár zárt rendszert alkot, melyen belül azonos szemlélet, azonos elvek érvényesülnek. Ez csak úgy biztosítható, ha az egyes szócikkek kidolgozása folyamán következetesen ragaszkodunk a lehetőségig részletes utasításokhoz és bizonyos sablonokat tartunk szem előtt, vagy ha a szócikkeket ismételtelen átdolgoztatjuk bizonyos hierarchikus szerkesztőségi felépítménnyel. Mi e két módszert a nagyobb biztonság elérése céljából kombináltuk. Mikor értelmező technikánk már minden szempontból kiforrott és szempontjaink kikristályosodtak, mintegy másfél-száz fontos szót zsinórmértékül kidolgoztunk. E szemléleti, valamint szerkesztői (azaz tagoló és fogalmazó) normául szolgáló mintaszócikkeket úgy állítottuk össze, hogy minden szófaj, s a legfőbb képzéstípusok, valamint fogalmi kategóriák képviselve legyenek benne. Így pl. van mintánk testrészt, rokonságfogalom, intézmény névre, hangutatózó igére, jellembeli tulajdonságot, szint jelentő melléknévre, minden szófajra és azok alosztályaira és a leggyakoribb képzővel képzett származékokra, összesen mintegy 75 fogalmi jelentéstípusra és alaki szótípusra. A szerkesztési mintáknak ezt a gyűjteményét 1953 nyarán sokszorosítva közzétettük és állásfoglalás nyeresé céljából szétküldöttük nyelvészeknek, íróknak, pedagógusoknak stb. Egyes szócikkeket szerkesztési folyóiratokban is közölni fogunk az 1954. és 1955. évben az érdekeltek tájékoztatására.

Az 1952-ben már huszonöt értelmezőből, öt ellenőrző szerkesztőből, a kéziratot alaki szempontból ellenőrző és osztályozó háromtagú csoportból, cédulázókból, adatrendezőkből és gépírókból álló mintegy negyven főre növekedett munkaközösség technikai összefogására, a pénzügyi, anyagi szervezés intézésére a kb. 230 000 kartonlappból álló nyerskézirat mozgatására, a külső munkatársakkal (lektorok) való érintkezés lebonyolítására adminisztratív csoport felállítása is szükségessé vált. Ennek megszervezését és irányítását a szótári közösség javaslatára az Akadémiai Kiadó megbízásából Újváry Lajos vette át.

Munkánk haladásáról az érdeklődőket folyamatosan tájékoztattuk. A Nyelvtudományi Intézet közleményeiben két ízben tettünk közzé terjedelmesebb beszámolót (1951 január, 1952 július). A magyar nyelvtudomány II. kongresszusán, Szegeden 1952 novemberében előadásban ismertettük a szótár készítésének főbb problémáit. 1950 ösze óta havi terveket és ezek teljesítéséről szóló havi és negyedévi beszámolókat készítettünk a Nyelvtudományi Intézet s a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya számára.

A tervszerűen elvégzett munkálatok során 1953 elejére befejeztük a szótár 55 000 szócikkének nyers kidolgozását. Ekkor elkezdődött a kézirat *sajtó alá rendező* munkáinak komplex sorozata. Ennek során a kéziratba bedolgozzuk a filológiai és szaknyelvi lektorok megjegyzéseit. Az értelmező munka ideje alatt gyűjtött jelentékeny terjedelmű irodalmi idézetet hasznosítjuk a kézirat dokumentációjában. Átszerkesztjük régebbi, 1950-ben és 1951-ben készült szócikkeinket, melyek aránylag még kezdetlegesebb szemlélettel készültek, mielőtt a kapott bírálatok alapján módszerünk minden részletét tisztázni és megállapítani, mintáinkat megalkotni módunk lett volna. Kiküszöböljük azokat az elkerülhetetlen ingadozásokat, melyeket a munkatársaknak szemléleti és fogalmazás-technikai eltérései idéztek elő. Újra ellenőrizzük minden adatunk helyességét. Gondoskodunk a külső, technikai egység biztosításáról, így az utalások, helyesírás, rövidítések, jelzések stb. helyességéről. Amennyire lehetséges és kívánatos, egységesítjük az azonos vagy hasonló tartalmi, ill. formai jellegű címszavak értelmezését, minősítését és járulékos elemekkel (pl. értelmetlen származék szavakkal) való felszerelését. Nyelvhelyességi és illetékes pártforum által végzendő ideológiai szerkesztést hajtunk végre az egész hatalmas kéziraton. Általában elvégezzük mindazt a tömördek aprólékos anyagmozgatást és gondos szervezést kívánó költséges részletmunkát, mely akkor van jól elvégezve, ha ennek semmi nyomát nem látni. Erre a célra mintegy 3 és fél év áll rendelkezésre, s ez a feladat méreteihez képest soknak egyáltalán nem nevezhető. Ha mind e munkákat tervszerűen sikerül elvégeznünk, a két vaskos kötetnyi, a legszerényebb számítással is 3000 nyomtatott lapot meghaladó terjedelmű szótár kéziratát az 1957. évben nyomdába

adjuk. Tudjuk, hogy minden erőfeszítésünk ellenére ez az útfőró jellegű szótár nem lesz tökéletes. A használat éve folyamán egyes adatait bizonyára módosítani kell majd. A szótár forgatói, majdani olvasói nyilván sok esetben ki fogják egészíteni megállapításainkat, pontosabb, találhatóbb fogalmazást fognak találni egyik-másik értelmezésünk helyett. Kérni is fogjuk majd észrevételeik közlését. Örömmel fogadunk majd minden bírálatot, kiegészítést, ami hozzásegít ahhoz, hogy újabb és újabb javított kiadások során egyre jobb szótárt tudjunk a közönség kezébe adni.

4. A szerkesztés főbb kérdései

A szótár szerkesztése és sajtó alá rendezése folyamán igen sok *elméleti probléma* merült fel és kívánt megoldást. Túlnyomó részük olyan, mely minden hasonló fajta lexicográfiai vállalkozásnál felmerül, a szótárszerkesztés helye s körülményei, valamint a szótári cél szerint más-más változatban. E problémákkal behatóbban foglalkozni, sőt akár valamennyit csak felsorolásszerűen is előszámolni itt nincs hely.¹ Ezért csak futólag említünk meg e lapokon néhány olyan kérdést, mely nemcsak a „hivatásos” szótársínálót, hanem a szótárforgató nagyközönséget is érdekelheti.

Ezek sorában a legelső, a legszembetűnőbb a címszóanyag kiválasztásának kérdése. A korlátozott terjedelmű szótár nem adhatja minden magyar szó jelentésmagyarázatát, hatalmas szóanyagunkból csak egy részt dolgozhatunk fel. Célunk az egész magyar társadalom közös és egységes nyelvének bemutatása. Ez magában foglalja mindenképp a tágabb értelemben vett irodalmi nyelvünk szó- és kifejezőkészségét (tehát nem csupán a sajátos értelemben vett szépirodalmi és költői nyelvet), az iskolázott közönség társalgási nyelvét s a választékosabb sajtótermékek szó- és fordulatkincsét. E kereteken belül mindenképp azt a szóanyagot dolgozzuk ki, amelyet a sztálini cikkek szerint a széles értelemben vett alapszókincshez tartozónak érzünk. Ezt a súlypontképzést egyfelől a magyar szótárirodalom ismert hiányosságai, de kultúrforradalmunk jelenlegi állása is megkívánja. A nehézségek akkor jelentkeznek, mikor az élő köznyelvi szókincs magától a periférikus szóanyag irányába haladunk. Az alapszókincs határai lazák lévén, igen sok szóról nehéz eldönteni, hogy van-e helye, létjoga a szótárban. Különösen akkor, ha arra gondolunk, hogy kik és miért fognak majd a szótárhoz nyúlni, illetve, hogy kiknek a számára szerkesztjük ezt a szótárt. A szótárhasználóknak két, meglehetősen elütő szándékú és igényű típusa van. Az egyik, a gyakoribb típus, akkor fordul a szótárhoz, ha olvasmányaiiban olyan szóra bukkan, amelyet nem ismer. Valamilyen perifériális rétegbe tartozó, régi, elavult, ritka, tájnyelvi, szaknyelvi vagy idegen szó pontos jelentésére keres tájékoztatást. Ez a diáknak, a klasszikusok olvasójának, a magyarul tanuló idegenajkúnak a szempontja. A másik típus, a ritkább, azért fordul a szótárhoz, hogy egy általa ismert magyar szó egyik vagy másik jelentésére, használati körére, stílusi értékére, mondatbeli használatának formáira, ragozásmódjára, szerkesztésbeli, kapcsolási lehetőségeire találjon anyagban gazdag útbaigazítást. Tudni szeretné, mi a különbség két rokonértelmű szó, pl. az *eb* és a *kutya* között; mit használjon, ha el akar kerülni egy olyan szót, mint *érdemdús*, *miszerint*, *ügybuzgó*, milyen kapcsolatban használja pl. a *hajlandó* vagy *végzetes szót* stb., stb.

A címszavak kiválasztásának ezt a dilemmáját mi lényegében eldöntöttük a második szótárhasználó javára akkor, amikor a sztálini alapszókincset, szókészletünk magját, leggyakrabban használatos szavait állítottuk szótárunk tengelyébe. E döntés ellen a periférikus szóanyagot keresők már a próbafüzet közzétételekor ellenvéleményt jelentettek be. Szerintük a *fut* és a *kutya* jelentését úgyis „mindenki ismeri”, ezeket senki se keresi a szótárban. Javasolták, hogy hagyjuk ki ezeket, vagy csökkentjük tárgyalásukat egy-két sorra és helyettük annál bővebben nyúlunk a peremszókincs százezres rétegébe. A szótár szerkesztősége azonban nem tehetette magáévá ezt az álláspontot, mert ha ezt a negatív elvet következetesen megvalósítanók, akkor a szótár címszavainak és értelmezéseinek jelentékeny része feleslegessé válnék, sőt magának a szótárnak a lét-

¹ A fontosabb idevágó kérdésekkel behatóbban e sorok írójának a Nyelvtudomány Társaság kiadásában való megjelenésre előkészületben lévő tanulmánya foglalkozik.

jogosultsága is vitatható lenne, hiszen elég volna csupán a ritka, táji, idegen, kihalt és csak szakmai körben használatos szavak szótárát elkészíteni. A „közismert“ szavak kiirtásával a szótár lemondana arról, hogy szókészletünknek éppen a legfontosabb, leghasználatosabb részét, alapszókincsét bemutassa és megmagyarázza a ma s megőrizze a jövő számára. A mai magyar nemzedéket nyelvi tudatosságra, a gondolkodás fegyelmezett szabatoságára csak azáltal nevelheti, ha válogatás nélkül minden egyes közkeletű magyar szó jelentését feltünteti, a ritkábbakéval együtt. A szótár minden egyes szó értelmezésével, tehát a *kutya, fut, zöld, előre* stb. értelmezésével éppúgy, mint a *bakacsin*-ével és a *cikákol*-ével, nyelvi öntudatra és gondolkodásra nevel. De nemcsak a ma élő magyar anyanyelvű nemzedéket és az idegenajkú külföldi olvasókat neveli és tájékoztatja, hanem felvilágosítást nyújt eljövendő századok olvasói számára is, akik a mai irodalmat is olvasni fogják és akik a jelentéstani fejlődés kiszámíthatatlansága folytán számos esetben keresik majd olyan 20. századi szavak jelentését, amelyek ma „közismertek“, de akkorra esetleg már feledésbe merülnek, vagy meglehetősen módosulnak.

A szerkesztőség az alapszókincs rovására nem kívánja e szótárban a peremszókincshez tartozó szavak aránytalanul nagy mértékben való felvételét. Nem jelenti ez, hogy régi, tájnyelvi, szakmai stb. szó nem lesz a szótárban. Ezek számára azonban aránylag csak kevés helyünk van, gondosan meg kellett tehát válogatnunk, hogy az egyes szótípusokból mit is juttatunk be a szótárba. E problémák között döntésre várt a *tájnyelvi szavak* kérdése. Szándékunk az, hogy ezeket aránylag bőkezűen vegyük be a szótárba, hiszen ezek irodalmi nyelvünket állandóan gazdagítják. Erre annál is inkább szükség van, mert a falu és a város közti különbségek fokozatos eltűnésével, a népi származásúaknak az ország politikai, gazdasági irányításában való részvételével, a mezőgazdaság iparosításával nemcsak a város nyelve hat a faluéra, hanem fordítva is, egyre több tájszó kerül bele az irodalomba, a köznyelvbe, sőt a szaknyelvbe is.

Szótárunk természetesen nem lehet és nem is lesz tájszótár. Teljességre e téren sem törekedhettünk. A szótár anyagának a tájszóanyag csupán töredéke. A tájszavak kiválasztásában elveink nagy vonalakban a következők: felvesszük az olyan tájszavakat, amelyek a magyar nyelvterület nagyobb részén ismeretesek, főleg, ha egymástól messze eső tájakon egyaránt használatosak. A szótár címszavai közé akkor is beiktatunk tájszót, ha valamely közfogalomnak nincs országosan elterjedt egyenértékű kifejezése (*krumpli, kolompér, burgonya, pityóka*), ha a fogalom neve társadalmi elhatároltsága következtében nem szava a köznyelvnek (pl. a szeker egyes részei), ha a táji-népi szó hangulatosabb, kifejezőbb, tartalmasabb, mint köznyelvi megfelelője (*rékli, prücsök*), ha valamely, mindenki előtt ismeretes fogalomra csak népi nyelvi szó van (*cikákol*), ha köznyelvi szónak valamely nagy kiterjedésű nyelvjárásban más jelentése van (*pad, tőke*).

A régi szavak felvételének kérdése aránylag egyszerűbb. A szótár korlátozott terjedelme folytán még arra sem vállalkozhatik, hogy a 19. és 20. századi szépirodalmi alkotásainkban előforduló régi, elavult szavakat mind felvegye és értelmezze. Általában a régiségből a szótárba azok a szavak kerülnek be, amelyek a ma élő művelt, középiskolát végzett magyar ember aktív vagy passzív szókincsének valóságos elemei. Szótárunk nem lehet nyelvtörténeti szótár, s ezért a már 1800 előtt kihalt szavakat és szójelentéseket általában figyelmen kívül hagyja, pedagógiai céljainak megfelelően azonban helyet kíván szorítani az olyan régies szóknak, amelyek az anyagi kultúra régibb történetében sűrűn előfordulnak, kivált az olyanoknak, amelyek nagy íróinknak az iskolákban is olvastatott, legismertebb műveiben (pl. a Toldiban) előkerülnek. A határok megvonása természetesen igen nehéz és minden egyes problémátikus szó felvétele alapos mérlegelést kíván.

Bonyolultabb az *elavulás* felé tartó szavak kérdése. A magyar szókincs függőleges irányú mozgása a felszabadulás óta észrevehetően meggyorsult. Néhány fejlődési vonal már most élesen kirajzolódik, pedig az átalakulásnak még csak inkább az elején járunk. A gazdasági alap megváltozásával, a társadalmi élet fejlődésének hatalmas ütemével egyidőben s annak következtében szókincsünk is szemmel láthatóan változik és fog is még változni, a nyelvtani rendszer érintetlenül maradása mellett. A tőkés korszakra jellemző társadalmi zsargonok és szavaik erősen visszaszorulnak. Némely foglalkozási

kör szókincsének egyes elemei elterjedtségük csökkenésével lassacskán majd a perifériára kerülnek, elavulnak, kikopnak, és stiláris, hangulati értékük megváltozik. Jól látható e folyamat kezdete a kiskereskedelem, kisipar, a felszabadulás előtti államszervezés és közigazgatás, s a polgári életforma néhány jellegzetes megnyilvánulásának szavainál. Ilyen szavak, mint *üzlethez, zászlós, potyautas, főszozolgabíró, főszédzik, kiuzsoráz, a lány bajba jutott* (= gyerke lesz) idővel elavulttá fognak válni.

A kiháló régi helyére új terminológia, új szavak, új hangulati értékek kerülnek, részben új alkotások formájában, részben a szakmai nyelv szavainak köznyelvvé válásával, részben a tájnyelv egyes szavainak országos arányokban való elterjedése útján. Ezt a folyamatot láthatjuk egyebek között pl. a pártélet, a mozgalmi élet, a szocialista államszervezés, közigazgatás és kereskedelem nyelvében vagy a néphadsereg terminusaiban, továbbá a nehézipar, építőipar és a mezőgazdaság szókincsének egy részében a szocializmus építésében nyert súlyuk folytán.

Az értelmező szótár természetesen tőle telhetőleg igyekszik a szókincs fejlődésével lépést tartani, az eszközök és értékek változását felderíteni, lemérni és rögzíteni, legalább az 1955-ös évi helyzetnek megfelelően. Épp e helyzetből adódik azonban, hogy a fejlődés-átalakulás folyamatának közepén vagy legalább is jóval az új nyelvi eszközök megszületésének korszaka előtt megjeleni szándékozó szótár előreláthatólag nem tud majd szocialista korszakunk nyelvéről olyan kerek és kiérlelt képet adni, mint pl. Ozsegovnak tavaly már második, átdolgozott és bővített kiadásban megjelent orosz értelmező szótára.

Az elavulásnak első nyomait mutató szavakat nem szándékozzuk a szótár anyagából kirekeszteni, hiszen a szavak kikopása egyáltalán nem egyidejű a fogalmak elavulásával vagy az intézmények eltűnésével. A szavak tovább élnek, mint azok a fogalmak, gondolatformák vagy szervezetek, melyeknek e szavak a nevei. Az utóbbi néhány év forradalmi átalakulása százával söpört el intézményeket, cselekvés- és gondolatformákat. Az ezeket jelentő szavak azonban ma is élnek a magyar nyelvközösség tudatában. Élnek még természetesen a modern, új magyar irodalom jelentékeny részében is, nem ritkán gúnyos ízzel, mint ahogy nélkülözhetetlen elemei a háború előtti irodalom szókincsének is. A szótárnak velük kapcsolatban az lesz a kötelessége, hogy rámutasson a szavak mögött álló fogalmakra a szocializmus előtti korszakot jellemző voltára.

Kapcsolatos ezzel az idegen szavak felvételének kérdése is. Nem volt vitás, hogy az ú. n. meghonosodott szavak felvételénél a szó „idegen” eredete nem lehet döntő szempont. Vitatható azoknak az idegenből átvett szavaknak a kérdése, amelyek még csupán egy-egy társadalmi réteg vagy szakma nyelvében élnek, vagy ha általánosan ismertek is, de van helyettük megfelelő magyar szó. A szótári munkaközösség a bírálókat és hozzászólásokat többségének álláspontját tette magáévá, amikor kimondotta, hogy az idegen szavak felvételében általában mérsékletet kell tanúsítani. Az idegen divatszavakat, a polgárság nyelvének az osztálykülönülést hangsúlyozó és a polgárság sajátos életformájával együtt eltűnő idegen szavait a szótár korlátozott terjedelme alapján nem tartja felvételeire alkalmasnak. Szükséges azonban felvenni az olyan idegen szavakat, amelyek a szocialista társadalom építő-termelő tevékenységének alapvető fontoságú mozzanatait, intézményeit és eszközeit jelölik, ha e szavak országosan ismertek és széles körben használatosak. Általában felvesz a szótár minden olyan idegen szót, jelentésére való tekintet nélkül, mely igen széles körben ismeretes, még ha van is pótlására magyar szó (erre a szótár természetesen utal), felveszi továbbá az olyan idegen szavakat is, amelyeknek a magyarban új jelentése fejlődött. Mivel azonban az idegen szavak nyilvánartását és magyarázását a szerkesztőség elsősorban nem az értelmező szótár, hanem a szakszótárak feladatának érzi (amilyen pl. a Szikra Könyvkiadó kiadásában 1951-ben megjelent Idegen szavak szótára), ezért a szótárunkban szereplő idegen szavak száma a címszavak számának emelése ellenére sem növekedett.

A műszavak felvétele tekintetében is vannak problémák. A legtöbb hozzászólt általában ezek számának lényeges növelését kívánta, szükség esetén az alapszókincs szavainak rovására. Nekünk azonban nincs módunkban és nem is szándékunk a magyar műnyelv értelmező szótárát elkészíteni. Ez maga, Hevesi Gyulának 1951-ben megjelent Magyar—Orosz Műszaki és Tudományos Szótára tanúsága szerint, mintegy

160 000 címszó kidolgozását jelentené. (Nem mintha nem volna erre is szükség, megfelelő keretek között, de önálló szótárak formájában.) A mi szótárunk a szakszókincs szavainak oly mértékben ad helyet, amilyen mértékben ezek kinőttek a szűk szakbeli használat keretei közül. Minél ismertebbek, legalább passzív, a laikusok körében, minél gyakrabban fordulnak elő, a szocializmus építése kapcsán, az újságokban, az irodalomban, az iskolakönyvekben, a társalgás nyelvében, annál nagyobb a valószínűsége és a szükségessége a szótárba való felvételüknek. A kiválogatás folyamán a mesterszavakkal kapcsolatban nemcsak az a szempont irányadó, hogy milyen gyakoriak, hanem az is, hogy milyen fontosak. Mindamellet, adott esetben, igen sokszor szinte lehetetlen egy-egy nem alapszókincsbeli szó felvételének kérdését minden kívánságot kielégítően s egyben következetesen eldönteni, mert az egyéni megítélés szempontjai szükségképpen ingadozók. Fokozza e nehézséget az a körülmény is, hogy a mesterszavaknál az értelmezésnek a köznyelvi szavaktól eltérően bizonyos fokig enciklopédikusnak is kell lennie, azaz nem elégedhetünk meg filológiai anyag közlésével, mint a köznyelvi, közkeletű szavaknál, hanem fogalmi, tárgyi, lexikális ismereteket is kell adnunk.

Nyelvi kifejező eszközeink között fontos szerepe van nagyszámú összetett szavunknak. A körülhatárolt terjedelmű szótárba való felvételük mértékének az ad jelentőséget, hogy nyelvünk gyakran összetétellel fejez ki olyan fogalmakat, melyeket más nyelvek birtokos, határozós vagy más, több szóból álló és egybe nem írt szó szerkezettel írnak körül, s melyek ezáltal ott nem is válnak címszó-kérdéssé. Mi a címszóválogatás során különbséget tettünk olyan, lexikológiai egységnek tekinthető összetett szavak között, amelyek a mai nyelvállapot szerint egyetlen fogalomnak kifejezései, és olyanok között, amelyek csupán a nyelvtani vagy helyesírási összetétel, egybeírás fokán állanak, és minden nehézség nélkül felbonthatók összetevőikre. Az előbbieknél a szótár feltétlenül és aránylag nagy számban kíván helyet biztosítani, különösen, ha az efféle összetételek mást jelentenek, mint amit alkotó elemeik jelentése alapján várnánk, illetve jelentésük belőlük nem állapítható meg (*tányérnyaló, száztű, mártógyurma*) vagy ha több értelműek (*segédtszi, tanrend*), vagy ha csak szólásokban fordulnak elő (*cigánykerék, ebsont, földkerekség*), vagy ha a mindennapi életnek, a termelésnek igen gyakran előforduló, sok szókapcsolatban és szólásban szereplő szavai (*cukorhaj, életszínvonal, gyorsvágás, nehézipar, nyakkendő, osztályharc, pártépítés*). A nyelvünkben oly nagy szerepet játszó igekötős ígék tekintélyes részének jelentése szintén többletet mutat elemeinek jelentéséhez képest. Ezért az igekötős ígék a maguk abécérendi helyén (tehát nem az alapige szócikkében, ahol reájuk csak utalni fogunk) a szótár címszóanyagának jelentékeny százalékát teszik.

Szép számmal lesznek a szótárban származékszavak is. Azoknak a hozzászólóknak a véleményével szemben, akik a szótárból minden származékot száműzni akartak, a szerkesztőség arra az álláspontra helyezkedett, hogy a legelőbb képzők használata sem feltétlenül magától értetődő, s az alapszó egyik vagy másik jelentésárnyalatának előtérbe nyomulása folytán ezek használatában is lehetnek elkülönülések. Természetesen itt is esetről-esetre kell eldönteni; hogy az élőbeszédben valóban és gyakran előforduló képzzéssel van-e dolgunk, vagy pedig címszóként való felvételre számításba nem jövő, egyszerű, alkalmi, elméletben lehetséges képzzéssel. Ezért a származékok felvételénél is döntő körülmény lett előfordulásuk gyakorisága, valamint az egyes származékok sokérteiműsége, jelentésüknek az alapszóhoz viszonyított eltolódása, a képző szokásos funkcióján túlmenő értelmi többlete. Nem mellőzhetők az azonos töből más-más képzővel képzett, de egymással szembenálló alakok sem, valamint az olyan elemek sem, amelyek összetétel utótagjaiként hatnak (*-szerű, -való, -féle, -rétű* stb.), de már majdnem képzővé váltak.

Nincs itt helyünk foglalkozni magának a szócikknek a megszerkesztése kérdéseivel, a szójelentést megragadó, értelemkülönbségeket kielemező és lényeges mozzanataira redukálva megfogalmazó tulajdonképpeni értelmező munkának, a szótárkészítés központi problémájának részleteivel. Annál kevésbé, mert ezek lényegében műhelyproblémák, a közönséget nem annyira a velük való viaskodás, sokkal inkább a kész eredmény érdekli. Hogy azonban készülő szótárunk jellegzetességeiből párat már itt körülírjunk, befejezőben még rá szeretnék mutatni néhány nem jelentéktelen kérdésre és azoknak a szótárban alkalmazott megoldására. Ezek között szerepel a túlnyomóan nyelvtani szerepű formaszavak problémája is.

Ezeken olyan szavakat értünk, mint a kötőszók, névmások, indulatszók, névutók, egyes határozószók és viszonyozók stb., melyeknek nem lehet csupán tárgyi, tartalmi, lexikális értelmezését adni. A régebbi magyar szótárak és még a mai külföldi szótárak legtöbbje is ezekkel mostohán, kurtán-furcsán bánik, s rendszerint csak egyszavas szinonimikus értelmezéssel intézi el őket. Az újabb szovjet szótáriródlalom azonban (pl. Usakov) nagy terjedelemben, igen behatóan, mondattani funkcióik részletes taglalásával elemzi ezeket a formaszavakat. Nem csupán azért, mert e szavak, széles használati körük, sokféle viszonyulást kifejező képességük és rendkívül gyakori előfordulásuk folytán az alapszókinccs egyik legfontosabb rétegéhez tartoznak, s eleven és állandó kapcsolatuk van a nyelv mozgásának, életének szabályait megtestesítő nyelvtannal, hanem mivel másként, mint nyelvtani elemzéssel (gondoljunk pl. a 'hogy' vagy 'és' kötőszóra) szinte nem is foghatók meg. Az értelmező szótár hosszabb ideig tartó ingadozások után úgy döntött, hogy e formaszavak értelmezése során a nyelvtani szempontok nem hagyhatók ugyan figyelmen kívül, tárgyalásukban azonban a szótár népszerűsítő, a széles tömegek igényeit szem előtt tartó, a közérthetőségre törekvő és a könnyű kezelhetőséggel nevelni, hatni kívánó szempontjai alapján mérséketlet kell tanúsítani. E szavakat röviden, gyakorlatiasan, szemléletesen kell értelmezni, és lehetőleg népszerűen, hanem megfogalmazni a velük kapcsolatos elemi nyelvtani tudnivalókat.

Ugyanebból a megfontolásból kiindulva, a szótár népszerűsítő hivatásának szem előtt tartásával, de egyben a szükséges nyelvtani elmunkálatok hiánya miatt is lemondunk egy másik nyelvtani jellegű és potenciálisan nagy helyet elfoglaló elemről, az igekötőknek, képzőknek, ragoknak és jeleknek önálló szócikkekben szerepük szerint való tárgyalásáról.

Szótárunk az olvasót nem csupán a szavak jelentéséről szándékozik tájékoztatni, az olvasónak nemcsak passzív tudásanyagot szándékozik nyújtani, hanem segédeszközt kíván kezébe adni a helyes, szép magyar stílus elsajátításához is. A szótár e követelményeknek, egyebek között, a rokonértelmű szavak igen gondos értelmezésével, valamint a helyes szóhasználatra utaló példaanyag összeválogatásával igyekszik megfelelni. Terjedelmi okokból és a szükséges elmunkálatok hiánya miatt szótárunk nem nyújthatja szinonimáink egybevető, összehasonlító elemzését, s le kell mondania a szinonimasorok tagjainak jelentésében mutatkozó fontosabb egyező vonások és különbségek olyasféle fejtegetéséről, amilyenre a jelesebb szinonima-szótárak és nagyobb külföldi értelmező szótárak mutatnak példát. Ehelyett a szótárban az egyes szinonima-sorokba tartozó szavakat a maguk helyén egyenként úgy igyekeztünk értelmezni, hogy az értelmezés szövegéből, a hangulati érték és használati kör megjelöléséből és a közölt példákban kitűnjenek azok a különbségek, amelyek a címszó és a vele rokonértelmű szavak között jelentésük és használatuk tekintetében mutatkoznak. A gyakorlatban ez általában azt jelenti, hogy a szinonimasorok a köznyelvben leggyakoribb, egyben legáltalánosabb jelentésű tagjait viszonylag hővebben, részletezőbben értelmezzük, írjuk körül, a sor ritkább (régies, tájnyelvi, költői stb.) tagjait viszont a sor leggyakoribb szinonimatajjaival és megkülönböztető jelzővel vagy határozóval, (és a megfelelő rétegnyelvre, hangulati értékre utaló rövidítéssel) viszonylag röviden értelmezzük.

A jelentésváltozatok és árnyalatok helyes elkülönítése mellett a szótár egysége és használhatósága szempontjából megoldásra váró fontos kérdés volt a jelentések helyes sorrendjének megállapítása is. Mivel a szótár a mai nyelvhasználatot tünteti fel, s az elavult nyelvi jelenségek nagy részével nem foglalkozik, a jelentések sorrendjének megadásában nem követheti a történeti elvet. Ez alól természetesen vannak szükségszerű kivételek, az alapelv azonban az a széles tömegek nyelvi művelését szem előtt tartó, gyakorlati követelmény, hogy a többi jelentésváltozat magyarázatára alkalmas jelentést (az általános, összefoglaló értékűt vagy a konkrét jelentést) előbb adjuk, mint az ebből magyarázhatókat (különleges, szaknyelvi jelentésváltozatokat, átvitt vagy képes használatot). Ugyanennek az elvnek az alapján a stíláriis minősítésre nem szoruló jelentésváltozat általában megelőzi a stilisztikailag, hangulatiilag kötöttebbet.

Hosszú ideig eltartott, amíg a kiemelt szójelentés körülírásához a legmegfelelőbb értelmező nyelvet meg tudtuk találni. Magyarországon még messze vagyunk attól, hogy kialakult és a szótárhasználók által elfogadott, megszokott, természetesnek tetsző legyen

az elvont, de plasztikus és félreérthetetlen meghatározásnak az a kikristályosodott, egységes szótári nyelvezete, amelyen a több évszázados szótári múltra visszatekintő nyelvek lexikográfusai írnak (első nagyszótáraink keletkezésének sorrendjében: olasz, francia, spanyol, angol, orosz, német). Nálunk e nyelvet előbb meg kellett teremteni, azután hozzá kell majd hosszú évek során (és sok szótár megjelentetésével) szoktatni közönségünket, mint ahogy tulajdonképpen magának az értelmező szótár szükségességének és hasznosságának gondolatával is meg kell barátkoztatni szótárak nélkül felnőtt értelmiségünket.

Ezen a téren mindenekelőtt három szempont megvalósítására törekedtünk. Legyen az értelmezés szövege világos és egyszerű, lehetőleg csak olyan szavak szerepeljenek benne, melyek a szótárnak címszavai, hiszen önellentmondás volna a gyakoribb szót a kevésbé gyakorival „értelmezni”. Kerüljük a pusztán szinonimával való értelmezést, különösen azt az olcsó megoldást, hogy a szinonim címszók csupán egymásra utalnak (gyenge = erőtlen; erőtlen = gyenge), de ne mellőzzük a szinoníma megemlítését a tüzetesebb körülíró jelentésmagyarázat után. Legyen az értelmezés fogalmazása formájában is olyan, hogy a címszót tartalmazó mondatba lehetőleg behelyettesíthető legyen, tehát melléknevet melléknevi funkciójú szerkezettel, főnevet főnevi értékével stb. írjunk körül.

A szavak jelentésének megszővegezése során igen nehéz megtalálni a helyes arányt a tárgyi ismeretek, a lexikális részletek megadásakor. A hozzászólók egy része szinonimikus jellegű, rövid értelmezéseket kívánt. Mások viszont azt tartják helyesnek, ha az értelmező szótár a szóval jelölt fogalom tárgyi stb. elemeit lehetőleg enciklopédikus teljességgel, mind felsorolja. Kétségtelen, hogy igen sok szó jelentésének magyarázata csak akkor kielégítő, ha lexikonszerű. A szerkesztőség a külföldi hasonló terjedelmű (főleg az orosz, angol és francia nyelvű szótárak) példáját követve, de a tanulók és nem utolsósorban az idegenajkúak és fordítók követelményeivel is számot vetve, a lexikális elemeknek viszonylag széleskörű felhasználását vette tervbe. Ez azért kívánatos, hogy a szótár használójának a fogalmak egyezésére és különbségére, a szavak jelentésének tárgyi körére, a szavak használati lehetőségeire vonatkozóan minél több konkrét fogódzója legyen s minél szabatosabb, pontosabb megkülönböztetésre alkalmas tárgyi szempontokat kapjon. A lexikális elemek viszonylag bővebb bevonása természetesen még nem jelenti a szótárnak az enciklopédia irányába való túlzott eltolását. Bizonyos minimum megszabása azonban e tekintetben is szükséges. A lexikális anyagot az értelmezendő címszó természetének megfelelően kell kiválasztani. Ennek megkönnyítésére, valamint az értelmezések szabatosságának és egységességének biztosítására a szerkesztőség kidolgozta az egyes tartalmi kategóriákba tartozó szavak minimális lexikális normáját. A lexikális elem nagyobbarányú felhasználása főként a régebbi szótáraink által mostohán kezelt hangutánzó, hangéreztet kifejező címszavak kidolgozása során szükséges.

A próbafüzethez hozzászólók többségének óhaja alapján a szótárban jelentős számban közlünk példaanyagot. A példákkal az értelmezéseket, jelentésárnyalatokat élesebb megvilágításba helyezzük, a szó használatát szövegösszefüggésben szemléltetjük. A szótárban megadott példák három csoportba oszthatók. Úgyiszlván minden címszóhoz és a szavak legtöbb jelentéséhez adunk szabad szókapcsolatokat, amelyek a szó vonzatait mutatják be, vagy értelmét világítják meg. Felsoroljuk a legjellegzetesebb klisészerű (többnyire jelzős), félig-meddig állandósult szókapcsolatokat is. Ahol a szavak kapcsolhatósága igen korlátolt, ott a szótár a lehetséges kapcsolatokat igyekszik teljes számban feltüntetni. Nagyszámban közlünk szólásokat (szóláshasonlatokat, szólásmódokat, közmondásokat) is, amelyek a nyelvet beszélő nép gondolkodásmódjának, érzésvilágának kikristályosodott tükrözői, a nyelv fontos, állandó lexikológiai egységei. Harmadszor: a szó használatának bemutatására szép számban idézünk példamondatokat 19. és 20. századi nagy íróink és költőink műveiből (Csokonaitól Radnóti Miklósig), valamint népköltési gyűjteményeinkből. (Élő írók, költők nem idézünk, az ő szóhasználatukat az értelmezés kialakításához használjuk. Fordítást csak akkor idézünk, ha a fordító nagy nyelv művész, mint Arany János.) Ezek idézésével az a célunk, hogy a helyes és választékos irodalmi nyelvhasználatot szemléltessük s az olvasót elvezessük nagy íróinkhoz. A szerkesztőségnek az a — más nyelvek történetéből merített — meggyőződése,

hogy minden szótári idézet hozzájárul valamivel a nyelv stabilizálásához vagy gazdagításához.

Meg kell említenünk néhány negatív döntést is. A szerkesztőség már a munkának igen korai szakaszában elhatározta, hogy nem bokrosít, azaz elkerüli Ballaginak és sok más szótárnak az áttekinthetőség rovására történő azt az eljárását, hogy egy sok származékkal és összetétellel bíró alapszónak teljes családját (kéz : kézadás, kézállás, kéz-ápolás, kézbesít, . . . kézcsok, kézelő, kezes, . . . kezező, . . . stb. szavak megértelmezett sorozatát) az alapszó köré csoportosítva valamilyen rendszer szerint egyetlen bokorba, nyaládba, szócikkbe foglalja össze. Ezzel ugyan kétségkívül elég sok helyet nyerne, azonban a keresett szóadat megtalálását meglehetősen megnehezítené. A szótár bokroszerűen csak értelmetlen szóanyagot (származékokat és összetételeket) közölne.

Nem fog a szótár etimológiát sem közölni. Az eredeti elgondolásban és a próba-füzetben a szó eredetének feltüntetése csökevényesen még szerepelt. A hozzászólások rámutattak az idegen szavaknál kísérletkép beiktatott tájékoztatás félmegoldás jellegére és az ezzel kapcsolatos számos problémára. Az érveket mérlegelve a szerkesztőség úgy találta, hogy a szószármaztatás kielégítő megoldása a szótárt mind terjedelem, mind munkatöbblet szempontjából lényegesen megterhelné, amire az adott keretek között nincs mód. Közérthetően fogalmazott etimológiákat az érdeklődő közönség a Magyar Szófejtő Szótár tervbe vett bővített és javított második kiadásában fog találni.

A szótárnak nemcsak jelentésmagyarozó és szóminősítő, a szóhasználatot mintegy passzíve ábrázoló szerepe van. Bizonyos mértékig a helyes és szép nyelvhasználatot törvényesítő s egyben szabályozó hivatást is betölt. E normatív szerepének természetesen határ szabnak hagyományos keretei. Az értelmező szótárnak nem a nyelvvédelem az elsőrendű feladata. Óvatosságra szorít az is, hogy szocialista forradalmunk mai stádiumában, amikor az új társadalom alapjainak lerakása folyik, az új nyelvi elemek szerepe még korántsem tisztázódott. A szókincs bővülésével az irodalmi nyelv határai átmenetileg bizonyos vonatkozásban ingadozóvá, elmosódottá váltak. Irodalmi nyelvünk, bár egységes és kialakult, még sokszor vesz át szavakat, kifejezéseket a tájnyelvekből, szakszókincséből. Amíg a szocialista korszak magyar irodalmi nyelvének fejlődésfolyamata még nem tudatos, iránya nem tisztázódott, a fejlődés tendenciáiról vallott felfogás nem jegecesedett ki, a szótár szabályozó, irányt szabó szerepe csak bizonyos határok között érvényesülhet.

A nyelvhelyesség követelményeinek azzal tesz eleget, hogy esetenként felhívja a figyelmet arra, ha egy-egy szó a gondozottabb stílusban, vagy általában írásban kerülendő, ha valamelyik szó képzésmódja magyartalan, bizonyos értelemben való alkalmazása hibás, vagy a vele alkotott egyik-másik fordulat, szókapcsolat idegenszerű. Ilyen esetekben a szótár közli a helyes kifejezést is. Nyelvtisztító munkát végez akkor, amikor olyan elterjedt idegen szavakat, melyek helyett velük értelmileg teljesen egyező magyar szavunk van, a megfelelő magyar szóval értelmez (spájz = éléskamra). Az egyszerű magyar szóval ki nem fejezhető, többnyire nemzetközi elterjedésű idegen szavak (*rádió, szocializmus*) esetében ez természetesen hiábavaló erőfeszítés lenne.

Az értelmező szótár elkészítésével még korántsem érnek véget hazánkban a lexikográfiai munkálatok. Számos adósságra és hiányra már e lapokon rámutattunk. Ezek pótlására több évtized szükséges. Teendőben nincs hiánya a magyar szótárkészítőknek. Sürgősségi sorrend szempontjából a feladatok közül első helyen a szótári triász hiányzó két szélső tagjának megalkotása áll. Egyfelől el kell kezdeni a sok kötetes Magyar Akadémiai Nagyszótárnak legalább másfél évtizedig eltartó munkálatait, másfelől minél előbb el kell készíteni két-három év munkájával a népszerű kis képes értelmező szótárt. Az e lapokon ismertetett, befejezéséhez közeledő Értelmező Szótár alapvető előmunkálat lesz mindkettő, sőt minden későbbi magyar szótári és vele kapcsolatos munkálat számára is.

AZ AKADEMIAI NAGYSZÓTÁR ÜGYE

Írta: Gáldi László

Az újjászületett Magyar Tudományos Akadémia — ebben is követve a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának bölcs példaadását — fontos feladatának tekinti, hogy végre megoldja a magyar nyelvtudománynak egyik régóta vajúdo problémáját, az Akadémiai Nagyszótár ügyét. Ötven év hangyaszorgalmú gyűjtőmunkája rejlik az eddigi gyűjtések hatalmas anyagában, mely már 1939-ben mintegy 3½ millió adatból állt, s még így is csupán 150 év (1750—1900) nyelvi fejlődését ölelte fel. Mielőtt a munkálatok mai állását és további tervét ismertetnők, a helyzet teljes feltárása végett szükségesnek tartjuk rövid visszapillantást vetni a Nagyszótár kérdésének eddigi fejlődésére.

Amint ismeretes, az Akadémia 1898-ban szervezte meg állandó Szótári Bizottságát, amely az Akadémia akkori mindhárom osztályát képviselte. A Bizottság 20 tagból állt, 12 tagot az I., négy-négyet a II. és III. osztály választott. Már a Bizottság összetétele is mutatta, hogy az Akadémia szótári munkálataival a legkülönbözőbb tudományágakat kívánta átfogni, s ezért jelölt a Bizottságba nemcsak nyelvészeket és irodalomtudósokat, hanem történet- és természettudósokat is. Az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának akkori előadója, Simonyi Zsigmond, a Nyr 1898-i évfolyamában tette közzé a Szótári Bizottság tevékenységének első termékét: Fölvívás az új Nagy Szótár munkálataiban való részvételre. Felhívásában Simonyi a következőket írta: „E szótár lehető teljességre törekedvén, nemcsak az eddigi szótárak anyagát, hanem a jelesebb újabb írók nyelvkincsét is fel fogja ölelni s ezért a gyűjtés e nagyarányú munkálatába a művelt közönség s főképpen irodalomtanáraink közreműködésére is számítanunk kell”. Simonyi nyilatkozata nyomán valóban a gyűjtők hatalmas gárdája kezdett tömörülni, de ez a gárda — a munkatársak különböző felkészültsége folytán — a hozzáfűzött reményeket nem mindenben váltotta be. A gyűjtők igen egyenlőtlen tudományos színvonalat képviseltek, s ezért foglalkoztatásukra aránylag a leghelyesebb mód az lett volna, amit Simonyi Zsigmond 1898-ban, úgy látszik, hiába ajánlott: „A földolgozás az újabb íróknál oly módon eszközözendő, hogy a szótári szempontból fontosnak látszó szók, kifejezések, szólások egyszerűen aláhúzatnak, az adatok kijegyzését azután a szótár szerkesztősege végezteti“ (Nyr 27: 158). A munkatársak efféle kiválogatása sajnos elmaradt; egészen kezdő gyűjtők is nekifogtak önállóan a források kicédelülésének, s mivel megfelelő utasításra sem támaszkodhattak, munkájukból inkább kár, mint haszon származott.

Mindezek ellenére kétségtelen, hogy a Szótári Bizottság, melynek elnökül Szily Kálmánt, az Akadémia akkori főtitkárát választották, már a múlt század végén megindította az Akadémiai Nagyszótár gyűjtését és Zolnai Gyula, aki a Bizottság első előadója volt, 1899-ben a következő címmel tartotta meg akadémiai székfoglalóját: Az új Nagy-Szótár földadatáról (Akad. Ért. 10: 51). Ebben a nagy tudással és széles látókörrrel felépített előadásban Zolnai kifejtette, hogy véleménye szerint az új szótárnak semmiesetre sem szabad „nyelvi törvénykönyvnek“ lennie, hiszen „irodalmi és társalgási nyelvünk nincs a megállapodás azon fokán, amely ilyen nyelvi törvénykönyv szerkesztését időszerűvé és lehetővé tenné“ (Akad. Ért. 10: 52). Zolnai normatív szótár helyett „történelmi alapon készülő egyetemes szótárra“ gondolt, amelyet kissé merészen Lexicon Totius Hungaritatis-nak nevezett. Ebben az egyetemes szótárban a köznyelvi, népnyelvi és műnyelvi anyag teljességét kívánta elérni, és különösen azt a kívánalmat emelte ki, hogy a készítendő szótárban helyet kapjon „a népnyelv egész szókincse“ (ehhez vö. még Petz G. NyK 28: 203). Ezen kijelentés miatt ment át Zolnai tanulmánya nyelvészeti köztudatunkba úgy, mint egy egyetemes nagyszótár igényének megfogalmazása. Ámde ezen a felfogáson kezdettől fogva rések mutatkoztak, és nézeteinek belső ellentmondásait maga Zolnai sem titkolta. Mindenekelőtt megállapította, hogy a külföldi nagy szótárak „hasonló egyetemes célt nem tűznek maguk elé“ (i. h. 53); másrészt pedig a régi nyelv anyagát Zolnai sem tartotta teljes egészében feldolgozhatónak. Éppen ezért előadása további részében úgy nyilatkozott, hogy a szótár magvát mégis csak a mai szókincsnek

kell alkotnia: „Az új Nagy Szótár elsősorban a *mai szókincs* (az én kiemelésem!) magyarázója lévén, a régi szókat vagy az elavult jelentéseket és szólásokat csupán egy-két világos példával jelezheti s nem adhat nyelvünk régi koráról olyan adatgyűjteményt, aminő a Nyelvtörténeti Szótárban nemcsak lehetséges, hanem szükséges is volt“ (i. h. 57). A Nagyszótár időbeli határai tehát a gyűjtés szempontjából a 18. századtól a gyűjtés megindulásáig terjedtek, vagy amint Zolnai mondja: a szótárnak „mindnyájunk egybehangzó óhajtása szerint a nyelvújítástól napjainkig jutó nyelvtörténetet műlhatatlanul a legteljesebben fel kell ölelnie“ (uo.). Így alakult tehát ki a nagyszótári anyag mindmáig érvényes két korhatára: egyrészt a 18. század második fele, másrészt a 19. század vége, pontosabban 1900.

Nem lehet célunk ez alkalommal felhívni a figyelmet Zolnai valamennyi akkori szempontjára; csupán két mozzanatot szeretnék olvasóink emlékezetébe idézni. Az egyik Zolnainak az a kíváncsi, hogy a szótár pontosan különböztesse meg egyrészt az irodalmi nyelvet és a társalgás nyelvét, másrészt pedig az élő nyelv szókincsén belül nagy figyelemmel részlegesítse „a különféle társadalmi osztályok, életpályák, foglalkozások... szó- és szóláskincsét“ (i. h. 59). Eszerint Zolnai szeme előtt egy olyan egyetemes szótár lebegett, amely a „régennyelveket“ lehetőleg egészen felöleli. A különböző foglalkozási ágak szókincsével kapcsolatban mintaszerű forrásként Herman Ottó Magyar halászatát, valamint Ósfoglalkozások című művét ajánlotta, tehát a régennyelveket nemcsak köznyelvi vonatkozásban, hanem a népnyelvvel való érintkező viszonyukban is vizsgálni kívánta. Általában nagy figyelmet szentelt a mesterségek nyelvének és azt óhajtotta, hogy a szótár tartalmazzon „minden eredeti magyar mesterszót“ (i. h. 60), az idegen eredetűek közül pedig legalább a meghonosodottakat. Egyszermind azonban Teleki József régi szótárírási tervei nyomán utalt D’Alembert véleményére is, melyet a híres 18. századi Encyclopédie-ben találunk: „Csak azon mesterszókot véli egy tökéletes szótárba felvehetőeknek, a melyek közönségesebben ismeretesek“ (i. h. 64). A teljességre való törekvés és a köznyelvi norma tehát Zolnai felfogásában nem egyszer ellentétbe került egymással.

Nagyon problematikus az is, amit Zolnainál az idegen szók felvételéről olvasunk. Szerinte „a szótáríró a köznyelvtudat szerint járjon el s mellőzzön minden olyan idegen szót, a melyet a nyelv — bármily gyakori használatban legyen — magáénak nem ismer el“. Ezt a szerfelett ingatag elvet alkalmazva Zolnai még a Nyelvtörténeti Szótárba felvett idegen szavakat is szeretett volna megrostálni. Kihagyandónak vélt például ilyen szavakat: *aróma, dialektika, génius, poézis, perspektíva, praktikus*. Ezeket szerinte „ki kell hagyni az új szótárból“ (i. h. 70). Sajnos ez az elv a gyűjtők számára sokáig hivatalos előírás volt, s hogy éveken át következetesen alkalmazva mit jelentett a 18. század második felének és a 19. század első felének gyűjtésével kapcsolatban, azt ma már lemérni is nehéz. Az ebből származó hiányok pótlása ma a Nagyszótár munkatársainak egyik legnehezebb problémája.

Zolnai elgondolásának ellentmondásos volta teljes mértékben kitűnik második felolvasásából, amelyet 1909 október 4-én tartott (Akad. Ért. 20 : 581). Ebben a tanulmányában Zolnai maga is beszámol mind a gyűjtők, mind a művek kiválasztásának és megszerzésének nehézségeiről, s bár nem tér ki egyes technikai jellegű kérdésekre — például arra, hogy a céduláknak kezdettől fogva egyadatúaknak kellett volna lenniök, holott a valóságban egy-egy cédulán olykor négy-öt szót is aláhúztak a gyűjtők további lemásolás céljából! — beszámolójából kitűnik, hogy számos elvi szempont tisztázatlansága a gyűjtés munkáját többé-kevésbé bizonytalanná tette. Az első tíz év keserű tapasztalatokat hozott a teljességre való törekvés és a műszógyűjtés terén is: „37 szak közül — írja Zolnai — néhánynak műnyelvére sikerült vállalkozó szakerőt találnunk, a többi szak műnyelvének földolgozása egyáltalában nem volt megindítható“ (Akad. Ért. 20 : 591). 1906 őszéig csupán „a pénzverés, távirás, telefon és posta műnyelvének egybeállítására készült el“ (i. h. 592). Volt munkatárs, aki állatneveket ígért, de még gyűjtésének „mutatványát“, a „rigó-félék műneveit“ (!) sem tudta a Bizottságnak bemutatni. A Nagyszótár, noha pénzügyi alapjai némileg bővültek, mégsem tudott elegendő dolgozótársat foglalkoztatni, és így 1907-ig a tervében szereplő 10 000 forrásmunka közül kb. másfélezer került feldolgozásra. Itt jegyezzük meg, hogy 1907-ben látott nap-

világot az 1898-tól 1906 végéig feldolgozott munkák jegyzéke, amelyből kitűnt, hogy a történelmi perspektíva rendkívül leszűkült; az 1740 előtti könyvtermésből csak mintegy 20 munkát dolgoztak fel, s ebből a középkort csak néhány szójegyzékünk és a Gyulafehérvári Glosszák képviselték. Aránylag terjedelmes volt a 18. század második felére vonatkozó gyűjtés, de már ekkor kitűnt a Nagyszótár anyagának egyik súlyos egyenetlensége: a 18. század forrásai közt az akkori műnyelvnek jóformán minden ága szerepelt, viszont a 19. századi anyag, minél jobban közeledett 1900-hoz, annál jobban leszűkült elsősorban a szépirodalom nyelvére. Ezt az ellentmondást Tolnai Vilmos, aki 1907-től a Szótári Bizottság előadója volt, csakhamar észrevette, és 1912-ben a Zolnai Gyula hangoztatta „egyetemes jelleg” alapjáról letérve beismerte, hogy a 19. századi források teljes feldolgozása lehetetlen (Akad. Ért. 23: 623 kk.). A gyűjtés központjába Tolnai sajátos módon a „költészetet” állította, de ezen nyilvánvalóan a szépirodalom nyelvét értette; a források második fontos területeként hírlapok és folyóiratok feldolgozását jelölte meg. Ami a műszavakat illeti, olyan elvet mondott ki, amely bizonyos mértékben a Nagyszótár anyagának sajátos voltából eredt: „A tudományos és egyéb szakmunkákból csak azokat lehet kiszemelni, melyek a maguk terén időben elsők voltak, tehát szaknyelvünk első képviselői” (i. h. 632). Ez a tudományos felfogás igazolta volna a 18. század műnyelvének viszonylagos túlsúlyát, de természetesen nehezen lett volna alkalmazható a magyar tudományos műnyelv további történetére.

Sajnos, Tolnai beszámolója után, amely heves polemikát váltott ki (vö. Sebők L., A magyar szókincs hontalanjai. Nyr 42: 158 és Szily K. MNy 9: 235), nyomtatásban megjelent elvi jelentőségű nyilatkozatot nem igen találunk. Az Akadémiai Értesítő májusi számában évről-évre csupán szűkszavú beszámoló jelent meg az előző évi munkálatokról. Mindenesetre 1921-ig közel 3000 munka került feldolgozásra és az adatok száma jóval meghaladta már a 2 milliót (MNy 17: 39).

A huszas és harmincas évek munkálatainak haladásáról legjobban a Szótári Bizottság évi jelentései számolnak be. A huszas évek első felében fontos változás történt: az egyre jobban elértéktelenedő államsegély helyett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 12 középiskolai tanárt rendelt be a szótári munka végzésére. 1926-ban Tolnai Vilmost, a pécsi egyetemre történt kinevezése után, Sági István váltotta fel a Szótári Bizottság előadói tisztjében. Ezzel megkezdődött az a közel két évtized, melyre Sági István odaadó munkája nyomta reá bélyegét. A harmincas évek derekán a Nagyszótár történetében újabb fordulat következett: a szótári munkálatokba fiatalabb munkatársak kapcsolódtak be, majd ezeknek sürgetésére a munkálatok akkori akadémiai vezetője, Melich János hozzájárult ahhoz, hogy a Nagyszótár adatainak rendezése meginduljon. Ez volt az első lépés az immár igen tekintélyesre duzzadt anyag áttekinthetővé tétele érdekében.

Sajnos, az adatgyűjtéssel párhuzamosan nem alakultak ki határozott tervek a Nagyszótár formájáról és a munkálatok távolabbi lehetőségeiről. A Szótári Bizottság 1907-ben még azt remélte, hogy a gyűjtés munkája 12 év alatt befejeződik és a szerkesztés legkésőbb 1920-ban megindulhat. Tolnai Vilmos a gyűjtőmunka haladását 1912-ben a feldolgozandó művek szigorúbb megválogatásával igyekezett előmozdítani. De be kellett látnia, hogy a legszigorúbb válogatással sem lehet a kitűzött időre, 1920-ra a 19. század irodalmát úgy feldolgoztatni, hogy a munka eredménye rendszeres, megbízható képet nyújtson a 19. századi magyar nyelvről. A gyűjtés 1920-ban csak a 19. század közepén megjelent műveknél tartott, s a huszas években, amikor az államsegély és akadémiai hozzájárulás értéke fillérekre zsugorodott, csak Tolnai Vilmos kitartó lelkesedésének és egyszerűségének volt köszönhető, hogy a gyűjtőmunka teljesen meg nem akadt. Tolnai lelkesedését, minden nehézség ellenére, páratlan derűlátás táplálta. 1922-ben az egyik budapesti újságnak nyilatkozott a munka állásáról, s ama reményének adott kifejezést, hogy 18 év múlva kész lesz a Nagyszótár és 200 000 címszót fog tartalmazni (Új Nemzedék, 1922 február 19, 7).

A harmincas évek folyamán a gyűjtő munkálatok befejezését illetően a Szótár munkatársai és a magyar nyelvtudományi élet akkori irányítói is tulajdonképpen csak találgatásokat mertek megkockáztatni. 1930-ban a Szótár egyik állandó munkatársa nyilatkozott a Pesti Hírlap tudósítójának és kissé mélabúsan utalt arra, hogy a szótári

munkálatok még legalább 20 évig fognak tartani. Hozzátette azonban, hogy a Murray-féle nagy angol szótár, amelynek hatalmas anyagi eszközök álltak rendelkezésére, mindent összevéve 70 évig készült, s ennek az alapján írta cikke elé a Pesti Hírlap tudósítója a következő alcímet: „3 000 000 szó-cédula. — A Magyar Nyelv Nagyszótára nőttön-nő, de szerkesztőit még bölcsőben ringatják“. (Pesti Hírlap, 1930 jún. 29, 34). 1934-ben Réz Gyula, a jeles költő, aki hosszú évekig szintén a Nagyszótár munkatársa volt, egy másik tudósítónak így nyilatkozott: „Magára az adatgyűjtésre még 15 esztendőre van szükségünk és további évtizedek kellenek hozzá, amíg megjelenik az első kötet“ (Magyar-ság 1934 október 27, 4). »Hány kötet lesz a szótár?« kérdezte ezután a tudósító, mire a „félhivatalos“ felelet ez volt: „Lehet, hogy öt, de az is lehet, hogy ötven“.

Ezek a nyilatkozatok a hivatalos vezetőket természetesen nyugtalanították, s ezért 1938-ban Szinnyei József jónak láta, hogy az előbbi nyilatkozatokat részben megcáfolja, részben helyesbítse. „Mindenekelőtt megcáfolom azt az elterjedt hírt — olvassuk nyilatkozatában —, hogy csak 70 év múlva jelenik meg a Nagyszótár. Ez tévedés. Merem állítani, hogy néhány év múlva elkészül, s akkor 1750-től napjainkig (én ritkítottam, G. L.) kiadhatjuk a magyar szókincs szótárát. Hogy hány szót gyűjtünk össze s hány kötetben adjuk ki, arról csak hozzávetőlegesen beszélhetünk. Azt hiszem 20 kötetben elfér majd“ (Új Magyar-ság, 1938 július 24, 8). Összefoglalásképpen megállapítható tehát, hogy a Nagyszótár formába öntéséről a felszabadulás előtt semmiféle kialakult terv nem volt; Szinnyei nyilatkozatát „tervnek“ annál kevésbé tekinthetjük, mert 1938-ban a 20. századi anyagot jóformán csak Zolnai Gyula ki sem cédulázott újságkivágatai képviselték! Annyi e sorok írójának emlékezete szerint bizonyos, hogy az akkori, nem hivatalos megbeszélések során két elgondolás kristályosodott ki: az egyik szerint, melyet különösen a szótár fiatalabb munkatársai képviseltek, a mű korhatárául egyelőre a 19. század végét kellett volna választani; a 20. századi anyag újabb gyűjtés alapján külön műbe kívánkozott. A másik felfogás szerint, melyet szóbeli nyilatkozataiban különösen Melich János képviselt, a Nagyszótárnak — bár a 20. század nyelvének feldolgozására még kísérlet sem történt — napjainkig kellett volna követnie az irodalmi nyelv fejlődését, és amint láttuk, ez volt Szinnyei József nézete is.

A második világháborút és a felszabadulást követő első éveket a Nagyszótár hatalmas anyaga — több, mint 600, egyenként 5000 cédulát tartalmazó doboz — viszonylagos körülmények közt vészelte át. Az anyag új életre akkor kelt, és használhatóságának, sőt túlzás nélkül mondhatjuk, felbecsülhetetlen értékének akkor adta első tanújelét, amikor, számos költözés után, megindultak az Értelmező Szótár munkálatai és e célra a Nyelvtudományi Intézet, melyet csakhamar a Magyar Tudományos Akadémia vett védőszárnyai alá, a szótár porosodó s immáron szinte elfelejtett anyagából kiemeltette a 19. század nagy magyar költőire vonatkozó adatokat. Ez a részleges felhasználás azonban az egész anyag további rendezésének és kiegészítésének problémáját távolról sem oldotta meg, inkább csak felvetette, mégpedig heves sürgetés formájában, hiszen a Nagyszótár dobozai éveken át a többszöri költözés és beraktározás következtében súlyosan megrongálódtak, és — tegyük hozzá — végleges elhelyezésre mind a mai napig sem találtak. Lényeges változás csak akkor állt be, amikor előbb 1951 végén a Nyelvtudományi Intézet Szótári Osztályán Kelemen József vezetésével, majd 1952 őszén azokban a helyiségekben, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia bocsátott a Nagyszótár rendelkezésére központi épületében, újra megindult a Nagyszótár anyagának rendezése és a Nyelvtudományi Intézet Szótári Osztályának Nagyszótári Csoportjaként kialakult egy olyan maroknyi munkatársi gárda, amely immár nem más vállalkozások függvényeként foglalkozik a Nagyszótár anyagával, hanem azzal a céllal, hogy magát az összegyűjtött anyagot tegye hozzáférhetővé tudományos életünk és egész népünk számára. 1952 utolsó hónapjaiban Tompa József, majd e sorok írójának vezetésével a külső és belső munkatársak jelentékeny rendező munkát végeztek el, és éppen ezért szerfelett sajnálatos, hogy az 1953. év első felében — költségvetési okokból — a rendezéshez nélkülözhetetlen külső munkatársak foglalkoztatása nem volt lehetséges. Így is szerencsésen lezajlott az a munkafázis, amelyet Németh Gyula akadémikus találon „a dobozok leporolásának“ nevezett: számbavettük a nagyszótári gyűjtés állományát, hozzávetőleges képet nyertünk az aránylag nem is túlságosan jelentékeny háborús

károkról és — ami talán a legfontosabb — a Nagyszótári Csoport előterjesztései alapján megindultak a tárgyalások az Akadémiai Nagyszótár végleges jellegének kialakítása céljából.

1952 novemberében a szegedi Országos Nyelvészkongresszus számára is nyilvánvaló lett, hogy a Nagyszótár ügye válaszütra jutott, és hogy a munkálatok folytatásához elengedhetetlenül szükséges bizonyos elvi kérdések sürgős tisztázása és eldöntése. Ugyancsak Szegeden tűnt ki először világosan, hogy a Nagyszótár problémáinak két ága van: az első a Nagyszótár anyagára, a második a Nagyszótár időbeli határaitra vonatkozik.

Ami a Nagyszótár anyagát illeti, Tolnai Vilmos már 1912-ben jelezte, hogy a gyűjtések zöme szépirodalmi művekből származik; szaknyelvi gyűjtés a 18. század második feléből és 19. század elejéről még van valamelyes, de később már csak elenyészően kevés. Még az irodalmi anyag korábbi kiválasztásának elvei sem világosak; nem bizonyos például, vajjon az irodalommal szorosan összefüggő színházi kritika nyelve méltó módon van-e képviselve az eddigi gyűjtésben. Egészen homályos kritériumok alapján történt az irodalmi étellel annyi ponton érintkező filozófiai szaknyelv feldolgozása is: a fejlődés első évtizedeivel hajdan szakember foglalkozott, de később ezen a téren nem történtek további lépések. Ezt az irodalmi, sőt túlnyomóan szépirodalmi gyűjtést a magyar írott köznyelv szótárává csakis úgy lehetne fejleszteni, ha pl. decimális rendszer szerint áttekintünk a 19. század könyv- és folyóirattermését és legalább minden évtizedből kiválasztanók azokat a reprezentatív munkákat, amelyeket pótlólag fel kell dolgoztatnunk. A hiányok ugyanis egyelőre még igen jelentékenyek: amikor pár éve néhány munkatársammal együtt az 1848 körüli magyar nyelv kérdéseivel foglalkoztunk (vö. Gáldi L. Nyr 72: 152), seregestől kerültek szemünk elé olyan szavak, amelyek — éppen az eddig feldolgozott források szűk skálája miatt — aligha vannak meg a Nagyszótár anyagában (gondolok pl. Tompa Józsefné társalgási nyelvi, Terestyényi Ferenc katonai nyelvi gyűjtésére vagy Fábrián Pál mesterségszavaira). S ha átlapozzuk a nyelvi szempontból is annyi kiadatlan dokumentumot tartalmazó Kossuth Emlékkönyvet (1951), ebben is lépten-nyomon bukkanunk a Nagyszótár szempontjából nélkülözhetetlen adatokra. S nem meglepő-e, hogy a felszabadulás előtt mintegy csonkán maradt gyűjtésből jóformán teljesen hiányzik Kossuth Lajos életműve? Tekintettel arra, hogy napjainkban rohamos léptekkel halad előre Kossuth munkáinak, ha nem is filológiai célra készült, de minden eddiginél teljesebb és szöveghűség szempontjából is megbízható kiadása, a Nagyszótár számára ezt szintén feltétlenül hasznosítani kell. A politikai vonatkozású gyűjtések többnyire nem kielégítőek: egyetlen újság vagy folyóirat sincs több évtizeden át folyamatosan feldolgozva. Azt mondanunk sem kell, hogy a Nagyszótár munkálatainak első irányítói nem igen gondoltak arra, hogy a szótárban méltó módon emlékezzenek meg a magyar munkásmozgalom kezdeteire vonatkozó kiadványokról és általában a 19. századi politikai élet haladó hagyományairól (az eddig feldolgozott írók jegyzékében Vasvári Pál vagy Táncsics Mihály neve egyáltalában nem szerepel). Sok tehát a tenni-valónk abban az esetben is, ha az Akadémiai Nagyszótár korhatárát egyelőre az 1900. évnél lezárjuk, illetve a Nagyszótár első tagozatát az 1772-től 1900-ig terjedő korszaknak szenteljük. Mivel azonban célunk az, hogy minden más forrásnál máris sokkal gazdagabb eddigi gyűjtésünk minél hamarabb váljék a magyarság közkincsévé, pótgűjtéseinket természetesen nem szabad túlméreteznünk. Kellő anyagi támogatás mellett be kell érniünk azzal, ha a 19. századi anyagot néhány év alatt körülbelül fél millió adattal kiegészíthetjük.

Ma már az is világos — és e tekintetben értékes útmutatást nyújt az orosz irodalmi nyelvnek a Szovjetunió Tudományos Akadémiája kiadásában megjelenő szótára is —, hogy szaknyelvi téren a Nagyszótár nem törekedhet semmiféle teljességre; amint Beke Ödön akadémikus legutóbb egy értekezleten helyesen fejtette ki, legfeljebb olyan szakmunkák dolgozhatók fel, amelyeket szerzőik a művelt nagyközönségnek szántak és amelyek éppen ezért szorosabban kapcsolódnak a köznyelvi szókincshez. El kell ismeriünk Tolnai Vilmosmal, hogy az anyag magvát az irodalmi nyelv alkotja, és ezen belül természetesen nagy figyelmet kell szentelnünk szépirodalmi nyelvünknek. Le kell vizsgálni mondanunk, legalább is részben, Zolnai Gyulának a tájszógyűjtés teljességére vonatkozó követelményéről: mivel új tájszótár van készülöben, tájszavakat csak annyiban vehet

fel a Nagyszótár, amennyiben azok az irodalmi nyelvben előfordulnak. Sokkal fontosabb ennél a szókincs életének, a szavak születésének és kihalásának megközelítő bemutatása. Mindenki tudja, hogy a Nyelvújítási Szótár kétségtelen értéke ellenére nem szolgáltat biztos adatokat sem egy-egy nyelvújítási szó első előfordulásáról, sem pedig a szó születésének pontos körülményeiről. A Nagyszótárnak különösen azokra a nyelvújítási szavakra kell gondos figyelemmel lennie, amelyek több-kevesebb ideig valóban éltek irodalmi nyelvünkben. Az olyan szóalkotásokat, amelyekre csak egy-két adatunk lesz, esetenkénti mérlegelés alapján lehet csak felvennünk. E téren nagy mértékben esik majd latba a szó alkotójának és használójának történelmi vagy szűkebb értelemben irodalomtörténeti jelentősége.

A második problémát, a Nagyszótár időbeli határainak kérdését már felvettem a szegedi Nyelvészkongresszuson és ezzel a nehéz kérdéssel a Magyar Tudományos Akadémia illetékes szervei, elsősorban pedig a Nyelvtudományi Bizottság, azóta is több ízben foglalkoztak. Amint már fentebb jeleztük, a Nagyszótár gyűjtése a 18. század második felétől 1900-ig terjed, azonban nem szabad felednünk, hogy az 1900-as dátumot már annak idején sem szánták merev korhatárnak; mivel a gyűjtés lényegében véve a 20. század elején indult meg, az 1900. év inkább történelmi adottság volt, semmint elvszerű elhatárolás. Tekintetbe véve azt a körülményt, hogy az Akadémiai Nagyszótárral a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonképpen egyik alapvető akadémiai feladatát fogja teljesíteni, a Szótár anyagából a 20. század nyelve semmiesetre sem hiányozhat. A régi anyag rendezésével párhuzamosan meg kell tehát indítani — a külső munkatársak népes hadával és kellő számú állandó tudományos irányítóval (Simonyi Zsigmond 1898-i elgondolása szerint!) — a 20. század nyelvének feldolgozását is, körülbelül 1960-ig. Minden várható nehézséget és különösen a további gyűjtések hatalmas arányait figyelembe véve, azt reméljük, hogy 1970 körül kiadásra kerülhet 10—12 vaskos kötetben az újabb magyar nyelvnek egy olyan nagy összefoglalása, amely magyar vonatkozásban bizonyos mértékben párdarabja lesz a Szovjetunió Tudományos Akadémiája jelenlegi legnagyobb lexikográfiai vállalkozásának, az Orosz Irodalmi Nyelv Szótárának, amelynek anyaga Puskitól napjainkig terjed és amelynek 15 kötetéből kettő már napvilágot látott.

Tekintetbe véve népünk egyre növekvő kulturális igényeit, mindenesetre két fontos követelményt kell szem előtt tartanunk.

Az első az, hogy mindenkor a nyelvi fejlődés leglényegesebb sajátosságait kell megragadnunk és — kivételt csupán a legnagyobb nyelv művészekkel téve — semmiesetre sem szabad szótárunkat „hapax legomenonok”, egyszer-kétszer előforduló, halvaszületett nyelvújítási szavak vagy egyéni szóalkotások lepkegyűjteményévé alacsonyítanunk. Adataink minden bizonnyal elegendő bőségesek lesznek ahhoz, hogy a szerkesztés időszakában, tehát körülbelül 4—5 év múlva, az élő nyelvi anyagot, vagyis azt, amely a fejlődésnek egy adott szakaszában eleven erőként hatott, világosan meg tudjuk különböztetni a holt anyagtól. Persze nem szabad csupán mai nyelvérzékünkkel ítelnünk, hanem minden esetben gondosan kell mérlegelnünk, milyen volt egy-egy szó vagy kifejezés hajdani elterjedési köre, sajátos stílushangulata, érzelmi velejárója stb. A szótárszerkesztés nagy mértékben a szerkesztő történelmi érzékén múlik.

Második követelményünk: az anyag világos, logikus és szemléltető elrendezése s e csoportosítás keretében idézetanyagunk helyes megválogatása. Nemrég a Román Népköztársaság Akadémiai Szótárának szerkesztői így fogalmazták meg az idézetekről vallott nézetüket: „Legyenek idézeteink olyanok, hogy az olvasó kedvet kapjon az egész idézett mű elolvasására”. Mindenesetre az idézett szövegnek valóban sugároznia kell a kor hangulatát: e tekintetben szintén rendkívül sokat tanulhatunk az Orosz Irodalmi Nyelv Szótárától, amelynek egy-egy Gogol- vagy Turgenyev-idézete nemcsak e szerzők szellemét kelti életre, hanem a kor történelmi levegőjét is.

Befejezésül szeretném hangsúlyozni, hogy nyelvünk új Nagyszótárának anyaga — képletes kifejezést használva — máris él, lélezkzik és napról-napra jobban bekapcsolódik tudományos életünk vérkeringésébe. Anyagunk jelenleg már a szavak harmadik betűjéig rendezve van. Ennek következtében — nem tekintve egyes szótípusokat, például a három hangból álló, igekezővel kezdődő szavakat (vö. *fel-, meg-*) — álta-

lában már össze tudjuk keresni egy-egy szóra vonatkozó adatainkat. S a Nagyszótár munkatársaihoz, akik az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének egyik csoportjaként működnek, hétről-hétre érkeznek megkeresések: nyelvészek, de történészek, sőt nemzeti táncművészeink szakértői is sűrűn fordulnak a Nagyszótárhoz azzal a kéréssel, hogy biztosítsuk rendelkezésükre a gyűjtéseinkben levő adatokat (legutóbb pl. *bricska*, *csárdás* és *közgazdaság* szavunkra kutattak nálunk új dokumentációt). Örömmel állapíthatjuk meg, hogy már most, a gyűjtés jelenlegi állapotában szinte mindegyik keresett szóval kapcsolatban többet tudunk mondani, mint az eddigi nyelvészeti irodalom. Adataink legtöbb esetben jóval korábbiak, mint a NyÚSz-ban vagy a SzfSz-ban található első előfordulások, s amint egy-egy kutató kezébe kapja az illető szóra vonatkozó idézeteket, valósággal meglevenedik előtte szavaink élete, másfél évszázad nyelvi fejlődésének tükrében. Ilyen módon igyekszik a Nagyszótári Csoport állandó kapcsolatban maradni az élettel, tudományos köreinknek s a közönség szélesebb rétegeinek érdeklődésével; ilyen módon szeretnők a nyelvészeti kutatásokat támogatni addig is, ameddig korszerű feldolgozásban végre napvilágot lát az új Akadémiai Nagyszótár.

Irodalom

AZ ÚJ MAGYAR ILIAS¹

Az első számbavehető magyar Ilias-fordítás éppen száz évvel ezelőtt (1853) jelent meg. A fordító, Szabó István, hét évvel előbb adta ki *Odysseia*-fordítását, amelyet az Akadémia nagyjuttalommal koszorúzott. Érdekes, hogy majdnem pontosan száz évvel Szabó István *Odysseiája* után jelent meg Devecseri Gábor *Odysseia*-fordítása (1947) és az is érdekes, hogy most megjelent Ilias-fordítását államunk a legnagyobb kitüntetéssel, a Kossuth-díjjal jutalmazta. Két teljes Homeros és két nagyjuttalom áll az említett száz év két határmegyéjén, s ez a találkozás több, mint véletlen.

Szabó István Ilias-fordítása a szabadságharc bukása után, a magyarországi kapitalizmus kialakulásának küszöbén, Devecserié az új szabadságharc győzelme után, az épülő szocializmus korszakának első évtizedében jelent meg. Vályi Nagy Ferenc iskolás ízü, de helyenként költői magyar Homerosa után (1821) az erősödő polgári társadalom a romantikában gyökeredző ízlésével, új Homeros-fordítást követelt, és Szabó István ezért kapcsolódott tudatosan Vörösmarty eposzi nyelvéhez és stílusához. Eljárása megfelelt a kor ízlésének, de ellenkezett a homerosi költészet szellemével. Homeros a kialakuló műköltés határán áll ugyan, de minden gyökérszála lenyúlik a népköltés talajába, tehát tolmácsolására a Vörösmarty-féle eposzi stílus semmiképpen sem alkalmas. Száz év kellett hozzá, hogy eljőjjön az a fordító, aki felismeri ezt, aki a Petőfi—Arany eposzi stílushagyományba kapcsolódik s úgy teremti meg az új magyar homerosi nyelvet és stílust. Ezt pedig korszakunk társadalmi fejlődése is megkövetelte: kultúrforradalmunk elodázhatatlan feladata volt, hogy végre olvasható és élvezhető Homeros adjon az új olvasóközönség, a nép kezébe.²

Egészen Devecseri Iliasáig csak Baksay Sándor vetett számot a homerosi eposz népi hagyományú stílusával (1901), de rimes alexandrínusaival, tájszavaival és zsíros magyarkodásával — sajnos — valósággal sújtásos, vitézkötéses magyar eposzt gyúrt belőle. Csengeri János ugyancsak beleesett a rimes alexandrínus bűvöletébe (1937). Vértessy Jenő rímtelen alexandrínussal próbálkozott (1913), s egyikük sem tudta, hogy főbenjáró elvi hibát követ el, mikor az antik eposz egyik leglényegesebb művészi elemét, a hexameteres formát elveti. Nem tudta ezt Radó Antal sem, aki nem átalotta Nibelungversekben fordítani az Ilias néhány részletét (1886), de nem tudta a különben érdemes

¹ Homeros; Ilias. Devecseri Gábor fordítása. Bp. Szépirodalmi Kiadó, 1952.

² Rövidítések: B = Baksay; Cs = Csengeri; D = Devecseri; K = Kemenes-Kempf; Th = Thewrewk.

Szász Károly sem, aki jóval Baksy előtt (1882) rímes alexandrinusokban fordította az Ilias néhány részletét. Hexameteres, tehát hiteles Homeros-fordítást Devecseri előtt csak hárman adtak: Szabó István (1853), Kemenes Kempf József (1891) és Ponori Thewrewk Emil (1906), aki azonban csak az Ilias első hat énekét fordította le.

Az alaki hűség megkövetelése nem holmi vaskalapos filológiai kicsinyeskedés, hanem mellőzhetetlen művészi elv és követelmény. Elegendő arra utalni, hogy az alexandrinus szótagszáma 12, a Nibelung-versé 14, a hexameteré pedig 13—17, bár a 13—14 szótagos hexameter ritkaság. Kétségtelen, hogy 15—16—17 szótaggal kényelmesen kifejezheti a fordító az összetett homerosi jelzőket, amelyeket a 12 szótagos alexandrinusba majdnem sohasem sikerül belegyömöszölni. Az eredeti hexameter megtartása tehát fontos stílus-követelmény is. Mily gyökeres tévedés ezzel szemben Radó Antal mentegődzése (Görög költők, 1886, VII. lap): „a művelt olvasók zöme klasszikus formát alig bír élvezni“, vagy Szász Károly felszínes nyilatkozata (A világirodalom nagy époszai I 384): „magyaros alexandrinekben próbáltam Homért a magyar olvasó szájaízének élvezhetőbbé (?) tenni“. A kérdőjel magától Szász Károlytól származik.

Vajda János, a költő, jól érezte az alaki hűség jelentőségét, mikor odakiáltotta ezeknek a magyarkodóknak: „...találkoznak még magasabb lángelmék, akik az isteni Homér föltülmúlhatatlan hőskölteményét, az Iliaszt, hatlábas rúnekebe fejtvé lefordítják magyarra!“ (Magyarság és nemzeti önérték, 1897, 133.).

Devecserit azonban nemcsak az új magyar homerosi nyelv megalkotása választja el az eddigi fordítóktól, hanem az igazi magyar homerosi hexameter megzendítése is. Mert Vályi Nagy, Szabó, Kemenes-Kempf és Thewrewk hexameterben fordított ugyan, de ez a hexameter Vergilius és Vörösmarty verselő hagyományán épül, viszont a homerosi hexameter oldottabb, lengőbb, könnyedébb, s ezzel színesebb és ízesebb, mint a vergiliusi: sokkal több benne a daktilus, kevesebb a spondeus, sőt igen sok az ú. n. daktilikus, vagyis tiszta daktilusos (17 szótagos) sor. Devecseri bámulatatos könnyedén versel, szinte szípor-káznak tolla alól a tiszta daktilusos sorok; tüneményes bőséggel, játékos gyönyörűséggel ontja a daktilusokat. Ennek egyik következménye, hogy versei homerosian lengék, frissek, lüktetők és pazarul zengők, másik pedig az, hogy nagyobb szótagszámukkal, módot adnak az oldottabb, szélesebb, analitikusabb stíluslemek (hosszú szavak, összetett szók, állandó jelzők és kifejezések stb.) alkalmazására, vagyis az igazi magyar homerosi stílus megteremtésére.

Részben a hexameter mellőzése, részben a sokdaktilusos hexameter elhanyagolása az oka a régi fordítások sok nyelvi furcsaságának. Néhány példa meggyőzhet róla, hogy ezeknek a fordításoknak a nyelve valami soha nem beszélt, mesterkélt, lombikban kotyvasztott irodalmi nyelv, amely teljesen hamis fogalmat ad a homerosi stílusról. Íme néhány (de könnyen százakra szaporítható) szemelvény ezekből a fordításokból:

uszka, evicke, nyiltár, kocsijáho, szaguldva, fürti, ére, törekvék (Szabó), helyhel'tt, vcln, szüd, ezenkül, esedkeve, vigasztván, rabi sors, viszon, leve, pitarajtóba, meghallgatd, beszélett bájjvirág (Szász), vón, nekül, jénylve, ingni, remélhet'd, t'om, oszt', arr' a székre, kérlek hölgyem, süvei asszonyi, édsapjának, édsanyjának, túltón, kise, kimagaslál, csudabájú, bájmóselyü, gyorsrohantú (Radó), szüm, aszondja, teljesedendó, ihok, mentre, korbély, bájtel, homlokbukva, elvonszák, mindaha, vápia, alunnan, szátyva, megmásolhatlan, perpatvargás, küin, ben, támadvást, jőfedelékcs, dejsze (Thewrewk), sergére, rérem, megrutol, bongor, állkapcája, feddöz, kelyhhel iramtak, nyilász, Sárga-Hóka-Szőcske-Csillag-Kese: lönevek, félen nézve, terüvel (Baksy), foglanak, leseleg, melleje, noszolsz, noszold, hisze, löggottál, annyán, megalitá, egyki, trojánok, lálhadd, lesanyarta, megölött (Kemenes-Kempf), széllát, tudokáljunk, levente, rají, éldelve, ületsz, serget, hühös, hányták volt azt fel rég, palka, isteneltek, fenýüretesz (Csengeri).

Devecseri verselő készségének és stílusalkító erejének s tudatosságának legnagyobb dicsérete, hogy sehol sem volt kénytelen ilyen nyelvtorzításra, a nyelvnek ilyen kerékbe-törésére fanyalodni. Ellenkezőleg: könnyed és természetes magyar nyelven, zökkenők és torzítások nélkül sikerült Homeroszt mai nyelven tolmácsolnia, olyan magyar-homerosi nyelven, amelynek megteremtéséért több mint százötven éve küzdöttek már íróink, költőink, műfordítóink s nem egyszer éppen a legjobbak.

Molnár János (1789) és Révai Miklós (1801) kísérletei után Kazinczy (kétségtelenül Lessing és Herder nyilatkozatai nyomán) kijelentette, hogy Homeros „fordíthatatlan“.

Kölcsey évekig birkózott az Iliással s valljuk meg: sikertelenül. „Iszonyú küzdéseken kell keresztül menni a Homér fordítójának“, írja, sőt „győzhetetlen nehézségekről“ beszél. Mikor híre járt, hogy Kazinczy is fordítja Homeroszt (mindössze az Ilias három sorát fordította le), Döbrentei megjegyezte: „Jó kéz nyúl hozzá“ (1809).

Csak hogy Kazinczy egyáltalán nem volt alkalmas Homeros fordítására s ezt ő maga is tudta. Vályi Nagy Ilias-fordításának előszavában mondja (1821): „Homér jól fordítani nem is egy ember s nem egy kor dolga“. Igaza van: 150 éve folyik a munka és a régóta emlegetett „jókéz“ most jelentkezett. Kazinczy érezte Vályi Nagy fordításának tökéletlenségét, de használhatónak tartotta, addig, míg „egy más fordító, szerencsésebb csillagzatok alatt“, elvégezheti a „nagy munkát“...

A szerencsésebb csillagzat fölragyogott, a Kazinczy-óhajtotta „más fordító“ elvégezte a nagy munkát: kezünkbe adta a teljes magyar Homeroszt (Himnuszok, Odysseia, Ilias). Devecseri, Homeros első igazi magyar tolmácsa, már nem beszél „győzhetetlen nehézségekről“, hiszen Kölcsey óta hatalmas utat tett meg nyelvünk, megerősödött, meggazdagodott, friss sarjakat hajtott: Devecseri jóval dúsabb nyelvkincsből meríthetett, mint elődei, de igazi nagy érdeme, hogy ezt a kincset maga is bőven gyarapította. A régebbi hexameteres fordításokból alig húsz sort tudott átvenni, de erre sem volt szüksége: ez is inkább csak tiszteletadás az elődöknek.

Valóban szerencsés az a csillagzat, amely olyan Homeros-fordítóval ajándékozta meg néptünket, aki költő és filológus egyszemélyben. Az utóbbi ötven esztendőben csak filológusok vagy csak jelentéktelenebb költők (Szász, Radó) kísérleteztek Homeros fordításával, s így keletkezett az íztelen, színtelen, hamis magyar Homerosok egész sorozata. Devecseriben megvan az igazi költői tehetség és rátermettség, s megvan az alapos filológiai felkészültség is, hogy ilyen hatalmas feladatra vállalkozzék. De tudatosan készült is erre a „nagy munkára“: a 33 homerosi himnusz lefordítása (1948) olyan pompás edzés volt, olyan sikeres izompróba, hogy kezébe adta Devecserinek az avatott Homeros-fordítás minden művészi eszközét; itt szerezte meg a homerosi nehézségek megoldásának módszeres gyakorlatát, itt oldotta meg a nyelvi és stílusbeli problémák jörését.

S minket ezúttal éppen a magyar Ilias hangja, nyelve, stílusa érdekel, mert a szövegűség oly elemi követelmény, hogy ebből a szempontból vizsgálni a fordítást (főképpen Marót Károly tudományos és avatott ellenőrzése után) kicsinyesség és méltatlanság volna. Annál fontosabb a fordítói módszer, a nyelv és a stílus vizsgálata.

A Homeros-fordítás legfőbb nehézségeit már Kölcsey pedzette; „... mind a görög epithetonokban, kivált a componáltakban, mind a dactyluslábakban győzhetetlen nehézségek adták elő magokat“, — írja Szemere Pálnak (1814. jan. 22). Kölcsey ekkor még nem olvashatta Vörösmarty hexameterait; Vörösmarty után a daktilus már nem okozott nehézséget a magyar költői nyelvben. De az állandó homerosi jelző-okozta nehézség hangoztatásában igaza van. Thewrewk Emil írja (Homeros Iliasa, 1906, XXXIII. és LXIII. lap): „A nehézségeket a jelzők okozzák... Ezen epithetonok helyes kifejezése a Homeros-fordítónak egyik első s leghajosabb feladata... Itt nyelvünk szókincsének felhasználásán kívül az újonnan alkotandó szók életföltételeinek ismeretére s teremtő erőre van szükségünk“. Tehát: a páratlanul gazdag homerosi jelző-kincs tolmácsolásához nemcsak hatalmas nyelvkincsre van szükség, hanem állandó nyelvújításra is; de a fordítónak ismernie kell az újonnan alkotandó szók „életföltételeit“ is, vagyis tudnia kell: megfelelnek-e a magyar nyelv szabályainak és szellemének s főképpen beleillenek-e a homerosi köitemények hangulatába és stílusába?

De Thewrewk Emil még egy fontos elvi kérdést vet föl: vajjon helyes-e, ha a fordító a mienktől merőben különböző homerosi világ sajátosságos képeit törli vagy modernesíti, vagyis pl. helyes-e az „ökörszeműt“ nagyszeműnek fordítani? Thewrewk határozott nem-mel felel a kérdésre s tételként mondja ki, hogy a homerosi képet meg kell óvni. „A műfordításnak ez a feladata“, mondja. Hozzátehetjük: a Homeros-fordításnak ez a titka és törvénye.

1. Devecseri fordítói módszerének leglényegesebb alapelve: nem a szavak tartalmát visszaadni, hanem anyagi értékét, vagyis az eredetinek szavaival visszaadni az eredetinek a szemléletét, magyarul: szóról-szóra fordítani. Kölcsey írja Szemerének (1815 okt. 16):

„Én szóról-szóra fordítok“. Egyéb stíluslemek alkalmazásán kívül ugyancsak ez a módszer biztosítja a magyar Homeros igazi hangját és hangulatát is. Hogy Devecseri tudatosan alkalmazza ezt a módszert, azt saját nyilatkozatai bizonyítják: „Az ismétlődő sorok különböző megoldása nem sértette a szószerinti hűség elvét“. Vagy: „Ha az eredeti műhöz minden tekintetben legszorosabb hűség elvét ebben a fordításban és más munkáimban a gyakorlatban keresztülvittem, elsősorban neki (t. i. édesapjának, akinek ezt az Ilias-fordítást ajánlotta) köszönhető“.

Néhány példa csattanósan bizonyítja, hogy milyen hitelesen őrzi meg az ilyen fordítói módszer az eredetinek színet, ízét, hangját: nevetett örömeiben a szíve (K: szíve örvendett); nehezen szedegette a lelkét (K: csak alig bírja tért magához); elhívtak már a halálba isteneink (K: halálnak szánt valamennyi isten); kérlek a lelkekre, s térdedre is és szüleidre (K: mind ami szent, kérlek); örömléteket leltük a bús zokogásban (K: magunkat már kikizokogtuk); gyalogok felhője utánuk (K: sok ezer gyalogos megy utánuk); izleljük meg egymást érces kelevézzel (K: kísértünk hát, melyikünk kopjája keményebb); verjük föl a vadszívű Árest (K: fegyverbe szállunk; Cs: keljünk csatára); mit a végzet szőtt fonalán (K: szánt neki); a bőr részeg a zsirtól (K: miután zsírral beitaták, Cs: a zsír átjárja); megmarkolta az álom (K: szender települt el, Cs: elnyomta az álom); vesd jól a szivedbe (K: jól vedd kebeledbe, Cs: vedd szivedre); férfiak és lovak ily keserű harcát feszítette Zeus (K: lovasok s gyalogok ily viadalt vívtak, Cs: így terjesztett Zeus emberek s lovak közt kemény küzdelmet); kedves lelkünket kebelünkben igázzuk erővel (K: türtessük sziveink haragát); minden harcossa az isten erőt fű (K: mindenikük szívét harcvágyra gyulasztja, Cs: erőt önt az isten); lábuk elé hullott le a lelkük (K: lelohadt kebelükben a férfivitézség, Cs: mindnek az inába szállt a bátorsága); ráugrott mézizű álom (K: szeméit befodé, Cs: üdítő álom szállt fáradt pilláira).

Ugyancsak gondosan megővja Devecseri a homerosi stílus egy másik jellegzetes elemét, a kettős tagadást: soha nem lesz teljesületlen (K: sohasem változhatik); nem volt híján lakomának a lelkük; hallatlan nem hagyta; nem volt szófogadatlan; nem röppent hatástalan a nyíl stb. Devecseri az első Homeros-fordítónk, aki következetesen megővta ezt a jellegzetesen homerosi stílusjegyet.

2. A felhozott példák igazolták, hogy ennek a módszeres elvnek következetes alkalmazása fontos eszköze a homerosi szemlélet hiteles tolmácsolásának, s ezzel a homerosi hang és stílushangulat megővésének is. Ehhez azonban jó adag írói bátorságra is szükség volt: a példákhoz idézett párhuzamok mutatták, hogy Devecseri elődei visszariadtak a szószerinti fordítástól, mert gyakran szokatlan magyar kifejezéseket és fordulatokat eredményezett. Csakhogy éppen ezek az újszerű szókapcsolatok és fordulatok adják meg a Devecseri-fordításnak homerosi ízeit és színeit. Ha Kempf tanáros fordítása ezt mondja: „Sok kihizott sertés heverész vala sorban a földön | S fellobogó lángon perzselve csepeg vala zsírja“, — Devecseri merészen szóról-szóra fordítja Homeroszt: „sorra fehér-fogú sertés is hájtól ragyogóan | pörköltetni feszült Héphaistos lángja fölébe“. — Nem kétséges, hogy Devecseri fordítása a homerosi.

Azonban Devecseri tisztában van a Thewrewktől emlegetett és megkövetelt „szűntelen nyelvújítás“ módszeres elvével is, és ennek az alkalmazásában is tiszteltreméltó írói bátorságról tett bizonyosságot. Az imént idéztem a régebbi fordítások számos torzítását, csonkítását, erőszakos nyelvficamát. Devecseri az első Homeros-fordítónk, aki nem torzít, nem csonkít, nem töri kerékbe a szavakat: könnyedén, friss költőiséggel bugygyannak belőle, édesen és hajlékonyan. S ennek az a titka, hogy Devecseri bátran és szerencsés leleménnyel alkot új szavakat és összetételeket. Új költői nyelv ez, alkalmas arra, hogy mérhetetlenül sok kincsel járuljon hozzá az új magyar epikus költészet hangjának kialakulásához, s a költőket a népi hagyományokból merítő tudatos és bátor nyelvalkotásra ihlessen.

Devecseri nyelvalkotó képzelete rendkívül gazdag és eredeti. Jól tudja, hogy óriási szókincsre van szükség Homeros hiteles tolmácsolásához s azt is tudja, vagy inkább érzi, hogy ehhez a magyar költői nyelv eddigi szókészlete nem elegendő: tehát szóalkotás, újszerű szóhasználat és szóösszetétel útján kell meglevő költői szókészletünket gyarapítani, még pedig homerosi ízű és színezetű szavakkal. Páratlanul friss és rugalmas nyelvalkotó képzetetének nemcsak a szóalkotás, szóhasználat és szóösszetétel terén

veszi hasznát, hanem a homerosi ú. n. állandó jelzők magyar szókincsének megteremtésében is. Mint említettem, a görög „componált epithetonok“ fordításában már Kőlcsey „győzhetetlen“ nehézségekbe ütközött, Thewrewk is a jelzők visszaadását tartotta a Homeros-fordítás „legbajosabb“ feladatának. Devecseri — mondhatnám — játszi könnyedséggel birkózik meg ezzel a nehéz feladattal. Kifogyhatatlan bőséggel ömlenek belőle az új szavak, a régi szavak új jelentésben, a merész jelzők, a meghökkenítő, de mindig homerosi ízű szóösszetételek. És ez az új epikus nyelv egy cseppet sem merev, megcsontosodott, egyszínű, hanem szüntelenül forrongó, pezsgő, alakuló, változó, szírványos színekben játszó, úgy hogy az emberek mindennapi életét, az evést-ivást, szerelmet, munkát, áldozatot, a csaták kavargását, a párviadalok mozzanatait, a halál százfélé pillanatát mindig új, friss, eredeti, mindig másveretű szavak és szókapcsolatok érzékelteik. Devecserinek ez a délies, forró és termékeny nyelvalkotó képzelete különösen a magyar homerosi jelzők mesteri ötvözésében tombolja ki magát, szinte mámoros költői elragadtatással.

A fordítás új, mai epikus nyelvének gazdagsága természetesen csak akkor tárul fel egész ragyogásában, ha elolvassuk, s az új szavakat, fordulatokat, összetételeket és jelzőket az összefüggésben élvezzük. De bizonyára az itt következő — s röptében kiragadott — néhány szemelvény is megmutatja, hogy „ez derekabb dal, mint a többiek“.

a) Szóalkotás, újszerű szóhasználat: ráivalogtak; rohamos (szél); öregvő; habhasító; (a tenger) torlata; meghőköl; (Zeus) zsákmányos (lánya); pirosult (a vértől); vértelkedtek; gomolyult (a csatára); renyhülsz; elriogatni; előzvegyitette; seregeltek (elébe); suhogatta; (a harc) gomolya; sebtlen, nagysebtlen; (paraszat) dombolt; riadalmas (= rettenetes); (a bort szájadból) visszakucogva; fogadalmas (imák); huzdalta (haját); átszunnyadni; származat; betőretlen; kémleni; őrállani; őrzetlen; lefűródtt; feketült (felhők); lerabolta (az ingük); míves (gond); megkavarintja (a szél); kiterültek (elterültek); leszökölt; hegesült (sebe); (por) verte be (őket a földről); rivalogva; lassúdan; fosztja a fegyvert; dúlatlanul; magasult; csattogatott; gomolyít; átrontani; rezes (vért); hadriadás (= kiáltás); lesodorint; kihátrált; orvosoló (= orvos); cikázta; nagymessze; elősor; felővezkedik; (így) kavarult egybe; fogcsikorítva; felhörrén; előlte (= meggyengítette); fölriogatta; (húzta) nyomon ki (= nyomban); vendégele (= vendégbarátja); hités (= feleség); sebesítetlen; öletlen; aggság (= öregség); szunnyaszd el; sugaras; forgatagos; eredtek (= mentek); hederint; vétlen; abrakozott (mén); részeltetik (máglya tűzében); pántos (kelevész); őrlődni (kimerülni); rontottak (rohantak); így iramult el; ökrendve; felgyulladt (beleszeretett); sűrűdtek; nekitörtek (a trójaiaknak); szerteriadtak; markolatos; melegült; csilla (= csillogó); övetlen; megkísérletlen; közmegadott (bor); elősereg; károgató (hang); dolgos (szerszám); ráremekelte; remekelt ki; nehezkedtek; végzetlen (a munka); oszoltasd; lapulgat; sürgődtek; bevegült; (Patroklos) hulltaért; ledördül; felcsörrent; jajjal (sietett le); övezkedjék; okította; lassultak (paripái); (nagyszerű) röptöt (adott); kanyarult (= kanyarodott); felővezkedtek; székünk (= szék-helyünk); köldökös; (Tróját) betekinti. -- Kisimítjuk (a rossz szavakat); (melle köré) körítette (vértjét); (a görögök bárkáihoz evvel) eredt el; fek nélkül (acsargott); szúrod szavaiddal; fordulat (= megfordulás); (fegyvereit) nem vonta le; foggal mardosta a jég-hideg ércet; (nehéz karját) legyalulta; kiragyogtam (= kitüntem); visszariadni csapatához (= visszaszaladni); függesszetek le (= eresszetek le); zabolázta ki (már lovait); dárda-vetésnyire; (felénk) hömpölyög (Hektór); (sok) kitekert (tölgyet); harsány (ostor); rohamos (viadal); terítette (= leterítette); vagdalsz (= szidsz); rontson (= rohanjon); lepuffant (= lezuhant); a sűrű (nép); fegyveres (= fegyverhordozó); gondolt a lovakkal; riogat (= megfélemlít); diadalt hitt (= remélt); újdonat-új; (Zeus bennük nagy erőt) keltegetett; tenger pereménél; szanaszét rettent (minden acháj); táborszert (= táborszerte); álljátok meg a vést, sohasem fordulva futásra; szeggel rakva rakottat; fény lehetek számukra (= reménység); versenyt szálltak a széllal; lelkébe erőt vert; (Sarpédón) a várnak oszlopa volt; hallatlan nem hagyta; vesszőzze a harcba (lovaikat); (acháj részről) verték föl a harcot; keserű harcát feszítette; (a sötét föld) nyelne be; nem eresztik (lakomázni); inalj (= fuss); szárfa (= gerenda); méregbe borítja; szagat a bánat; könnye szakadt; illan (elröppen); pattanj (= siess); rettentőt riadott (= kiáltott); kikötni vélem (= kikezdeni vélem; belémkötni); zuhatag (= folyam); riadoztak (= megrémültek); harsant (= kiáltott); omolt befelé (= tódult); a várnak legmagasán; sebet ütött rá; csavarogva (= keresztül-kasul); zajos Zephyros (= zúgó); sírhelyet is kerekítették; engedd meg (= ereszd meg) a gyeplőt; pályafutás (= verseny); legvégül (= leghátul); végső díj (= utolsó); megroskadt; kíséreljétek meg ezt a csatát (= versenyt); a hátán fut s a nyakáig ered fel (az ér).

b) Szöösszetétel: Harcsivítás; rézművesek; tusavívó; szekérműves; gyep-peremén; nép-pásztor; a lant-húrlába; osztó-asztal; szőnyeg volt még odavetve fejaljul; harckerülés; férfiu-fő; vészcsillag; vértragyogás; rézkés (= kard); könyök-aljon megdárdázta; hadszekerek; hadizaj; kelevéznyak; Idomeneust meglátták lángerejében; hírhallásunk; féregraj; kutyadongó, ebdongó; érchang; hatalom-pálca; folyamáradat; galambgyilkos; csatavívó; csatavágy; szolgaleány; zokogásvágy; vas-erő; pályafutás-jel (= céloszlop); sors-jel; fővenyszemcsék; szekeresz-verseny (= szekerverseny, kocsi-verseny); célrajutás; a hajók gyűléstere; gyászkerevet; ércvért; érckör; vendég-adomány; haditárs; hadivért; próbatevés. — Jelzők. Egyszerű jelzők: fúrge (Achilleus); ragyogó (Agamemnon); fényes (Odysseus); gerelyes (hős); ragyogó (bor); patás (paripa); szúró (szavak); vas (Arés); érces (Arés); zsákmányló (Pallas); természetes (Arés); vértés (viadal); érdes (Arés); tetemes (bástya); keserű (nyíl); derekas (dalia); meredek (harag); meredek (veszedelem); körmös (paripák); riadalmas (hadizaj); búzás (Argos); zsákmányos (Athéné); fűrtös (ligetek); sörényes (paripák); pajzsos (Zeus); gyöngéd (könny); karmos (keselyű); bős (seb); sűrű (fájdalom); csacsogó (csecsemő); megdermesztő (zivatar); sápadt (félelem); jártas (ész); markolatos (kard); forgatagos (Xanthos); teres (föld); szörny (éhség); ősz (tenger); morajos (tenger); fergeteges (Zephyros); lengeteg (ostor); égbeli (isten); fényes (bor); a hullám tarajos teteje.

Azonban a homerosi nyelv szemléletességének legjellegzetesebb eszköze mégis az összetett jelző. A homerosi szókincs java részét az összetett jelzők teszik, s túlzás nélkül mondhatjuk, hogy éppen ezért ezeknek gondos, hűséges, árnyalatos tolmácsolása adja meg minden Homeros-fordítás igazi ízet és hitelességet. Csakhogy éppen ez a Homeros-fordítás igazi bökkenője, „legbajosabb“ feladata s éppen az összetett jelzők pazar gazdagsága teszi próbára leginkább a fordító művészi készségét, főleg nyelvújító, nyelvteremtő képzetét.

Devecseri a legéberebb művészi tudatossággal, bámulatosan hajlékony nyelvi készséggel s meglepő friss és szinte kifogyhatatlan leleményességgel oldotta meg az összetett homerosi jelzők-okozta „legyőzhetetlen nehézségeket“. Az új magyar Ilias összetett jelzőinek legalább kilenczederésze bizonyítja, hogy ezek a nehézségek nem legyőzhetetlenek, ha „szerencsésebb csillagzatok alatt“ elérkezik az avatott és hivatott „más fordító“.

Túlzás volna azt állítani, hogy Devecseri hibátlanul és egyszersmindenkorra megállapította a homerosi összetett jelzők legtökéletesebb magyar másait. A két homerosi eposznak majdnem mind a 28 303 sorában van jelző: ezt a lenyűgöző gazdagságot egyetlen nyelv szókinccse sem győzi. De az új fordítás ebben a tekintetben is a legtöbbet és a legjobbbat adja, amit ma bármely nép legkitünőbb műfordítója adhat.

Itt mutatkozik meg a legszembeütőbbben, milyen pompás iskolája volt Devecserinek a homerosi himnuszok fordítása. Már ebben alakítja, csiszolja, ötvözi a legremekebb jelző-drágaköveket; mennydörgésszerető (Zeus); nyilas (Artemis); hókaru (Héra); meredek-tetejű (Olympos); dúshaju; ragyogólovu; búzahozó; aranykardú; széptermésű; szép-fűrtös; szépkoszorús; harmatmosa virágom; tarkaeszű; nyájnnyakazó; hófogu; hajnal-szülte; virágarcú; tündeokájú; táncos Théba; mélyhínárú stb. Ez már az Odysseia és Ilias fordítójának izomjátéka, csakúgy, mint pl. a 8. (Arés) himnusz első három sora: Arés, szörnyűerős, aranyosságú, kocsihajtó | bátor szív, pajzsos, várvédő, ércbeborított | hős-kezü, buzgó, jóárdájú, olymposi bástya.

Egy kis gyűjtemény minden magyarázatnál hívebben szemlélteti Devecseri összetett jelzőinek gazdagságát és változatosságát, hűségét és szemléletességét, s mindenekfelett újszerűségét:

Szélesen-országló; zúgózaju; zengőszavu; fennzengőszavu; csengőszavu; érc-küszöbű; fellegtorlaszoló; tehén szemű; mézizű; lőnevelő; lősarkantyúzó; sokleleményű; baromörző; széplelkű; bagoly szemű; ebszemű; fényesszemű; hókaru; sokrohamú (viadal); férfitorú; hétbőrű; széltiben-úr; hétbikabőrű; sohanemromló; lélekező per; köldökkel-domború pajzs; sokattúrt; kínokozó kelevéz; meredekszarvú (ökrök); jósjel-küldő; hosszúhorgas (vessző); könnyontó (háborúság); hírnévosztó (viadal); istenemelt (toronyok); égbedőfő (bérc); jófüvű; fűrttermő; sokjuhu; sokbarmú; hízotthasu; karcúbokájú; sötétgyapjas; zsákmányosztó; sűrűsörényű; jaj-osztó; vérszomju (Arés); fennsuhánó; vérmocskolt; kékfűrtű (Poseidón); aranytrónszékű (Héra); széllábú sebes (Iris); aranykardú; sóhajszaporító; nyershűsevő; nempihenő; habhasító; villám-sűrítő; horgaseszű; riasztóhangu (halál); lélekező (viadal); lélekharapó (szavak); ezüst-

lábászárú; szemrése (sisak); ércarcú (sisak); homályborított (szíve); könnyfacsaró (viadal); meredőfalú (bárkák); szívbennyilalló; ormonülő; fényfátylas; könnyűszövéssű; sáfránymezű; ködbebolyongó (Erinys); éji-ködökben-kóborló (Erinys); ezüstörvényű; szépsodró; mélyáradatú; fennenragyogó; pajzsbeverő; falkoszórtis Théba; szenterejű; férfiborító (pajzs); sokharcú (csatatér); nyílszerető (Artemis); búzaadó (síkon); díjszerző ló (versenygyőztes); gondcsitító; sokvölgyű (Idé); sorsvert; lombhaju (tölgy); hevesenfűvő; lángszínű (bor); lengesörényű; szélesuralmú; nagyszívű; erős-csatahangú; harcban-erős-hangú; széprecsiszolt; bölcseszű; sűrűhajú; csavartelméjű; remekelt-díszű; tágterű (ég); sokhímetű (szij); mosolyszerető (Aphrodité); tágutcájú (Mykéné); remekelt-lábvertes; férfidicsőtő (viadal); gyorscsikájú; szívderítő (bor); mén-űző; bőrmetsző (dárda); dicső-dárdás; nemlohadó (kín); hadravalóbb; négyormu (sisak); szépkörű (bőrpajzs); vitézszívű; hírféltő; csataértő; ékesövű; csata-mocskolt; sokajándékú (feleség); szívrágó (harag); tűznelmáta (trüpos); örök-szakadatlan; gyilkostűző; csavaroszarvú; hájbanviruló (dísznő); istennagy (Achilleus); lomhábbeszű; gyöngébbeléményű; ragyogófogu; meredeKNyaku (paripa); gyorsröptű; dörgőszavu; hegyesfogu; várdúló; nagyleleményű; emberborító; szőnyűtekintetű; nagyeros; tengerkincsű; aranyorszárnyú; rótszörű; pályafutó (paripa); rémületébresztő; fennmennydörgő; magaslombú; szembefutó; földtartó; pajzsfedezetten; harcra-dühödten; fenthegyű; emberemésző (harc); húshashtó (gerelyek); terveszelő bölcs (Zeus); szélesutú (vár); lónévelő; sokpadu (bárka); nép-terelő (Atréus); dűsnájú; magashegyű (hullám); tágterű (Trója); sokzaju (víz); rohanólábú; sereget-vezető; riadóhangú; vadszívű; mennykővevő; szelkedvelte; fehérragyogású; lágyfűvű; városrontó; szélesebb; jókelevézű; görbültjű; isteni-képű; dűsötű (föld); szavajászó (= álnok); dűs-szölőfűrtű; sürtügyapjas; széljárt (vár); lábemelő (paripák); néphordó (nagy út); istennel-hált (földi leányzó); zajszerető; aranyorsós; hadszekeres; gyászokozó; ragyogógombú; szelhelhárító; vadtelű; mosatlanlábú; földönhaló; teljesfegyveresen; csűfzaju; hadszekeret-hűzó; győtfött-sebesülten; nagyfagyosan; fehér-tajtékú; nagy-erőszakos; férfiúorsvasztó (csatavész); búzahozó; mélyörvényű; jóhegyű; eskűvevő; sőtétfelhőjű; erős-dühös; légbölcszületett; remek-fonadékú; földemelő, föld-rázó, földövező (Poseidón); oltárfigyelő; vérbeborult (= véres); díszesmivű; levélfosztott (fahasáb); szépasszonyu (föld); férfierős (amazonok); egekbelakók; dárdafogó (kezem); erős kapuzáró (Hádés); sokfűvű (orvos).

Devecseri abban is hű marad a homerosi nyelvi hagyományhoz, hogy az ú. n. állandó jelzőket nem merevít meg, hanem a homerosi szó-árnyalathoz képest maga is módosítja, változtatja, színesíti, a sor hangulata vagy a jelző szerepe szerint. Így Achilleus: gyors, gyorslábú, rohanólábú, fűrge, fűrgefutású; Iris sebes, szélesebb, szellábú, viharlábú; a paripa patás vagy körmös; Zeus pajzsos vagy pajzshordó; a tenger ősz, őszhabú, fehérrhabú, szürke, vagy mélyáradatú, mélyvízű, morajos, sokzajú, zűgőzajú; Agamemnon: szélesen országoló, szélesuralmú, szelífben-úr; a bor ragyogó, fényes, mézizű, lángszínű stb.

Persze a többszáz homerosi jelző fordítása nem sikerülhetett mindig kifogástalanul. Már az imént említett „pajzshordó“ és „pajzsos“ jelzők sem fejezik ki pontosan a homerosi értelmet: Zeusnak ez a homerosi jelzője (aigiochos) a. m. „aigistartó“, vagyis védelmező, viharzó. Helytelennek érzem a „réti ökör“ és „földi ökör“ kifejezést „ridég marha“ helyett. Mindvégig helytelen a „mélykeblű“ jelző; a görög bathykolpos szó értelme: hosszűleplű, buggyosruhájú, omlóköntösű (B: mellyes; K: hosszűruhás; Cs: mélyövű); a „mélykeblű“ szónak nincs értelme.³ Érthetetlen a magyar olvasónak a Notosnak (déli szél) ez a jelzője: felderítő (máshol: fehérfelleghajtó; Horatiusnál „fehér“, Cs: fényes, K: rohamos); helyesen: tisztító, felleghajtó. Érthetetlen a „beszédés népek“ kifejezés (20: 217); másutt helyesen fordítja „földi halandók“-nak (2: 285). A „hosszúra nyújtó vég“ sem világos; értelme: kinyújtóztató halál; itt jobb volna „dermesztő halál“. Trója állandó jelzője „sokrögű“, „rögősföldű“ (= termékeny); helyesebb volna „dűsrögű“, „kövérrögű“. Félreérthető a „sok-könnýű Árés“ kifejezés; máshol (17: 512 és 544) helyesen fordítja: „könnyfacsaró viadal“. Félreérthető az „alantnyugovók“ szó is, helyett: alvilágiak. Trója általában a várak jelzői igen változatosak: jólépitettfalú, jólépitűt-kőfalú, jóbástyájú, ezüstbástyájú (Mykénai); ennek az utóbbinak nyoma sincs az eredetiben; továbbá: jólépitű, jófalú, tágterű, tágutú (ennek az alakja furcsa), szélesutú, tágutcájú, jólmagasított, széljárt. Félreérthető a „jólakosú“ jelző; helyesen „népes“; más helyen (2: 648) jól fordítja D.: néppel-teli.

³ Devecseri itt népnyelvi jelentésében használja a *kebel* szót. A MTsz szerint u. i. Somogyban és Baranyában a. m. 'derékig érő rövid női ins (fél-ing, ingváll)'; Baranyában, Szlavóniában, Brassó m.-ben, Moldvában 'pendely, alsószoknya'; Szlavóniában 'a nők rendes felső ruhája'. Kiss Géza Ormánysági szótárában 'derékon fűző fölé ráncolt, féllábszárig érő, bő, fehér szoknya'. Természetesen ezt a jelentést az olvasó nem ismerheti, használata azért hiba, s legalább jegyzetben meg kellett volna magyarázni. A szerk.

Javítandók még a következő jelzők vagy jelzős kifejezések: lomha borostömlő (1 : 225) helyesen: részeges; nép rágója (1 : 231), helyesen: kapzsi, népnyúzó; borszínú tenger (1 : 350), helyesen: végtelen tenger; kétsoru, jópadu bárkáit (9 : 683), helyesen: elől-hátul felv, jöfedélezetű; törni-tudatlan (15 : 19), helyesen: törhetetlen; fennfigyelő (11 : 544 : fenn trónoló, magasságos, felséges); orrfacsaró düh (18 : 322 : rettenetes, ellenállhatatlan).

Két homerosi jelző magyar mása (fekete, halhatatlan) nem használható a magyar hexameterben. Thewrewk úgy segített magán, hogy a „fekete“ első szótagját hosszúnak vette, más fordítók meg a halhatatlant halhatlan-ra csonkították. Devecseri szerencsés leleménnyel oldotta meg ezt a kérdést; a „fekete“ az ő hexameterében: éjszínű, éjszín, sötét, homálybaborított, barna; de azonnal az eredeti szót használja, mihelyt ragozott alakban fordul elő: feketébe borult kebelét stb. A „halhatatlan“ szót helyettesítő változatok: nemmúló, sosemmlő, nemenyésző, elnemenyésző, égbeli, örökéltű, haláltalan, végtelen-életűek (3. himnusz 291).

Az új magyar Ilias dúsgazdag nyelvkincséből itt kiragadott szemelvények bőségesen bizonyítják, hogy az igazi műfordítás jóval több az egyszerű tolmácsolásnál: alkotás. A felhozott kifogások itt is, későbbi megjegyzéseimben is, elenyésznek a szerencsés megoldások száza mellett. Puztán a fordítás szókincsének vizsgálata is megmutatta, hogy az új magyar Ilias nemcsak érthető, mai és magyar, hanem minden ízében homerosi is. Népünk most első ízben kapja kezébe Homeroszt olyan magyar nyelven, amely nem zökken, nem csikorog, nem dőcög, hanem ragyog, zeng és árad, édes költőiséggel.

3. Az új Ilias-fordításnak itt megvilágított szókincese után tanulságos lesz szemügyre venni a fordítás „mondattanát“ is, vagyis a javarészt népi hagyományokból és elemekből gyűjtött, megállapított vagy művészi módon megalkotott nyelvkincs felhasználását és érvényesülését a fordítás stílusában. Mert a fordítás hitelessége s ezzel sikere ezen fordul meg: híven zengi-e vissza a magyar költő a népköltésztől ihletett görög műköltőnek, Homerosnak, hangját? Megőrzi-e az eredetinek a képeit, megmarad-e a Homeros-korabeli, kialakuló rabszolgatartó-társadalmi fejlődés fogalomkörében? Tükrözi-e a homerosi ember élet- és világszemléletét? Átmenti-e a magyar fordításba az eredetinek hangulati elemeit, ritmusát, a szélesen analitikus epikus előadásmódot, a költői alakzatokat, a nyelv apró műfogásait, ódon és görögös ízeit? A Homeros-fordítónak ezt a bonyolult feladatát már Kölcsey világosan látta (Thewrewk : Homeros Iliasa XLVII—XLIX. lap) : „... a fordítás úgy jó, ha az író a maga eredeti színében tehetjük által a mi földünkre ... Úgy vélem, hogy a nyelv csak oly fordulatokkal gazdagulhat, melyek az originál színét megtartják. Újabb oldalt, hajlékonyságot, szint kap a nyelv“.

Mindenekelőtt hadd mutassam ne néhány összefüggő részleten az új fordítás homerosi hangját, hangulatát, ízeit, és egyúttal magyar költőiségét : „Mint amidőn magas égen a fénylő hold körül ékes | csihagraj ragyog és szellő sem rezzen a légben, | jól látszik minden kiszökő szirt, égbedőő bérc | és szurdok, s a magasból terjed az égi sugárzás, | minden csillag látszik, örül szivében a pásztor: | ily sok tűz lobogott Xanthos vize és a hajók közt“ (8 : 555—559) ; „Emberemészto harc tombolt meredezve hatalmas | hús-hasító gerelyek seregével ; s már a szemeknek | fényét lopta az érc-ragyogás sugaras sisakokról, | most-kicsiszolt vértokról, tündöklő paizsokról, | melyek mind egymásba rohantak : szikla a szíve | ezt a csatát aki látva örül s nem csügged a vészben“ (13 : 339—344) ; „Myrmidonok seregét körben vértette Achilleus, | sátorról sátorra sietve : s azok valamint sok | nyershusevő farkas, melynek szíve duzzad erőtől, | hogyha agancsos nagy szarvast ejtett el az ormon | és most tépi : pofája vöröslök mindnek a vértől : | falkában mennek, s a sötét forrás tetejéről | vékony nyelvükkel lefetyelve sötét vizet isznak, | és a megölt állat vért ökrendve, a lelkiük | mellükben dühödött még, bár a hasuk dagadoz már : | így viharoztak a myrmidonok fejei s vezetői“ (16 : 155—163).

Ha vezérszavakba akarnám tömöríteni a Devecseri-fordítás három titkát, így összegezném megfigyeléseimet : a) szóról-szóra fordítás, b) szüntelen nyelvújítás, c) daktilusos hexameter. Az így nyert stíluselemek beledolgozása az eposzok nagy egészébe, a „nyelvújítás“ homerosi iránya, az egyszer szerencsésen megfogott homerosi hang és hangulat végigzengetése, és nélkül, törés nélkül, zökkenő nélkül, a hiteles magyar homerosi stílus megteremtése másfélszázad kísérletezése után : ez az új Ilias-fordítás érdeme és jelentősége.

Se szeri se száma a példáknak, amelyek hangosan bizonyítják ennek a megállapításnak helyességét. A sokezernyi sorból csak néhányat idézek, elsősorban a képalkotás, a szemléle-

tesség, az oldott epikus kifejezésmód, a hangulati elemek szemléltetésére: S már lebukott szép fénye a napnak az Ókeanosba, | s vonta a tápláló földekre megint a sötét éjt; lelkedbe harag hullt; köztük eképen kélt most szóra az isteni hős; vesd messze a mérget; vasbuzogánnyal törte a zárt hadirendet; hanyatt hullott le a földre; kiket Zeus lélekölő cívdóással taszít össze tusára; achájok tornya, a természetes Aiás; egybekeverve kavargott jajszó és diadalszó; gyorslábú paripák dobogása ütött a fülembé; Zeus, felhők torlaszolója; fölverte a vad hadilármát; tán te deríthetsz még sugarat seregünkre; dárdafogó győztes kezem énnekem is verekedni | vágyik, eröm felgyúlt, s lent mindkét lábam előre | rontana; senki szívét nem nyomja a félsz; az acháj sereget pedig újra, gyáva menekvést indítván, fordítsa futásnak; így szólt (Apollón) és nagy erőt fújt a népterelebbe; Nestór esdeklelt, karját föl-tártá a csillagos égre; szétmetszi az isten már minden haditervünk; szemére borult az iszony riadalma; ette a tűz; halál feketült felhője borult rá; a lélektépő vég omlott le köréje; nagy félelmet hajított a szívükbe Apollón; vér pirosában ázott már a mező; a napnak éles fénye futott; elszáradt a mező, elapadt a vizek ragyogása; a Folyó-isten nem hagyta a hajszát, fölmagasult feketén; mint ha vadászifjak meg ebek közt közreszorítva | vadkan vergődik vagy erős és zordon oroslán; és koponyát roncsolt a gerely hegye s egybekeverte | vérrel egész velejét; és egymást kerülik, mert mérget hullt a szívükbe; őt megütötte: a fül fölibé a fejébe dzsidát vert; valamint tücskök liliomhangon cirpelnék; (a felhő) közeleg s a vizen zivatart ver; így gomolyult a csatára | harcban-gyors fiatal daliák sűrű hadirendje, | éjszínűen, pajzsokkal, dárdaikkal meredezve; hogy tornyos hadirendjük előre törjön; és bele mind kibomlott s a szemét a homály betakarta; add nekem azt a vitézt, vond őt dárdám rohamába; a harcok achájok | úgy sápadtak a nagy portól, mit a síkon az érces | éjig vert a futó; míves gonddal megkalapált vas; összecsapott a vértés férfierő. — Egyet a másik után terítette a dús anyaföldre; mily szörnyű beszédre fakadtál; hát e könyörgésem vidd most, Zeus, teljesedésbe; és nőjön meredek veszedelmünk, mert az achájok | nem tartják a csatát; eröm több és születésem is elsőbb; ő maga szállani szokkent, mint gyors szárnyon a sólyom; verjük föl a vadszívű Árést; isteneink Priamos várát feldúlni megadják; merni se merjen a szemembe tekintetni; hajlítsa pihenni a térdét; az achájok kélték holtat gyűjteni; hajtsd már menekülni patás paripáid; lovait futamadni fordítottá; sőt jó volna, ha volna, ki őket is erre vezetné; ingük szárítani álltak szemben a széllal; nekik inni kínálta; én kezdtem meg a szót; törvény és gyűlés tág tere tárult; szőlőt és búzát termeni áldott; láttam a lába hogyan libbent, amidőn tovasurrant; mindig jól álltad a harcot; lelsz lándzsát huszat úgy mint egyet; ily sebesen s hevesen surrant; hármasan osztottunk mindent; Achilleust fegyverre tüzelni; a haláltól őt szabadítani szálljunk; nem végzete vesznie attól; Zeus által vesszei (= nyilai) veszték; nem is élsz te soká már nekem; az Ártás, ő árt mindegyikünknek; baj után így sujt a baj engem; ő táplált, sorsvertet balsorsú; ősz fürtjeit és őszfürtű szakállát; mert meredek lesz neki győznie győzhetlen kezükön; sebre sebet valahogy ne szerezzünk; tűzláng mikor erdőt gyújtani lobban; lármája riadt az achájnak, a trósznak, mikor egymást rontani rontott; bajra baj áradt; zokogástól olvad a lelkem; gyászra nekünk és hirre magának; keserű nyila szokkent és szemben kiszaladt; paripáidat add át szállnom Olymposzra; mind teveled perelünk; dolyfőslelkű Diomédest tombolni tüzelte; Kronidés, te erősek erős fejedelme. — Áldozatlatokat vittek a szellők, édeseket; úr Achilleusnak; szép Helenának utána; sziklát ragadott föl, feketét, nagyot; hosszú egész éjjel; szelet küld végre az isten, vágyottat; fogta erős gerelyét, hegyes érc-véggel hegyeztetett; négygombos sisakot, kétormút vett a fejére; fogta a két nagyeros dárdát, ércel diszítettet, éleset; onnan nézte a futást, a siralmast; asztalt tett elibük, drága zománcozlábú csiszoltat; ráismert körben hadi sok társára; várunknak előtte; király Agamemnon; fejszét, fakidöntőt; úrnő édesanyám; az úr Agamemnon; ötven volt gyönyörű hajó; nehogy aztán isten más is akarja; éppen elég harcol Priamos nagy vára körül most gyermeke istennek; bikát őt az oroslán büszkeszívű ragyogót; öszvérek, terhet hordozni erősek; hídforma utat, hosszút magasított, széleset; Tydeidesnek utána vezette patás paripáit; vad viharok rohamát verted föl; aztán a vitéz Eumélos kapta sorát (= került sorra); hintett rá jó írt, fájdaloműzőt; és körülötte e képmásnak; gyávák, csak szemre csodásak; csurgott a veríték ménjeiről, a sörényükről, le a földre szügyükről; meghallgatta Athéné: lábát s fönt a kezét, könnyűvé tette a testét; hallgass meg, nagyuram; köribe seregelnék; a csapatok közbé keveredtek; odajött közelébe s állt elibé; felhőt borítok köribéd én; Zeus a kemény viadal fölibé feszített veszedelmes éjt; közbük keveredve; forr bévül az üst.

Elődei a csonkításokkal (vigasztván, vón, kúl, halhatlan, fejdelm), a félmult igeidő használatának túlhajtásával (megölök, lemosák, hallék, megalítá), szokatlan igealakokkal (teljesedendő, teremtvék, elvonaszák), s még az indulatszókka is (ah, hajh, hajna) és nyelvújítási szóhasználatukkal (hölgyem, bájteni, bájmosolyú, ravaszelmű, bájvirág, nyiltár) Vörösmarty romantikus stílushagyományába tévedtek, Baksay pedig az egész Homerost átfestette János vitézzé, sőt más fordítók is lépten-nyomon használtak olyan stílusselemeket,

amelyek tősgyökeresen magyarossá hangolták át a homerosi stílust (pitarajtóba, ihok, juhszél, süvei, tom, oszt, aszondja, levente). Devecseri fordításában alig akad félmult (24: 7 : szenvedé), hibátlan stílusérzékkel választja meg az indulatszókat (ej, hej, jaj, ó jaj, ó) s mindenütt gondosan ügyel a stílus görög-epikai hangjára, színére és ritmusára. Érdemes volna egy-egy remekbeszabott sorát összevetni elődei fordításával (5 : 42 : döngve zuhant le a földre, csörömpölt rajta a fegyver ; Th. : dobbant estében s bele csördül a fegyver a testén ; K. : teste nagyot puffant, fegyverzete pengve csörömpölt ; Cs. : estébe nagyot döng, csörren meze testén), de egyetlen részlet összehasonlítása is meggyőzhet Devecseri fordításának homerosi hitelességéről. Ez a részlet (7 : 235–241) Szabó István fordításában így hangzik :

Engem ugyan, valamint gyarló sihedert, avagy épen Nőt, ki csaták műveit nem szokta kezelni, ne kísérts!
Mert tudom én, mi az ütközet és mik az emberölések.
Jól tudom ám én a bikabőrt forgatni akár jobb
Részre, akár meg balra s azért vetekedni kitartván ;
El tudom Aresz erős táncát én jární gyalogként,
És tudok ütközetet, rohanó paripákra szökélve . . .

Kemenes-Kempfnél : Oh ne kísérts engem, valamint mohos állú suhancot,
Vagy fiatal nőcskét, ki nem ért véres viadalhoz.
Jól tudom én a csatát, jól értek a férfioléshez,
Jobbra vetem paizsom, vetem én azt szinte balogra,
S ebben is áll paizsos küzdésem a harc viharában!
Jól tudok én a szekérharcok sűrűjébe rohanni,
El tudom én táncolni Ares vésszes hadi táncát.

Devecserinél : csak sose próbálkozz vélem, mint gyöngye suhancsal,
vagy valamely nővel, ki nem érthet a harci dologhoz ;
jól értek bizony én a csatákhoz, a férfioléshez
és a kiszáritott bikabőrt jobb- s balfele vetni
jól tudom én : sosem ernyedek el vértés viadalban ;
jól tudom én a vad Arés táncát ropni a harcban,
jól a sebes paripák seregébe szökélni székérel.

Ezek után néhány példán szeretném szemléltetni, hogyan érzékelteti az új fordítás az átalakulóban levő görög társadalom emberének egyszerű és kezdetleges fogalom- és képzetkörét, az élet, a halál, az erő, a gondolat, az indulatok és szenvedélyek népi jellegű felfogását és kifejezőmódját.

Kedves kebeledben a lelked tud jó terveket ; kesergett lelkük a keblükben ; íme a szívem már torkom fele ver kebeledben ; kebeledben az elme nem tud hajlani ; a keblükben lelkük melegebb lett ; csakhogy az én kedves lelkem mért szól velem erről ; kedves lelkem a kebeledben leigázom erővel ; kedves szíve megdobbant kebeledben ; nem volt híján lakomának a lelkük ; nemremegő a te elméd is kebeledben ; hős szívem és lelkem nagyon ösztönöz engem ; hogy mézédés lelked a lándzsám el ne ragadjja ; felsőhajtva eképpen szolt nagylelkű szívéhez ; megtennem sürget a lelkem ; te meg nagylelkű szívednek légy ura kebeledben ; az én kezem által most elvesztetted a lelked ; lelke ügyelt, hogy a szép paripák lelke ne remegjen ; mézédés lelkét neki is tüstént elorozta ; míg csak szeretett lelkét ki nem adta ; vitték erejét kezeiknek ; őrzy derék erejét ; Teukros, kedves fő ; míg mellem lehel és kedves térdem tud emelni ; derék szívetek fölűdítve étekkel, borral ; lelke sietve szökött ki a megnyílt nagy seben át ; nyilával a lelkét így elorozza a hősnek ; jobbmarján verte dzsidával a lovát s ez a lelkét ott kilehelte : megölte a hőst s küzdő erejét elorozta örökre ; lenyakazta a hőst nyomban, meg is oldta a térdét ; a harc térdét oldta sokaknak ; vágyakozott valamely trósz hőst mély éjbe takarni ; kedves szíve s a térde elernyed ; elvette a szívét (= megölte) ; isten térdén fekszik, hogy én nem orozhatom-é el a lelked ; testükből az erőt meg a lelket az érc kiragadta ; a szemét a homály betakarta ; vitéz szemeit betakarta sötétség ; bíborszínű halál, vad végzet hullt a szemére ; szíved el ne veszítsed ; a bärkánál forralja epéjét ; vissza azonban már sohasem zsákmánylod a lelked, | sem nem vásárlod, ha kiszállt a fogak rékeszéből ; ám rekeszizmomban lelkem csöppet sem akart már | mérges apámnak termeiben ténfergeni többé ; megszállta a méreg, mely bölcseknek is olykor | megduzzasztja szívét ; annak szemhéjára sém ült álom ; nyomban elért szívéhez a szózat ; elűzte a végzete napját ; az állatnak nem rettetp nagyszerű szíve ; csontjából lelke kiröppent ; bőrén egymást kergetik egyre a színek, | lelke se tud rekeszizmában megfélni nyugodtan ; így a halál napját tovaűzte a kézítésában ; mert soha még nem igázta le így körülölvte a lelkem | bent kebeledben a vágy sem földi, sem isteni nőért ; ej, nem táncra eresztett ő sereget, de csatára ; és a szemed nem lát már annyira jól a fejedből ; kiben el nem enyészik az elme.

A népköltészet hagyományait őrzik a homerosi műköltészetben a szó- és szólás-ismétlések, népies szók és szójátékok s általában a stílus népi ritmusa ; mindez gazdagon és pompásan tükröződik Devecseri fordításában : várad, apád meg egész néped kárára-bajára ; hogyha

legény voltam, hát most már rajtam a vénkor ; bátya, csak ülj veszteg ; egyiktek se kívánja, hogy én az evéssel, ivással laktassam kedves szívemet ; az én kedves gégémén előbb le ne csúszson semmi ital s étel ; én meg elébe megyek most, bár láng légyen a karja, | bár keze láng légyen s izzó vas bajnoki lelke ; ő a legislegszebb vizet ontja ; szolgáltunk egy kerek évig ; vesszen egészen és csúnyán s vele gyermeke és tisztelt felesége ; ágyában szunnyadt jó puha párnákon s szíve eltelt édes örömmel ; dupla talentum arany volt az ; kicserélték sok hadifegyvert, | vett a derék derekat, hitványabb kapta a hitványt ; férfiú férfiut ölt ; dárda a dárdához, pajzs ért meredezve a pajzshoz, | pajzs pajzsot, sisak ért sisakot, hős férfiú férfit ; árva magára maradt ; Aias nyomja (= kergeti) hadunk ; gyorsan a gyors szekeret görögök közt, trójaiak közt | vitték pajzsokon át, holttesteken át ; büszke Menoitiaés, lelkemnek lelke leginkább ; Árés, gyilkos Árés, vérmocskolt, bástyalerontó ; hajnal alatt, nap alatt legjobb paripák a világon ; fut, enged gyáva szívének ; védeni vágytak az aitolok Kalydönt, ama kedvest, | gyujtani vágytak a kúrások lángjával Arésnak ; lelkeim lelke szerint szóltál ; ágyat azok, mint szólt a parancs, vetekedve vetettek, | párnát és bundát meg a váznak könnyű virágát ; jaj, nyomorult, hisz hogyha megöl, kiterítve az ágyon | meg se sirathatlak te virágom, drága szülöttem ; terme tizenkettő, fedeles, faragottkővű, ékes.

4. A homerosi stílusalakításnak fontos tényezői azok a formai elemek, amelyek az epikus előadás szép hangzását, ütemes áradását, zenei zengését színezik és szabályozzák. Az eddigi fordítók meglehetősen elhanyagolták e költői eszközök használatát, Devecseri viszont ezen a ponton öntudatosan és következetesen érvényesíti fordításában a homerosi költői hagyománynak ezeket a csillogó drágaköveit. Az antik versben ismeretlen rím helyett alkalmazott kezdőrímek (alliteráció), belső rímek és összecsengések, továbbá az állandó sorok, a belső tárgy (figura etymologica), a művészi játék (s már-már bűvészkedés) a hasonló hangzású szavakkal, főleg pedig a sokdaktilusos hexameter : mindez bőven biztosítja az új magyar Ilias homerosi költőiségét.

Magától értetődik, hogy majdnem lehetetlen a homerosi kezdőrímeket magyar kezdőrímekkel tolmácsolni, hiszen az egymásnak megfelelő görög és magyar szavak ritkán kezdődnek ugyanazokkal a hangokkal ; az eddigi fordítók lemondtak erről a művészi erőfeszítésről, Devecserinek azonban számos verssorban sikerült magyarul is megzengetni a homerosi alliterációt. (4: 339 ; 5: 315 ; 21: 181 ; 23: 688 stb.) s néhol igazán remekül : bíborra ha borul tág tenger néma habokkal (14: 16) ; ifjúságod igazta csak így igaz elméd (23: 604). Azonban az esetleg elejtett homerosi alliterációkért Devecseri bőven kárpótol ezer meg ezer, másol alkalmazott alliterációval. Könnyedén, játékosan, néha túlzottan pazar bőséggel ontja a kezdőrímeket : ebben épp oly gazdag, mint Homeros. Hadd idézzek néhányat a sokezernyi alliterációból : vette magára a vértet, vágyott dárдавetésre ; ülték meg a trósz vezetők a torony tetejében ; férfiasan feleim, ne feledjünk vívni vitézül ; hájjal meg hússal, ha lehull a acháji hajóknál ; vagy hófergeteget, mely a földet festi fehérre ; mert szekereiről ez vele szembeszegülni leszökkent ; mert a patás paripák a mezőn port rúgva robogtak ; vágta fölül vállban, nekiszökve kemény kelevézzel ; senki hajóinkhoz Hektórnak hallva a hangját ; szálltak, akár sziszegő szélvész síró sivitása ; hizik a hájadon és husodon, ha lehullsz a hajóknál ; forró fürdőt forral fürtös Hekamédé ; kardok kongatták, döngették kéthegyű dárdák ; csak kaszaboltak a karddal, a kéthegyű sok kelevézzel ; kik ha kimúlnának, keserű bánatba borulnánk ; által sújtva hamar Hádés házába hanyatlik, | hogyha tovább hallgat hangjára a Messzehatónak ; s Hádés házában ha felejtés hull is a holtra ; majd szomorú szívvel tették tetemét tetejébe ; szétzúzódnak így, szekered szekerembe szaladhat ; s most ketten készen kikerültek a kör közepére ; nyershúsharapó halnak hordja halálát ; és tették tetemét tetejébe a máglya tűzének ; rakjunk rá evezőt eleget, hordjunk hekatombát ; hogy hogyan övja hadát, ha a harc a hajóig elér majd ; mint csaliton legelő csordára ha csörren oroszlán ; nemlohadó hadizaj harsant hajnalhasadéskor.

A belső tárgyat Devecserinek legtöbbször sikerül a fordításban is belső tárggyal visszaadnia : gondolatot gondoljanak ; tervet tervezgetni ; lakomat lakomáztak. Néhány helyen azonban nem ügyel a homerosi alakzatra, bár a magyar költői nyelvben szinte önként adódik a homerosinak megfelelő kifejezés (övet vett magára, e h. : övezett övet ; verekedtek, e h. : harcot harcoltak, viadalt vívtak ; lándzsáját vesse, e h. : dárdát dárdázzon). Viszont Devecseri sűrűn használ szójátékot ott is, ahol Homeros mellőzi (kínokkal kínoztuk ; lakta lakását ; esküdj esküt ; szónak szónoka stb.). Érthetetlen azonban ez a szójátéka : járatlan jár (5 : 597), mert a görög „apalamnos“ jelentése: tanácstalan, úszni nem tudó (K : együgyű ; Th : tanácstalan ; Cs : tétovázva). Egyéb sikerült szójátékai : szépséges szép, mélységes mélyén ; bajra baj ; sebre sebet ; rontani rontott ; habra hab ; tisztet ; vesszei vesztek.

Ugyancsak épp oly pazarul ontja Devecseri szövege a belső rímeket és összecsengéseket, mint Homeros. Három helyen sikerül ugyanott adnia belső rímet, ahol Homeros is ad (hírhallásunk — tudásunk; kölcsön — öltön; beszéltek — éltek); de legtöbbször önállóan díszíti vele a fordítás stílusát (hullnak — borulnak; töltött — köszöntött; holtak — hatoltak stb.), mégpedig néha megtoldva egy-egy szóval a görög szöveget (15 : 550 és 17 : 320 : Ilionába, honába), néha még ragyogó leleménnyel aknázza ki a Homeros-kínálta lehetőséget (15 : 192 : míg Zeus széles eget, leget és sok felleget is nyert). Ilyen pompás nyelvi készség mellett igazán sajnálatos, hogy nem tudta eléggé szerencsésen tolmácsolni a két legszebb homerosi szójátékot (2 : 485 : hümeis gar theai este pareste te iste te panta = istennők vagytok s mindent jól látva ti tudtok ; 23 : 116 : pólla d'apanta katanta paranta te dochmia t' elthon = dombokon át, uton föl, uton le, csavarogva vonultak). Joggal várhatjuk Devecseritől ennek a két hármasszójátéknak homerosibb magyar megoldását.

Az ismétlődő, ú. n. állandó homerosi sorok megoldásában bizonyos szabadságot engedett meg magának, véleményem szerint is igen helyesen. Árnyalta az ilyen sorok egyhangúságát némi módosítással, rökönértelmű új szó beiktatásával, de mindig úgy, hogy az olvasó azért éri az ilyen sorok refrén-jellegét és fontos tagoló-szerepét az epikus előadásban. Ilyen változatok : s rózsás ujjaival miután fölfénylik a hajnal — és hogy a rózsásujjú Hajnal kélt ki a ködből — s rózsás ujjaival mikor eljött újra a Hajnal ; és őt megszólítva ekép szárnyas szavakat szólt — hát őt megszólítva ilyen szárnyas szavakat szólt ; áikulcsolta kezét szorosán, szót szólva kimondta — megszimogatta fiát kézzel, szót szólva kimondta ; így szólt és zokogott, vele nyögtek az asszonyok is mind — szólt és felzokogott, vele sírtak a trójai nők is — így szólt sírva s az asszonyok is nyöszörögve zokogtak. Kitűnően sikerült két sűrűn előforduló ismétlődő sor megoldása : döngve zuhant le a földre, csőrömpölt rajta a fegyver ; férfiasan feleim, ne feledjünk vívni vitézül. Ellenben a Múzsák segítségülhívását jelző, többször ismétlődő sor (2 : 484 ; 16 : 112 stb.) fordítása nem sikerült ; a magyar szöveg prózai és túlságosan józan fogalmazását még a szerény belső rím sem teszi költőivé : s most, Múzsák, ti beszéltek, olymposi bércenek éltek. Helyes fordítása : mondjátok el most nekem, olymposi palotákban lakó Múzsák . . . Egyébként az ismétlődő sorok fordításának kérdésében Devecseri, a könyv utóiratának, részletesen ismerteti felfogását és eljárását.

Említettem már, hogy Devecseri az első magyar Homeros-fordító, aki tudatosan a frissebb, színesebb, daktilusosabb hexametert, vagyis az igazi homerosi hexametert alkalmazza. Homeros-fordítása azonban nemcsak úttörő ezen a ponton, hanem úgyszólván tökéletesnek nevezhető. Ez nem annyit jelent, hogy nincsenek gyengébb sorai, annyit sem, hogy pontosan ott használ daktilusi vagy spondeusi sort, ahol Homeros, hiszen ez épp oly lehetetlen és fölösleges vállalkozás volna, mint minden homerosi kezdőrímet kezdőrimmel visszaadni. De annyit mindenesetre jelent, hogy itt is érvényesül Devecseri költői nyelvének gazdagsága s könnyen igazolható, hogy ebben a magyar Iliasban a sokdaktilusos és a tisztadaktilusos sorok száma megközelíti az eredetét. Már pedig a homerosi hexameter ötvözése — a sok daktilus miatt — több szóttagot kíván meg egy-egy verssorban, gyakorta hosszabb, lüktetőbb, színesebb, ritmikusabb szavakat és így fontos tényezője a stílusalakításnak. Ime néhány remekbe sikerült tisztadaktilusos hexameterre :

könnyeden, úgy ahogy az rohan át kifeszülve a síkon ; fut szorosán közelében a cséve, ha fúrge kezével ; rajta, segíts szaporán, mutogasd tüzeid lobogását ; lábuk emelve tovább szaladoznak a messze mezőben ; holttetemek közepette heverjek a vérben, a porban ; messzegurult zajosan, paripák dobogása közébe ; mint hegyek ölyve, a legesebebb valamennyi madár közt.

Megfigyelhető, hogy a sokdaktilusos vers rendszerint hangfestő eszköz : jelzi a gyorsaságot, az izgalmat ; elevebb, drámaibb, lüktetőbb eseményeket vagy folyamatokat fest. Viszont a sokspondeusos sort, vagy az olyant, amelynek ötödik verslába spondeus, nyugalmas, lassú, komor, néha humoros folyamatok, események, hangulatok festésére használja Homeros. Devecseri igyekszik a fordításban is spondeusos verssel tolmácsolni az eredetinek ilyen lassított ütemű hexameterreit :

majd miután kétoldalt így fölfegyverkeztek ; kit jól ismerek és a nevét neked elmondhatnám ; hát odaállt a Viszály ekkor s iszonyút rikkantott ; s volt ki a hőselekkű trószok közt hangoztatta ; már lakománkra, utána sirathatód édes sarjad stb.

Azonban meg kell mondanom, hogy Devecseri a spondeusos homerosi versek hű metrikai tolmácsolását a kelleténél többször is elmulasztja, olyan helyeken, ahol a lassított ütemet feltétlenül meg kellett volna tartani. Így Homeros spondeusos verssel festi

a harcosok fegyverkezését (20 : 1), a virrasztást a tábornoknál (8 : 565), a bolyongást az alvilágban (23 : 74), a jajgatás végighömpölygését Priamos palotáján (24 : 166), a tömeg ámulatát, amint a múlovaszt bámulja (15 : 682), az apró madarak megriadását a lombok sűrűjében (2 : 312), azt a dermesztő pillanatot, mikor a dárdát átveri a vértet és megáll benne (3 : 358) stb. Feltétlenül meg kellett volna tartania a spondeusi verset ott (1 : 600), ahol az istenek lakomáján a bicegő Héphaistos körbenjár és nektárt töltöget s közben elmondja : hogyan dobta le egyszer Zeus az Olympusról, olyan erővel, hogy belesántult ; az istenek „nemlohadó nevetésre fakadtak“, amint hallgatták és nézték a bicegő tagbaszakadt kovácsistent. Itt az ötödik láb homerosi spondeusa (poipnüonta), pompásan érzékelteti az isten groteszk mozgását. Devecseri megoldása (istenek ott, látván Héphaistos mint sűrűg és fúj) nem szerencsés ; a poipnüo görög ige jelentése : sűrűg-forog, buzgólkodik (Devecserinél is 14 : 155 : igyekszik ; 18 : 421 : serénykedtek ; az Odysseia-fordításban 20 : 150 : nagysebesen), de semmiesetre sem „sűrűg és fúj“ : ez az utóbbi ige meghamisítja a homerosi képet s egyúttal az értelem is, a spondeus eljétése pedig a verssor és a jelenet groteszk ritmusát.

Viszont Devecseri szerencsés leleménnyel használ spondeusi verset ott, ahol Homeros mellőzi az ütemlassítást, holott szükség van rá. Így Devecseri sora : és szekerük ragyogó fal mellé állították (8 : 435) jobb, mint a homerosi daktilusos sor ; ugyancsak jobb Devecseri spondeusos megoldása ott (1 : 327), ahol a két hírmondó kelletlenül megy a tengerparton Achilleus sátrába, hogy elhozza a szép Briseist : kelletlen mentek meddő tenger vize mentén ; a lassú ütemet és a kelletlen hangulatot Devecseri spondeusai jobban festik, mint Homeros csupa-daktilusos sora.

Éppen így vagyunk a fordítás daktilusos hexameteivel is : Devecseri sokszor használ tiszta daktilusos sort olyan helyeken, ahol az eredeti mellőzi vagy éppen spondeusos megoldást választ, holott nyilvánvaló, hogy a csupa-daktilusos sor alkalmazása a helyes. Ilyenek : mind a gyalog s a lovag s iszonyú hadilármával rivalgott (2 : 810) ; hogy vele megverekedjenek ott iszonyú viadalban (3 : 20) ; futva futott el a vértés acháj seregek fala mentén (12 : 352) ; Héra pedig felugorva suhant az olymposi csúcsról (14 : 225) ; vágytak a várba, nyomukba rohant riadó Agamemnón (11 : 168) ; féke-szakítva ha nagy dobogással a síkra iramlik (15 : 264) ; ily sebesen törekedve repült tova szélesebb Iris (15, 172) ; útnak eredt a mezőn sívítók gerelyek sűrűjében (20 : 319) ; csörgedez át a mezőn, kanyarogva csobog le a lejtőn (21 : 261). Hogy ez homerosi hang és stílus : kétségtelen.

5. „Hír se ad oly hangot mindég, aminőt mi szeretnénk“, — mondja Horatius (Ars poetica 348) s ugyancsak ő mondja, — és éppen Homerossal kapcsolatban, — „Bánt, mikor azt látom, hogy néha Homeros is alszik“ (Ars poetica 359. Vietórisz József ford.). Már az inémt rámutattam, hogy Devecseri túlzottan sok spondeusi verset használ, éppen olyan helyeken, ahol semmi ok sincs a ritmus-lassításra. Ez hiba s ezt a hibát nem teszi jóvá azzal, hogy másutt meg úgyszólván „kijavítja“ Homerosot, mikor spondeusos verset alkalmaz ott, ahol ezt az eredeti elmulasztja : a „poipnüonta“ sor mutatja, mily szerves és szarvas hiba a homerosi spondeus-sor mellőzése.

Éppen azért, mert az ilyen hatalmas arányú mű soha sincs készen és szüntelenül furni-faragni, csiszolni és szépíteni kell rajta : nem szabad a fordítás hibáit komor szemöldökráncolással bűnül felelni. Van szépséghiba, akad zökkenő is, négy-öt (nem több!) homályos vers is meghökkent, azonban sohasem szabad felednünk, hogy mind a 16 193 Ilias-vers nem lehet egyformán tökéletes. Ha mégis főlemlegetek néhány hibát, csak a fordítás jövedő tökéletesítése érdekében teszem.

Nagyon szerettem volna, ha Devecseri az 1. ének 528—530. sorának fordítását gondosabban és hívebben oldja meg. Ez a három verssor azt a mozzanatot festi, mikor Zeus bölint, annak jeléül, hogy teljesíti Thetis kérését, s bölintásával megrendíti az Olympost. Az ókori hagyomány szerint ezek a sorok ihlették Pheidiaszt fenséges olympiai Zeus-szobrának megalkotására. Nos : Homerosnál az 528. sorban csak 1, az 529-ben is csak egy spondeus van, az 530. sor pedig csupa daktilus. Homeros a majdnem tiszta daktilusi sorokkal a jelenet mozgalmasságát, izgalmát s egyúttal fenségét festi, tehát a fordítónak feltétlenül kötelessége lett volna az eredeti ritmust megtartani. Ezt a három sort eddig egy fordítónak sem sikerült méltón megoldania. Érdemes ide iktatni néhányat az eddigi fordításokból :

Kazinczy : Mondá s barna szemöldjeivel hunyoríta Kronion
S ambroziás haja föllebbent a rettenetesnek
Homloka szent bércén s megrendült a nagy Olümposz.

Vályi Nagy : Mond vala s barna szemöldökivel ráinte Kronion,
S ambroziás haja rázódot az olümpi királynak
Isteni főjéről s rengette a nagy Olümposzt.

Kölcsey : Mond — és barna szemöldjeivel hunyoríta Kronion,
S ambroziás haja fellebbent volt a fejedelmnek
Homloka szent bércén s megrendíté nagy Olímpot.

Szabó István : Így szólott Zeüsz és szögarna szemöldivel intett,
Ambroziás haja feltorzadt a boldog uristen
Mennyei főjének, mire megrendüle Olümposz.

Szász Károly : Mondá ; s barna szemöldeivel ráinte Kronion ;
Ambroziás haja meglebbent a nagy égi királynak
Büszke fején s hogy megrázá : rengett az Olümposz.

Kemenes-Kempf : Szól vala nagy Kronidés s a szemöldökivel hunyorított
S halhatlan fejről a világ felséges urának
Fürtje előre omolt s bele megrendült az Olympos.

Thewrewk : Mondá s barna szemöldeivel ráinte Kronion :
Ambroziás hajfürtje előre omolt a királynak
Halhatlan főjén s bele rendült a nagy Olympos.

Devecseri : Szólt Kronion és bölintott rá barna szemölddel :
ambroziás hajafürtje előreomolt a hatalmas
nemmuló főről, s megrendült a nagy Olympos.

Érdekes, hogy Devecseri már a 7. homerosi himnusz fordításában megpróbálkozott
ezzel a három sorral :

Szólt, és barna szemöldjével bölinta Kronión :
ambrosziás haja dúsan előreomolt a királyi
nemmuló fejről : s megrendült a nagy Olympos.

Devecseri mostani, Iliásbeli megoldása csak egy árnyalattal jobb, mint a homerosi himnuszban tett kísérlete, általában azonban épp oly sikertelen, mint minden eddigi fordító próbálkozása. Már a verselés is gondatlan : az 528. sorban három spondeus van, az 529. csupa daktilus, ellenben a legfontosabb, az 530. sor, amely Homerosnál csupa daktilus, nála csupa spondeus. Hogy a homerosi sor csupa daktilusa szándékos művészi fogás, kétségtelen, s épp ily kétségtelen, hogy Devecseri csupa-spondeus sora gyökeres tévedés : eltörli az eredeti mozgalmasságát, izgalmát, fenségét. Nem jó a „barna“ jelző ; az eredetinek „kyaneos“ szava a. m. acélkék, sötétszínű ; helyesen fordítja Devecseri a 20, 144-ben: kékájú isten. Továbbá rossz a „szemöld“ szó, mert Kazinczy jogtalan csonkítása ; a szemöldökkel nem is lehet bölintani : ezért hunyorít, vagy ráint Zeus egyes fordítóknál. Bölintani csak a fejjel lehet ; ezért mondja Zeus : „fejemmel is intek“ (524. sor) és : „amit fejbölintásom is erősít“ (527. sor). Nyilvánvaló, hogy Zeus nem a szemöldökével intett, hanem a fejével. Eddig egy fordító sem törődött vele, hogy a görög „ophrys“ szó homlokot is jelent, vagyis jelképesen haragot, komolyságot, büszkeséget ; Devecseri egy ízben éppenséggel szemnek fordítja (9 : 620 : szólt s Patroklosnak némán intett a szemével ; érdekes, hogy itt pontosan ugyanaz a görög kifejezés szerepel, mint a szóbanforgó 1 : 528-ban : ep ophrysi neüse). Úgy érzem tehát, hogy a „barna szemöld“ helyett jobb volna itt : „magasztos homlok“ ; vagy : „isteni fej“. Az is bizonyos, hogy (Vályi Nagy és Kölcsey kivételével) a fordítók nem érezték meg az 530. sor görög igéjének (elelixen) műveltető jelentését ; a homerosi vers nem azt mondja, hogy megrendült az Olympos, hanem azt, hogy Zeus megrendítette ! Ezek alapján méltán várjuk Devecseritől ennek a három sornak új és tökéletesebb megoldását. Érdekes

hogy az 528. sor szóról szóra újra szerepel később (17 : 209); sajnos, Devecseri ott sem hoz jobb megoldást.

Nem tartom szerencsésnek az 1. ének két első sorának fordítását sem : stílus és verselés szempontjából egyaránt nehézkes és bágyadt mind a kettő. Furcsán hangzik az ilyen kifejezés : légy bátorságát küldötte a hős kebelébe (17 : 570); helyesen : vakmerőségét). A szóserinti fordítás túlhajtása néha az értelem rovására megy : gyors orvoslás kell : derekak szíve gyögyul amúgy is (13 : 115; helyes fordítása : üssük helyre hamar a bajt, hisz helyreözkken a hősök bátorsága); hozzá Idomeneus hadi bátorsága eképp szolt (13 : 248; a görögben „Idomeneus ereje“, vagyis „a hatalmas I.“); egyenlő harcot feszített ki (= döntetlen; 11 : 336); ifjas-szájas, fonatos hiu, lányra teső te (11 : 285; helyesen : hitvány, szájhős, hajadra hiu, szoknyavadász); törszét, mint mozsarat gurította a harc sűrűjébe (11 : 147; mint kőkorongot, hengert); mekkora kincs hagy el engem (1 : 120); harcba szálltak nagy hegyi szörnyekkel, riadalmas végüket osztva (1 : 268); a fordítás helytelen, érthetetlen; helyesen : szörnyű módon pusztították el őket); az árpadarát fölemelték (1 : 449; helyesen 1 : 458 és 2 : 421 : árpadarát hintettek); a tavasz mezejére (2 : 91 : a tavaszi virágokra); szent fátylát egyedül hogy bontsuk a trójai várnak (16 : 100; helyesen : bástyáját, ormát, párkányát); ércbeborult (15 : 221 : páncélos); szárnyán száll a sötét sas (21 : 252 : támad; ugyanazt a görög kifejezést helyesen fordította D. a 16 : 752-ben : mint az oroszlán támad); elhagyta a lélek (22 : 467; a fordítás félreérthető; helyes értelme : elájult); amint a káramhoz elérték (24 : 29; érthetetlen; helyesen : mikor Parist a pásztortanyáján fölkeresték); kora elhullásra jelőlt (24 : 540 : rövidéletű); dalnokok ültek rendeletükre (24 : 721; érthetetlen; helyesen : énekeseket ültettek mellé); s ha vesző volt is (16 : 154 : halandó); odalent két hitvány lába botorkált (18 : 411) és : vékony lábászárai lent karikáztak (20 : 37 : itt a „lent“ és „odalent“ határozószók félreértést okoznak; egyikre sincs szükség); haját-fésülő többi acháj (4 : 261; máshol „fürtös“, „hosszúhajú“, „fésülő-fürtös“, „jölfésülthajú“; egyenlő pajzs (13 : 405 : az egész testet betakaró); egyenlő-vad viadal (18 : 242 : mindenkit elpusztító); egyenlő háborúság (13, 635 : mindent sújtó); pihentek a háború hídján (8 : 553) és : a csaták örvényei hosszán (8 : 378) : mindkét esetben helytelen és érthetetlen a görög gephyra szó fordítása; jelentése : rés a hadsorokban, szünet a viaskodásban; te is adj Zeus lányainak követőül tiszteletet (9 : 513; a „követőül“ szó érthetetlen és fölösleges); eredjetek ütközetekbe (23 : 285 : gyürközzetek neki táborszerte); a vívók (15 : 548 : az ellenség); két szerető bajtársa emelte a testét s mély sóhajtással vitték (13 : 423 : csakhogy nem a két bajtárs sóhajtott, hanem a sebesült nyögött, akit vittek); kutyaképu (1 : 225 : ebszemű, szemtelen); jaj, te szemérmertlenség-köntösű (1 : 149 : szemtelen, arcátlan, becstelen, pökhendi stb.); a futó (öz vagy nyúl) makogó szava hallik (10 : 362 : nyúsítése); károगत hanggal (17 : 756) és : vad sivitással (17 : 759), helyesen : kétségbeesett sikongással; hiszen így csevegünk mi a harcban (17 : 228; az ironikus homerosi kifejezésnek ez a fordítása érthetetlen; jobb volna : enygelgünk); két bukfences táncos a körben lejtett (18 : 606; ezek bohócok voltak, tehát nem lejtettek, hanem bukfenceztek); hogy sose turbékoljatok itt nekem (9 : 311 : ne locsogjatok); két ülés párkánya (20 : 500; a harcocsiban nem volt ülés, tehát : a kocszi pereme); kettős kelyhet (1 : 595 : kétfűlű); jólforgó kicsi tárcsát (5 : 453 : könnyű); a harci csodát hordozta kezében (11 : 4; érthetetlen; Eris itt az aigist, Zeus csoda-pajzsát hordozza. (Itt említtem meg, hogy legalább is vitatható az istennévként használt görög elvont szók lefordítása : Viszály, Ártás, Riadás, Félelem, Zaj, Vész, Rémület, Futás, Álom, Halál stb.); sárga sas (15 : 690 : vörösbarna); kardszíjuk arany volt (18 : 598 : ezüst volt).

Javítható és szépíthető még imitt-amott a fordítás magyarság és jóhangzás szempontjából is. Nehézkes, rosszul hangzó, nyikorgó sor és kifejezés nem sok van : te se vágyj civakodni; Zeusra ütő elméjű Odysseus; sok holt volt; metssze le (= messe le); nem maradt ott; szeretettek vagytok előltem; ajándékát átvenni; sose tel be; keressz; miért lessz (= lesel); fiamért mart; szavakat hallatva beszéltek; csak búsul s oda hogyha megyek, se segíthetem én sem; lőtte le volna; két csak föl; a bátynak; fiam karolón; sírhalmát is fölemejnök; vegyem ezt át; csavarog csak (= él); tuskén-bokrokron át; sűrűgapju juhok; athénbeli; epív (= epeios); szidd őt kedvedre (= szidd).

Tühegyre kell szednem néhány magyartalanságot, németességet és az epikus hangnemből kirívó mai ízü kifejezést. Kezdem a mai szavakkal és kifejezésekkel : intézd csak te; reszket rémesen; a harc állója (= harcos); sziklaszilárdan (ném. felsenfest); vissza zsákmánytól, rohanás a hajókra; s volt ki hangoztatta; úgy ahogyan mondom (= annyit mondok); ostoba vagy s szíved megszedült; robot; csontját darabokra lapítom; le ne hágyjon; le ne álljatok; lemaradt; piszkálta; hogyha e kettőt elkapjuk; egyedül Hektórra magára sem lehetünk elegek; ők elegek, hogy fölartsák; sose tartsál fősvény házastónak elnaspángolom; ne nyafogj; éppen ilyennek tűnt; hőnszeretett.

Magyarosság szempontjából kifogásolnom kell az ilyen kifejezéseket: fültőben (= fültő-vön) ütötte; adja neked szép fegyvereit s néki ha néznek, még el is állnak a harctól és: hátha neked néznek (11 : 799 és 16 : 41) = ha összetévesztenek vele; ha azt hiszik, hogy te vagy Achilleus (B : ötet véve benned; Cs : ha őt látnák benned); ezt voltak végzendők; a trójaiaknak láttassad magad; bekente balzsammal, a nála levővel; vonó paripáik tartották iszonyú zajjal (= kocsihúzó lovakat visszatartották); legjobb szeretek; más néven híva Szekér ez; hordágyra helyezték (18 : 233); máshol : kerevet (22 : 352; 23 : 171), ágy (24 : 720), az Odysseiában (24 : 44) nyoszolya; helyes fordítása a nyelvújítási „hordágy“ helyett: gyászpad, ravatal; kedvenc társam; két paripája fegyvernök-szekerész fékén (13 : 386): ez így érthetetlen is (értelme: két paripáját a kocsihajtója zabolázta), erőltetett is, nyelvújítási is; egyébként a fordításban rendkívül sűrűn szerepel a fegyvernök, a szekeresz, a néhol helyesen alkalmazott fegyverhozozó (24 : 396) és kocsihajtó (Odysseia 11 : 259 : kocsizó) helyett; bosszúja sokáig állatlan ne legyen; amiatt lett most lakolások. Helytelenül használja a szemben névutót néhány helyen: mi szükség veszekednünk egymással szemben; leteszek haragomról véled szemben; Trójával szemben küzd; elnemenyészőkkel szemben tombolni tűzelte; haláltalanokkal szemben hadakoznám; vívhatná daliákkal szemben a harcot.

Németességek: forrásdús (quellenreich), — azonban sok helyütt: sokforrású (K : patakos, patakban dús; Cs : vizekben dús, forrásban gazdag, források anyja, forrásfakasztó); gyászterhes, viharterhes; rézterhes; végzetteli; vészteni; búteli; homályteli; rémteli; galambteli; vézsorsók. Kijavítandók még az ilyen jellegzetes németességek: visszautunk (Rückweg); messze az első.

Amint a felsorolásból megállapítható, a hiba nem sok s egyik sem égbekiáltó, de mind olyan, hogy javítandó és javítható. Ha a fordító végrehajtja ezt az „utolsó simítást“, az új magyar Ilias még tisztább fényben fog felragyogni.

Verses fordításban szinte elkerülhetetlen egyes szavak kihagyása vagy betoldása. Az időmértékes vers gyakran rákényszeríti a költőt (s a fordítót) az ilyen műveletre s főleg a betoldásra. Azonban Devecseri túlságosan is él — és nem mindig szerencsésen — ezzel a költői szabadsággal. Jellegzetes töltelékiszavai: szép, nagy, sok, hős, deli, drága, édes, jó, egészen, mondd stb. Sűrűn használja az állandó jelzőket ott is, ahol az eredetiben nem szerepelnek, gyakran megváltoztatja az eredeti kifejezést s nem egyszer ígéket vagy többszavas kifejezéseket is beiktat; 9 : 309 : vissza se fogjam; 2 : 109 : szárnyas szavakat; 2 : 356 az elragadott Helené; 24 : 8 : vizek meredek veszedelmét (= a küzdelmes tengert); 13 : 714 : lobogós; 18 : 163 : a két vértés hős isteni Aias (= a két harcias Aias); 21 : 239 : mély örvényei közt gyönyörű habbal betakarta (= nagy mély örvényeibe rejtette.) Bár a többszáz betoldás jórésze mellőzhető lett volna, tárgyilagosan megállapítom, hogy a töltelékek általában híven belesimulnak a homerosi stílusba (1 : 358 : tenger mélységes mélyén; 23 : 186 : ambraszás; 23 : 211 : achájok jajszava; 23 : 230 : nyögve viharzott; 16 : 393 : nyihogó rohamukban; 16 : 398 : ölt-kaszabolt). Nem is ezeket kifogásolom, hanem inkább a heneje töltelékeket, s még inkább a homerosi jelzők, szavak, kifejezések elhagyását, aminek nem egyszer a homerosi hangzás, szín és jelleg elszürkítése a következménye (6 : 285 és 10 : 107 : megfordítja szívét, e h. kedves szívét; 1 : 468 : nem volt híján lakomának, e h. illő lakomának; 2, 487 : danaosz daliák, e h. danaoszok vezérei és fejedelmei; 24 : 151 : amelyre Achilleus hozta a véget, e h. amelyet az isteni A. ölt meg; 13 : 174 : az acháj gályák, e h. az elől-hátul fvelt acháj gályák; 23 : 296 : azt Anchisiadés Echepólos küldte a bátynak, e h. azt Anchisiadés Echepólos adta ajándékuul Agamemnonnak; 17 : 112 : kedvetlenül kullog el onnan, e h. az akoltól; 18 : 227 : Pallasnak, e h. a bagolyszemű Athénének; 18 : 162 : pásztornép, e h. a tanyán lakó pásttorok; 23 : 126 : sírját, e h. nagy sírját).

6. Végül néhány szót az íráshibákról, a sajtóhibákról és a kötet nyomdai kiállításáról. A görög nevek átírásában némi következetlenséget látok: selloi és danaosz, delphin és nimphák. Helytelen magyar írásmódok: Kythéra-beli (15, 431; de 15, 518 : kyllénebeli); osszd fel; riasszd; Achilleussal; lóhózerősítvén; epívek (23 : 631) és: epeiosiak (23 : 632); ejh; meg' annyi (= megannyi); esküdt (= esküdt, esküdt).

A sajtóhibák jegyzékét majd a kiadóval közlöm, azonban azokat, amelyek a hexametert megrontják, itt is felsorolom: 1 : 138 : Odysseusét (helyesen Odysseusét); 1 : 554 : azt, amit óhajtasz (e h. azt, mit óhajtasz; vagy : azt, amit óhajtsz); 7 : 77 : hosszúhegyű (hosszúhegyű); 11 : 61 : Hektór az elsőik közt (Hektor); 11 : 639 : pramnúi (pramnei); 1 : 592 : napnyugvásig (napnyugovásig); 23 : 560 : Asteropaistól (Asteropáistól).

A lapok élén feltétlenül ki kellett volna tenni az énekek számát, előfej alakjában. Így az olvasónak rendkívül sok bosszúságot és idővesztést is okoz az egyes helyek felkeresése. Hagyján, hogy ezt a hibát már az Odysseia kiadásában is elkövette, de ezt a rossz példát és helytelenül alkalmazott takarékoskodást nem kellett volna utánozni. Épp ily helytelen takarékoskodás a tizes sorszámozás; a könnyebb eligazodás és a zavartalan olvasás érdekében

az ötös sorszámozást is alkalmazni kellett volna. Ebben eddig a világ valamennyi Homeros-kiadása megegyezett.

A felsorolt szépséghibák nem rontják érezhetően azt a művészi élvezetet, amelyet az új magyar Ilias szerez az olvasók ezreinek. Devecserinek sikerült legyűrnie a Homerosfordítás ezernyi nehézségét és majdnem tökéletes magyar Homerost teremtenie. A bírálóknak, s bizonyára az olvasónak is, az a véleménye, hogy a hibák kiküszöbölhetők és kiküszöbölendők, hogy még szeplő se maradjon az új és remek magyar Homeroson, amely talán száz évre biztosította Magyarországon az „eposzok anyjának“ életét és népszerűségét.

Hadd idézzem végül a harmadik homerosi (Hermes) himnusz gyönyörű sorait (482—486), amelyek pompásan ráillenek Devecseri fordítására :

mert éjjel-nappal gyönyörűség ez : ha a lantot művelt és avatott művész kérdezgeti, azt ő megszólalva nagyon sok bájos hangra tanítja, mert a tanult játékos lágyan pengeti, könnyen s nem kínos fáradtsággal . . .

S hadd idézzem, buzdításul és elismerésül, a költőfordítónak és az olvasónak egyaránt, a himnusz egy másik sorát (476) :

csak zengj és pengesd és add magad át az örömeknek. Révay József

Hadrovics László és Gáldi László : Orosz—Magyar és Magyar—orosz szótár 1951., 1952
Budapest. Akadémiai Kiadó.

Felszabadulásunk után éveken át rosszul állottunk orosz szótárak dolgában. A Haász-féle orosz-magyar és a Kahana szerkesztette magyar-orosz kis zsebszótárral kellett jobbnak híjón elég sokáig beérnünk. A középiskolai követelménynek ezek nagyjában megfeleltek ugyan és még ma is megfelelnek, de a mindennapi élet követelményeinek nem. Erősen érezhető volt tehát egy megbízható, terjedelmesebb középszótár hiánya. A helyzetet gyökeresen segítette Hadrovics—Gáldi 996 lapos orosz—magyar és 1354 lapos magyar—orosz szótárkötetete. Most már elmondhatjuk, hogy ez a két hatalmas mű, az időközben napvilágot látott orvosi, műszaki és mezőgazdasági szakszótárakkal kiegészítve, igen jó szolgálatot tesz mindazoknak, akik a szovjet tudományos vagy szépirodalomban, vagy akár a leghétköznapibb szövegek sűrűjében bújárkodnak. A teljes orosz kéziratot P. D. Krajevskij professzor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Lenin-intézetének volt igazgatója nézte át. Az egész kézirati anyagot pedig az értelmezések helyességének, valamint a történelmi, filozófiai, közgazdasági és politikai vonatkozások pontosságának szemszögéből elismert nyelvész és marxista szakértők tekintélyes serege ellenőrizte.

Maga a szorosán vett szótári rész 945 lapra rúg az orosz—magyar kötetben. Utána két és fél lapon a leggyakoribb orosz keresztnevek sorakoznak fel cirill és magyar betűs alakjukban. Amennyiben van magyar megfelelőjük, zárójelben ez is meg van említve. П. Григорий Grigórij (Gergely), Евгений Jevgenyij (Jenő), Дорофея Dorofeja (Dorottyja), Елена Jelena (Ilona). Ezután következik a szótár használatának magyarázata, majd 45 lapon az orosz nyelvtan tömör összefoglalása - a cirill ábécével és az egyes betűk magyar átírásával, ejtésével az élén. A főnevek 17 csoportba vannak osztva. Valamennyinek ragozási sajátosságait számos jól megválasztott példa tünteti fel szemléletesen. Ezekre utalnak a szótári részben a főnevek mellett látható szám- és betűjelzések, amelyek egyúttal azt is értésére adják a keresőnek, hogy egy-egy főnév a 8 hangsúlykategória melyikéhez tartozik. A grammatikai tájékoztatónak talán legértékesebb része a 20 csoportba sorolt igeformák olyan bőséges és világos taglalása, aminőt ilyen nemű magyar kiadású műben eddig még nem láttunk.

A szerkesztők az orosz-magyar kötetben nem tűzhatték maguk elé azt a célt, hogy az orosz nyelv teljes szótári szókészletét adják. Csupán az alapszókincset kívánták feltárni benne, amelynek, mint Sztálin elvtárs „Marxizmus és nyelvtudomány“ című tanulmányából tudjuk, lényeges alkateleme a gyökérszók összessége. Törekvésük sikerrel járt ; ezt egyértelműen állítják szótárunk ismerői.

Van azonban e köteteknek egy nagyon érezhető fogyatékosága. Hiányzik benne sok földrajzi elnevezés, mint aminők Львов Lemberg, Альфельд a magyar Alföld, Кошице Kassa, Клуж Kolozsvár, Комарно Komárom, Лученец Losonc, Горы Матра a Mátra-hegység. Ezek közül hol az egyik, hol a másik a szovjet lapok magyar vonatkozású híreiben gyakran felbukkan.

Aki nem tudja, hogy mit jelentenek, esetleg félreérti a szöveget, amelyben előfordulnak. Nagyon elkélne tehát e kötet kiegészítése gyanánt olyanféle függelékszerű földrajzi névgyűjtemény, amilyent Haász Árpádné 1952-ben megjelent 799 lapos orosz—magyar kézi-szótárában találunk.

Ugyancsak mint hiányosságot említjük itt azt is, hogy nincs mindig megadva egy-egy szónak valamennyi fontos jelentése. Pl. a **Позиция** nemcsak „helyzet“-et, „állás“-t, „pozíció“-t jelent, hanem igen gyakran „álláspont“-ot, „állásfoglalás“-t is. Ennek az értelmezésnek ismerete nélkül az ember számára nem világos, esetleg még félre is érthető az az orosz mondat, amelyben a **Позиция** szóval találkozott.

Akad sok szedéshiba is, amelyek közül egyik másik értelemzavaró. Jó lenne ezeket annak idején az új kiadásból kiküszöbölni. Ennek megkönnyítésére jegyzetben pontosan megjelöljük a leőhelyüket. Az első szám a lapot jelzi, utána a *j*, illetve a *b* betű, a jobb-, illetve a balkez felőli hasábot, végül az utolsó kisebb szám megmondja, hogy felülről hányadik sorban tűnik fel a tipográfiai helytelenség. Zárójelben a helyes alak látható.*

A szótár magyar—orosz része rendkívül gazdag tartalmú, akár az egyes címszókat, akár a kifejezéseket, szólásokat vesszük. A több jelentéssel, vagy sok jelentésárnyalattal bíró szavak jelentéseit élesen elhatárolja egymástól. Eltérő jelentéseiket olykor, a szükségeshez képest, zárójelbe tett magyarázószókkal is megvilágítja. Pl. **bizalmi**: I. (melléknév) **доверенный, доверительный**; bizalmi állás **доверительная служба**; bizalmi kérdés **вопрос доверия**; felveti a bizalmi kérdést **ставит вопрос доверия**; bizalmi szavazat **вогум доверия**. II. (főnév) a bizalmi (t. i. egyén) **доверенное лицо**; a megbízott **уполномоченный**; a szakszervezeti megbízott v. bizalmi **профполномоченный, профделегат**.

Akárhány orosz szó sajátos használatát 1—2 példamondattal érzékíti a szótár, így például az **élő-t**, **eleven-t**, **élenk-et**, **élethű-t**, **közvetlen-t**, **életrevaló-t** jelentő **жив** (живой-lak rövid, állítmányi alakja) esetében: Ó csak a tudományak **él**. Он жив одной наукой. Ennek közvetlen folytatása az **él** ige átvitt értelmű alkalmazásának egy érdekes orosz kifejezőmódja: **В нём ещё теплятся надежда**. Még él (szó szerint: pislákol) benne a remény (egy szikrája).

Méltán mondhatjuk, hogy ez a magyar—orosz rész a magukat tovább képző haladóknak, a fordítói munkakörben működőnek s általában a mindennapi érintkezés orosz nyelvét tanulmányozóknak nélkülözhetetlen segédeszköze.

E kötettel kapcsolatban elvi megjegyzésünk az, hogy annak idején, amikor majd új kiadás készül belőle, ebbe feltétlenül bele kell illeszteni az ideológiai szempontból nélkülözhetetlen szavakat. Ilyen nézetünk szerint az **ütemterv** (календарный план). Erre minden viszonylatban szükség lehet. Nem szabad tehát kimaradnia egy olyan nagy méretű szótárból, amelyben megvan az **ütem**, **ütemmérő** és **ütemvonal**. Hasonlóképpen nagyon hiányzik ebben a kötetben is, akár az orosz—magyarban, néhány földrajzi címszó. Ezek: Újzéland (Новая Зеландия); észak-i sark vidéke (арктика); Ungvár (Ужгород); Kassa (Кошице); Kolozsvár (Клуж); Komárom (Комарно); Losonc (Львенец); Lemberg (Львов); a Mátra-hegység (Горы Матра); a Fertő-tó (озеро Феррè); New York (Нью-Йорк); ez utóbbi kettő főleg orosz helyesírása miatt érdeklí a nyelvi különlegességek kutatóját. A fentebb már említett földrajzi névjegyzék mellékelése kiküszöbölné az imént jelzett hiányosságot is.

A szerzőknek figyelemmel kellett volna lenniök arra is, hogy a magyar—orosz kötetet nem pusztán oroszul tanuló magyarok forgatják, hanem bizonyára nem egyszer fordulnak majd hozzá útbaigazításért olyan szovjet emberek is, akik a mi magyar nyelvünk s irodalmunk iránt érdeklődnek. Ezért helyes lett volna valahol a szótár élén rávilágítani a magyar betűk hangtani értékére, megfelelő példák kíséretében. Ugyanúgy jó lett volna rávilágítani arra is, hogy nyelvünkben a hangsúly a szónak első tagján van és a szavak kiejtések minden szótagjuk, sőt legtöbbször minden egyes hangjuk tisztán hangzik. Ebben a tekintetben is igen nagy tehát az eltérés a magyar és az orosz nyelv között.

A magyar nyelv szerkezetét megismerni óhajtó oroszokra való tekintettel nem ártott volna csatolni ehhez a magyar—orosz kötethez egy rövid, de jól áttekinthető magyar grammatikát, orosz magyarázatokkal. Olyanféle megoldásra gondolunk, amilyent M. G. Kahana és K. E. Majtyinszkaja Moszkvában, 1951-ben kiadott 568 lapos magyar—orosz kézis�ótára tartalmaz 60 lapon, a magyar rendhagyó igék kimerítő táblázatával együtt.

Befejezésül nem feledkezhetünk meg arról, hogy a helyes magyarság követelményei teljes mértékben kielégülnek Hadrovics—Gáldi művének mind a két részében. Jól vannak

* 47 b5, сойтись (сойтись); 100 b18, воображаю! (воображаю!); 290 b50, мпотент (импотент); 331 j8, тэриг (тэриг); 574 b44, бомбардировщик (бомбардировщик); 608 j34, популярностю (популярностью); 742 b12, вудет (будет); 758 j25, гогову (голову); 910 b52, честолоби (честолюбие); 984 j8, сплю (сплю); 989 b8, любить megfog, любить szeret.

kiválasztva a betűtípusok is. Külön kiemelendőnek véljük azt, hogy a szerzők a több mint 2000 lapon mindvégig nagy gondot fordítottak az orosz hangsúly jelzésére, s ez a nyelvtanulás eredményének szempontjából döntő fontosságú.

Láczter István

Tamás Lajos : Albán—magyar szótár. Főszerkesztő : Tamás Lajos. Szerkesztő : Schütz István. Átnézte: Aleksander Xhuvani és tsai. Akadémiai Kiadó, Bpest, 1953, 379 l., 8°.

1. Azzal valószínűleg senkinek nem mondunk újat, ha leszögezzük, hogy ez az első albán—magyar szótár ; senkisémet képzelte, hogy a múltban már lett volna albán szótárunk. Azt azonban már nem mindenki gondolja, milyen hatalmas feladat volt az aránylag kis terjedelmű szótár létrehozása (kis terjedelmű az olyan vaskos középszótárak mellett, mint ugyancsak az Akadémiai Kiadónál az elmúlt hónapokban megjelent : Olasz—magyar, Német—magyar Francia—magyar és Magyar—angol szótár, melyek terjedelme 1500 lap körül mozog). Megbízható albán—idegen nyelvű szótár nem igen van. A régebbieket, főleg albán—olasz és albán—német szótárak rengeteg, ma már nem használta, nem értett, olyan anyagot tartalmaznak, elsősorban grecizmusokat és turcizmusokat, melyek a nyelvéjlődés folyamán ép annyira elavulttá és feleslegessé váltak, mint mondjuk a magyar nyelvben idegenek és csak nyelvtörténeti érdekessége van a nyelvíjtás előtti latinizmusoknak és germanizmusoknak.

Míg az albán alapszókincs évszázadokon keresztül aránylag lassan formálódik, az albán nép történelmi és társadalmi, gazdasági fejlődése kapcsán a járulékos szókincs aránylag igen nagy változásokat mutat. A grecizmusok és turcizmusok, melyek mai szemmel nézve az albán nagybirtokosságoknak a török birodalom árnyékában kifejlődött osztályuralmával álltak szoros kapcsolatban, éppenúgy, mint például a román nyelvben a grecizmusok, melyeknek elterjedése és használata erősen időhöz kötött és melyeknek jelentősége azonnal döntően csökken, amint a török birodalom támogatását élvező, görög eredetű fanarioták, ill. az elgörögösödött román bojárság osztályuralma meggyengül — (éppen ezért, mint ezt Th. Elwert leszögezi : Über das „Nachleben“ phanariotischer Gräzismen im Rumänischen (Byzantinische Zeitschrift, 1950, 43 : 272 — 301. 1.), a görög szavak jelentősége ma már igen csekély szemben azzal az óriási szereppel, mely két évszázaddal ezelőtt volt, már nem tartoznak az albán nyelv szókincséhez, ezeket el kell vetni ; modern albán szótárban nem foglalhatnak helyet, hacsak nem akarunk nyelvtörténeti szótárt készíteni (de erről nem is lehet szó bilingvis szótár esetében).

A grecizmusok, turcizmusok úgy aránylanak az albán szókincs egészéhez, mint mutatis mutandis francia szótárban Rabelais vagy Montaigne ma már nem élő szavai, vagy olasz szótárban Dante, Boccaccio ma már elavult szókészlete, melyet senki sem venne fel francia, olasz bilingvis szótárakba, hacsak nem különös céllal készült szótárak esetében. Az albán—idegen nyelvű szótár készítésének ez az egyik alapproblémája : leválasztani a turcizmusokat és grecizmusokat. Ez azonban nem könnyű, mert szótári támaszpont erre tulajdonképpen nincs, a szótárkészítő legfeljebb saját nyelvtudására támaszkodhat, ill. meghallgathatja albán segítőársai véleményét.

A másik nagy nehézség szintén a történelmi fejlődés tényéből folyik. Albánia immár modern állam, modern intézmények, a modern élet legkülönbözőbb tényei egyre újabb és újabb szavakat kívánnak. A legutóbbi években pedig Albánia is a szocializmus építésének útjára lépett : elgondolhatjuk, mennyi új szó és fogalom keletkezését hozta magával a politikai változás! — akkor, amikor ez szinte összeesett a polgári állam kiépítésének és a modern állam megvalósításának tényével, mely szintén alapvetően gyarapította a szókincset. Mindez azt jelenti, hogy egy harminc vagy akár tizenöt évvel ezelőtt megjelent szótár elavult — sokkal nagyobb mértékben, mint mondjuk egy harminc vagy tizenöt évvel ezelőtt megjelent olasz szótár. Az albán—magyar szótár készítői úgy teremtették meg az új albán élet természetéből eredő szavak, kifejezések és szókapcsolatok sokaságát, hogy gyűjtést végeztek az albán sajtóból, ideológiai és szépirodalmi művekből, valamint albán nyelvű iskolakönyvekből.

Ne értsük félre a dolgot. Minden jó szótár így dolgozik : nem elégszik meg a megadott idegen nyelv értelmező és bilingvis szótáraival, hanem gyűjt a fentemlített forrásokból. Gyűjtése azonban az alapvetően fontos értelmező és bilingvis szótárakhoz képest másodrangú fontosságú, kiegészítő jellegű, nagymértékben ideológiai vonatkozású (tudvalevően különösen olasz, francia, angol vonatkozásban az illető országok szótárai elég szűkmarkúak ideológiai szavak és kifejezések terén). Ahol még nagy jelentősége lehet a gyűjtésnek, az a szókapcsolatok vonalán érvényesülhet, de az is az egyes nyelvektől függ. Olasz vonatkozásban pl., ahol a szótárirodalom szegény szókapcsolatgyűjteményben, a múlt évben megjelent Olasz—magyar szótár a létező leggazdagabb olasz szókapcsolat szótárrá lett a munkatársaknak legkülönbözőbb

forrásból származó gyűjtése révén. Szókapesolaton értjük az állandóbb szóösszetételt, tehát nem a kifejezést vagy szólást és nem is az átvitt értelmet. Szókapesolat, hogy az albán szótárnál maradjunk: *bujqësor* 'földművelési, mezőgazdasági' címszóval kapcsolatban az alábbi gyűjtemény: *kooperativë* --re '(mezőgazdasági) termelőszövetkezet', *prodhime-re* 'mezőgazdasági termékek', *shkollë* --re 'mezőgazdasági iskola'.

Mármot azt állítjuk, hogy míg más nyelvek szótárával kapcsolatban a gyűjtés — különböző mértékben elsősorban ezekre a szókapesolatokra vonatkozik, hiszen minden mást nagyobbára készen kapunk a kérdéses nyelv értelmező és bilingvis szótáraiban, az albán szótár készítői mind az említett szókapesolatokat, mind a modern szavak és kifejezések teljes egészét nem készen kapták, hanem, mint említettük, a legkülönbözőbb helyekről szedték össze.

Mindezek a körülmények: a régi szókincs leválasztásának feltétlen szükségessége, az új szókincs értelmezésének sokszor bonyolult volta — hisz contextusból kellett igen gyakran az értelmet kihámozni — feltétlen szükségessé tette albán anyanyelvű munkatársak bevonását. Minden idegen magyar szótárnál jó hasznát veheti a szerkesztő az idegen anyanyelvű (de nyelvészetiileg művelt, értelmes) segítő társnak. Az albán szótárnál döntő jelentőségű volt ez körülmény, úgyhogy a főszerkesztő egyrészt két albán egyetemi hallgatót, Zef Rakacolli-t és Kudret Velçat, vont be a munkába (akik héthónapos munkával átnézték és elsősorban kifejezésekben jelentős mértékben gazdagították az anyagot), másrészt pedig ö maga az albán-magyar kulturális egyezmény keretében elvitte magával a szótár kéziratát Tiranába, ahol az Albán Tudományos Intézet Nyelvészeti Osztályának munkatársaival (Aleksander Xhuvani, E. Çabei és A. Kraini tanárral) együttes munkában átnézték és kiegészítették. A főszerkesztő rendelkezésére bocsátották a most készülő Albán Értelmező Szótár kéziratát, melynek sajtó alá rendezése egyébként azóta már folyamatban is van.

Az eredmény nem is maradt el: a szótár igen nagy érdeme, s ezt nem szűnünk meg hangsúlyozni, a modern albán nyelv szókincsének, mintegy 18 000 szónak rögzítése aránylag sok szókapesolattal, kifejezéssel, példamondattal, ill. ennek az anyagnak magyar tolmácsolása. Az albán nyelv mai, használható szókincsének megállapítása legalább olyan nagy feladat volt, mint a magyar értelmezés, bár ott is tekintetbe kell venni, hogy az értelmezések terén is zűrzavar uralkodik, hiszen számos, még néhány évtizeddel ezelőtt használatos értelem feledésbe ment; viszont újak merültek fel.

2. A továbbiakban egy olyan elvi kérdésre szeretnék rámutatni, mely a szótár jellegéből folyik. A jelen szótár az ú. n. középszótáraknak legkisebb típusát alkotja. A középszótárak legnagyobb fajtái 60–80 000 címszót ölelnek fel; a legkisebbek 15–20 000 címszót, mint a jelen szótár is. Korlátozottabb terjedelméből következők, hogy míg a nagy középszótár egy-egy címszót részletesen feldolgoz, terjedelmesebb bokrokat alkot, melyek lehetőleg kimerítően felsorolnak a címszóhoz tartozóan a szerkesztő szerint minden lényegesnek ítélt szókapesolatot, példamondatot, kifejezést, addig a kisebb középszótár, miként a jelen albán-magyar szótár, csak csínjával bánik, éppen szűkreszabott terjedelménél fogva, mindazzal a szóanyaggal, mely a címszóbokor kitöltésében szóba kerülhet. A kis középszótár szerkesztője tehát válogat: elvileg csak a legfontosabb szókapesolatokat, példamondatokat, kifejezéseket veszi fel a bokrokba.

Ebből a körülményből igen fontos következmények folynak. Mivel nem veheti fel mindazt, amit összegyűjtött, nagyon ügyelnie kell arra, 1. hogy az egyes bokrok közt arányosság uralkodjék (tehát ne legyen az egyik bokor aránytalan a másikkal szemben, ne tartalmazzon többet az egyik bokor, mint a másik); 2. hogy megmaradjon az arány a szókapesolatok, példamondatok, kifejezések közt magán az egy-egy címszóhoz tartozó bokron belül.

Ebből a szempontból lehet kifogást emelni a szótár ellen. Egyes címszavak u. i. aránylag sok tartozékot ölelnek fel, míg mások, ahol szintén kívánatos volna egy-két példamondat, szókapesolat vagy kifejezés, teljesen magukban állnak. Így, hogy csak néhány példát említek, magában áll: *qutët* (város), *qutëtár* (városi lakos), *nación* (nemzet), *nacionál* (nemzeti, országos), *komb* (nemzet: eredeti albán szó), *stófë* (szövet), *stínë* (évszak), *ndërkombëtár* (nemzetközi, internacionális), *ndërmárr* (vállalok vmit, magamra vállalok), *ndërlidhje* (összeköttetés), *ndëhúj* (beavatkozom vmibe; közbelepek; közbenjárók, kijárok vmit). Az idézett címszavak, mint mondtuk, magukban állnak, semmiféle bővítés, pótlás nem kíséri őket. A választást a legszélesebb körből, ötletszerűen ejtettük: tekintettel voltunk arra, hogy neologizmusok, nyelvújítási tökérfeljezések (*ndërmárrje*: intrapresa, entreprise, Unternehmen *marr*: venni), régi szavak egyaránt szerepeljenek.

Az említett szavakon kívül sok fontos szó csak egy-egy pótlékkal szerepel, míg vannak szavak (szintén fontosak, de az idézetteknel nem jelentősebbek), melyek aránylag sok példával, szókapesolattal, példamondattal részletes kidolgozást nyertek. Azt még teljes mértékben helyben hagyjuk, ha olyan címszó, mint *ekonomí* (közgazdaság, közgazdaságtan) nyolc szópárt, ill. kifejezést tartalmaz, bár az arány itt sincs meg, ha arra gondolunk, hogy *jshatarësi* (parasztság) csak egy bővítéssel rendelkezik: — *punönjëse* (dolgozó parasztság). Azonban mi szükség van arra, hogy *lülë* (virág) címszó rovatában az alábbi virágnevek szerepeljenek (rövidség

kedvéért csak a magyar értelmezéseket idézzük): mezei virág; százsorszép; napraforgó; gyűszűvirág; kankalin; kulcsvirág; mezei ecsetpázsit; harangvirág; pipacs; dália; georgina; vasfű, verbena; lonc; szellű; gyermekláncfű, pitypang; krizantém; kakas-taréj; fukszia; kikirics; ifjúsága teljében v. virágában.

Azt szokták mondani: az sohasem baj, ha egy szótárban valami benn van, csak az, ami nincs benn. Én hozzá teszem: az sem feltétlenül. Viszont az már kifogásolható, ha a rendszerbe vagy a következetességbe hiba csúszik. Márpedig arra minden kisebb terjedelmű szótárnak ügyelnie kell, hogy címszavai közt az arány megmaradjon. Ez természetesen nem könnyű feladat és a szótárszerkesztő egyéni ízlése (melynek oly nagy szerepet enged Migliorini: *Che cos'è un vocabolario* 1952. c. igen jelentős szótártechnikai művében) közelépfel, irányt szabva egyes címszavak felduzzasztása, más címszavak csökkentése tekintetében. Azonban a szerkesztői ízlést és hajlamot mégis, különösen a kisebb szótárak esetében, össze kell hangolni az arányosság követelményével.

3. Ha most az albán - magyar szótár címszavait a szókapcsolatok, példamondatok, kifejezések, szólások egymásközi viszonya szempontjából vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a színes kifejezések, szólások döntő többségben szerepelnek a többi felett. Vannak természetesen a szókapcsolatokat illetően is szépen kidolgozott bokrok. Ilyen a *lúftë* (háború, harc, küzdelem) címszó, melynek bokrában szabadságharc, felszabadító háború, vallásháború, kiéleződik az osztályharc, vélemények harca, békeharc, honvédő háború, harcok, hadat viselek, háborúsom, küzdök vkivel, belép a háborúba, kitört a háború, hadat üzenek vkinek - szókapcsolat, ill. kifejezés szerepel. Ha azonban megnézzük a jólismert, magyar szempontból is érdekes *mal* (hegy) címszót, egyszerre a józan realizmus világából népies, mesés környezetbe kerülünk. Pedig a *mal* is alkalmas szocialista-realista szó- és kifejezeshalmazat kialakítására, arról nem is beszélve, hogy: *hegyszoros, hegyoldal, hegynyereg* stb. szintén igen fontos szókapcsolat, melynek szerepeltetése *mal* címszó alatt megokolt, ha már *lúftë*, mint alap, kiindulója volt a különböző háborúknak és harcoknak. Erről azonban szó sincs. *Mal* címszó alatt u. i. a következő szólásmódokat találjuk: a hegyek közé megyek v. szököm; élj soká (mint a hegyek); hegy a hegygel nem találkozik, de ember az emberrel igen; dagadt a keblem (az örömtől) (az utóbbi példában a múltidő használata helytelen); *Máli i Zi*, 'Montenegro' (tűrkifejezés, épúgy, mint Crnagora, lévén a *zi* albán szó jelentése: fekete).

Vagy vegyük a *gójë* (száj) címszó és tartozékainak példáját. Jól kidolgozott bokor. A kifejezések és szólások a következők: kelletlenül, tétovázva, fejből, kívülről, szájról-szájra; a nyelvem hegyén (a nyelvemen) van; egyenesen, határozottan; beszélni kezd (gyerek); jól, ügyesen beszél; négyszemközt beszélek vkivel; kinyitom a szám, ástok; pletykás; szépen beszéltél; szépen énekeltél; pletykázom vkiről, a számba veszek vkit; dadogok, hebegek; elmúltam (a csodálkozástól); fogd be a szád; elakadt a nyelvem; éles a nyelve; vág a nyelve, azonnal visszavág; emlegetek; üres kézzel maradok, hosszú orral távozom. Fel-soroltuk mindazt, amit a *gójë* (száj) bokorban található. Aki nem tud albánul, az is azonnal észreveszi, hogy itt a képes kifejezések egész gyűjteményével találkozunk, olyan kifejezésekkel, példamondatokkal és szólásokkal, melyek - szóról-szóra fordítva - mást jelentenek a magyarban. A szótárszerkesztő éppen ezért érzi szükségesnek ezek visszaadását minden körülmény közt, ill. annyira törekszik csak ezek értelmezésére, hogy - valószínűleg a helyszükére való tekintettel is - lemond egy-egy jelzős, főneves összetétel közléséről, mert úgy gondolja, hogy azok amúgy is érthetők. Igen, de akkor miért adjuk meg *gjumë* (álm) mellett a mély álmot és az álmokört, a *hëkur* (vas) mellett a vasércet, az ócsakavasat, az öntöttvasat stb.

Összegezve az elmondottakat: a Tamás-féle albán szótárban a bokrokon belül a súly-pont a képes kifejezések és szólások visszaadásán van. E mellett előfordulnak, jóval kisebb számban és főleg ott, ahol képes kifejezések nyelvilag aránylag kevésbé vannak képviselve, szópárok, nem képes értelmű példamondatok. A következetesség megkívánná a szókapcsolatok és nem képes értelmű példamondatok arányosabb eloszlását, azonban ez a hibapont a kisebb terjedelmű általános szótárak természetéből származik, s mint általános jelenség, érdemes volt arra, hogy szóvá tegyük.

4. A szótár terjedelme más vonatkozásban is alakítólag hatott a szótár külső megjelenésére. Csodálkozva tapasztaljuk - s ezt súlyos hibának rójuk fel - hogy a bokrokon belül az egyes jelentések nincsenek számmegjelöléssel elválasztva. A megokolás más nem lehet, mint az, hogy a szótár terjedelmét növelte volna a számok használata. Ennek ellenére a világosság és a szótárakban elegendő nem hangsúlyozott rend és rendszeresség elve feltétlenül megkívánja a jelentések megkülönböztetését, ha csak nem éppen egymással szorosan összefüggő szinonim jelentésekről van szó. Ezeket a jelentéseket köztudás szerint vesszük el választjuk el egymástól, azonban természetesen egészen más a helyzet azokban az esetekben, amelyekben egy-egy albán szó más és más jelentéseit kell magyarul értelmeznünk. Mindenképpen a világosság rovására mennek az alábbi és az ahhoz hasonló esetek. *Faqë* első jelentése: 'arc, orca'. Az első jelentés után hét (képes értelmű) példamondat következik; az utolsó példamondat magyar

értelme ('becsületet hozott ránk') után egyszerre megjelenik a *fágē* szó második jelentése: 'oldal', majd egy, egyébként az első értelemezhez tartozó kifejezés: 'eltörlöm a föld színéről'. Ezután megjelenik a *fágē* szó harmadik jelentése egy összetételben: 'párnahuzat', majd a negyedik jelentése: 'nemzedék', végül egy, a nemzedékhez tartozó szópár után az ötödik, és utolsó jelentés: 'látszat'. Mindez a legteljesebb mértékben összefolyik.

Nézetem szerint még a kisebb terjedelmű szótárakban is nagyon jól ki kell ugrania a szavak egymástól eltérő jelentéseinek. Ezeket a jelentéseket számmal kell elválasztani egymástól, a számmal megjelölt bokorrészletnek pedig az ahhoz a jelentéshez tartozó szókapcsolatokat, kifejezéseket, szólásokat kell tartalmazni. Külön pont alá veendő (a probléma azonban nyelvenként változik) azok a határozós vagy igés-határozós szólások, melyek annyira képes értelműek, hogy az alapjelentés már csak nehezen ismerhető fel az új összetételben. Utóbbi megjegyzésem azonban csak nagy terjedelmű szótárakra vonatkozik.

5. Azonban a számmal történő jelentéselválasztás alapkövetelmény. Vannak olyan kérdések, melyeknél a helyell nem szabad takarékoskodni s ez egyike azoknak. Tapasztaljuk egyébként, hogy némely más kérdésben — nagyon helyesen — a szótár szerkesztője mellőzte a helykímélés sokszor parancsolóan jelentkező szükségességét. Az albán szótár pl. minden névszó (főnév, melléknév) és ige után számot és betűt közöl, melyek utalnak a szótárhoz illeszkedő mintegy 70 lapot kitevő nyelvtani példatár paradigmáira (ebben egy-két lapnyi nyelvjárási útmutató is van az északi, geg nyelvjárás egyes, a szótárba egyébként be nem került alakjainak magyarázatára). Ez nagyon helyes és feltétlenül követendő módszertani elv kevésbé ismert nyelvek szótárainál. A jobban ismert nagy nyelveknél elegendő egyes kiemelkedő nyelvtani probléma nehézségeinek magyarázata, pl. a román nyelveknél feltétlenül kell igeragozási táblázat és főleg a rendhagyó igék rendszere, azonban a kevéssé ismert, kisebb nyelvek szótárainak szerkesztői jól teszik, ha követik a Tamás-féle albán szótár részletes nyelvtani függelékét. Szerintem pl. ugyanilyen nyelvtani függeléknek kellene szerepelnie a közel jövőben megjelenő bolgár, cseh, lengyel és román szótárak végén is.

6. Egy következő szempont, melyet a szótár szerkesztésének vizsgálata folyamán felvetek, a nagyobb bokrok felépítésének kérdése. Nagyobb bokor a dolog természetéből kifolyólag a szótárban nincs sok. Az *a* betűnél csak két bővebb bokor van: *ánē* (oldal) és *ármē* (fegyver). A *b* betűnél már több: *bállē* (hömlok), *bar* (fű) (mely egyébként oly bőséggel van kidolgozva, hogy az olvasó megtalálja e bokorban a méhfű; indás pimpó; kúszó pimpó; ökörfarkkóró; cickóró; pénzeslevelű lizinka; szélű; borsos varjúháj; súlyű; házi kövirózsa; fűű; téli zöld nevű növényt, nagyrészüket latin nevével); *bark* (has, altest), *bárrē* (teher), *bázē* (alap), *bésē* (adott szó, fogadalom), *behēm* (válok vmivé), *běj* (csináló), *bie* (hullik, esik), *bisht* (fark, farkok), tehát 10. Az egész szótárban nincs több, mint 50 nagyobb bokor, de ezek nagysága is relatíven értendő; legtöbbjük a hasáb negyedrésznél nem hosszabb. Ha a bokrokat megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a szerkesztő rendre és világszóra törekedett. Ha a címszó főnév: akkor ábécé-rendben következnek először a címszó után álló, majd ugyanilyen sorrendben a címszó előtt álló főnévi összetételek, ezek után pedig ábécé-rendben az igék. Vegyük a *punē* bokrot. *Punē* nf 4b munka, dolog, — *dóre* kézimunka, — *kráhu* testi munka, — *mendóre* szellemi munka, *ditē* — ne munkanap, *e dré éjta* e — és munkához való jog, *hýn nē* — munkát kapok, *hýn nē* — alkalmas vmire, használható, *e epërbléj sipás* — és a (végzett) munka szerint díjazom (az utolsó példa előbbre való; az egyetlen sorrendi hiba).

Ha főnévvel kapcsolatosan sok a határozós összetétel, a bokor kevésbé rendszeres. De még így is tapasztaljuk azt, mint pl. *ditē* (nap, nappal) esetében, hogy a prepozíciók egyeznek ábécé-rendben elhelyezkedni, a bokor egyéb részeiben pedig egészen nyilvánvaló az ábécé-rendre való törekvés: — *e mádhe* 'nagy ünnep', — *pazári* 'vásárnap', — *püne* v *puntóre* 'munkanap', — *pushimi* 'szabadnap', — *e shēnuar* 'ünnepnap'.

Igei címszó esetén arra törekszik a szerkesztő, hogy az ige összetételei, az igével stereotip együttjáró főnevek ábécé-rendben következzenek egymásután. Jó példa erre a *běj* (csináló, cselekszem, teszek) bokor, mely talán a szótár legterjedelmesebben kidolgozott címszó. Nem akarjuk ide átmásolni a bokorban foglaltakat, de jellemzőképpen megemlítjük, hogy legnagyobb részében főneves összetételek szerepelnek, majd ezután következnek a szólások. Tehát: — *ankim* (panaszodom), — *bánjē* (fürdöm), — *bē* (esküt teszek, hitet teszek), *büzēn nē gáz* (elmosolyodom), — *dashuri* (szerelmeskedem), — *fēla fēla* (apróra felvágok), — *gáti* (elkészíték), — *hesáp* (kiszámítok) stb. stb.

Nagy érdeme a szótárnak, hogy a bokrokon belül a szókapcsolatokban, példamondatokban, szólásokban mindig és következetesen jelöli a hangsúlyt vesszővel. Nézetem szerint ezt minden kevéssé ismert nyelvben meg kell tenni. Főlegesen azonban olyan nyelveknél, melyeknél a hangsúlyozás egyrészt könnyen megtanulható, mechanikus szabályokon alapszik, másrészt ahol a magyar ember számára ismerősnek csengő szavak nagy számmal szerepelnek, mint pl. az olasz nyelvben.

7. Feltűnő a szakszókincs majdnem teljes hiánya. Ez magyarázható a szótár terjedelmével, mely kevésbé engedi meg a terjedelmes bokrokat. Ha azonban arra gondolunk, hogy a fűvekre, virágokra, növényekre vonatkozó szókincset milyen alaposan képviseli a szótár, akkor legfeljebb az aránytalanság hiányosságával menthetjük azt, hogy *korént* (áram) címszónál az egyetlen szópár a *-elektrik* (villamosáram), holott szerepelhetne ugyanitt az árammal összefüggő jónéhány kifejezés. A *motor* címszó alatt az egyetlen szópár: *me* — gépi meghajtású, holott itt is bő alkalom nyílik a műszaki szókincs elmélyítésére. *Maqinē* címszó alatt már hét szópárt találunk. Ezek kettő kivételével a mezőgazdaságra vonatkoznak: aratógép, arató-és kévekörtógép, fűkaszalógép, vetőgép, cséplőgép. Még a kiterjedelmű albán-magyar szótárban is szerepelhetne *maqinē* alatt a gőzgép és a fényképezőgép, mint a technikai és városi kultúrának immár az egész világon nélkülözhetetlen kelléke. (A gőzgép *ávull* 'gőz, pára' címszó alatt megvan).

Ugyanígy állunk nemcsak a technikai, hanem pl. jogi vonatkozású szavakkal is, melyek bővebb kidolgozást kívántak volna, mondjuk legalább olyant, mint *gjkátē* (törvényszék, bíróság), ahol megtaláljuk a legfelső- és népbíróságot és a haditörvényszéket is.

Végül megemlítiük, hogy a szótárban kevés a sajtóhiba. Ez igen nagy érdem és kevésbé ismert nyelveknél alapvető szükséglet.

*

Ismertetésünk végére értünk. Egy kívánságomat szeretném búcsúzóul kifejezni. Ha a szótárnak készülné valaha második kiadása, érdemes lenne a magyar értelmezések mellett oroszul vagy valamelyik jelentős nyugateurópai nyelven is megadni a jelentéseket. És ez azért kívánatos, mert a szótár az albán-bilingvis szótárak közt legjobbnak mondható és kár lenne, ha használata végeredményben csupán néhány magyar kutató vagy gyakorlati ember szótárforgatására korlátozódna. Ez az elv, más kismagyar szótárával kapcsolatban is érvényesíthető, feltéve természetesen, ha a kérdéses szótár az illető idegen nyelv bilingvis zótárai területén a többiekhez képest kimagasló eredményt ér el. *Herczeg Gyula*

Marx—Engels : A német ideológia. Szemelvények Marx és Engels 1845—1846-ban írt, kéziratban maradt művéből. Szikra, Budapest, 1952. 202. l.

Marx és Engels 1845 46-ban írt nagyjelentőségű polemikus művéből: *A német ideológiából*, amely csak sok évvel a nagynevű szerzők halála után, 1932-ben jelent meg a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézet kiadásában, fontos részleteket közöl magyar nyelven az előttünk lévő kötet. Közli a Feuerbach-ról szóló tanulmányt (1 64. l.), közöl szemelvényeket a Stirner bíráló Szent Max c. műből (65—144. l.), s a Függelékben Marxnak Feuerbachról írott tizenegy kritikai tézisést s más idevágó kisebb kritikai megjegyzéseket, tervvázlatot, előszó-tervezetet s végül Engels két levelét, valamint egy Feuerbachról szóló kritikai feljegyzést. A főszöveget követi a Német ideológia teljes szövegéből közölt részletek kimutatása, szómagyarázatok s végül két mutató: névmutató és tárgymutató. Meg kell mondanunk, hogy a mű magyar kiadása nagy lépés oly jelentős ideológiái irodalmunk tökéletesülése felé. A névmutató s a tárgymutató részletesség, pontosság és filológiai akribia tekintetében legnagyobb példájuk és mintaképük: a Párttörténet mutatói mellé állíthatók. Elírás a 172. lapon a *caput mortuum* „szószserinti“ fordítása, mert az nem a „halott feje“, hanem a „halottak feje“. Kimaradt e szómagyarázatok közül a „causa sui“: „önmaganak oka“ kifejezés.

Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a helyes magyarság szempontjából is e magyar kiadás nagy lépés előre. Ez annál is jelentősebb dolog, mert a mű elvont filozófiai fejtegetések sorozata, kénytelen műszavakat is magyarítani s itt sok szerencsés újításra mutathatunk rá. Pl. *gemeinmensch*: közösségi ember; *unwesen*: képtelenség; *naturwüchsig*: természetmegszabta stb. Általában helyes és örvendetes az az igyekvés, hogy műszavakat nem új csinálmányokkal, hanem magyar köznyelvi alakokkal fordít és fejez ki.

Néhány apró szeplőre hadd utaljunk: az V. lapon a Marx-idézetben a második sorban „vázlata megjelenése óta“ kifejezésben jobb ez: *vázlatának*. A XIII. lapon fentről az ötödik sorban „maga lett a legfőbb létszükségleté“ helyett jobb: „maga lett a legfőbb létszükséglet.“ Az V. lapon alulról a nyolcadik sorban az *egykori* szó helyett megfelelőbb ez: „régebbi“. A XII. lapon az ötödik fejezet negyedik sorában a *tartalmazza* szó helyett jobb ez: *közi*. A nyolcadik lapon stílus-zavar van e mondatban: „Azzal, hogy létfenntartási eszközeiket termelik, az emberek közvetve magát anyagi életüket termelik“. Egy az szócska beiktatása az *anyagi* előtt talán segítené ezen a nehézkesen megfogalmazott mondaton. Kerüljük ezt a germanizmust: valami *elbáll*, ebben az értelemben: *keletkezik* (8. és 11. l.). Ugyancsak az *előfeltétel* első tagja felesleges, az összetétel magyartalan, elég, ha azt mondjuk: *feltétel* (11. l.). Durva germanizmus a 70. lapon ez: „A sztoikusok kapcsán jönnek elő aztán a rómaiak is“. Helyesen: *szerepelnek, kerülnek tárgyalásra*. A *lábjegyzet* (Fussnote) is rossz magyar szó.

Ha azt mondjuk: *jegyzet*, kifejezzük jól a fogalmat, hiszen a *jegyzet* legtöbbször alul van. Viszont ízes pejorativ magyar szava és műszava a fordításnak ez: *csordaiudat* (14. l.). Még két helytelenségre hívjuk fel a kitűnő szerkesztő és a fordító figyelmét. A helyjelzés dolgában az *oldal* (*old.*) németes, helyesebb: *lap* (*l.*). Tehát nem 8. *old.*, hanem 8. *l.*, erre már többször felhívtuk a figyelmet és óhajtandó ennek figyelembevételre nyelvhelyesség és nyomdai takarékoság szempontjából is (l. Tompa József véleményét Nyr 77:218-223). Ugyancsak helytelen, ha jegyzetben, vagy szövegben a szerkesztő magyarázó vagy másilyn megjegyzést téve ezt így jegyzi alá: *Szerkesztő, Szerk.*, helyesen: *A szerkesztő (A szerk.)*. Erről is többször volt már szó és meg kell mondanunk, hogy a *Szabad Nép* már így is ír. (L. pl. az 1953. ápr. 19-i számban a 3. lapon az ENSZ-közgyűlés politikai bizottságának április 16-i üléséről szóló cikkben, az első bekezdés végén.)

Befejezésül felhívjuk olvasóink figyelmét a mű 103. lapjára, ahol a burzsoá-nyelvről s a 140-144. lapra, ahol a nyelvre s különösen a filozófiai nyelvre vonatkozólag találunk mélyenjáró, rövid fejtegetést. Ismertetésünket fejezzük be a mű utolsó, alapvető gondolatával: „A filozófusoknak a maguk nyelvét csupán fel kell oldaniuk a mindennapi nyelvben, amelyből elvonatkoztatták, hogy felismerjék benne a valóságos világ elferdített nyelvét és belássák, hogy sem a gondolatok, sem a nyelv nem alkotnak önmagukban külön birodalmat, hogy csak a valóságos élet *megnyilatkozásai*” (144. l.).
Rubinyi Mózes

Móricz Zsigmond irodalmi munkássága (bibliográfia)

Halálának 10. évfordulójára összeállította: Kozocsa Sándor. (Kézirat gyanánt) Művelt Nép Könyvkiadó 1952

Jó szolgálatot tett Kozocsa Sándor fentemlített értékes bibliográfiai munkájával a Móricz-irodalom népszerűsítésének. Művének nemcsak abban van igen nagy jelentősége, hogy összeállította a nagy írónak önálló kötetekben és szétszórtan megjelent alkotásai jegyzékét, valamint az ezekkel az írásokkal foglalkozó szakirodalomnak, bírálatoknak, ismertetéseknek hosszú sorozatát. Móricz Zsigmondnak egy kiválóan érdekes önvallomása segítségével megállapíthatjuk, hogy írói egyéniségének megtéltetésére, megvilágítására mennyire nagy fontossága van a Kozocsáéhoz hasonló teljességre törekvő bibliográfiának. A Kelet Népeinek 1941-i. 9. számában olvassuk Móricz Zsigmond Rózsa Sándor a lovát ugratja című regényének befejező közleményét. Itt megjelent írásához Móricz többek közt ezeket a megjegyzéseket fűzi: „Nekem, míg egy regényem elkészül, az egyúttal az életem ugyanakkor lefolyó szakasza. Aki ezekben az első közleményekben együtt van velem, legtöbbször valami mást kap, mint amit a könyv ad aztán neki. A legtöbb könyvem felével vagy talán még többel is hosszabb, mint az első közlésben volt. De aki első közlésekor olvasta, az valami olyanban részesült, amit a könyv már nem adhat meg. A könyv azt az igényt jelenti be, hogy: ime, itt van valami, készen, bezárva ennek a kötött fedélnek a kalitkájába. Zárt világ: ehhez semmi hozzá nem jöhet többé. Foglalkozz vele mint valamivel, ami oly készen van, mint a megteremtett élet. De aki a folytatásokon keresztül nem veszítette szem elől, az tanúja egy kicsit a teremtés folyamatának. Éppen azért csak a hívek és a hívők képesek erre az önfeláldozó munkára. Én tudom, hogy nekem azok a szívbéli jóbarátaim, akik napról-napra, vagy hétről-hétre, sőt hónapról-hónapra képesek kísérenni azon az úton, ahol magam is tapogatva, várakozva elrévültem megyek a sugallat után, mely diktál egy regényt.”

Nem kell bővebben fejtegetni, mennyi műhelytitok, a művészi alkotóerőnek mennyi sajátsága, értékes megnyilvánulása, küzdelme tárul a megfigyelő elé, ha ilyképpen összehasonlítást tesz a végleges formáig jelentkező különféle s olykor lényegesen eltérő változatok között. Aki tehát Móricz Zsigmond alkotó művészetét a maga teljességében szándékozik megrajzolni, célja megvalósítása végett ezt a szempontot is figyelembe kell vennie. Kozocsa műve pedig lehetővé teszi az ilyen természetű vizsgálódást, mert hisz sorra közli a különféle írásoknak hírlapokban és folyóiratokban részletekben való közzétételére, valamint kötetekben való megjelenésére vonatkozó könyvészeti adatokat.

Móricz Zsigmond szóban lévő írói módszerének megvan aztán a maga nyelvészeti jelentősége is. Meg kell ugyanis vizsgálni, hogy az alkotások ilyenmódi módosítása során milyen nyelvi változtatásokat tesz az író. Fokozta-e műve tökéletesbedését, illetve nyelvi tekintetben előnyösen vagy kedvezőtlenül hatottak-e a stílusbeli változtatások. Eddig is igen jól tudtuk, hogy Móricz Zsigmondot a nyelvi kérdések mily nagy mértékben érdekelték. Mindvégig érezte ugyanis, hogy írásai művészi hatásának növelésére, a nyelv, a stílus is hathatós segítő erő. Érdekesen fejtegeti az Életem regényében, az Istvándi című szakaszban, hogyan fejlődött az a készsége, amellyel az eleven észjárású, pajkoskodó parasztlányok szurkáló

vagdalkozó beszédmodját oly könnyed természetességgel tudja elénkvarázsolni. (Az erről szóló sorokat előző számunkban idéztük. L. Nyr 77: 180).

Kozocsa könyvében is bőséges tájékoztatást és beszédes adatokat találunk arra nézve, hogyan nyilvánul meg Móricz Zsigmondnak a nyelvi kérdések iránt érzett nagy érdeklődése. Odaadó figyelemmel gyűjtötte össze Kozocsa a nyelvi tárgyú cikkekre vonatkozó könyvészeti adatokat is. Így tudjuk meg aztán többek közt, hogy a pályája legelején lévő Móricz Zsigmond Ballagi Aladárnak a Nyelvtörténeti Szótár ellen indított féktelen hadjárata során a támadó félnek kedvező terjedelmes riportcikket közöl Az Újságban. (Bőségesen ismertettem ennek körülményeit Móricz Zsigmond és a Magyar Nyelvőr című cikkemben ; Nyr 73 : 284). Pályája végén egyik legutolsó cikkében, a Kelet Népe 1942-i 23. számában szintén hosszabb cikkben ismerteti Balassa Józsefnek A Magyar Nyelvőr története c. összefoglaló könyvecskéjét. Kozocsa műve sorra szedi az említett két időpont közé eső s tárgyunkra tartozó cikkeket. Látjuk aztán, hogy Móricz a nyelv életét, fejlődését a tudománynak legkülönbözőbb területein figyelte, s szerkesztő korában könyvismertetést ír például még orvosi tárgyú munkáról s állatorvosi műszótárról is. Országjárása során sok minden jelenség feltűnik neki. Fájó érzéssel idézi egy hadviselt embernek ilyenféle mondatait : „Tizennégy december harmadik jöttem Debrecenbe, a főhadnaggyal, mert feldagadt a hüléstől a karom, például mindenem.“ „Volt úgy például légnyomásom is, de azt mondtam, én csak óhajtok továbbra az ezredemmel maradni.” Pontos utalások jelölik Móricznak e cikkei adatait is. (L. a Pesti Napló 1927. június 5-i számában *Harc a Nagyúrral* és a június 11-i számában *A magyar nyelv rothadása* című cikket ; Kozocsa műve 119—120.l.). Nem került el Kozocsa figyelmét, hogy Móricz tevékeny részt vett a Magyarország Vármegyei és Városai c. vállalat munkálataiban. Nemcsak az mint segédszerkesztő, hanem az egyes vármegyékre vonatkozó anyagnak felkutatásában, összegyűjtésében s megírásában is oroszlánrésze volt. Kozocsa tájékoztatása szerint is Móricz nevét ott látjuk a Bács-Bodrog, Esztergom s Szatmár vármegyei kötet dolgozó társai között. Mindegyikben vannak néprajzi vonatkozású cikkei. A Szatmár megyei kötetbe Móricz teljesen kidolgozott nyelvjárastanulmányt is írt. Közöttük ezt a Nyr-ben is (73 : 288).

A kiváló szorgalommal összeállított bibliográfiai munka jellemzésére szolgáljanak a következő adatok : Móricz Zsigmond elbeszéléseinek címét 7 lapon, tehát 14 hasábon sorolja fel ; 256 olyan hírlapot, folyóiratot említ meg, amely Móricz Zsigmonddal kapcsolatba került (vagy írását közli, vagy pedig bármily vonatkozásban megemlíkezik róla), 10 lapra, illetve 20 hasábra terjedő névmutatót találunk azok nevével, akik Móricz Zsigmonddal, az íróval vagy emberrel foglalkoztak.¹

Kozocsa Sándor nagy szeretettel, kiváló buzgalommal, gyakorlott szaktudással gyűjtötte össze a Móricz Zsigmond írásaira vonatkozó adatokat. A Móricz Zsigmond irodalmának kutatói bizalommal fordulhatnak hozzá; könyvében megtalálják a szükséges tájékoztatást. Úgy tudjuk, a szerző a közölteknél jóval több szempontból készített művéhez mutatót; helykímélés végett azonban — sajnálatunkra — ezeket el kellett hagynia. A mű a magyar bibliográfiai irodalomnak módszer és feldolgozott anyag tekintetében mindenképp mintaszerű s kiváló alkotása. Örülünk, hogy éppen Móricz Zsigmond nevéhez fűződik ez az új utakon járó, érdekes szakmunka. Kiállítása is méltó a gazdag tartalomhoz. Tiszta nyomású, tökéletes faksimilék díszítik ; a Művelt Nép Könyvkiadó gondos munkájának eleven bizonyítéka.

Dénes Sziárd

Magyar irodalomtörténet az ált. gimn. IV. o. számára. III. rész

Szerzői : Bóka László, Dallos György, Kardos László, Király István, Kockás Sándor, Pándi Pál

A múlt iskolaévben új irodalomtörténeti tankönyv jelent meg az általános gimnázium IV. osztálya számára. A szerzőknek az volt a céljuk, hogy egyúttal népszerű tudományos könyvet is nyújtsanak a közönségnek. Ennek megfelelően a középiskolai tankönyvnek megfelelően terjedelmes — 448 lapnyi — mű valóban élvezetes olvasmány, csak arra nem alkalmas, hogy a diákság valóban meg is tanulja. Hiányzik belőle az, ami megragadjon az emlékeze-

¹ Személyes tapasztalatból tudom, Móricz Zsigmond mindenkor szívesen fölhasználta a bibliográfiában rejlő segítséget. Már pályája elején nagy megbecsüléssel emlékezett meg előttem Hellebrant Árpádnak az Egyetemes Philológiai Közönyben közzétett évenkénti bibliográfiai gyűjtéseiről. Amint 1919-ben e sorok írója útján tiszteletpédányul megkapta Rubinyi Mózesnek Ibsenről szóló, akkoriban megjelent könyvét, úgyszólván első érdeklődése a műben foglalt s Ibsen és a magyar irodalom címen közzölt bibliográfiai összeállításnak szólott ; azonnal megjegyezte, mennyire emeli ez a függelék a könyv értékét.

tükben, az elmélkedések közt elvész a gondolat. De ennek elbírálása az irodalomtörténészek feladata. A nyelvész dolga, hogy a könyv stílusát, nyelvét vizsgálja. Itt sem kielégítő az eredmény. A tankönyvek — különösen a magyar irodalomtörténet — szerzőinek nemcsak arra kell vigyáznok, mit, hanem arra is, hogyan írnak. A tanulók előtt orakulumként állnak, a tanárral is szembeszegezük, hivatkozni rá: „A könyvben is így van!” Kétszeresen félősek, ha vétének a nyelvhelyesség ellen. S a magyar irodalomtörténet III. részében bizony sok kifogásolható van!

Különösen szembeötlő és bántó a névelők helytelen használata. „Egy test, egy vér a szocialista építésünkkel“ (359. l.); „Sorra legyőzte a versenyársait“ (436. l.); „... akkor találja meg az igazi, egyéni hangját“ (246. l.). A birtokos személyrag feleslegessé teszi a névelőt.

Az e mutatónévmás használata már régen kiment a divatból. Nyelvtankönyveinkben sem szerepel. Csak ebben az irodalomtörténetben bukkan fel lépten-nyomon: „azért fordul e kötetlen formához“ (81. l.); „a ... pincébe szorult nép szörnyű panoptikumma lenne e könyv, ha e rémképek mellé...“ (314. l.); „... ez elvek gyakorlati alkalmazását...“ (302. l.) stb., stb.

Sok a hiba a birtokos szerkezetek kifejezése körül is. Kettős birtokviszony esetén az a szabály, hogy az a birtokos, amelyek egyúttal birtok is, felveszi a birtokosjelző ragját. Tehát nem „Lugosi családi összeütközése problémája“ (320. l.), hanem „Lugosi családi összeütközésének problémája“ kap „különös hangsúlyt“ Örkény István „Házastársak“ c. regényében. Nem helyes az sem, hogy „kiváló mestereink egyike, Koszta József, származásához híven szinte kizárólagos témája...“ (128. l.), hanem „... mestereink egyikének, Koszta Józsefnek ... témája...“ — Bonyolultabb a helyzet, ha nem kettős, hanem hármas birtokviszonyról van szó: „Több versében is költői megfogalmazását adja a párt világnézet és politikája néhány lényeges kérdésének“ (254. l.). Ez azonban némi leleményességgel elkerülhető: „Több versében is költői módon fogalmazza meg a párt világnézetének és politikájának néhány kérdését.“ „Az ipar fejlesztésének, az államháztartás egyensúlya fontosságának terhei elsősorban a dolgozó népre hárulnak“ (113. l.) helyett: „Az ipar fejlesztése, az államháztartás egyensúlyának fenntartása elsősorban a dolgozó népet terhelte“. Egyszerűbb, világosabb és főleg magyarosabb!

Nyelvünk egyik sajátja, hogy 3. sz. több birtokos egy birtok esetén — ha a szerkezet tagjai közvetlenül egymás mellett állanak — egyszám 3. sz. birtokösszemélyragot használunk, pl. „a parasztok földje“, „az írók műve“. Ha azonban a birtokösszerkezet tagjait más, közbeékelődő mondatrészek választják el egymástól, a birtok többessz. 3. személyű ragot kap. Ezt a könyv szerzői bizonyára nem tudják, különben nem írtak volna ilyeneket: „Irodalmunk haladó hagyományainak 1919 előtt az volt a szerepe...“ (10. l.); „... csak a vagyonos növendékeknek volt becsülete“ (79. l.); „... akiknek azelőtt már volt földje“ (113. l.), szerepük, becsületük és földjük helyett.

Főlölesleges a birtokösszemélyrag az ilyen esetekben, mint pl. „az aktív ellenállásának lehetőségét még nem látó asszony“ (344. l.). Helyesen: „az aktív ellenállásnak“, illetve még helyesebben „az aktív ellenállás lehetőségét még nem látó asszony“. Ugyanúgy „már az eszmei mondanivalójával egyidőben születnek meg a formák“ (327. l.) (... mondanivalóval...); „Kafka M. sem „egyéni útját keresi“ (81. l.), hanem „egyéni utat keres“. Viszont József Attila a munkásság sorsát nem „saját tapasztalatból“ (245. l.), hanem „saját tapasztalatából ismeri“. Majakovszkij sem akármilyen „kiszabadulás“, hanem saját „kiszabadulása“ után lett „egy képzőművészeti iskola növendéke“ (375. l.).

Nagyon helyes, ha a stílus élénkítése céljából változtatjuk az igék jelen és múlt idejét, de ez ne legyen önkényes és sohase menjen az értelem rovására. „Háborúellenes előadásokat tart és verseiben is felemelte szavát...“ Világos, hogy a két cselekvés folyamatos és egyidőben történik, helytelen a különböző igeidők használata. Még bántóbb a következtelenség ebben a két egymásután következő mondatban: „... idegrendszer teljesen összeroppan. 1937 decemberében öngyilkos lett“ (243. l.). Ebből azt következtethetnénk, hogy József Attila előbb lett öngyilkos és csak aztán roppant össze az idegrendszere.

Az alany és az állítmány egyeztetése, hosszabb mondatokban, ahol a két mondatrész távol kerül egymástól, azelőtt csak a latin dolgozatok nagy problémája volt. Úgy látszik azonban, most már a magyar irodalomtörténetkönyvben is nehézséget jelent, különben nem fordulnának elő ilyesmit, mint pl. „Az átalakuló társadalom új típusainak élete, érzelmi világa, gygyai új kifejezési formát követel“ (9. l.). „A nép érdekeinek megértése, költői hangjának egyszerűsége a jelei annak...“ (194. l.). „A szovjet irodalom sikerei szocialista rendünk sikereinek és eredményeinek kifejezése“ (358. l.). „Ott vannak Ady költészetében a keserű hangú, pesszimista verseknek, az ú. n. magyarság-verseknek és kuruc dalainak a sora is. De ebből az ostorozóhangú költeményeiből...“ (75. l.). *Kifejezési forma* helyett is jobb: *kifejezésforma*.

Becsúszott a szövegbe több más nyelvtani hiba is. Lehet, hogy egyrésztükért a nyomda felelős, de azért kell a szerzőnek többször is korrigálnia, hogy ne maradjanak benn ilyesmit :

„A nagy költeményt záró szakasza az egész ciklus lírai összefoglalása“ (333. l.). Itt a „költemény“ szó inkább a birtokosjelző, mint a tárgy szerepét kívánja. — „Becsülik egyéni kiválóságaiért“ (428. l.). „Kiváló tulajdonságok“ szerepelhetnek többesszámban is, de „kiválóság“ csak egy lehet! — Ady „Elégedetlen ifjú panaszá“-ban „fölngett az életében oly sokszor *elhangzott* szenvedélyes kiáltás: oh forradalmak, miért késtek?“ Azt hiszem, Ady életében is, maga is *hangoztatta* ezt a kiáltást. — Bizonyára sajtóhiba, viszont annak is súlyos és kettős: „Amikor a nép harcaiból a forradalomról szólt“ (57. l.). Talán a nép harcairól? De akkor is vessző kellett volna utána és esetleg a „forradalom“ szó is többesszámban: „a nép harcairól, a forradalmakról...“

„Mikor még a haladó irodalom és a haladásellenes irodalmi irányok erőviszonyai nem alakultak ki világosan és a „Magyarok“ hasábjain egymás mellett jutottak szóhoz kommunista és burzsoa jellegű irodalmi megnyilatkozások“ (301. l.). Hol itt a főmondat? Talán, ha az „és“ kötőszót elhagynánk, előkerülne. De nem tudom, hogyan segíthetnénk a következő mondaton (biztonság kedvéért közlöm az előtte levőt is): „Az újabb költői nemzedék a szocialista realizmus irányában fejlődik, a szocializmus gondolkörében nő. Milan Lajciak versei“ (441. l.). A végén pont. A bekezdésnek is vége. Hova lett a mondat többi része? Talán a nyomdában maradt? Vagy csak utalás lett volna? Akkor meg miért nem tették zárójelbe?

Sajtóhiba, de a diákság számára veszedelmes példa ez az elválasztás: „a megújodás-ért“ (5. l.). Tanítványaimmal úgyis állandó harcot vívok — bizonyára több kartársan is így van — mert a (magánhangzóval kezdődő) ragokat az elválasztásnál külön szótagnak veszik.

A helytelen szórend néha egész furcsa szerkezeteket, mondatokat eredményez: „... megtartotta függő helyzetünket Ausztriától“ (3. l.). Természetesen „Ausztriától függő helyzetünk“-ről van szó és Ausztriától kölcsönzött mondat szerkezetéről. De ez már egyenesen humorosan hangzik: „... széttörte a feudális-patriarchális falu évszázados életének hagyományait“ (133. l.), vagy ahol „mai irodalmunknak is élő alakjai“-t írnak (122. l.) „irodalmunk ma is élő alakjai“ helyett.

Nehézkes és magyartalan az ilyen szórend: „József Attilánál már ekkor is többnyire érezhető, hogy a proletariátus nevében beszél“ (252. l.). Mennyivel szebb lenne így: „Többnyire már ekkor is érezhető, hogy J. A. a proletariátus nevében szól“ — „... most már egy felemelő hősi élmény buzdításával szívében indul el“ (312. l.), helyesebben: „szívében egy felemelő hősi élmény buzdításával...“ — „Legnagyobb tehetségű szobrászaink elfordulásukat az úri Magyarországtól még úgy sem tudták kifejezni...“ (14. l.). Inkább „az úri Magyarországtól való elfordulásukat...“ — Nehézkes fogalmazás: „a közösséget munkára és harca lelkesítő, nem egyes személyeket megéneklő óda...“ (109. l.). Sokkal egyszerűbb és világosabb lenne, ha megcserélnék a szórendet: „a nem egyes személyeket megéneklő, hanem a közösséget munkára és harca lelkesítő óda...“ A szórendi hiba könnyen félreérthetővé teszi ezt a mondatot is: „A nyomor és az élet megismerésének vágya egyik helyről a másikra üt“ (360. l.). Úgy hangzik, mintha Gorkij a nyomort is vágyott volna megismerni. De ha megcseréljük a sorrendet: „Az élet megismerésének vágya és a nyomor...“, mindjárt kitűnik, hogy a „nyomor“ is alany.

A stílus változatosságára sem ügyeltek kellőképpen a könyv szerzői. Pl. a 17. lapon Bartók és Kodály munkásságáról szólva, három egymásután következő rövid mondatban ötször szerepel a „mű“ szó, két helyen feleslegesen, de másutt is lehetett volna változtatni az „alkotás“ vagy „munka“ kifejezéssel. Sajnos, éppen a legszürkébb, leghétköznapiabb szavak jelentkeznek ilyen zsúfoltan. Pl. a 75. lapon két egymás után következő mondatban szerepel az „azonban“, mintha más ellentétes kötőszavunk nem is akadna. Vagy mikor Ilyés Gyula Puszta népe c. regényét ismertetik, hat sorból ezeket a szavakat jegyeztem ki: „írta, útleírás, írta, leíró, leírt, ír, leírás, megírás“. Pedig bizonyára találtak volna változatosabb kifejezéseket is.

A 304. lapon olvastam ezt a mondatot: „Ennek során irodalmunk nem számolt le teljességgel a polgári irodalommal, nem vált az irodalom köztudatának szerves részévé, hogy ma a szovjet irodalom az élenjáró irodalom, hogy csak a szocialista realizmus töltheti be irodalmunk szerepét a társadalomban“. Azt hiszem, nem változtatna az értelmén, ha így fogalmaznánk át: „Ennek során irodalmunk nem számolt le teljességgel a polgári csökevényekkel, nem vált köztudatának szerves részévé, hogy a szovjet irodalom az élenjáró, s hogy irodalmunk csak a szocialista realizmus megvalósításával töltheti be szerepét a társadalomban.“ — Vagy pl. a következő mondatok: „Lina... jólelkű, természetes asszony volt... szeretete férjét, valóban élettársa volt. Idegen volt számára a könnyelmű, fényűző, mulató élet“ (167. l.). Sokkal változatosabb lenne, ha az állítmányokat egyszerűen áttennénk jelen időbe. — „Elhanyagolta a földeket, úgyhogy a föld tönkrement“ (427. l.). Ha a mellékmondat állítmányát többesszámba tesszük, elmaradhat a „föld“, s ezáltal nemcsak szebb, de értelmesebb is lesz a mondat. — „A népi demokráciák irodalmának átalakulása együtt jár a népi demo-

kráciák irodalmi hagyományainak új, mélyebb, igazabb értékelésével" (439. l.). A második „népi demokráciák” nyugodtan elmaradhat: „... együtt jár irodalmi hagyományaik...”. — Hasonló példa: „Megsejti a munkásság hatalmas erejét, s az elnyomó hatalom megtorló intézkedései a munkásság felé fordítják rokonszenvét” (80. l.). Ha a „munkásság felé” helyett „feléjük”-et teszünk, nem ártunk a mondat értelmének, de a szépségének használunk.

Pongyola fogalmazásból erednek az ilyenfajta ismétlések: „Pallaghy Gyula a legműveltebb tanárok közé tartozott. Ez a művelt, sokoldalú tanár...” (134. l.). Vagy: „A becsületes magyar írók a felszabadulás előtt is igyekeztek koruk igazi képét megrajzolni, de a fasiszta cenzúra miatt csak hiányos képet rajzolhattak korukról” (311. l.). — „Majakovszkij időrendben második, politikai és művészi jelentőségében azonban első nagy poémája a Vlagyimir Iljics Lenin, amelyet a költő 1924-ben fejezett be” (379. l.). Ki más fejezhette volna be, mint a mondatban egyébként is szereplő költő?

Vétenek a stílus szabatosága ellen az ilyen mondatok is: „Látóköre itt kitágult, művelt, polgári értelmiségi emberek közé került” (22. l.). Vajjon Ady látóköre került művelt emberek társaságába? Ha a mondatok sorrendjét felcserélnénk, az értelem világosabb lenne.

Kaffka Margitról a következőket olvassuk: „Hajnali ritmusok címmel verset ír. Versében azt akarja kifejezni, hogy együttérez a forradalmi munkássággal” (82. l.). Ne szőlünk a felesleges szóismétlésről — egy egyszerű mutatónévmással el lehetett volna kerülni. De mint a közölt versrészlet is bizonyítja, nemcsak *akarta*, hanem ki is *tudta* fejezni együttérzését.

Illés Béla „Kárpáti rapszódia” c. regényét a könyv így ismerteti: „Az első kötet egy család életében mutatja be a boldog béke látszólagos nyugalma mélyén megbúvó válságot” (122. l.). Mi tudjuk, hogy a ferencjózsefi idők politikai helyzetéről van szó, de esetleg valaki könnyen azt hiheti, hogy a család békéjéről, illetve válságáról. Viszont ha úgy írták volna: „egy család életének bemutatásával ábrázolja”, érthetőbb lenne azok számára is, akik egyébként nem ismerik a könyvet.

Még rosszabbul járt Móricz Zsigmond „Boldog ember”-ének hőse, Joó György. „Apja kilencéves korában meghalt” (171. l.). Csak akkor hogy maradhatott fia?

Nem túlságosan sikerült neológizmusok: „öncélú irodalmiság” (7. l.), „olcsó bértollnok” (110. l.). Valószínűleg sajtóhiba Ady „feudalizmus-ellensége” (22. l.) „feudalizmus-ellenessége” helyett. Semmiképpen nincs helyén az *öregedő* szó a következő mondatban: „A regény végén szűkösszegényes otthonában, öregedő, s immár végkép reménytelenül látja viszont... Tabódy Endrét.” Talán állapotváltozót akart kifejezni, de nem sikerült.

Germanizmus az ilyen kifejezés: „A rendszer ideológiai alátámasztásában a legfontosabb szerepet a klerikális reakció töltötte be” (115. l.). Magyarosan: „A rendszer legfőbb ideológia támasza a klerikális reakció volt.” A rosszlelkű hivatalos nyelvet idézi az ilyesmi: „megállapítást nyert” (304. l.).

Ugyancsak idegen nyelvünk szellemétől az ilyenfajta megfogalmazás: „multunkat csak tragikus események sorozatának ábrázoló csüggesztő komorság” (349. l.). Nem lehetett volna ezt egyszerűbben és érthetőbben kifejezni?

A könyv íróinak valószínűleg nagyon kellett sietniük munkájukkal, különben aligha került volna bele a következő: „Solochoy Azurkék sztyeppe c. elbeszélésgyűjteményében (1925) így mutatkozik be olvasóinak: ... 1926 óta dolgoztam a Csendes Don-on.” — Bizonyára egy későbbi kiadásból vették az idézetet és nem gondoltak rá, milyen ellentmondás van az évszámok között. De sem a nyomdára, sem a rendelkezésre álló idő rövidségére nem lehet ráfogni azt a hibát, hogy Ady „A magyar messiások” c. versének utolsó sorait így idézik: „Mert semmit se tehettek, — Óh semmit se tehettek”. Még az előtte lévő szövegből is úgy tetszik, mintha Ady saját tehetetlenségét fájlalna, holott a vers eredetileg így hangzik: „Mert semmit se tehettek, — Óh semmit se tehettek”. T. i. a magyar messiások. (Az már más, hogy Ady magát is közéjük érti.)

Csak a legjellemzőbb és legszembeötlőbb hibákra mutattam rá, korántsem mindre. A tankönyv szerzőinek azonban gondolniuk kell arra: az ifjúság nemcsak irodalomtörténetet, hanem nyelvet is tanul tőlük. Nagy mértékben felelősek azért, hogy ne sajátíthassanak el helytelen mondatfűzéseket, kifejezéseket a magyar órákon.

Kultúrforradalmunk egyik legfontosabb kérdése nyelvünk tisztogatása, fejlesztése. Új ifjúságunkat már a Sztálin elvtárs útmutatásai alapján megújíthatott nyelvtudomány szellemében akarjuk nevelni. Az iskolakönyveknek nem szabad ezt megakadályozniuk, sőt segíteniük kell.

Tudjuk, hogy a szerzők sűrűs munkát végeztek, nem ügyelhetek minden apróságra. De fogadják el az építő szándékú kritikát és gondoskodjanak arról, hogy a következő kiadás már nyelv szempontjából is kifogástalan legyen.

Turchányi Ágota

Dégh Linda: A szabadságharc népköltészete Tudományos Ismeretterjesztő Sorozat. Kiadja: a Magyar Tudományos Akadémia. 1—2. szám. Budapest, 1952. 206 lap.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megindított Tudományos Ismeretterjesztő Sorozat 1—2. száma Dégh Linda gondozásában az 1848—49-es szabadságharc népköltészetének megismertetését tűzte ki céljául. A könyv bevezetéseként egy 35 lapra terjedő tanulmányt olvashatunk (11—45), amelyben Dégh Linda a szabadságharc történeti képét kiegészítő, teljessé tevő népköltési anyagra vonatkozó ismereteket foglalja össze közérthető formában. Ebből megtudjuk, hogy a gyűjtemény azzal a kitűzött céllal került kiadásra, hogy bemutassa, miként tükröződnek a szabadságharc történetének eseményei, fontosabb mozzanatai a népköltészetben. A politikai népköltészet ugyanis egy adott korszak történeti valóságának tükröződése és ettől el nem választható, enélkül meg sem érthető igazán. A célnak megfelelően a népköltés fogalmának körét ki kell terjesztenünk, s szélesebb értelemben népköltésnek kell tekintenünk minden olyan költői alkotást, amelyet a tömegek magukévá tettek, a maguk követelményei szerint alakítottak és széles rétegekben elterjesztettek.

A gyűjtemény dalokat és elbeszéléseket válogat össze százezres esztendő terméséből. A dalokat 21 fejezetre osztva mutatja be, az összegyűjtött s nem is remélt gazdag anyagból 202-öt, a legértékesebbeket és a legjellemzőbbeket. Közülük 121 magát a szabadságharcot énekli, a többi pedig a 48-as eszme további sorsával foglalkozik a világosi fegyverletétel után történt események sodrában. A dalok a 21 fejezetben az események sorrendje szerint vannak csoportosítva.

A dalok után az elbeszélések, hagyományok című fejezet következik, amelyben 55 kisebb-nagyobb, a szabadságharc eseményeihez és következményeihez kapcsolódó prózai darabot találunk. Ezeket egytől-egyig az 1947—48-ban végzett országos gyűjtőmozgalom keretében jegyezték fel. Mind tipikus mesei elképzelésűek és mesei keretbe illeszkednek bele.

A dalok és elbeszélések szövegeinek közlését 32 lapra terjedő, magyaráról jegyzetek követik (173—203). Alábbi megjegyzéseink e jegyzetek figyelembe vételével készültek.

A nyelvész a gyűjtemény szövegeit természetesen elsősorban arról az oldalukról nézi, talál-e bennük tudománya szempontjából hasznosítható, felhasználható anyagot, de azt is szemmel tartja, hogy a szövegek magyarázója nyelvi tekintetben mit és hogyan világít meg, s mi az, amihez megfelelő értelmezés fűzését elmulasztotta. A nyelv és stílus szempontjából persze a kötetlen, prózai szövegek részünkről több figyelmet, érdemelnék és több haszonnal járnak, mint a verses, kötött formájú dalok, mindamellett az utóbbiakban is találunk szép számmal érdekes adatokat. Így pl. akaratlanul is feltűnik a dalokban használt sok idegen szó, amelyeknek legnagyobb része a katonai szolgálattal kapcsolatos fogalmak jelölésére szolgál. Jelentésük általában közismert, pl. *mars, marsol, masirozik, verbung, verbunk, verbuvál, regruta, rukkol, retirál, megretírá, komendás, gyenerál, gyenerális, regement, panganéos puska; pleziúrt* kapott az ütközetben stb. Több dalban előfordulnak panasz formájában a német vezényszavak is, a *rekszum, kerdej, abmasir*, meg a *rekszum, horvát, hop masir*; magyarázatukat Dégh Linda így adja meg: „Rekszum (rechts um) = jobbra át, horvát (vorwärts) = előre, hop masir (abmarschieren) = lelépni“ (174). Az *abmarschieren* értelmezésével nem értünk egyet, mert jelentése: 'elvonulni', 'elindulni'; a 'lelépni' vezényszó megfelelője: *abtreten*.

A dalokban azonban nemcsak katonai, hanem egyéb fogalomkörökbe tartozó idegen szavak is előfordulnak, pl. *déta* (diéta), *titulus, jus* (vagyon), *akcis, stempli, egzekúció, szigna* (zászló), *konduktor* (a „gözös paripa“, azaz a mozdony vezetője) stb. Egy 1860-ból való udvarhelymegyei dalban ilyent is olvasunk: „*Plútó* úrnak s a pokolnak fiai, | *Drúmó, Mómus* és *Pilon* hordjanak ki“ (119). A jegyzet ezt fűzi hozzá: „*Plútó, Drúmó, Mómus* és *Pilon* a pokol ördögeinek közkeletű népi elnevezése“ (187). Nekem nem volna annyi bátorságom, hogy ezeket a neveket „közkeletű népi elnevezéseknek“ mondjam.

Egy másik dal két sora így hangzik: „Szép meghalni a hazáért, | Virtust tenni a nemzetért“ (Csikrákos, Csik m. 1907. 75); Dégh Linda jegyzetében (177.) azt írja, hogy e két sor „azt a latin közmondást idézi emlékezetünkbe, hogy: *dulce et decorum est pro patria mori*“. Az ilyen jegyzetnek nem sok értelmét találok; nem mindenkinek idéződik emlékezetébe ez a latin költői idézet (nem közmondás!), mely Horatius egyik ódájából indult el szállóigeként világhörülű útjára, nem is ismerheti mindenki; latinul meg nem tudhat mindenki, ezért legalábbis le kellett volna fordítania: „édes és dicső (dolog) a hazáért meghalni.“

Az osztrák—francia háború idejéhez kapcsolódó dalokban többször találkozunk Garibaldit nevező népies alakjaival: *Garibalgyi, Galabárdi, Galabárgyi*.

A gyűjteményben meglehetősen szép számban találunk tájszavakat. Közülük Dégh Linda csak elvétve, ritkán magyaráz meg egyet-egyet, a legtöbbnek magyarázatával adósunk marad, s ez a könyv értékéből sokat levon. Megmagyarázza pl. a *csargatyú* szót, mely egy Csengerben (Szatmár m.), 1947-ben gyűjtött dalban fordul elő: „Nem válhatik minden fából *csargatyú*“ (66); a jegyzetben ezt olvassuk: „*Csargatyú* = eketaliga szabályozó a

faekénél" (175). Megmagyarázza az 1880-as évekből származó, Lőrincfalván (Temes m.) feljegyzett egyik dalban előforduló *peták, panganét, tokjuh* szavakat (176): „Peták ötkrajcáros váltópéNZ régi elnevezése. 'Nem ér egy petákot' elterjedt szólás — semmit sem ér értelemben. Panganét = bajonét = puszkaszurony. Tokjuh = 1 éves birka, ostoba“. Ugyanitt találjuk a több dalban előforduló *szervján, szerviány* szó magyarázatát is, melynek a Magyar Tájszótár szerint 'szerb könyhakertész' a jelentése; itt pedig: „a délvidéki szerbek fölkelését Szerbiából jött önkéntes csapatok („szerviányok“) is támogatták“ (i. h.) Ugyanebben a dalban azonban már magyarázatlanul maradt a *szerezsán* (német *Sergent* 'örmester, káplár' < fr. *sergent*, 'örmester') szó: „Kis szerezsán a víz mellett, A szervián vitézkedett“ (55). — A csanádmegyei Apátfalváról gyűjtött elbeszélésben (160) a *drótos huszárról* van szó. A drótos huszár jelentése: 'betyár', aki karikásának drótfonatú suhogójával elhurkolva a lovas ellenség nyakát, egy rántással kiemeli a nyeregből (201).

A sok adóteherről panaszkodó dalban (Kula, Bács m. 1868) olvassuk: „Házam előtt áll a zsaró, | Nem hajtja meg a sok síró“ (114). A *zsaró* szóhoz nem ártott volna némi magyarázat. Akaratlanul is a jassnyelvi *zsaru* 'rendőr' szót juttatja eszünkbe; a szöveg összefüggéséből kitetszően itt a MTsz-ban található 2. (gúnyos) 'falusi adószedő' jelentésben kell érteni. — Nélkülözük a magyarázatot ehhez a mondathoz is: „Volt nekünk egy darab földünk a szatmári erdő mellett. Annak a végén egy nagyon-nagyon régi, öreg *surjángos* volt“ (164; Szamosdara, Szatmár m.). Az elbeszélés tartalma szerint a *surjángos* szó itt elrejtőzésre alkalmas sűrű erdőt jelent, ahol egy ál-Petőfi rejtőzködött (vö. MTsz. *surján*).

A gyűjteményből közlök egy kis tájszó-böngészetet is, hogy felhívjam vele a figyelmet a könyv lapozgatásával járó haszonra:

benek: Kossuth is gyűt *benek* hazafelé, Olaszországba, Turin városába (Barlahida, Zala m. 166).

csatvar: Hallgass már, te *csatvar* (Csákvár, Fehér m. 163).

csib: Mikor hozzám akart vágni a karddal, nem ért el, csak a lovamnak a *csibgydt* hasította be a karddal (Mór, Fehér m. 153).

éjiú: Szentmártonnak sok *éjiú*, | Sok szép leánya, férfia (Siklód, Udvarhely m. 1941. 63.)
Hej, de sok *éjiú* utoljára | Dőlt zokogó kedvese vállára! (Udvarhely m., egykorú feljegyzés 1848. október; 74).

elkésért: Mán a némöt *elkésértelt* bennünket, Olaszhonba besoroz ismét minket (Monostor, Torontál m. 1880, 97).

fehérnép: [Egy huszár regiment parancsnoka] . . . *fehérnép* volt. Bátor Imrének hivatta magát . . . a nímetek be akarták sorozni, akkor tudták meg, hogy *fehérnép* (Karakószöröcsök, Veszprém m. 158).

garajcár: Fizetésem nyolc *garajcár* ezüstpéNZ (Erk, Heves m. 60).

innend: Túlso soron, *innend* is, *innend* is (1848. hol? 67).

izzajtó: Kardom is fényös is, | Lovam is kényös is, | *Izzajtóm* nemzeti, | Almás is, piros is (Temesköz—Lőrincfalva, Temes m. 1880. 52).

járkáló: Utóbb aztán megint *járkáló* lettek (t. i. Rózsa Sándor „csoportja“) (Kerta, Veszprém m. 150). Jelentése: 'betyár'.

kariban: Puska a kezében, *kariban* a vállán, golyos ingben, gatyában, jaj de szép legény volt! (Kaba, Hajdú m. 150).

lenyeblik: Annak a hadnagynak úgy eltalátam a torkát, hogy a feje azonnal *lenyeblett* rula. Le is esett a feje, leszakadt (Mór, Fehér m. 154).

megcsördült: Mikor odaért közel, *megcsördítetem* a lovamat, hogy lassan írjem el a vasast (Mór, Fehér m. 153).

nyűgöl: Szét van rázva rabláncotok, | Melyen *nyűgölve* voltatok (Zenta, 1848. október, 76).

pékes: Bement a péküzletbe. A *pékes* azt kérdezte tőle, hogy mi járatban van (Kék, Szabolcs m. 164).

piszkol: Aki nem akart az osztrák törvénybe állni, elvitték Bécsbe, betették tíz német közé. Azok állandóan *piszkozták* (Öreglak, Somogy m. 163).

pocskosság: Igen sok *pocskosságot* tettek a nímetek közt (Kerta, Veszprém m. 150).

rejtekség: Ott tartózkodott többször abban a *rejtekségben* (Szamosdara, Szatmár m. 164). Jelentése: 'rejtekhely'.

tallároz: A Tisza hídjára két-három német ágyú volt *tallározva* (Szihalom, Borsod m. 155).

véld (véd): Puskát tőszök, kardot tőszök | A vállomra, nem kaszát, | Azzal *véldöm*, azzal *véldöm* | Ezt a szép magyar hazát (Csököl, Somogy m. 1900 körül, 57).

A gyűjtemény szövegeiben számos népnyelvi sajátság megfigyelésére nyílik alkalom. Találunk benne érdekes hang-, alak- és mondattani alakokat, szólásokat s egyéb népnyelvi adatokat is, ezekre azonban ismertetésünk keretében nem térhetünk ki. Mindössze a határozott névelőnek tulajdonnevek előtt való használatára idézünk néhány példát: azt mondta a Ferenc Józsefnek (Kék, Szabolcs m. 143); a Kossuth Lajos mit követül és a Kossuth Lajost

fölhítták Bécsbe (Solt, Pest m. 144); a Bottyán herceg (Batthyány Lajos gróf) Kossuth mellének szegezte a pisztolyt (Szakály, Tolna m. 145) stb. — Az *igy van megírva* szólásnak érdekes változata van a következő mondatban: Ezernyolcszáznegyvennyolcba | El kell menni háborúba, | Ha *igy* *vagyon cédulázva*, | Hogy elveszek a csatába (Csíkrákos, Csík m. 1907. 75).

Végezetül rá kell valamire még mutatnunk. Nem hallgathatjuk el, mennyire bántó egy ilyen komoly akadémiai kiadványban a helynevek írásában tapasztalható következetlenség, mely a könyvben lépten-nyomon szemet szúr. Egy-két kirívóbb dologra rámutatunk. Hajdú megye hol rövid *u*-val (pl. 99), hol hosszú *ú*-val (pl. 87, 120) van írva. Perkáta és Mór község hol *Fehér* (pl. 121), hol *Fejér* (50, 99) megyében van. A *Nagy-Kunság* így van írva külön szóba, rövid *u*-val. — A *c* és a *cz* körül is mekkora a bizonytalanság! Ime: *Apáca*, *Cibakháza*, *Debrecen c*-vel, de *Ráczkeresztúr* (54) és *Lőrinczfalva* (71) *cz*-vel. Az utóbbi helynév háromféleképpen is előfordul: *Temesköz-Lőrinczfalva*, *Temesközlőrinczfalva* és *Lőrinczfalva*. — A könyv kíváncsivá teszi az olvasót, vajjon két *Cigánd* helység van-e, mert egyszer Szabolcs m., máskor Zemplén m. van melléje írva. Ha csak egy *Cigánd* van, akkor ez hol van, Szabolcsban vagy Zemplénben? A Helységnévtár szerint *Cigánd* Szabolcs megyében van. — Bizony, a helynevek pontos helyesírására akadémiai kiadványban sokkal nagyobb gondot kell fordítani!

Ijúsági könyvek

Fazekas Anna: *Öreg néne őzikéje*. — Marsak: *Kölykök az állatkertben*. — L. Tolsztoj: *Három medve*. — Komjáthy István: *Szürke nyúl országa*. — Tersánszky J. Jenő: *Misi Mókus kalandjai*. — Oszejeva: *A varázsige*. — Fáy András: *Az orszárlánkölykök*. — Grimm-mesék. — Tömörkény István: *Vándorló földek*.

Amit Jancsi megtanul, János sem felejt el, — mondja a közmondás. Így is van: a gyermekkori hatások úgyszólván holtig belénk rögződnek. Gyermekek- és ifjúkori olvasmányainknak nemcsak tartalma, hanem nyelve, stílusa is maradandó nyomot hagy bennünk. Ez a felismerés vezette rá elődeinket az ifjúsági könyvek kiadásának fontosságára s ezért tartja a népi demokrácia is egyik főfeladatának az ifjúság megfelelő könyvekkel való ellátását. A magyar könyvkiadás profilozása (szakosítása) óta az Ifjúsági Könyvkiadó — mint arra már több ízben rámutattunk — sikeresen igyekezővén betölteni fontos hivatását, mind tartalmi, mind nyelvi tekintetben egyaránt megfelelő könyvekkel látja el az ifjúságot a legfiatalabb kortól a legfölszerűbb korig, az óvodásoktól a legfelsőbb osztályos középiskolásokig. Az alábbiakban az Ifjúsági Könyvkiadó néhány kiadványát mutatjuk be olvasóinknak.

A kiadó az óvodások kezébe egypár olyan szép képeskönyvet ad, hogy gyönyörű képeikben és pompás szövegekben még a felnőtteknek is örömiük telik. Első helyen kell említenünk Fazekas Anna: *Öreg néne őzikéje* című képeskönyvét. A könyv hófehér kartonlapjait spirálrúgó fogja egybe, képei elragadóan kedvesek, szépek, Róna Emy rajzoló művészetét és az Athenaeum nyomda technikai felkészültségét dicsérik. — Fazekas Anna a mátraalji falu szélén lakó, őzkevelő, a kis őzikéket ápoló, kedves öreg nénéről szóló meséjét pompásan gördülő, kétütemű nyolcas, négy soros versszakokba öntötte, kifogástalan, szép magyar nyelven. Az olvasni még nem tudó kicsinyeket is bizonyosan elragadják a csengő-bongó, könnyen érthető, kis versikék, ha valaki felolvassa nekik s közben a remek képeket szemlélgetik. Mutatványul ideiktatjuk a bevezető, meseindító sorokat: Mátra alján, falu szélén | Lakik az én öreg néném, | Melegszívű, dolgos, derék, | Tőle tudom ezt a mesét. | — Őzgidácska sete-suta, | Rátévedt az országutra, | Megbotlott egy kidőlt fába, | Eltörött a gida lába. | — Panaszosan sír szegényke, | Arra ballag öreg néne. | Őlbeveszi, megsajnálja, | Hazaviszi kis házába...

Mily kedvesen hangzik: *ölbeveszi, megsajnálja, hazaviszi!* Akárcsak az édesanya a kis gyermekét! S a továbbiakban: *ápolgatja, dédelgeti, megeteti, megitatja* stb. Nyelvünk gazdag szókinccsének ügyes felhasználását csak egy-két példával mutatjuk be: a jó öreg néne hol *tipegd*, hol *lépdél*, hol *ballag*, ezzel szemben az *őzgidá fut*, egyre jobban *szaporázza*; *gyorsan*, mint a villám, *fennnterem a mohos sziklán*; *mint a szél, eliramodik*. — Az *őzgidácska sete-suta*, a mókus meg *ugra-bugrál*. — A kis ház tarka virágokkal ékes ablakának bájos kis képe alatt ezt olvassuk: *Piros pipacs, szekfű, zsálya, | Virít háza ablakába, | Nagy köcsögben, kis csuporban, | Szivárványszín száz csokor van.* — Szépen csengő, alliterációs, ellentéteket kedvelő költői nyelvén kívül jellemző Fazekas Anna stílusára a jelzők szerete: *vidám tánc, nóta, bíbor napsugarak, selyem fű, puha pázsit, gyolcs, tarka mező, harkály, jutó felhő, harmatgyöngyös harangvirág, vén bükkfa, arany szív* stb. — Sok ilyen szép könyvet kívánunk a magyar gyermekeknek!

Ugyancsak Róna Emy nagyszerű rajzaival adta ki az Ifjúsági Könyvkiadó Szamuil Marsak *Kölykök az állatkertben* című verseskönyvét. Ezt a szintén óvodások számára készült

könyvet is szép kiállítás jellemzi (Offset-Nyomda), a könnyen gördülő verses fordítás pedig Weöres Sándor költői tehetségéről és verselő készségéről tanúskodik. Az állatkertről, az állat-óvodáról s a bennük élő állatokról szóló apró versek szép csengésűek; a kicsinyek könnyen megérthetik őket. Pl. A viziló vízbe merül, | Sok nép nézi köröskörül. Vagy : Csupa csík a zebra-irha, | Mint a megvonzott irka (itt ugyan már a felolvasó kénytelen megvilágítani az *irha* szó jelentését a kicsinyeknek). — A kengurukról azt olvassuk, hogy az „Állatkerben *napra-nap* | Bakugrósdit játszanak“; e mondatban szokatlanul hangzik a *napra-nap* a *mindennap, napról-napra, naponként*, helyett.

Szintén költővel, Áprily Lajossal fordította le a kiadó L. Tolsztoj Három medve című meséjét, melynek képeit V. Lebegyev rajzolta. Ez a 20 000 példányban megjelent képes-meséskönyv is minden dicséretet megérdemel. Áprily Lajos fordítása szép mesepróza, igazi mesestílus, művészien egyszerű, kifogástalan magyar. Sehosem érzik rajta fordítás volta. Eredetiként hat, érdekel, leköti a figyelmet. Izeltőül idézünk néhány mondatot a fordításból: A leányka bement az első szobába, s három tányért látott az asztalon, leves volt bennük. Az első tányér nagy volt, Bozontos Mihály tányérja, a másik, a kisebb, Lompos Natasáé, a harmadik, kis kék tányérka, a Misikáé. Mindegyik tányér mellett kanál is volt : egy nagy, egy közepes meg egy kicsi. — A könyvben egyes tipográfiai fogást látunk a három medve hangjának érzékeltetésére. Az apamedve, Bozontos Mihály *rettenetes hangon* elbődülve *ordítja* szavait : „Ki evett a tányéromból?“ Az anyamedve, Lompos Natasa, *ha nem is olyan dörgő hangon bögi* ugyanazokat a szavakat. A medvebocs, Misika *cérnahangon sipítja* szülei szavait. A „Ki evett a tányéromból“ szavak mind a három idézetben egyformán antikva jellegű nagybetűkkel vannak szedve, de a „rettenetes ordításnak“, „a nem is olyan dörgő hangú bögsenek“, valamint „a cérnahangú sipításnak“ megfelelően, igen nagy, valamivel kisebb nagy, végül egészen kis nagyságú betűkkel. S ez az eljárás megismétlődik a medvék meglepetése leírásának három, más-más mondatában. Ezek a betűk éppen úgy elénk állítják a három medve hangjának különbözőségét, mint az ideillő, idetartozó képek a három medve nagyságát, meg a három tányér, három kanál, három szék, három ágy szemléltető képe nagyságuk feltűnő eltérését.

Az óvodából már kikerült, valamivel idősebb, az általános iskola alsó osztályos tanulói érdeklődésének körébe vág Komjáthy István Szürke nyúl országa című könyve. A könyv írója a „temérdek Hortobágy pusztá kellős közepére“, „a nádborította tóparti faluba“, Nádalfára vezeti el fiatal olvasóit. E titokzatos falu régi lakói: Szürke Nyúl, Bibicke, Tapsifüles, Nyuszika, Dobos Gém, Egerészó Ölyű, Sánta Róka, Borz körül fonódnak az érdekes mese szövevényei, s velük kapcsolatban mutatja be az író a régi Hortobágyinak a maivá való átalakulása mozzanatait. Szép, régi hortobágyi népdalok is helyet kapnak a könyvben; úgyesen bele vannak szöve az állattörténetbe; régi pusztai emberek, pásztorok, betyárok dalolják őket a pásztortúznél meg a csárdában. Komjáthy István ügyes elbeszélőnek bizonyul ebben a könyvében; szöbösége, kifejezésbeli készsége, stílusának magyarossága, szemléltető ereje figyelmet érdemel. Csak a pusztai forgószél leírását mutatjuk be, amint az állatok bámulva nézik. „Már éppen indulni akartak hazafelé [az állatok], amikor a kilenclyukú hid táján hirtelen porfelhő csavarodott az égnek... Ahogy a porfelhő közeledett, úgy vehették ki mindjobban alakját. Fölül széles volt, mint egy tölcser, olyan, mint egy szétdőlt káposzta, alul meg nádszálvékonyra keskenyedett. (Ezt Szürke Nyúl látta így, nem én mondom, neki elhihetitek.) A legkülönösebb az volt, hogy bár teremtett lelket sem láttak a környéken, a porfelhő mégis egyre közeledett. — Ilyet én még nem láttam. — Már el is repült felettük a szélörvény, a pusztá porát, szemétjét, mint a szökőkút, úgy lökte fel a kék égnek” (31). — A szemléletesség szolgálatában állnak irónk jelzői is. A virágok mindenütt színükkel együtt jelennek meg: *kék* vadnefelejcs, *illatos sárga* székfűvirág, *fehér* korpafű, *sárga* sárkelep, *haragos zöld* fű stb.; az állatok jellemző tulajdonságaikkal, amelyek állandó jelzőként jelentkeznek: *nyakig láb* golyák, *hosszúnyakú* ludak, *begyés* kacsák, *fecsegő* seregélyek, *konygfülű* nyuszik, *mélyhangú, búgó* bölömbikák stb.; a természet a maga ezerféle változatosságában szintén egy-egy pompás, díszítő jelzővel: *biborköntösű* pirkadat, *futó* felhők; *szellőjárta* őszi este, *nádborította* tópart, *szomorkás pusztai* égbolt, *jámbor* kis patakoeska, *hullámzó* délibáb, *piros csizmákban lépegető* napocska stb. A könyv kis olvasói szép magyar nyelvet, élvezetes kifejezőmódot, szép stílust tanulnak Komjáthy könyvéből. Ikerszavak (*giz-gazon* át, *keresztül-kasul, árkon-bokron* keresztül, *széltében-hosszában, sűrőg-jorog, ugra-bugrál, mézes-mázás* szavak stb.), igekötő ismétlések (*fel-feuobban* tűz, *fel-feléledő* szél, *meg-megkondultak* nyakukon a nagy kolompok; a tehenek *el-elbődültek* stb.), magyaros, Arany Jánosra emlékeztető kifejezések (nem akadt *egy tenyéryn*i hely; *gyenge tyúkfiakat* akart elcsenni; *Itt hagy*ná Nádalfát?; szél megfújja, nád elrejt, pusztá föld a vánkosa, s a nagy égbolt a takarója; hagvjátok el ezeket a bús

nótákat! stb.), magyaros, zamatos szólások, képes kifejezések érik lépten-nyomon egymást a könyvben.

Ugyanennek a korosztálynak, a „kispajtásoknak“, szánta Tersánszky J. Jenő is Misi Mókus kalandjai című meséskönyvét. Az öt éves, szép kiállítású könyvet Róna Emy kedves rajzai díszítik. Az író fiatal olvasóit mulatságosan érdekes kalandokon vezeti át, melyeknek hőse, Misi Mókus, az „erdő egyik hatalmas fájának tágas odvában született, négy kis testvérével együtt.“ Hősünk rozsdavörös színű mókus, mint a törbiek, de különös ismertetőjele: fekete a farkincája. Ebből a körülményből a mókus társadalom legöregebb és legtapasztaltabb tagja, Rókus Mókus bácsi azt jövendőli, hogy ügyes, eszes, erős, agyafúrt lesz és a mókusnép vezére, A mókus-iskolából megszökve „csak úgy *sundán-bundán*, útravaló nélkül *eredt neki az útnak*” és a világot járva a sokszor életveszélyes kalandokban mindenütt segít rajta ügyessége, esze, ereje és agyafúrtsága. A mókus hős kalandjainak elmondása során az olvasó szinte a mesélőnek közvetlen élőszavát hallja. Mókus apó, Mókus anyó, Mókus Rókus bácsi, Mókus tanító bácsi viselkedése, gondolkodása tökéletesen emberi. Tökéletesen emberi a beszédmódjuk, szó- és kifejezéshasználatuk is: különösen a párbeszédnek eleven közvetlenségűek, de az elbeszélő és leíró részekben is megnyilatkozik az író könnyedsége, szókincsbeli gazdagsága, kerestetlensége. Elég e részben egyetlen utalás: mit lát a fogságba jutott Misi Mókus az állatkereskedésben. [A kalickába zárt Misi Mókus belátva, hogy minden vergődése hiábavaló, körülnéz:] „Hüha! Micsoda nyüzsgés és zenebona tárult a szeme elé. A falakon hazai énekesmadarak kalickái, sorban fölragatva. Csízek, tengelicék, pirókok, seregélyek, gerlék, rigók *ugrándoztak, jütyültek, tollszokdakt; civódtak, gubbasztottak*... Szíami macskák és angorák *hancúroztak* szabadon a sarokban, vagy *mosdottak, heverésztek*. Teknősbékek *máskátak* egy mendencében. Csudaformájú és színű halak, aranyhalak *úszkáltak* üvegtartályokban. A papagájok *fűlsiketítő lármát csaptak: csacsogtak és jütyörésztek* összevissza. *Végigkúsztak* a drótokon, *hintáztak* kis hintáikon, *megrázták* apró csöngegyűiket:...” (24). Ügyes, eleven megjelenítése, szemléltetése a nyüzsgésnek és zenebonának!

Az ismert szólásoknak a helyzethez alkalmazott használatára is idézünk egy-két példát. A bátor Misi Mókus rájleszt a veszedelmes kígyóra, s ekkor ezt olvassuk: „Bezseg a farkába szállott a bátorsága a kígyónak“ (59). A Misi Mókusnál alkudozó elefánt így szól: „Áll az alku! *Ormányomra mondom*” (47). „*Ormányomra mondom*, karakán kis majom ez!“ (uo.) Misi Mókus Kacifánttal, az elefánttal, száz banánba fogad. A fogadást Abrakadabra, a bölcs fogja eldönteni. Misi Mókus így szól az elefánthoz: „Vezessen bennünket mindjárt hozzá és száz banán *üti az ormányát*, ha nyert“ (48). Az meg egészen természetesen hat, hogy a Misi meg Bumba majom püfölésének következtében a szörnyű krokodil „nagyokat vonaglott, nyöszörgött és *szemből patakozott a krokodílkönnye*“ (41).

Ugyancsak a „kispajtások“ szórakoztatására készült V. Oszejeva A varázsige című, külsőleg szép, belsőleg meg tanulságos és tartalmas könyve is, amelyet Bene Sándor fordított magyarra. A címadó kis elbeszélés, valamint a könyvben foglaltak közül még egy pár már megjelent néhány évvel ezelőtt az Új Magyar Könyvkiadó Ifjúsági Könyvtára sorozatában A varázsszó címen. Nem tudjuk, hogy a régebbi kiadás számára ki fordította a kis olvasmányokat, de ezek is, a most kiadottak is magukon viselik a fordítás ismertetőjeleit. Mindkettőn megérzik, hogy eredetileg nem magyarul írták őket. Az újabb fordítást nagy általánosságban sikerültebbnek, magyarosabbnak mondhatni, de ebben sem hiányzanak az eredetit tükröző idegenszerűségek. A két fordítás nyelvének bemutatására, egyben összehasonlítául idézünk néhány mondatot. A régiben: Léna ránéz és félrehúzódik. *Nem veszi el a ceruzát* (28). Az újbán: Léna ránézett és elment. *Olthagyta a ceruzát* (25). Tulajdonképpen arról van szó, hogy *nem fogadta el a ceruzát*. — A régiben: ... *felhúzza szemöldökét. Arca elégedetlenséget árul el* (28). Az újbán: ... *és összehúzza szemöldökét. Látszik az arcán, hogy elégedetlen* (25). — A régiben: *Hát hol vannak a fiai? Én nem láttam itt csak egyet, aki anyjának igazi gyermeke* (25). Az újbán: *Aztán hol vannak azok a fiúk? — felel az öreg — mert én csak egyet látok* (19). — A régiben: a másik dalba kezd, *tele torokkal énekel. Csupa fül a három asszony, ahogy hallgatja* (25). Az újbán: a másik *úgy dalol, mint a csalogány, — hallgatják az asszonyok* (19). — A Jó cselekedet c. apróság régi fordításának *dajka* szavát (13) Bene Sándornál a *nagyanya* szó (8) foglalta el. — A Milyen is a mai nap (31) címen találjuk meg az új könyvben azt a kis mesét, melynek a régiben A szép nap a címe (30), s a régi fordítás *sáska* szava itt *tücsök* lett. — Még csak egy mondatot idézünk: a régiben: Pávlik mégis *félszegen a nővérkéjéhez közelített* s meghúzta a ruhája ujját (8); az újbán: Pávlik *oldalvást közeledett nővéréhez* és megrántotta a ruhája ujját (3). — Azt hiszem, több idézetre nincs szükség.

Életrévaló gondolata volt az Ifjúsági Könyvkiadónak, hogy Fáy András meséi közül egy kis csokorra való kiadott a „gyerekek számára“. A kis könyv Az oroszánkölykök és egyéb mesék címen Fazekas Anna válogatásában és szerkesztésében, Róna Emy tetszetős rajzaival díszítve jelent meg. A reformkorszak egyik vezető alakját, Fáy Andrást, tanítómesé-íróként nem kell bemutatnunk. Mindenki ismeri azt az ötlétséget, ügyességet, mellyel az

emberek gyarlóságait, a társadalom hibáit, fonákságait kigúnyolja, egyszerű, természetes magyar nyelven, derűs, vidám bölcseséggel, szelíd humorral. Szórakoztatva oktat, nevettetve tanít. — A szóbanlevő könyvecskéiben foglalt apró mesék szereplői csaknem egytől-egyig állatok, a maguk jellemző sajátágaikkal s a belőlük bölcsen levont emberi tanulságokkal. Fáy András szellemes tanító eljárására, egyszerismind nyelve és stílusa jellemzésére elegendő egy-két rövidke idézet. Pl. A számár abban a hiszemben, hogy *átkozott nagy legyező jülei* miatt utálják az emberek, a juhással le akarja vagdaltatni fülét-farkát; a juhász azonban kioktatja a számarat, hogy nem a füle meg a farka különbözteti meg a többi derék állattól. A mesélő Fáy ehhez a következő okulást fűzi: „Igy van ez az embereknél is! Cifra ruhát visel sok buta fickó, szépen tud fütyülni, dalolni, táncolni, de egyébhez aztán nem ért és a kalapja bizony nem fejet, hanem tőköt takar”. — Az ellenséggel szemben követendő óvatosságot, éberséget így ajánlja Fáy A pisztráng és a béka című meséjében: „Inkább tíz nyílt ellenség, mint egy alattomos rosszakaró! De mind között az a legveszedelmebb, aki barátodnak tettetni magát, s titkaidat igyekszik megtudni, hogy ártson, és kikérdez, hogy rágalmazzon. Az ilyen ember veszélyesebb, mint az, aki pisztolyt szegez mellünknek”. — Fáy tanítómeséi mind tartalom, mind nyelv és stílus tekintetében igen alkalmasak megfelelő olvasmányul gyermekeink számára.

A Grimm testvérek (Jakab és Vilmos) több mint ötnegyedszáz évvel ezelőtt kiadott gyermekmeséit Nagy István első magyar fordítása óta (Pest, 1861) már sokan és sokszor átültették nyelvünkre: fordították, alakították, átdolgozták őket. Átdolgozásai közül csak Halász Ignácét, a kiváló nyelvészét és Benedek Elekét, a magyar népmesék szorgalmas gyűjtőjét, a termékeny ifjúsági íróét említjük meg. Az Ifjúsági Könyvkiadó most 36, legjobbnak mondott, válogatott Grimm-mesét ad olvasói kezébe, Kálnoky László fordításában, Róna Emly sikerült rajzaival. A könyvben a magunk gyermekkorából jól ismert szép meséket találjuk (pl. Csapkerósika, Hófehérke, Piroska és a farkas, Hüvelykmayi stb.), általában sikerült fordításban, világos, könnyen érthető, egyszerű nyelven, de — sajnos — meglehetősen sok germanizmussal „ékesítve”. A fordítás erényeinek ismertetése helyett célravezetőbbnek tartom, ha néhány javítandó germanizmust említek meg, hogy a jövő kiadásban kiküszöbölhetők legyenek: *Az nehezen fog menni* (25, bajosan sikerül); *zokogni* kezdett a *szerencsétlenség felett* (46, szerencsétlensége miatt); a levélben *az állt* (154, az volt); a tó tündérével *állt szemközt* (97, állt szemben, de helyesen: a tó tündére állt előtte); *bebocsátást nyert* (59, beengedték, bebocsátották); a *nyer* igét másutt is megtaláljuk a *kap* helyett: emberi alakjukat *visszanyerték* 109, helyesen: *visszakapták*); *ígéretet tett* (98, megígérte); *egyedül azért* teszem (81, csakis azért); *mozgásba hozta* fáradt tagjait (81, elindította, megindította); nemsokára egy *kenyerekkal* teli kemencére bukkant (109, kenyérral telt); a leány megrázta a fát s *az almák úgy potyogtak* róla (uo., az alma csak úgy potyogott); *nővér* (60, 85 stb., testvér, néne, hug) stb. Az ilyen magyartalanságok kiküszöbölésével a fordítás igen jó lesz, mert egyébként magyaros népies kifejezések, szólásmódok felhasználása jellemzi.

Teljes az elismerésünk az Ifjúsági Könyvkiadó iránt, hogy a fülserdült ifjúságot is kiváló olvasmányhoz juttatta. Tömörkény István Vándorló földek címen kiadott mintegy harminc válogatott elbeszélésének gyűjteményével. Tömörkény Istvánt nem kell bemutatnunk, hiszen ma már elismerten odatartozik a magyar elbeszélő művészet legkiválóbb képviselői közé. Ez a könyv is a valódi Tömörkény-féle nyelvet és stílust mutatja: a hamisítatlan szegedvidéki tájnyelvet és a nyugodtan, de eleven részletezéssel, a népi humor sajátos kifejezéseivel telt, zamatos, ízes stílust. A könyv mindeneségy tárcalelektetű novellájában, elbeszélésében a szegedi határ népe jelenik meg a maga sajátosságaival, külön világával. Egytől-egyig érdekes olvasmányok, Mikszáthra, Mórara, Móriczra emlékeztetők. Véleményünk szerint e könyv igen hasznos szolgálatot tesz ifjúságunk nyelvének magyaros nevelésére, szókincsének gyarapítására, nyelvérzékének fejlesztésére. Rövidke beszámolóinkba nem fér bele Tömörkény István nyelvi és stílus jelességeinek bemutatása, de az a meggyőződésünk, hogy nagy nyereséget jelentene nyelvtudományunk számára Tömörkény valamennyi írásának nyelvi — főképpen szótári — szempontból való tüzetes feldolgozása. Itt csak a Nyelvészet a duttyánban c. kis elbeszélésre mutatunk rá, melyben a *kend* és a *maga*, valamint a *tudni* és *birni* különbségéről esik szó. A vásárállási duttyán ponyvája alatt két egymást nem ismerő paraszt imígyen beszél: [Az egyik] kérdezi: „Aztán *kend*, ha jól *fölkérdözöm*, kiféle? — Mondja megint amaz a juhászos kalap alól: — Nemsok *hivatala* van *magának* ahhoz, hogy ezt a kérdést föltögye. — *Magának*.. Monori megütődik. Öreg ember létere azt mondják neki, hogy *maga*. A *kend* helyett. Sértés az ilyesmi, mert a megvetés jele. Ennél már csak az a súlyosabb sértés, ha azt mondják valakinek: *az ür*. Sértés továbbá az is, hogy: *ön*. Az új doktor is, aki nemrég került a kapitányságra, azért volt kénytelen elmenni onnan, mert senki se hívatta, mivel hogy *önözött* mindenkit. Rendes embert pedig ne *önözön* senki, mert az nem járja. De ne *ismagázzon*, mert — s Luklábú Monori megfogta a kampós botot. Elsötétülve kérdezte a borszivarostól: — Hát *maga* vagyok én?..“ (85). — A *tud* és *bir* ige parasztszájba adott fejtegetése is

figyelemreméltó; röviden ismertetnünk kell: „A közönséges szóbeszéd ugyancsak gyakran összecseréli azokat a szavakat, hogy *tudok* meg *birok*. Az embert, ha hívják valahova s nincs éppen érkezése az elmenésre, egyformán mondja úgy is: *nem tudok elmenni*, vagy pedig *nem birok elmenni*. Bár úgy is maradhatna, hogy *nincsen rá érkezésem*, de ezt nem mondják, mert régi szó és elfeledték. Kiment a divatból. A *tudok* meg a *birok* összekeveredtek. Mondják úgy is, hogy úgy elgyöngített a betegség, hogy jártányi lépést sem *tudtam tenni*, de úgy is mondják, hogy nem *birtam tenni*. — De azért van még imitt-amott a nyelvnek helyes magyarázója is a világon. Például az öreg Dékány István innen az alsótanyáról. Most éppen itt ül az öreg is a vásárálláson a duttyán ponyvája alatt . . . [Vas Mihály] Odatelepszik Dékánnyal szemben a padra, kérdezvén: — No, mire végzi kend? — Azt mondja Dékány: — Beszélj el előbb, hogy mit testálsz rám, ha möghalsz, akkor mögmondom. — No — mondja Mihály . . . — ha möghalok, én ráhagyhatom kendre az egész világot, csak aztán el *birja* kend kormányozni, mikor a sok nagyfejű se *birja*. — Hát — véli Dékány — *nem birni* köll azt, *hanem tudni*. — Ugyan — rántja föl a vállát Mihály — egykútya az a szóbeszéd, akárhogy mondjuk is. — Dékány hallgat és a pipával bibelődik, mert nem akar állni a szárbán. Aztán kérdezi: — No, hát tanítál-e alkalmas tehenet Mihály? Legyint a Mihály. — Dehogy tanáltam. Hiszen éppen azért vagyok ilyen öreg kutyakedvű, hogy röggeltül kezdve térdig lejárta a lábam, mégsem *birtam* vönni. Dékány pipájával bajlódik és csendesen kérdezi: — Hát akkor miért gyüttél be a tanyáru? Mihály nagyot néz rá: — Mért gyütttem be? Hát mondtam már kendnek, hogy tehenet akartam vönni. Dékány szelíden évődik tovább. — De ha *nem birtál* . . . Aki nem *bir* vönni, mit keres a vásáron? Mihály gyanakodva nézi. Már látja, hogy a vén tréfacsináló a falhoz akarja állítani. Akkor hirtelen észhez kap s homlokára csap a tenyerével. — No né. *Birni birtam volna*, mert itt van az ára a zsebömbe, *csak nem tudtam* vönni, mert nem tanáltam a kedvemre valót. Dékány rendbeszedte a pipát s kinyújtott kézzel eltartva magától nézi. Azután mondja: — Látod-e, Mihály, hogy más-más dolog az, *tudni* mög *birni*.” (88). — Ugyanilyen érdekes szömagyarázat a népi *gyerek* szó ’fiú’ jelentésére a következő: Egy háromgyermekes anya a bírónak arra a kérdésre, hány gyereke van, azt feleli: egy, — de magyarázatásából kiderül a következő: A család: az öt. A kis család: az három. De abból csak egy a *gyerek*, mert a másik kettő *lány* (55).

Prohászka János

Az új Gogol-fordítások bírálatához. Az új Gogol-fordításokról írt bírálatomban (Nyr 76: 377) őszinte elismeréssel szoltam Devecseriné kitűnő fordításáról s mindössze néhány apróbb szépséghibáját (pl. mi ebben a nevetnivaló) róttam fel. Utólag meggyőződtem róla, hogy ezeknek a zökkenőknek java része nem Devecseriné, hanem a nyomdai korrektorok hibájából ragadt benne a szövegben: a korrektorok, szedők és tördelők nem hajtották végre a fordító javításait, hanem utasításai ellenére önkényesen változtattak vagy nem változtattak a szövegen. Egy helyen pl. a fordító, az orosz szöveg értelmében *királyvíz*-et írt; ezt a nyomdai korrektor *kristályvíz*-re javította s hiába igazította vissza Devecseriné háromszor is a helyes *királyvíz*-re, a harcból mégis a korrektor *kristályvíz*-e került ki győztesen. Szívesen állapítom meg tehát, hogy a kitűnő fordító még ezeknek az apróbb-nagyobb szépséghibáknak a java részében sem ludas. Ideje, hogy a nyomdák igazgatói vessenek véget a korrektorok és szedők önkényeskedésének, hiszen a szöveg minden betűjéért az író vagy a fordító felelős, nem pedig a korrektor vagy a szedő. Itt kell szóvátennem azt a helytelen rendszert is, hogy a kiadók nem adják vissza a szerzőnek a korrektúrával a kéziratot, a tördelt levonattal együtt pedig a hasáb-korrektúrát s így a szerzőnek újra meg újra végig kell olvasnia az egész szöveget, s így nem is tudja ellenőrizni, hogy mit és hogyan javított a hasáb-levonaton. Ez a módszer valóságos melegágya a korrektori és szedői önkényeskedésnek, s mint a példa mutatja, sok esetben elégteleníti a leggondosabb és legművészebb fordítást is. Ebben az elvi jelentőségű kérdésben mielőbb várjuk a kiadók és nyomdák észszerű és az írókat megnyugtató intézkedését.

Révay József

AZ OROSZ NYELV HATÁSA A MAGYARRA 1945 UTÁN. II.Írta: *Erdődi József***Hatás szókészletünkre és kifejezéseinkre**

Az orosz nyelv nemcsak a soknemzetiségű Szovjetunió népeinek összekötő kapcsa szóban és írásban való érintkezésük során, hanem a nemzetközi kapcsolatok egyik nyelve is az angol és francia mellett. Azonban az orosz nyelv, amely mintegy százmillió ember anyanyelve és a Szovjetunióban lakó 200 milliónyi nép érintkező eszköze, ezenfelül még a szocializmus ideológiája alapján közös alkotásra egyesült, a Szovjetunió vezetete népi demokrata tábor fontos kulturális kapcsa a haladásért vívott harcban. Éppen ezért felmérhetetlen az orosz nyelv hatása a népi demokráciákban élő nemzetek nyelvére — a Német Demokratikus Köztársaságtól egészen a Csendes Óceán partjáig, Kínáig, Koreáig. Ez az oka, hogy az orosz nyelv, mint a szocialista kultúra nyelve a német, lengyel, cseh, szlovák, magyar, román, albán, bolgár, kínai, koreai nyelvnek gazdagodását idézi elő szókincsükben és kifejezéseikben, nem is említve a Szovjetunióban élő kisebb-nagyobb nemzetek nyelvét.¹ A politikai élet, az ideológiai irodalom nyelve, a műszaki tudományok szótára, a mindennapi élet beszéde, a sajtó kifejezésmódja folytonosan merít a mai orosz nyelv kincses forrásából, hogy az új fogalmak kifejezésére megfelelő szavakat, illetve szavak fűzésére mintát találhasson. Így az orosz nyelvnek a magyar nyelvre az országnak a fasizmus alól történt felszabadulása után tett hatását vizsgálva látjuk, hogy az orosz nyelv a szocialista kultúra eleven hatóereje nyelvünk gazdagodásában, mert a közvetlen személyi érintkezés, az orosz nyelv tanulmányozása iskoláinkban és egyetemeinken, a fordításban megjelenő politikai, tudományos és szépirodalom, a politikai és műszaki tanfolyamok nagy mértékben elősegítik ennek a nyelvi hatásnak is a kibontakozását.

Nem érthetjük meg kellőképpen ezt a nyelvi hatást, ha időtlenül, történetlenül nézzük s csak magukat a nyelvi tényeket vesszük szemügyre (mint pl. a szókincs gyarapodását) és statisztikával pótoljuk az életet. Az orosz nyelvnek a magyarra tett hatása csak akkor világosodhat ki kellőképpen, ha tanulmányunkban a következő sztálini elv vezérel: „... A nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzuk a társadalom történetével, annak a népnek a történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója.”²

Az 1945 év előtti korszakban, a 19. században és a 20. század majd két negyedében, az orosz nyelv nem hathatott nagyobb mértékben nyelvünkre, mert ennek történeti és társadalmi korlátai voltak. A 19. század irodalmi érdeklődése ugyan lökést adott az orosz irodalom kritikai realista műveinek magyarra való átültetésének, a liberális korszak filantropiája pedig — mondhatnám — hivatalosan elítélte az orosz cárizmus keleti barbarizmusát, de az orosz nép és az orosz kultúra iránti érdeklődés csak kevesek sajátja volt, mert hiányzott hozzá egyrészt a nyelvi tudás, másrészt a két nép érintkezése. Némelyek kapcsolatba kerültek az orosz kultúra képviselőivel, de mélyen tömegeinkre gyakorolt befolyás már a történelmi tényezők miatt sem alakulhatott ki. A Horthy-korszak mesterségesen erősítette ezeket a nyelvi és történelmi elválasztó tényezőket, hiszen Horthy-Magyarország része volt annak a „cordon sanitaire“-nek, amelyet a kapitalista hatalmak igyekeztek a Szovjetunió köré vonni, hogy az Októberi Forradalom hullámverő hatása ne jusson el Nyugatra.

Ezért a 19. században inkább csak irodalmi (szépirodalmi) nyelvi hatást állapíthatunk meg, amelyet a couleur locale-adás realizmusára való törekvés szül, a későbbiek-

¹ H. A. Баскаков: Вопросы языкознания, 1952. 3: 19.

² J. V. Sztálin: Марксизм и лингвистика. Сикра 1950. 21. 1.

ben a publicisztika is belekapcsolódik ebbe, mikor a cári Oroszország despotizmusát rajzolja. Mindkettőnek azonban inkább az érdekesség keltette kíváncsiság és az irodalmi érdeklődés a szülője, nem mélyen gyökeredző hatás a forrása.

A) Az orosz nyelv hatása 1945 előtt

Nem célunk az orosz nyelvnek nyelvünkre a honfoglalás előtt és után tett legrégebb hatására rámutatni. Csak néhány szóval vázoljuk, milyen orosz nyelvi hatásról beszélünk a 19. század folyamán, ill. a 20. század első évtizedeiben.

Ez a hatás szorosan összefügg az orosz szépirodalom diadalmenetével és Magyarországon való megjelenésével. Irodalmáraink és olvasó közönségünk az orosz kritikai realista irodalmat Puskitól kezdve szinte azonnal, megjelenésüktől számított rövid évek vagy évtizedek múlva anyanyelvükön olvasták és méltatták.³ Puskin, Gogol, Turgenyev, Szaltikov-Scsedrin, L. Tolsztoj, Csehov művei ott forogtak magyar fordításban a magyar olvasók kezében, Csehov színdarabjait pedig játszották színpadainkon. 353 orosz író művét forgatta 12 évtized magyar olvasója, tehát a nagy orosz klasszikusok mellett a kisebb írókat is érdeklődéssel illette a magyarországi fordításirodalom: Korolenko, Leszkov, Kuprin, Prisvin munkáit.

Gyakran evvel alig járt nyelvi hatás, mert e művek fordításának javarésze németre, néha franciára átültetett szöveg nyomán készült. Így azt látjuk, hogy Arany János, kit magával ragadott Gogol humanizmusa, az orosz írónak a kishivatalnokról alkotott „Köpenyeg” c. elbeszélését németből fordíthatta, és így a magyar szövegben hiába keresnénk orosz szavakat, fordulatokat, a közvetítő német nyelv miatt kiküszöbölődtek.⁴ Ugyanígy elmaradnak az orosz szavak Szentkirályi Albert Revizor fordításában (1875). Mindkét műben egyetlen közkeletű orosz szó jelenik meg: *rubel*, ill. *rubli*, Szentkirályi Albert fordításában még *kopejka*, csakhogy ezek inkább európai műveltségyszavak, semminthogy sajátosan orosz szavaknak tekinthetnők őket.

Azonban, a magyar fordításirodalom helyzete a század végén megváltozik, mert a század utolsó negyedében megjelenik az oroszul tudó és közvetlenül oroszból fordító műfordítóink csoportja és evvel egy újfajta, helyes eljárásmodot figyelhetünk meg az orosz szépirodalmi művek magyar fordításaiban. Az orosz táj, az orosz szokások érzékeltetésére a fordítók a magyar szövegbe orosz szavakat szőnek bele (természetesen latinbetűs átírásban és nem cirillbetűvel).⁵ A fordítók ezzel igyekeznek a *couleur locale*-t új árnyalattal megerősíteni és változatosabbá tenni.

Ennek az eljárásnak két fokát különböztethetjük meg: eleinte a fordító jegyzetben vagy zárójelben megadja a szövegben alkalmazott orosz szó magyar jelentését. Lássunk néhány példát Almási László Tarasz Bulyba fordításából (1878): *hetman* (főnök) (11, 162) a pálinkáról beszélve így szólaltatja meg Tarasz Bulybát: „adj... tiszta, habzó *gorilkát*“ (orosz *горелка* ~ *горилка* < ukrán *горилка* (a szókezdő r ejtése frikatív γ) 'kisüsti pálinka', 'vodka') (6). További példák: *vojlok* 'gyeptégla a háztetőn' (31), „*zábor*, az alacsony házak azon neme, melynek teteje faoszlopokon nyugodott“ (31), a falusi főnök . . . „*batyka*“ (apa) (37), „*rizákból* (misemondó ruha) varrnak a zsidó asszonyok ruhát“ (51, 52), „aranyozott *rizákban* jöttek a papok“ (162), . . . „egyszerre készítették *szalamatát* (egy neme a kásának, őrlött búzalisztból készítve)“ (69), *szotnya* (105), *Pokrova* (Boldogasszony palástjának ünnepe, okt. 13) (1). Magyarazatlan szavak itt *szotnya*, (105), *kozákkaftán* (17, a törökből); kovenszki *vojevoda* (a lengyelből) (25), viszont *hetman* az ukránból, ill. a lengyelből (1. f.).

³ L. Kozocsa Sándor: Az orosz irodalom magyar bibliográfiája. 1947.—Komlós Aladár: Gogol útja a magyar irodalomban, Világirodalmi Évkönyv 1952, 5. kk. — L. még Szabad Nép 1952. II. 29. Gogoly Magyarországon (Csabai László).

⁴ Első magyar kiadása 1860 (a Szépirodalmi Figyelőben).

⁵ Cirillbetűvel tudomásom szerint csupán Illyés Gyula szőtt bele szavakat oroszországi útjáról szóló Nizsnij c. versébe. „Fény villant abban, elkápráztatott, mint a zsúfolt ciril föliratok: |самондьянность... már nem is tudom|, belegabalyodtam a félúton.“ (Összes versei, 1947. 2: 330). A szónak valóban nincs értelme, mint a költő jelzi is.

Turgenyev Egy vadász iratait „oroszból fordította” Csopey László 1885-ben és ugyanazt a gyakorlatot folytatta, mint a fentemlített Almásy László: megmagyarázza a színesítésre felhasznált orosz szavakat, sőt ki is emeli őket (kurzívval nyomtatva), zárójelben adva értelmezésüket. Igen tanulságos, hogy a 19. század végén még milyen szavakat kellett megmagyarázni: *muzsik* (paraszt) (1, 46), *kvász* (savanyú orosz nemzeti ital) (5), *deszjatiná* (1,0925 hektár) (6), *obrok* (bérösszeg) (9), *szamovár* (orosz teafőző edény) (11), *pud* (16 $\frac{3}{8}$ kg), *telyega* (székér) (21), *verszt* (1,067 km), (20, 43), *kozsuch* (báránybőrből készült felső ruha) (28), *Khrisztosz voszkresz* (Krisztus föltámadt) (45), *vodka* (pálinka) (77), én vertem a *poklonát* (*poklona* megalázkodás az Ur hatalma előtt . . . a vezeklő földhöz veri homlokát) (83), *trojka* (hármass fogat) (93), *sztánovoj* (járásbíró) (167), *iszprávník* (járási rendőrfőnök) (107), *burmiszter* (jobbágyfelügyelő) (200), *sztároszta* értelmezés nélkül (202, 203), *ármják* (hosszú parasztkabát) (89), *kokosnik* (orosz nemzeti fejék) (257), *bárin* (úr) (457).

Mi tanúskodik arról, hogy az ilyen, az orosz létet felidéző, írói-fordítói fogásként alkalmazott orosz szavak közismertté kezdtek válni a magyar olvasóközönség előtt? Az, hogy a magyarázat már a század elején, még inkább később, főleg pedig 1945 után nagyrészt elmarad. A példák ékesen szólnak erről a tényről. Értelmezés nélkül adott szavak 1905-ben: *tarantasz* (Turgenyev: Apák és fiúk 6, 8), *deszjatin* (18), *szamovár* (19), *verszt* (114). Még magyarázattal szerepel *nagajka* (kozák ostor) (117), *mir* (világ, község) (191). Tanulságos Trócsányi Zoltánnak a felszabadulás után megjelent fordítását az I. világháború előtt megjelent kiadással egybevetni az orosz szavak értelmezése szempontjából: ekkor már javarészt minden magyarázat nélkül szerepelnek a számban is meggyarapodott orosz szavak. Így pl. *deszjatin* (5), *verszt* (5, 20, 114), *tarantasz* (8), *muzsik* (11, 15, 16), *muzsikocska* (44), *szlava bogu* (43), *sztároszta* (69), *zdravstvuj*, *zdravstvujte* (95) stb. A fentebb említett, a múlt század 80-as éveiből való Turgenyev-fordítással vessük egybe Áprily Lajosnak, a II. imperialista világháború után megjelent fordítását és látjuk, hogy magyarázat nélkül szerepel egy sor 70–80 évvel ezelőtt értelmezéssel ellátott orosz szó. Ilyenek: *muzsik* (11, 134), *verszta* (11, 125), *telyega* (16, 19, 61, 107), *gyeszjatyina* (72), *szamovár* (140, 142), *batyuska* (14, 22, 113, 135). Így ez az összevetés arról tanúskodik, hogy az elmúlt évtizedek és különösen az utolsó évek nagyszámú orosz szót honosítottak meg nálunk az irodalmi művekben. A szavak egy részénél a fordító (ill. kiadó) még most is magyarázatot alkalmaz, pl. *kvasz* (13), *obrok*-fizető *muzsik*, azonban bizonyosak vagyunk abban, hogy rövid idő múltán erre nem lesz szükség, mert az *obrok*-ról, *barscsiná*-ról mindenki tud, ki a Párttörténet I. fejezetével foglalkozik, a szépirodalomban is előfordul az *obrok* szó Turgenyev művei fordításában; a *kvasz* szó pedig könnyen elterjedt hazánkban nemcsak az irodalom révén, hanem hadifogságból hazatérteink száján is, akik ezt az italt naponta itták a Szovjetunióban.

A fentiekből megállapítható, hogy a felszabadulás előtti orosz jövevényszavak egyik rétegének a forrása az orosz nyelvből fordított szépirodalmi művek. Ezen első csoportba sorolandónak vélem a következőket:

Bricska 'lengyel kocsi', *droska* (*droszka*), *kibitka*, *telyega*, *trojka*, *tarantasz*, *vodka*, *kvasz*, *pud*, *verszt(a)*, *gyeszjatyina* ~ *deszjatin(a)*, *helman* (< német *Hauptmann*), *batyuska*, *muzsik*, *bojár*, *sztároszta*, *szotnya* (kozák), *izba*, *szamovár*, *balalajka*; *szkunk* ~ *szkunksz*. A török eredetű *kozák* szó jelentése 'lovass katoná', azonban Mikszáth Az új Zrínyiászt c. regényében általában 'orosz katoná', 'orosz gyalogos katoná' jelentésben alkalmazza, pl. . . . „A kozákok most árohtantak Zrínyire és szuronyaik alatt csakhamar holtan esett össze“ (Jubileumi kiadás 214).

Klasszikus irodalmunk kedvelt és sokaktól forgatott műve Jókai Mór „Szabadság a hó alatt, vagy: a Zöld könyv” című munkája, amelyben a történelem és fantázia keverékeképpen lép elének cári Oroszország haladó elemeinek harca „belső török”-jeik ellen. Ebbe a művébe Jókai sok orosz szót és kifejezést hímezett bele. Ezzel egyrészt a táj, a szokások sajátos ízét és varázsát, a romantikus képzelet hajszolta exotikumot akarta megadni. Az író az orosz szavak és fordulatok alkalmazásakor ügyesebb eszközt alkalmaz, mint műfordító kollégái, nem magyaráz ő sem csillag alatt, sem zárójelben, hanem úgy viszi a szövegezés fonalát, hogy az elbeszélésből, leírásból vagy párbeszédből magából rögtön megtudjuk, mi az értelme. Az író ügyes fogását mutatják az ilyen példák:

„... a lovait befogó *jemsikkel* értekeznek“ (Nemz. kiad. 5 < or. ямщик kocsis); „a náddal bekerített *kurgánok*, mint elszört szigetek, támadnak elő (5 < or. курган 'sírhalom, kúnhalom, tatárdomb'; a törökből).” A túlparton van a *zaporogiai* országa, a nevüket is onnan vették: „za porogi“, zuhatagmögöttiek“ (7). „a házak megannyi földbevált vermek . . . *kurényiknek* hívják“ (7 < or. курень 'szalmafedeles kunyhó, csőszház'). „Az utazó éjszakára a *szlobodikban* pihen meg . . .“ (8 < or. слобода 'település, falu'). „Az ilyen hófellegszakadást csak ez a nép ismeri; ez a *Pad*“ (8 < or. пад 'esés'). „A hosszú négyszögű szénatér, a *Szenaja Plostad* még ma az éhesek színpadát képezi“ (9 < or. сенная площадь 'szénatér').

Néha egész hosszú, színes magyarázatokat kapunk az író tollából. Így például a nagybőjt előtti utolsó nap dús forgatagából kiragadunk egy képet: „... a *blinnit* is férfiak sütik: palacsinta ez, vajjal leöntve s kaviárral megkenve s a *roznoscsikok*⁶ mind ifjú legények, a kik hosszú bunda palástjaikban . . . a sátorokat kerülgetik . . . kínálgatják kelendő cikkeiket be nem rekedő torokkal: „Vegyetek *pirógot, szaikit, robitát, kvaszt*.“ A theáárlók rengeteg *szamovárokban* pöfékeltetik a forró teát, s a pálinkásbódéknak, miket a köznyelv „korsó“-nak nevez,* be nem áll az ajtaja. A *pirog* különösen kívánja az italt. Lepény az, megtöltve vagdalt hússal, hallal, répával és káposztával . . . S ma van az utolsó napja“ (10). „Egy alkotmányterv kidolgozása volt . . . A címe *Ruszkája Pravda* (63). . . . s feszes üdvözlét mellett kettős sziszegést hallatott, a mit aztán minden mondat végéhez is hozzá toldott s a mi annyit jelent, mint *szudár* és *szudárinya* (uram és asszonyom). — A rendőrőrnök ő excellenciája tudatja önökkel, sz. sz., hogy a nagy bőjt a mai harangszóval megkezdődött, sz. sz.“ (46).

Máskor viszont Jókai frói gyakorlata feleslegesnek tartja a magyarázat hozzáfűzését vagy a szövegbe való beleszövését, mert vagy a helyzetből, illetve a szövegből kiviláglik az orosz szó jelentése (esetleg még különlegesebbé is teszi rejtelmességével az írásművet!), vagy ismert, az európai kultúrnyelvekbe már átvett orosz szavak fordulnak elő, pl:

a) „*Zdravstvujte!* Galban. Én vagyok Puskin“ (48); „... kapsz ujdonatú *tulupot*, rókaprémmel“ (36); „... hogy a többi korhely fiúk, a kiket ez éjjeli harangszónál a *butesnikok*-nak⁸ kell kiűzni a korszókból“ (39).

b) „Én nem azért jöttem ide kétezer *werstnyiről*“ (65); „... hármas fogatú *troika*“ (6). Néha semmi magyarázatot nem fűz az író az orosz szöveghez, „... látogató jegyeik . . . ez aranybetűs mondattal: „*Christos woszkresz*“ (32),⁹ olykor meg a régebbi fordítói eljárásnak megfelelően egyszerűen zárójelben odafüggeszti a magyar értelmezést, pl.: „Arra csak egy felelet van: a „*Seisász*“ (azonnal)“ (6).

Kapunk abból is ízelítőt, amit korszerű nyelvészeti kifejezéssel *calque*-nak, jelentésfordításnak, tükörszónak mondanak, azaz mikor újfajtajú, a másolt nyelv szavainak megfelelően képzett összetett szavakat illetve fordulatokat mesterkél össze a fordító (író). Ilyen Jókai regényében: „A '*vaj hét*'-nek utolsó napja van“ (9).** Ezt az orosz *масляная неделя* mintájára alkotta, mivel *масло* 'vaj'. Lejebb ennek változatára akadunk: „... a *masliczahét* utolsó napján“ (11) < orosz *масленица*.

Néha ilyen alapon egész hosszú kifejezéseket, elnevezéseket is lefordít az író, részben még az orosz eredetit is közli — bár hibás — latinbetűs átírásban: „Az egyik elnevezi magát a közjó egyesületének“. Ennek a feje Orloff. A másikat úgy nevezik, hogy „*szojusz szpaczinia*“, ¹⁰a harmadikat „hősszövetségnek“ a negyedik neve „*szojusz blagodenstoiga*“¹¹. Van egy, a mely a „nyolc szláv nép köztársasága“ címe alatt alakult; tagjai ismertető jelül nyolczágu csillagot viselnek. (Az egyik ágára Magyarország is oda van írva) (23).

⁶ *Roznoscsik* (< or. Разносчик) 'utcai árus'.

⁷ *Szalki* (сайки) 'búzalisztból készült kétszersült', *szbita* 'fűszeres mézital' (ez a *сбитень* szó birtokosalakja: *сбитня*), *pirog* (пирог) 'töltött sütemény', *blin* (блин) 'palacsinta' (tsz. блины).

⁸ *Butesnik* 'bakterféle' (< or. будильщик).

⁹ Krisztus feltámadt (Христос воскрес).

¹⁰ Helyesen: *szojuz szpaszenija* 'a megmentés szövetsége'.

¹¹ Helyesen: *szojuz blagogyesztvija* 'a jótett szövetsége'.

* A német *Krug* tükörszava. Azonban a 'népnyelvi' 'kocsma, csárda' jelentésű *Krug* nem azonos a 'korsó, kancsó' jelentésű *Krug*-gal, hanem eredetileg külön szó volt (Kluge—Götze: Etn. Wb. d. deutschen Spr.). A szerk.

** Helyesebben: *vajas hét*. A németben is *Butterwoche*, amely Halász Előd Német—magyar szótára szerint '*vajashét, maslicza*', s ez nem más, mint a farsang. A szerk.

Ismeretes, hogy Jókai művei nagy hatást gyakoroltak az olvasókra és ebbe a hatásba a „Szabadság a hó alatt” című regény esetében nyelvi elemek is vegyültek, ezért ez a könyv egyik forrása lett az oroszból eredő szavak megismerésének.

Jókai nagy stílusérzékét mutatja, hogy azokban a részekben, ahol az orosz arisztokrácia tagjait beszélgeti, mellőzi az orosz szavakat, francia szavakat, kifejezéseket, mondatokat iktat bele beszédjükbe, hiszen a maradi orosz arisztokrácia megvetette anyanyelvét és a franciát választotta társalgási nyelvül.

Az I. világháború előtt, illetve 1917-ig, az oroszból eredő jövevényszavak másik főforrása a publicisztika, az időszakos sajtó, mert jelentéseiben és fejtegetéseiben a cári Oroszország képét akarta adni és az önkényuralom, valamint annak visszaélései, kegyetlenkedései leírásában gyakran orosz eredetű szavakat alkalmazott. Ezek javarészt tulajdonképpen a nyugati sajtó útján kerültek újságjainkba:

pogrom (rombolás, fosztogatás, zsidógyilkolás), *kancsuka*, *nagajka*, *cári ukáz*, *cár*, *cárevics*, *pravoszlav*, *duma*, *vengerka*¹² ('Magyarországból szerződötetett táncosnő, kokott'), *ikon* (helyesen: *ikona*), *popa*, *katorga*, 'kényszermunka', *ochrana* 'titkos rendőrség', *muzsik*, *sztároszta*, *csinovnyik*.¹³

Végül a kártyások zsargonjában szerepel egy-két — hozzánk német közvetítéssel került — orosz szó: *bis Gromoboj* 'végkimerülésig' (orosz *громобои* 'villámcsapás') és *durák**, *durákot játszani*, *duma*, 'beszéd', *dumálnak* 'beszélnek', az egyik *duma* bankot ad 'viszi a szót' (ez utóbbi talán a cigányok nyelvéből).

Az első világháború katonáinak a beszédéből is került néhány orosz szó nyelvünkbe, így pl. *muszi*, *ruszki*, *Nikoláj* 'orosz', *zabrál* 'elkoboz, harácsol', *kozák*; *muszka* 'ruhatetű' (csak a katonák beszédjében).

Ugyancsak a publicisztika és a napisajtó révén is terjedtek a már fentebb említett, az orosz mindennapi életet jellemző szavak: *rubel*, *kopek* ~ *kopejka*, *arsin*, *verszt*, *muzsik*, *sztároszta*, *vodka*, *kozák*, *szotnya*, *csinovnyik* stb. és a földrajzi irodalom révén (német közvetítéssel) a *szeppes* ~ *sztyep* szó (*steppe* alakban is), *steppés* vidék.

A két világháború közti időben népünket igyekeztek hermetikusan elzárni a szovjet léteztől. Magyarország és a Szovjetunió között nemcsak földrajzi cordon sanitaire-t vontak a kapitalista hatalom urai, hanem szellemi elszigeteléssel is elkülönítettek minket az épülő szocializmus országának a megismerésétől. Ez az oka annak, hogy ebben a korszakban (1917—1944) nem túlságosan nagy az újabb orosz eredetű szavak, szófordítások száma, bár az 1919-es kommun idején a beáramlásnak bizonyos lehetősége megvolt erre. Az Októberi Forradalom után következő korszakba és az 1919-es Tanácsköztársaság idejébe nyúlik vissza az ilyen szavak, ill. fordítások elterjedése: *bolsevik(i)*, *mensevik(i)*, *szovjet*,¹⁴ *Szovjetoroszország*, *komiszár*, *kulák*; *Vörös Gárda*, *Vörös Hadserg*, *katonatanács*, *népbiztos*, *népbiztosság*, *katonai biztos*. Azonban ekkor még nem volt meg az a szoros érintkezés a magyar és a szovjet irodalom, tudomány és politika között, amely valóban mélységben és szélességben elterjesztette, meggyökerezettette volna ezeket a szavakat és kifejezéseket, valamint másokat is.

Érdekes Pécs Mária megállapítása, aki az 1918-as forradalom idején megjelent lapjaink nyelvét vizsgálva ezt írta: „... napilapjaink (a germanizmusok tömege mellett) egész sereg törülmetszett gallicizmussal fognak kedvében járni Clémenceau-nak, D'Esperay-nak, Vix-nek“ (Nyr [1919] 48: 34).

Inkább a szakirodalom és az időszakos sajtó terjesztett el egy bizonyos körben a szovjetrendszerre vonatkozó megjelöléseket. Néhány munka alapján megpróbáljuk felvázolni a meglehetősen ismertté váltakat.

¹² A sajtó útján terjedt el Magyarországon, főként Pásztor Árpád „Vengerkák” c. regénye nyomán (1915), majd Góth Sándor és Pásztor Árpád szindarabot is írt a leánykereskedelem Keletre hurcolt áldozatairól (1917). L. Gitárfi Zoltán Nyr 73: 97. — Újabbban használta e szót Szép Ernő (Uj Világ 1953. jan. 1. 4. 1.).

¹³ Ehhez a részhez vö. Trócsányi Zoltán Nyr 72: 166 és Csefkó Gyula MNy 17: 168.

¹⁴ A kártyások zsargonjában *szovjet* 'mindenfajta kommun pénz' I. Zolnay Vilmos: A kártya története. 1928. 357. l. — Ezenkívül egy cigarettafajta elnevezése is *szovjet* volt.

* A *durák* inkább a szlovákból: *durák* 'ostoba'; 'kártyajáték' (Mendreszóra — Orbán: Új szlovák — magyar szótár). A szerk.

A zsirosparaszt jelölésére gyakran előfordult a *kulák* szó, sőt összetételei is akadnak: *kulák-réteg*, *kulák-hajlamosság*. Ugyancsak eléggé közkeletűvé vált a *narodnyik* szó, mellyel nálunk a népieseket, a falukutatókat, falujárókat illették. Azonban épp a kor politikai arculatára, a helyes felfogás eltorzulására jellemző ezeknek gyakorta helytelen értelemben való alkalmazása. Így a *kulák* szó Féja (Viharsarok 64) szerint a 'birtokos paraszt' jelentésének hordozója és bővebben így jellemzi: „A kulák mint érület- és életforma többé-kevésbé mindenütt megnyilvánul. Makón például hagyományos adjak ki földjeiket uzsoraárért és egész nap a gazdakörben pipálnak“. Az ilyen meghatározásokból hiányzik az osztálytartalom, a kizsákmányoló gyűlölete, a kulákat mintegy örök, sőt békés jelenségként ábrázolja. A *narodnyik*-ot pedig a haladás bajnokául fogták fel és teljesen elhallgatták mellette a legforradalmibb osztály: a munkásság létezését, hangját és követelését. A *narodnyikok* csoportjába került a földreformot kívánó, de a patriarchális életformát sirató is, a polgárosodást, a gazdag parasztot propagáló is.

Az igen elterjedt politikai—gazdasági szavak közé sorolhatjuk még a *kolchoz*, *szovchoz* (akkor még *ch*-val írva), *ötéves terv*, *tervezgatók* szavakat.

A leghelyesebb, ha két, a Horthy-korszakban megjelent, Oroszországgal, ill. a Szovjetunióval foglalkozó mű szó- és kifejezéskincsét vizsgáljuk meg,¹⁵ mivel mindkettő az 1940-es év táján jelent meg és mintegy summázza a felszabadulás előtti korszak szótári anyagának receptív eredményeit. Azért is választottunk történelmi és gazdasági művet a befolyás illusztrálására, mivel éppen a politikai és gazdasági élet szovjet változásának rögzítése volt elsősorban fontos a magyar kifejezés lehetősége szempontjából.

Rácz Kálmán munkájában szinte csak a szokásos szakkifejezések, politikai műszók fordulnak elő:

1. Orosz szavak az új intézmények, fogalmak jelölésére: *szovjetek* (542, 543, 563 stb.), *falusi szovjetek* 'falutanácsok' (582), „Közép-Ázsia nomádjai megalakították a maguk *szovjetjeit* „jurt“ néven, — míg a kaukázusi hegyi népek tanácsait „aul“-nak hívták (583), *bolsevikok* és *mensevikok* (542), *bolsevik* párt, *bolsevikok* pártja (543), *kadétok* (559, 567),¹⁶ *trudovik* 'parasztpárti' (576), *kulákok*, *kulákság* 'vagyonos parasztság' (582, 585), *kolchoz* (588), *bolsevik agitátor* (571).

2. Orosz szavak a régebbi sajátos orosz intézmények, fogalmak jelölésére: *ukáz* (542); *ikon* (551), *deszjatin* (560, 583), *steppe* (582), *szteppe* (dikoje pole 583), *mír* 'faluközösség' (565, 582, 588), *hetman* (576), *zemsztvo* 'a falusiak ügyeit intéző burzsoá hivatal' (581, 585). *Ochraná* 'cári titkos rendőrség' (586), *moszkovita* (551), *kozákok* (582); *Pityer* 'Petersburg. Petrográd népies elnevezése', *Pravda* (546), *Okopnaja Pravda* („Igazság a lövészárokban“ 566) 'újság címe'.

3. Az új fogalmak és intézmények jelölése az oroszról fordított szavak és szókapcsolatok révén: „a szovjet felszólította a csapatokat, hogy azonnal válasszák meg képviselőiket a *munkás- és katonatanácsokba* (549), *összoroszági konferencia* (561), *összoroszági kongresszus* (586) (vö. or. Всероссийский съезд), *kettős hatalom* (561, vö. or. двоевластие) agrárreform nem *felülről*, hanem *alulról* (565, vö. аграрная реформа не сверху, а снизу), *katonai biztos* (568), (военный комиссар), *szovjethatalom* (572) (or. советская власть), *munkástanács* (555, vö. or. совет рабочих), *munkásellenőrzés* (574, vö. or. рабочий контроль), *vörös gárda* (579, 580, vö. or. Красная Гвардия), *központi bizottság* (586, vö. or. Центральный Комитет), *Forradalmi Katonai Bizottság* (588, vö. or. Революционный Военный Комитет).

4. Már itt látunk egy-két sajátos orosz fordulatot, többször előforduló jelmondatot: „*minden hatalmat a szovjeteknek!*“ (545 stb.), *Lenin meg fogja velük találni a „közös nyelvet“* (548, a szerző még időzójelbe teszi ezt az oroszosnak érzett fordulatot, vö. найти общий язык).

5. Európai műveltségyszavak, melyek az orosz nyelven át kerülnek el (ismét vagy először) hozzánk: *munkáskomiték* 'munkásbizottságok' (559). Ebből csupán erre az egyre akadtam.

Markos művéből azonos csoportosításban emeljük ki a szavakat és kifejezéseket:

1. Új fogalmak és intézmények jelölése orosz szóval: *pjati-letka* (п; *pjatyiletka* 'ötéves terv' (79, or. пятилетка), *csisztka* 'tisztogatás' (116, or. чистка), *szmicska* 'munkások és

¹⁵ Markos György: Az orosz ipar fejlődése Nagy Pétertől Sztálinig. Budapest (1939). — Rácz Kálmán: Oroszország története. Budapest 1943. Ez utóbbi csak az 1917-es forradalomig terjed. Rácz adatait részben a Párttörténetből merítette.

¹⁶ Az orosz конституционный демократ szavak kezdőbetűinek (KD) összevonása — 'alkotmányos demokratapárti'. A végső *t* a *kadet* szó hatására fűződött a szóhoz.

parasztk elválaszthatatlan szövetsége, munkás—paraszt egység' (39, 48, or. *смычка*), *Sztakhanov* (147), *Sztakhanov-mozgalom* (148), *sztakhanovisták* (148), *sztakhanovizmus* (150, 189, or. Стаханов, стахановское движение, стахановцы), *kolchoz*, *kolchozparaszt* (121, 181, or. колхоз, колхозник).

2. Sajátos régebbi oroszországi fogalmak és intézmények jelölésére orosz szót alkalmaz : *bezprizornij* 'felügyelet nélkül maradt árva vagy elhagyott gyerek' (71, or. безпризорный), *kusztari* (többesszám) 'elmaradt, háziipart folytató kisparaszt' (13, or. кустарь), *moszkovita* kereskedelem, *moszkovita* állam (14, Moszkva nevéből), *tajga* 'őserdő' (6, szamojed szó), *nyeft* 'kőolaj' (23, or. нефть).

3. Uj fogalmak és intézmények jelölése orosz mintára fordított szavak és szókapcsolatok (calque-ok) révén, esetleg jelölésük jelentésben gazdagított magyar szavakkal ; az egyik tag lehet idegen eredetű műveltség szó is : *kollektív gazdaság* (121, vö. or. коллективное хозяйство), *ötéves terv* (79, vö. пятилетний план), *szocialista munkaverseny* (185, vö. or. социалистическое соревнование), *szovjethatalom* (73, vö. or. советская власть), *szovjetnép* (118, vö. or. советский народ), *roham munka* (117, vö. or. ударная работа tkr. 'elemi erővel, rácsapásszerűen végzett munka'), *életszínvonal* (130, vö. or. жизненный уровень); *újjiáépítés korszaka* (66, vö. or. период восстановления).

4. A fordulatok, jelmondatok közül csak egyet tudunk Markos könyvéből idézni, ez Sztálin elvtárs jelentős mondása : *a legértékesebb tőke az ember* (132, vö. or. „... из всех ценных капиталов, находящихся в мире, самым ценным и самым решающим капиталом являются люди, кадры.“ (Вопросы ленинизма¹¹ 1939, 491). Természetesen ez a fordítás nem helyes, megfelelőbb a mai változata : *a legnagyobb érték az ember*,¹⁷ bár az eredeti magyar szövegben ezt olvashatjuk : „Meg kell végre érteni, hogy a világ összes tőkéi közül a *legértékesebb* és a legdöntőbb jelentőségű *tőke az ember*, a káder. Meg kell érteni, hogy a mi jelenlegi viszonyaink között „minden a káderektől függ“ (Beszéd a Kreml-palotában a Vörös Hadsereg Katonai Akadémiájának évzáró ünnepélyén 1935. V. 4. — A leninizmus kérdései 583). Ugyancsak Markos könyvében található meg magyar nyelven — valószínűleg — első ízben az a másik mondat, amely napjainkban az előbbivel együtt már szólásmondássá vált : *Советская власть + электрификация = коммунизм* „Kommuнизм = szovjethatalom + villamosítás“ (Lenin) (73).

5. Kisebbségi mennyiségben akadunk már Markos könyvében olyan műveltség szavakra (latin-, görög-, francia-, angoleredetűekre), amelyek más értelemben használatosak a szovjet publicisztikában és szakirodalomban, mert a szocializmus építésében új jelentés hordozására váltak szükségessé : *gigász* 'gyáróriás' (97), *kombájn* 'arató-cséplőgép' (122), *kombinát* 'együttműködő gyárak csoportja' (91, 97), *ruhakombinát* (134), értelmiségi *káderek* (185).

6. Végül Markos könyvéből idézhetünk sajátos, a Szovjetunióban használt rövidítéseket : *spec* 'szakmunkás, mérnök, technikus, specialista' < or. спец < специалист (107), *НЭП*-korszak 'a Новая Экономическая Политика, a НЭП, az Uj Gazdaságpolitika Korszaka, 1921—1925 (49, 51).

Összefoglalva a két világháború közti korszakra eső orosznyelvi hatásról mondatokat, megállapíthatjuk, hogy ezen időszak politikai elnyomása folytán kevés közlemény jelenhetett meg a magyar sajtóban a Szovjetunióról és ennek következményeképp kicsiny volt a *közvetett* (és nem közvetlen) nyelvi hatás. Mégis valamelyest ismertté vált a *bolsevik*, *mensevik*, *tovaris*, *kolchoz*, *szovchoz*, *kulák*, *narodnyik* szó, az *ötéves terv*, *szovjet*, *Szovjetunió*, *szovjethatalom*, *kolchozparaszt*, *kollektív gazdaság*, *kollektivizálás*, *munkás-* és *katonatanács*, *népbiztos*, *népbiztosság*, *tanács* tükörszó és kifejezés. Az igazi, mély, az egész népet átfogó és nemcsak a szakszótárakra, illetve a szótári készlet perifériáira szoruló hatásról valóban csak 1945 után szólhatunk. (*Folytatjuk*)

AZ IGENEVEK TÖRTÉNETÉHEZ

Ámattunk, émettünk

Írta : Nyiri Antal

Van az erdélyi Bocskor-énekeskönyvben egy 1739-ben írt költemény a diák meg a paraszt nyomoriságos életéről. A diák „szakadozott, fótos“ ruhájáról, harisnyájáról, rossz csizmájáról, ön maga tetves voltáról panaszkodik, meg a ránehezedeő deáki reguláról,

¹⁷ Valószínű, hogy Markos György franciából fordította, ahol így hangzik : *le plus grand capital c'est l'homme*.

de a végén mégis elismeri, hogy a parasztnak nálánál is rosszabb a sorsa, mert azt német sanyargatja, üti-veri, sarcolja.

E verset először Ferenczi Zoltán adta ki 1898-ban (Erd. Múz. 574) a többi Bocskor-énekeskönyvbelivel együtt, de a negyedik versszaka csonkán jelent meg, így:

Nem füstös az égett borunk,
Csak zavaros vizet iszunk,

Bort még(?) látunk,
Attul nem bolondoskodunk.

A legújabban megjelent „Hét évszázad magyar versei“ című nagyszabású antológiában (194. l.) és a „Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból“ II. részében (1091. l.) már kiegészítve jelent meg e vers negyedik szakasza, így:

Nem füstös az égett borunk,
Csak zavaros vizet iszunk,

Bort még *amattunk* sem látunk,
Attul nem bolondoskodunk.

A „Hét évszázad magyar versei“ e szakasz negyedik sorában „bolondoskodhatunk“-ot ír. — A kiadók, mivel nem kritikai kiadásról van szó, nem mondják meg, honnan egészítették ki e negyedik versszakot, de annyi bizonyos, hogy végső forrása maga a kézirat, melynek *amattunk sem* kifejezését nem tudta elolvasni Ferenczi. A legújabb kiadók elolvasták ugyan valahogy ezt a kérdéses szót, de sehogysem értelmezték, pedig mindkét gyűjteményes kiadás bő szójegyzékét közöl a kevésbé ismerős szavak magyarázatára. Persze, a NySz mutatójában sincs *amattunk*, ilyen szó nincs is a magyar nyelvben, tehát az *amattunk* rosszul olvasott, értelmetlen szó.

De csak az olvasása rossz e szónak, kibetűzve jól van. A kéziratnak e kérdéses szavában bizonyosan ilyen betűk következnek egymás után, de az első betűt *á*-nak kell olvasnunk, s az egész szót meg így: *ámattunk*. Jelentése: 'álmunkban'. Ez a szó tehát mai alakban az *álmod* ige -*t* képzős, -*nk* többes 1. személyragos igeneve: *álmodtunk* 'álmunkban'.

Hogy e szónak ez a helyes olvasása, annak van több bizonyítéka is.

Az egyik az, hogy az *ámattunk* ('álmunkban') igenév pontosan beleillik jelentés tekintetében e vers megfelelő helyére, sőt az *ámattunk*-kal azonos jelentésű *álmunkban* szót is használhatjuk helyette.:

Bort még *álmunkban* sem látunk,

Attul nem bolondoskodunk.

A másik bizonyíték az, hogy a diák és paraszt sorsáról 1739-ben írt vers, melyben az *ámattunk* előfordul, erdélyi énekeskönyvből való. Ugyancsak Erdélyben, mégpedig a székely nyelvjárásban megvan ez a személyragozott igenév még ma is: *ámattam* ~ *ámottam* 'álmomban', *álmodtam* 'álmodban', *álmodtam* 'álmában' (MTsz). A mai udvarhelyi *ámattam* 'álmomban' és a 18. századi erdélyi énekeskönyvbéli *ámattunk* 'álmunkban' egy nyelvterület azonos hangalakú egyes és többes elsőszemélyű igeneve, mindkettőben kiesett az azönszótagú -*l*-, mindkettő *a-zó* változat.

De magát az *ámattunk* igenevet is idézhetjük a 17. század nyelvéből, mégpedig az ugyancsak Erdélyben élt Geleji Katona művéből. Geleji Katona nemcsak író, hanem tudós nyelvész is, ezért ő nem a nyelvjárási *ámattunk*-at írja, hanem a szó eredete szerint, ahogy ő érzi, így: *álmodtunk* 'álmunkban'. Válság titka 3: 1191—92: „Éjtszakára kelvén, még aludtában is a felől tépölődik vala, úgy képzvén álmában, mintha mégis azon dolog felett mind avval az Iró-deákkal disputálna, ammint szokott lennie, hogy ammit *imettünk* ('ébredlétünkben') cselekszünk, *álmodtunk* is ('álmunkban is') azok ötlének elménkben“.

Ez összetett mondat második fele régi tapasztalati igazság, népi bölcsesség: amit ébren (= *imettünk*) cselekszünk, álmunkban is (= *álmodtunk*) azok ötlének elménkbe. Úgyhogy megtaláljuk ezt a gondolatot más régi frónál is: Ember gyakorta *álmában* is azon tépölődik, a mivel *émette* vagyon gondgya (Alv. Itin. 139. NySz). — A mirül *émette* gondolkodik, és a mit igen kíván, gyakorta *álmában* is eleiben tűnik“ (Tyuk.: Józs. 281 NySz).

Vagyis: amit Geleji Katona ilyen párhuzamos igenévvel fejez ki: *imettünk* ... *álmodtunk* ('ébredlétünkben' ... 'álmunkban'), ugyanazt más írók igenév és főnév

azonos személyű állapothatározókul való használatával is kifejezik: *álmában* . . . *émette, émette* . . . *álmában*.

Ugyanazon mondatban gyakran előfordulnak ellentétes fogalmak nevei azonos mondatrészekként, a legtöbbször azonos suffixumokkal ellátva. Ezeket az illető szavak hangbeli és gondolati ritmusa állandó nyelvi kifejezésekké teszi.

Ilyenek pl. *télen-nyáron, éjjel-nappal, hében-hóban* stb. *Éjjel nappal* úgy ostromlatá aszt, hogy rövid napon megvövé (Helt: Krón. 16 NySz). — Sziget-várban éh farkasok laknak, csaknem *éjjel-nappal* ezt az mezőt járják (Zrinyi I. 44 NySz). "Jámbor attyafiak, kik egymással tartják barátságokat, *télben, nyárban, hében, hóban, hidegben*, készek szolgálni egymásnak mindenben" (Ádámi: Bar. 5 NySz). Az ilyenekből azután válhatnak mellérendelő összetételek is. Így keletkezett pl. a *hébe-hóba* ('olykor', eredetileg: 'mindig', a *hébe* 'hőség'-ben + *hóba* a *hó* szónak *-ba(n)* ragos alakja). Az ilyen kifejezések nagyon régiek, vannak ilyenek a rokon nyelvekben is. Ilyen ellentétes jelentésű, ritmikus alakú az *imétte-álmotta*-igeneves kifejezés is. Ezért találjuk meg ezeket a legtöbbször ugyanabban a mondatban együtt. ErdyK 279: Mert mikoron mind kezdettől fogva az áldott úr Jézus Krisztustól kilemb-kilemb látásokkal és jelenetekkel mind *émette*, mind *álmatta* meg kezdett vóna látogattatni, koronkéd nagy félelembe volt, észében tartván az szent atyáknak késértetiti (csak magát a kifejezést idézi az EtSz). — "... vétkeztem az mindenható Istennek ellene . . . *álmattam, émettem* ('álmomban, ébrenlétemben', azaz: mindig) tunyaságomnak miatta . . . (VirgK 13 NySz).

Sokszor tapasztalhatjuk azt is, hogy az egy mondatban levő ellentétes jelentésű kifejezésekben csak gondolatrímus van, alakirímus, hangbeli ritmus, hangbeli nincs: *Imettünk-e* vagy *aluvásunkban* léssen halálunk, senki nem tudhattya (Pázm: Préd. 990 NySz). — Ember gyakorta *álmában* is azon tépölködik, a mivel *émette* vagyon gondgya (Alv. Itin. 139 NySz). — *Álmaid között* való fertelmességekben gyönyörködtél-e *imeditd*, avagy azokra attál-e okot?" (Vás: CantCat. 221 NySz).

E szavak *álmaid között* — *imeditd* (= ébrenlétedben), *álmában* — *émette* (= ébrenlétében), *imettünk* (= 'ébrenlétünkben') — *aluvásunkban* ugyanazon mondatban egymással szemben álló állapothatározókul, más-más nyelvi eszközzel kifejezve.

Az *álmaid között* névutós személyragos névszó, állapothatározói mivoltát a *között* névutó fejezi ki. Amit itt a *között* névutóval jelölünk, azt a vele egy mondatban levő, ugyanarra a személyre vonatkozó *imeditd* állapothatározón a *-t* rag fejezi ki. A másik mondatban az *álmában* állapothatározónak a szerkezete: *álm-* szótó + *-á-* 3. személyrag + *-ban* határozórag. A vele egy mondatban levő *émette* ('ébrenlétében') ugyanarra a személyre vonatkozó állapothatározó, szerkezete: *émē-* szótó + *-tt-* rag, mely az *álmában* szó *-ban* határozóragjával itt azonos szerepű. Ehhez a *-tt-* raghoz járul az *-e* 3. személyrag. Vagyis a két szó szerkezete között csak az a különbség, hogy az *álmában* szón megelőzi a személyrag a *-ban* határozóragot, az *émette* ('ébrenlétében') szón pedig követi a 3. személyű *-e* személyrag a *-tt-* ragot. Hasonló a szerkezeti viszony a szintén együtt szereplő *imettünk* ('ébrenlétünkben') és *aluvásunkban* többes 1. személyre vonatkozó állapothatározók között is: *ime-* szótó + *-tt-* suffixum + *-nk* többes 1. személyrag, *-aluvásu-* szótó + *-nk* többes 1. személyrag + *-ban* határozórag.

Ezeknek az ugyanazon mondatban levő, azonos személyekre vonatkozó, ellentétes jelentésű állapothatározóknak a szerkezete támogatja Mészölynek azt a tételét, hogy az igenevek *-t* > *-tt* suffixuma locativusi *-t*-ből lett (vö. A HB. hangtörténeti és alaktani tanulságai 17; Nyelvtörténeti fejtegetések a HB. alapján 57—66), vagyis az *émette* ~ *imétte* 'ébrenlétében' és az *álmotta* ~ *álmatta* 'álmában' voltaképpen határozó igenév. Ebből az következik, hogy a *-t* > *-tt* állapothatározó rag olyan korban járult a szótóhoz, mikor annak még megvolt a nomen jelentése (vö. Mészöly: i. m. 57—66; 19.).

Klemm úgy magyarázza a *-t* képzős igeneveket, hogy annak *-t*-je főnévképző, ehhez hozzájárult a locativusi *-t* (MTörtM. 388). Csakhogy az ilyen igenevek *-t*-je eredetileg rövid volt, mégis határozói funkciójuk volt a mondatban, pl. *vilamodat* 'diluculo'; *jövet* 'jövés közben', *menet* 'menés közben' még ma is rövid *-t* igenévképzővel hangzik, itt tehát ez a *-t* igenévképző jelzi a határozói funkciót. A határozó igenév *-tt* képzője rövid *-t*-ből fejlődött magánhangzóközi helyzetben, és a nyelvemlékek bizonyossága szerint locativusi *-t* > *-tt* volt állapothatározói szerepben (vö. Mészöly i. m.).

Az *émettem*, *émetted*, *émette* ('ébremlétemben' stb.) és *álmottam*, *álmottad*, *álmotta* ('álmomban' stb.) személyragos határozó igenév adatszerűen is nagyon régi a magyar nyelvben. A 15. századi Sermones Dominicales-ben is megvan már a 3. személyű *émette* 'in vigilia' jelentéssel, tehát itt is határozó.

Nemcsak személyragozva fordul elő az *émett* ~ *imett* igenév, hanem *-n* határozóraggal is: *émetten* 'vigyázzván'. — „Valamit *álmokban* láttál, én is azt láttam *émetten* (Hall: HHist. 2: 321 NySz). Olyan szerkezetű az *émetten* igenév, mint a *folyton*, *menten*, locativusi *-n* raggal megtoldva, voltaképpen raghalmozással. Ez a két mondat: Lelé őket *alattok* (invenit eos dormientes MünchK. 65 NySz) — és Lelé őket *alottokban* (DöbrK. 457 NySz) világosan mutatja, hogy a *-tt* állapothatározói szerepű, s az utolsó mondatban a *-tt* suffixum még meg van toldva az ugyancsak határozói viszonyt jelölő *-ban* raggal, úgy, mint ahogy raghalmozás van a *Szegedébe* helyhatározón (Szeged + *-é* lativusrag + *-be* lativusrag).

Van adat a személyragtalan, pusztá igenévre is: De a kik *émett* és józan elmével vadnak, affélett a Calvinus mondasából ki nem hozhatnak (Pós: Igazm. I, 676 NySz).

Erről az *émett* igenévről azt mondja az EtSz, hogy az ennek alapján föltett *émed* ige „talán Kassai kikövetkeztetése az *émett* igenévből“. Továbbá: „Talán figyelembe vehető Kassai 2: 19, magyarázata, hogy az *émed* ige az *él* 'vivere' származéka“. Az EtSz e két gondolata között ellenmondás van. Ha ugyanis helyesli Kassai származtatását a vélt *émed* igéből, akkor az *émed* nem Kassai kikövetkeztetése. Ha meg az *émed* ige csakugyan Kassai kikövetkeztetése, akkor nem lehet azt mondani, hogy „Talán figyelembe vehető Kassai magyarázata, hogy az *émed* ige az *él* 'vivere' származéka“.

Az *émétem*, *émétted*, *émette* ('ébremlétemben' stb.) eredetének magyarázatakor nincs szükség az *émett* ige föltevésére, erre nincs a régi nyelvben egyetlen egy adat sem, ez csakugyan Kassai kikövetkeztetése lehet, és tőle vehette át Arany János meg Kemény Zsigmond (EtSz). Az ÉrdyK. *émül* 'erwachen' szavát íráshibának tartja a NySz, ennek alapján kérdésesnek ítéli azt az EtSz is. A MTsz idéz egy adatot Győr megyéből a Tsz-ra hivatkozva, ez *émen*-nek hangzanék, és jelentése: 'ébremlen, öntudattal'. — „Többet beszél eszén kívül, mint *émen*“ (a beteg). Az EtSz erről is azt mondja, „talán csak hibás közlés *émetten* helyett“.

Ha hibának tartjuk is ezt az *émül*, *émen* adatot, kellett lennie **élmett* igenévnek. Amint az *ámattunk* ebből lett: *álmattunk*, ugyanúgy lett az *éméttünk* 'ébremléteinkben' ebből: **élméttünk*. Az *émétem*, *émétted*, *émette* stb. igenévnek a ma csak igei jelentésű szóból való származását bizonyítja az *élemik* ige is, mely szintén az *él* ige mozzanatos *-m* képzős származéka, olyan, mint a *fut*; *futamik*, *foly(-ik)*: *folyamik*, *csúsz(-ik)*: *csúszamik* (TMNy 383). Ez az *élemik* szó van meg pl. a MünchK. következő mondatában (112) ;... és ez *élemétt* vala sok napokban...“ (Lukács II, 36). Ugyanez a rész Pesti Novum Testamentumában így van: „... ez sokat *élt* vala...“ (113). A megfelelő latin szöveg: „... haec processerat in diebus multis...“.

A *meg-élemik* már azt jelenti: 'consenesco, alt werden'. MünchK 107: „... és én feleségem *mégélemétt* ő napiban...“ JordK 517: „... és az én feleségem *elmulta ideit*...“ Pesti (113): „... és én feleségem is *idés*“ (= idős). — Vagyis: *mégélemétt* 'idős'. — A BécsiK (90) a *vir aetate provecus-t mégélemétt* étellel való férfúnak mondja.

A *futamik* mellett lett később *futamodik*, ugyanígy *folyamik*: *folyamodik*, *csuszamik*: *csuszamodik*, *villamik*: *villamodik*; hasonlóképpen lett az *élemik* mellett is: *élemedik* (TMNy 384), gyakorító *-d* képzővel megtoldva (NyH⁷: 71). Van a mai népnyelvben *élemőszik* is (Nyr 27: 69; Horváth Károly: Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-tővű igék. NyK 51: 138).

A *meg-élemedik* is megvan már a BécsiK-ban 'convalesco' jelentésben (160): „És mikor beszélle né envelem, *mégélemédem*“ = Cumque loqueretur mecum, convalui... — Van *mégélemedett* igenév is 'koros, meglett korú' jelentésben (MTsz, NySz).

Az *él* ige *mégélemedik* származékának 'convalesco' jelentése r o k o n i r á n y ú az *él* szó másik *-m* képzős származékú igenevének, az *éméttlemnek* ('ébremlétemben') *émétt*-nek ('éber, nem alvó') jelentésével. Van az *élemedétt*-nek a népnyelvben 'él én k, vidám' jelentése is, és ez szintén támogatja az *émettem* (= 'ébremlétemben') igenévnek a ma csak igei jelentésű *él* szóból való származását. Ez fontos jelentéstani bizonyíték:

ugyanazon szótőről 'élénk' jelentésű szó is származhatott (*ilemédett*), meg' éber, nem alvó' is. (*émétt ~ imétt*).

Az *elemétt* igenév *-m* képzője a mai *él* ige teljes tövéhez járul, az ugyancsak az *él* származékából való *éméttel*, *émétted*, *émétte* ('ébremlétemben' stb.) igenévben az *-m* képző közvetlenül a csonka tőhöz járult: **él-m-é-ít-e-m* > *éméttel*, úgy, mint ahogy az *ámattunk* ('álom állapotunkban') is ezekből az elemekből áll: *ál-* szótő (azonos az *al-sz-ik* tövével) + *-m*-képző + *-ít-* igenévképző + *nk* személyrag.

Támogatja ezt a származtatást az is, hogy az *él* igének is van *il* hangváltozata, és az *éméttel*, *émétted* stb. igenévnek is van *iméttel*, *imétted* stb. hangalakja.

Archaizálás céljából Arany János is ezt az utóbbi hangalakú igenevet használja a Toldi Szerelme XII. énekében:

Felriadt Lajos, de a kép nem enyészett,
Imette is rá még jó darabig nézett,
 Felugrik az ágyból, nincs több nyugovása,
 Ablakhoz először mene, hogy ne lássa.

Szívárvány-e a szuhárgyán? Kiss Géza Ormányság c. 1937-ben megjelent könyvének Tájnyelv fejezetében azt írja: „*Szuhárgyán*: a népképzelet alkotása. A vele kapcsolatos néhány szólásból következtetve valószínűleg a mesék girhes táltos-lova, de bizonyosan meg nem állapítható“ (330). A Babona. Gyógyítás fejezet Emberfölkötti erők s megszemélyesítőik szakaszában pedig ezt olvashatjuk: „A *szuhárgyán* is bizonyonnan természetfölötti erők megszemélyesítője volt. Jelentése ennek is kitörőldött már a nép lelkéből, csak a vele kapcsolatos szólások maradtak meg: — *Mindég iszik, mind a szuhárgyán*. Amíg csak ezt a szólást ismertem, szívárványra gondoltam. De, ime, *gudváncos* (csenevész), *hitfány* kislányán is így *ápékkodik* (sápitozik) édesanyja: — *Jába ötötöm, olyan e, mind a szuhárgyán*. Rohan, nem tudom, hányadszor játékból haza a csillagom. Jánoskám: — *Meciggyün kē-kē ēkkis kēnyeret!* Szülém szel a kenyérből, de meg is sokallja a szüntelen *régmálódást* (rimánkodást): — *De mindég őszö, mind a szuhárgyán!* Világos hát, hogy nem szívárvány, hanem képzeletbeli, szintén a természetes világrendbe bele nem férő erejű állat lehetett, talán a mesék szakadt oldalú, girhes táltos-lova“ (144—145).

A gyűjtő halála után Keresztes Kálmán szerkesztésében megjelent Ormánysági Szótárban természetesen szintén megvan a *szuhárgyán*. A kiadó a cikkhez ennyit tesz hozzá: (ritk., csak szólásban). Azután következik Kiss Gézának valóságos értekezés számba menő följegyzése: „A következő három magyarázatot jegyeztem föl: 1. Körcsöneyi József, 84 éves, Kákics, 1940: Levegő vót. Mikor sok esső vót — sog vizeg vótag ám valamikor — esz szitta el a fődbű. Ójam, mind a zihálat (= lélekzés): aszt sē láti sönki, mög eszt sē. — Szokták úgy is mondani: „*Nem töl* (= telik) *ē soha, mind a szuhárgyán*.“ K. J. magyarázatát erősíti a következő szólás is: *Mindég iszik, mind a szuhárgyán*. 2. Deres Zsófi, 68 éves, rónádfai eredetű, 1940: *Aszt jelentí, hogy sovány: ojan em mind a szuár*. Így is mondik. Itt képzeletbeli élt jelent. Ezt a felfogást erősíti a következő szólás is: *Jába ötötöm, ojan em, mind a szuhárgyán*. 3. Dudák József, 70 éves tésefai eredetű: Ójam, mind amég disznónag vékony a torka, bele, vékonyam vössze bē az étēt-itāt. Jába öteti az embör, csak sovány marad. Csapra is mondik, ami vékonyan adi: *Ojan em mind a szuhárgyán*.“

Ezekből az adatokból Kiss Géza a következő eredményre jut: A *szuhárgyán*-nak a következő jellemvonásai vannak: a) levegő; b) láthatatlan; c) vizet szív el a földből; d) *zihálat*szerű a működése; sohase telik el; f) mindig sovány marad; g) amilyen láthatatlan, éppen olyan lassú, vékonyan fölszívó a működése. — Azután hozzászól: Maga a szótó is utal arra, *szuhár*-, sőt teljes szó alakban is: *szuár*, hogy jelentése egy a *szuhárog* igével: szívárog, lassan el-, föl-, kiszívárog... Önkénytelenül a *szívárványra* gondolunk. Ez-e hát a jelentése? Nem ez. 1. Mert a *szívárvány*-t csak *szívárvány*-nak, a *szuhárgyán*-t csak *szuhárgyán*-nak mondják, és gondolatban sem tévesztik össze. 2. Ha *szívárvány* volna, annyi kutatás és kérdezés után mi sem természetesebb, hogy rámondták volna: *szívárvány*. 3. Körcsöneyi József határozottan kimondta, hogy láthatatlan, a *szívárvány* pedig látható.

Mindebből csak az állapítható meg, hogy ma már a *szuhárgyán* csak szólásokban maradt meg, de magának a szónak a jelentését nem ismerik. De hogy a *szuhárgyán* eredeti jelentése mégis 'szivárvány' volt, arra van biztos adatunk. Malmosi Károly 1874-ben a Nyelvőrben közölte a *szuhárgyán* szó *szuárgyán* változatát ugyancsak az Ormányságból 'szivárvány' jelentéssel (3 : 230). Kétségtől eredetibb alak az erdővidéki *szovárvány* változat, melyet a régi Tájszótár közölt. Az *o* hang megvan a moldvai északi csángó *szovárvány* alakban (Wichmann följegyzésében). A régi nyelvben is van *szovárvány*, sőt *szavárvány* alak (I. Calepinus Szikszai Fabricius I. NySz).¹ Mint régóta ismertes, a *szivárvány* a *szív* ige származéka, és ennek igei származékai is előfordulnak a régi nyelvben *o*-val: *elszovárkóznán* (Heltai NySz), *kiszovárkodom*: Emano, Dimano (Molnár A. 1604). A *szovárkadik* igét Wichmann is feljegyezte a moldvai északi csángóknál, sőt a *szovárog* igét is egyik hétfalusi nyelvmesterétől. Ennek a *szovárog*-nak a változata az ormánysági *szuhárog*. Ezt a változatot különben Baranya-Ózdon is följegyezték (Nyr 27 : 207, 28 : 6).

Ebben a nyelvjárásban a köznyelvi *v*-vel szemben több esetben is *h* van: *bihal* 'bivaly', *kohács* 'kovács', *lohak* 'lovak', *suhány* 'sovány' (Nyr 27: 208). Az Ormányságban *szuhos*, *szuhas*, *szuvas* (fog), *mökszuhasodik*, *mökszuhasodik*, *mökszuvasodik* (fog); *suhárog*, *suárog* 'sóhajtozik' (Kiss G.), nyilván azonos a *sóvárog* igével. Berze Nagy János Baranyai magyar néphagyományok c. népköltési gyűjteményében még több adatot találunk: *loha* 'lova' (Püspökbogád 1 : 637), *lohát*, *lohával* (Bogádmindszent 3 : 195), *lohak* (Pécsarányos Hosszúhetény 3 : 22), de *loak* (Boda 2 : 345, 531, Szilvás 2 : 545, Sósvertike 557, Hegy-szentmárton 483), *loak*, *loak* (Katádfa 281), *loam*, *loak* (Bánfa 386), *loak*, *loam*, *loa* (Szaporca 250, *loaknak*, *loastú* 456); *kohács* (Pécsarányos, Hosszúhetény 3 : 19, Szaporca 2 : 124, Kisasszonyfa 2 : 124), de *koács* (Szaporca 2 : 388, Sumony 289, Bánfa 386, Szilvás 545, Kőrös 3 : 19); *kohász* 'kovász' (Pécsarányos 3 : 19), *sörkohász* 'sörélesztő' (Berkesd 31); *köhér* 'kővér' (Pécsarányos 20), *kühér* (Boda, Hosszúhetény 21); *kümmés* 'kőműves' (Kőrös 21), de *kümmes* (Hosszúhetény 21). — Rendkívül fontos adat Kiss Géza *koha* 'fullánk' szava, de a szintén baranyamegyei Vajszlórol már régebben közölték a darázs *kohája* adatot (Nyr 37 : 374). A régi Tájszótárban még *koa* alakban fordul elő ugyancsak az Ormányságban följegyezve. A szónak eredeti alakja azonban *kova* volt, s ezt megtaláljuk a 15. sz. második felében Baranya megyében írt Sermones Dominicalesben: *aculeum dimittit (kouaiat fwlak)*, melyhez megjegyzi a kiadó, hogy a *fwlak* (olv. fulák, a *fulánk* régi alakja) későbbi kéz írása. Az eredeti *v* megvan a szlavoniai *kovány* származékban (belévette a mév a *koványát*, Nyr 45 : 43).

Érdekes szó az Ormánysági Szótárban: *sihaló*. Csak ebben a mondásban fordul elő: *Nem vót éty s i h a l ó lélök sē az uccán. Éty s i h a l ó lelket nem löhet látani* (Marócsa). A *h* itt is *v* helyébe került, amint a következő adatok bizonyítják: *Nincs ott egy sivalló lélök sē* (Kiskúnhalas). *Es sivalló lélök sē vót ottég* 'egy árva lélek sem' (Palócság). *Itt búsulok magambá: nem nyit rám ajtót egy csivalló* (helyesen: *écs csivalló*) *lélek se* (Gömör m. MTsz.). A kifejezés régiségére vall, hogy előfordul már Meliusnak egyik, 1565-ben Debrecenben nyomtatott fordításában: *levagá à Ierobeamnac minden haza, nepet, es czac ég s i v a l l o élő embert sem hagia meg*. De ime ott *czac ég s i u a l l o lélek se vala*, sem emberi szózat nem hallattatek (MNY 14 : 154). A NySz-ban nincs adat a szóra. Egy beregmegyei közleményben előfordul még a szó a következő kifejezésben: *sivalló hideg* van a szobában, mikor nem fűtenek benne (Fornos MNY 10 : 431). Az utóbbi példában a *sivalló* jelentése 'zord, barátságtalan' s az egy *sivalló lélek*, s. *élő ember sem*, tk. azt jelenti, hogy egyetlen ember sem, de voltaképp a magánosság barátság-talanságát, sőt félelmetes voltát akarja kifejezni. Alapszavát a régi Tsz csak a Székelyföldről közli: *sivall* 'rivall, kiált', *męgsivall* 'főlkiált', pl. Duka Jancsi *męgsivalla*: Várj még, nagyajakú cafra! (Udvarhely m. Vadr. MTsz.) A *sivall* ige szinonimája a *sivan* 'ijedtében élesen kiált' (Székelyföld MTsz.), s ennek *sivanfott* származéka ugyanolyan kifejezésben használatos, mint a *sivalló*: *Egy s i v a n t o t t lélek sem volt odahaza* (Győr m. Tsz). Érdemes volna érdeklődni, hogy ezek a ritka és régi kifejezések még hol ismeretesek, mert csak kevés adatunk van rájuk.

¹ Calepinusban *Szuáruány* is van [90], de lehet ez sajtóhiba *Sziúáruány* helyett.

Baranya megye nyelvjárásaiban más szókban is kiesett a *v* két magánhangzó között, pl. *cüek* 'cövek' (Helesfa 3 : 9, Kiss G.-nál *cüjek*), *gyüök* 'jövök' (Kákics 2 : 213, 412, Pécsarányos 367, Tarcsapuszta 462, Szaporca 533), *gyüjök* (Tésény 2 : 52, Hosszúhetény 413, Kiss Gézánál is), *rágyüő* vasárnap (Szilágy 587, Kissnél: *jő* hétön, *jő* esztendőbe, *jő* nyáron); *lüök* 'lövök' (Kákics 205), *süény* 'sövény' (Berkesd 3 : 32), de *siüvény* (Mohács 1 : 725), Kissnél is *süény* (a szerkesztő szerint az irodalmi *sövény* is); *szüőfa* (Hosszúhetény 2 : 368, Berkesd 3 : 59, Kissnél *szüőfa*, Somogyszentbalázon is Nyr 36 : 143) 'szövőszék', de *szüőfa* (Hosszúhetény 3 : 33, Kiss—Keresztes, Somogy m. Szenna vid. Nyíri 100), *szüőszék* (Becefa 2 : 23), *szüő-szik* (Göcsej Gönczi 428), *szüés* (Berkesd 3 : 59), *szüet* 'szövet' (Hosszúhetény 2 : 368), az Ormánysági Szótárban : *szüjök*, *szüő*, *szüjöm*, *szüjöd*, *szüji* v. *szüji* v. *szüjje*; *szüő*, *szüjő* 'szövőszék', *szüőborda*, *szüjőborda*; *szüődik*, *szüjődik*, *szüőget*, *szüjőget*.

A szóban forgó nyelvjárásokban tehát meglehetősen általános jelenség a *v*-töví szók *v*-jének kiesése két magánhangzó között, s réstöltő *h* vagy *j* betoldása.

De a réstöltő *h* olyankor is megjelenik két magánhangzó közt, mikor ott nem is volt. Pl. *tihed* 'tied' (Magyareregry 1 : 400, az Ormánysági Szótárban: *tihéd*, *tijéd*; *tihéid*, *tijéid*); *tihetek* 'tietek' (Ormányság MTsz), az Ormánysági Szótárban: *tihétök*, *tijétök*, *tijétök*; *tihéjtök*, *tijéjtök*); *téhendő* 'teendő', *téha* 'tea' (Helesfa 3 : 34), *Farahó*, 'Faraó' (Nagyváty 2 : 236).

Nem lehet tehát kétség a felől, hogy a *szuhárgyán* eredetileg Ormányságban is a *szivárvány* neve volt. Igaz, a szó vége nem világos, de ugyanilyen végződése van a Somogy megyében följegyzett *szivárgyán*-nak (Nyr 20 : 430). Ezek hangzása eredetileg kétségkívül *szuhárján*, *szivárján* volt, de így sem tudjuk megmagyarázni, hogy alakultak ezek *szuhárvány* és *szivárvány*-ból, csak arra lehet gondolni, hogy bennük a *v* kiesett, s valami analógia következtében került beléjük a *j*.

A *szivárvány* köznyelvi jelentését az magyarázza, hogy elterjedt néphit szerint a *szivárvány* végei valami tó vagy tenger vízében állnak, s onnan szívják fel a felhőkbe a vizet. A *szivárvány* szónak többi jelentései is bizonyítják a *sziv* igéből való származást. Így a régi nyelvben volt 'szivacs' és 'lopó' jelentése. Szamosháton Csúry Bálint följegyzése szerint a nép a kút szivattyúját is *szivárványnak* nevezi. Szikszai Fabricius 1590-ben kiadott latin—magyar szójegyzékében a kút mesterszavai között fordul elő a *Srater* — *Szűuaruany* (209). A MTsz csak a *szivárványos-kút* 'szivattyús kút' szót ismeri, de annál érdekesebb, hogy Bereg megyében a *szivattyú* meg *szivárványt* jelent.

Érthető, hogy a csupán szólásokban előforduló *szuhárgyán* szó eredeti jelentését ma már nem ismerik az Ormányságban, s ennek az is oka, hogy a köznyelvből, az irodalomból megismerték a szó *szivárvány* alakját. Viszont a *szuhárgyán* szó is fennmaradt az idézett szólásban: *Iszik, mint a szivárvány*, vagyis sokat iszik. De aki iszik, az eszik is. Ezek után érthető, hogy az érthetetlen *szuhárgyánból* a nép képzeletében élő, sőt természet-fölkelti lény lett. A *szuár* szó kétségkívül elvonás a *szuhárgyánból*, erre Kiss Gézának is csak egy öregasszonytól van adata, és sem régebbi följegyzéseiben nem szerepel, sem más nem közölte. Mindenesetre érdemes volna érdeklődni az Ormányságban, sőt Baranya megye többi vidékén is, tudnak-e erről a *szuár* szóról Kiss Géza közlésénél többet, s van-e ennek *szuhár* vagy *szuár* változata.

Mindenesetre annak fölismerése, hogy az Ormányságban oly gyakori jelenség a *v*-töví szók *v*-jének két magánhangzó közt történő kiesése, s a támadt résnek *h*-val való betömése, más szavak eredetének felderítéséhez is vezet. Így az Ormánysági Szótár közli a *rihók*, *rihó-hadak* szót. A *rihók* Kiss Géza értelmezése szerint azok, akik csak eszem-iszomért mennek hova. Pl. *Azok az ehős rihók. Rihó-hadak? Csak asz nízik, mit raknak eléjik*. Ez az adat nincs meg az Ormányság c. könyvben. A szónál utal Kiss Géza a *rahó*-ra. Szerinte ez is 'a rosszak közé tartozó képzeletbeli alak'. „A hozzáfűződő szólásokból csak annyi állapítható meg, hogy sereggel járt“, s teszi hozzá a kiadó: „és kapzsi volt.“ *Gyüttök, mind a rahók*. Az Ormányságban ezt írja Kiss Géza: „Rohannak az onokák. Majd föllökik szülikét udvaron vagy konyhában. Rájuk szól: — *Úgy gyüttök, mind a rahók!* Rohan a malac-sereg a vályúnak: — *Gyűnnek, mind a rahók*. Mik lehettek? — senki sem tudja ma már megfejteni. Talán nem tévedek, ha a *rahókat* is a rosszak egyik csoportjának sejttem“ (144).

Az Ormánysági Szótárban összetételekben is: *rahó-zahin* (Tésenfa), *zahin-rahó* (Tésenfa). Jelentésük azonos a *zahinnal*, amelyet a szótár így értelmez: 'éhes, vagyongyűjtő, a vagyonért minden munkára, bűnre képes'. Pl. *Az a zahin nemzeccség?* A MTsz a *zahin* szót a Dunántúlról és az Alföldről közli 1. 'vaskos, testes, köpcös, kövér, nagytű'; 2. 'gazdag, dúsgazdag' jelentésben.

Tehát a *rihó* és *rahó* szóban a *h* szintén csak réstöltő hang lehet, így eredeti alakjuk nyilván *rivó* és *ravó* volt, s a *rivó* a *ri(v)*, a *ravó* a *ró* ige melléknévi igeneve. A *ró* ige ma így ragozzuk: *rovok, rovunk*, a szó eredeti töve azonban *rav-* volt, pl. *Fel rauod* (Bornemisza NySz), Molnár Albert szótárában is még *ravom* van, azután *ravás*: *tessera, talea, crena*; *census, pensio, Tributum*; *raváspénz*: *pecunia vectigalis, numisma census*; *ravásocska*: *Taleola*. Mára a Gyöngyösi Szótártörődékben is *Rawas* (olv. *ravás*, 4369). MA latin—magyar részében: *Indictio: Ado fölvetes, Megravas*. Molnár Albertnél megvan a *ravó* is *praefectus tributorum, exactor*, tehát 'adószedő' jelentésben. A *ravás* is jelentett tehát a régi nyelvben adót. A *ravatal* szó is a *ró* ige származéka, s a régi nyelvben ennek is volt 'adó' jelentése, sőt a MTsz szerint a Székelyföldön, Kolozsvárt a *rovatal*, Szilágymegyében a *rovatal* a. m. 'községi adó'. A régi *ravás* alak a régi Tájosztár szerint megvan Erdővidéken, a *kútrávás* (Nyr 18:454, MTsz) 'kútkorlát, kútkáva, kútkerítés' Gömör megyében (vö. *kút rovátka, rovátéka* ua. Hernád völgye MTsz, *kút-ravatal* Eger TMNy 255).

Hogy a népek milyen tapasztalatai voltak az adószedőkről, annak legbeszédesebb bizonyítéka, hogy a Dunántúl, így a Rábaközben, Kemenesalján és a Balaton mellett *dulló*-nak nevezték az adóbehajtó hajdút (MTsz), Nagykanizsán a végrehajtót (NyF 48:62), sőt a Székelyföldön még a szolgabíró is (MTsz). Az OklSz ezeket a jelentéseket Ballagi nyomán csak kérdőjellel meri idézni, de a közölt személynevek: *Stephanus Dulo* (1453), *Benedek Dwlo* (1481), *Nicolaus Dwlo* (1493), *Duló Pál* (1602, Székely Okl) valószínűsítik ezeket a jelentéseket már a régi nyelvben. Pl. *Nagsagod meg hathtta volna, hog az Pal deyak restancjáyerth dwlnanak es yozagath foglalnak*, aztys erterm, hog ha keg. az my zolgalatwnkath nem nezte volna, az my yozagwnkon kezte volna el az *dwlást* (1548, MNy 12:181). A NySz Bod Péter egyik művéből idézi ezt a mondatot: *Valaki pedig ez ellen tselekednék, nemes emberen flor. 6. paraszt emberen flor. 2. dúljanak az ispánok a vármegyében. A dúl ige e szerint azt jelenti: mulctam irrogo; mit Geldstrafe belegen*. A népnyelvben pedig ezeket az adatokat jegyezték föl: *dullani* 'büntetésül lefoglal (marhát)' (Háromszék m. Tsz) *megdul* 'megegzekvél' (Székelyföld Tsz), *dullat* 'megbírságot, megegzekvél' (Székelyföld Tsz). Az Ormányságban a rablókat nevezték *dulóknak* *mög sélóknak*. A *séló* talán a *sivall* 'rivall, kiált' ige származéka (Székelyföld MTsz. A NySz csak *sivalkodik, sivalkozik* származékait ismeri). Alapszava a *v-tövű sí* ige, amely ma csak a *si-ri* ikerszóban használatos. De eredetileg nemcsak 'sír' jelentése volt, mint régi szótárainkból kitűnik: *Irrugio: Igen siuok, orditok* (Calepinus 564), *rugio: Siuok orozlan modra siuok reuok* (931). Szövegben: *Siu* házatokban a lopot és kborolt marha (Heltai). Az őrdögöc *syunak, ordetnac* (Monoszlai). Nagy *siuas*, űültes, kyaltas vala (Görcsönyi) NySz.

Említettük, hogy a *rihók, rivó-hadak* eredetileg *rivók, rivó hadak* voltak, s a *ri(v)* ige származékai. A *ri* sem csak annyit jelentett régen: 'sír'. A *rivó orozlán*, amelyre több adatunk is van a kódexekből, nyilván azt jelentette: 'ordító, üvöltő orozlán', de a *ri* ige származékai is igazolják ezt a jelentést, pl. *Mynd az közönsegős soksaagh ywólthe awagh reada* (WinklK). *Nagyot bódúl, meg-rivallik*, tudatlan bányásznak szid (Matkó). Midon Gideon látta volna, hogy a kő-sziklából tűz lobbant volna ki, nagyot *rivalkodék* (G. Katona). *Orozlanoc reuasanac zozat't'a: vox rugitus leonum* (Bécsik.). Lelkeseknek es baromnak ev *revasok* (DebrK). Meg ismerik számárt *riuasáról* (Decsi) *Fel reazkodanac* az ellen az őrdögök és mondanac neki (NádK) NySz. Beke Ödön

Mintha hájjal kenegetnék. Legrégibb és egyik legmegbízhatóbb szólásgyűjtőnk, Decsi János 1598-ban megjelent gyűjteményében azt a latin kifejezést, hogy *mustelae sebum* (szó szerint a. m. 'menyétnek faggyu' t. i. ad) ezzel a magyar szólással értelmezi: „Mint ha az melljét kennéd“ (I, III, V, 4. sz). Ha kíváncsiak vagyunk a latin kifejezés

átvitt, szólásszerű jelentésére, hogy ebből megtudjuk a magyar szólás értelmét, utána-nézhetünk Kis Viczay Péter 1713-ban megjelent szólásgyűjteményében, ahol ezt az értelmezést találjuk: „Mustelae sevim committere. Ebre bizni a' hájat“ (321). A különös csak az, hogy Decsi könyvének egy másik helyén a „Mint ha mellyemet kenne“ szólás latin megfelelője (obspat aquam, V, II, IV, 2. sz.) azt jelenti, hogy 'valakit feléleszt'. Ez utóbbi jelentés alapján nyugodtan tarthatnánk a Decsi közlőte formát címül irt szólásunk régebbi változatának, — de hogyan egyeztessük össze ezzel a jelentéssel ugyanennek a szólásnak az 'ebre bizni a hájat' értelmét? Problemánkat csak Erasmus Rotterdamus latin szállóige- és szólásgyűjteménye oldhatja meg, mert hiszen ez a mű volt Decsi forrása, ennek a magyarázatai alapján állította össze a 16. századi magyar humanista a latin szállóigék magyar szólás-megfelelőit. Erasmus műve Decsit igazolja. Ezt a kifejezést ugyanis, hogy *mustelae sevim*, Erasmus szerint akkor használták, ha valakinek olyasmit adtak, amire nagyon áhítozott. A régiek elképzelése szerint t. i. a menyét „rendkívül örül a faggyúnak, éppúgy, mint ahogy a dicséretre áhítozó ember is boldog, ha dicsérik, vagy mint a természeténél fogva iszákos ember örül annak, ha itatják“ (Erasmus, *Adagiorum epitoma recognita*. Lipsiae, 1687). Erasmus magyarázata nyilvánvalóvá teszi, hogy Decsi választotta meg jól a *mustelae sevim* magyar megfelelőjét, sőt azt is látjuk, hogy címül irt szólásunknak már a 16. századbeli változatát is akkor használták, amikor azt akarták kifejezni, hogy valakinek nagyon jól esik valami, különösen az, ha valami kellemeset mondanak neki, pl. ha dicsérik.

Most már csak az a kérdés, miféle *kenés* lehet az, ami feléleszti az embert, aminek annyira örültek a régiek, ami olyan jól esett nekik, mint a hiú embernek a dicséző szavak. Régi orvosi könyveink és a népi gyógyító eljárások ismerete megadja erre a választ.

Abban a nyomtatásban is hetedfélszáz lapot kitevő magyar orvosi könyvben, amit 1570 körül irt ismeretlen szerzője, és ami nemcsak orvostörténeti, hanem néprajzi és szótörténeti szempontból is egyik legbecsesebb 16. századi forrásunk (kiadta Varjas Béla, Kolozsvár, 1943), a köszvény gyógyításáról többek között a következőket találjuk: „Varjúnak feje velejéeth, es zynthe annj O hájath vegj . . . azzal *kenel*d az fajó helth“ (395). A „csipőben való köszvényről“ pedig ezt írja: „Babnak lewelet, es Indiaj Borfoth teorj eozwe O hájal, azzal *kennyéd*“ (399). A beteg testrésznek hájjal vagy más zsíros, olajos szerrel való kenéséről még többször szól Pápai Páriz Ferenc *Pax corporis*-a, ez a tizenegy év alatt (1690—1701-ig) négy kiadást elért, tehát a maga korában igen keresett orvosi könyv. A „száraz-betegségben“ szenvedő embernek pl. azt ajánlja, hogy „a' *mellyét*, s'— hátát, *kenheti* Salétromos Vajjal, vagy Rófa irrel“ (1692-i kiad. 126), az ischias ellen pedig „jó a' Scorpió olajjal való *kenés*“ (260). Hasonlóképpen kell kúrálni Pápai Páriz szerint a csömört is, úgy t. i., hogy kívül a gyomrot olvasztott viasszal elegyített különféle olajokkal kenik (138), sőt azt ajánlja, hogy a terhes asszonyt is „Mondola vagy Liliom olajjal *kennyék* mindennap . . . a' füzles könnyebítésére“ (278).

Már ezek az adatok is sejtetik, hogy *kenés*en nem éppen azt értették a régiek, amire mi manapság elsősorban gondolunk, a *ken* igével kapcsolatban, hogy t. i. bizonyos kenőccsel vagy más zsíros, olajos szerrel vékony rétegben bevonnak valamit — jelen esetben valamely beteg testrészt —, hanem azt, amit a *kenés* a népi orvoslásban is jelent, t. i. valamely betegség mechanikus úton való gyógyítását. Bene Ferenc *Az orvosi tudományok rövid rajzolatja* c. munkájában (Budán, 1813) világosan meg is mondja, hogy „az Orvosnak kezei nem tsak elkerülhetetlenül szükségesek a' betegségeknek meg vizsgálásknál; de a' leg hathatóssabb mechanicus gyógyító eszközök (!) közé tartoznak. A' kezek által . . . az egész test, vagy annak egy része dörgöltetik“ (2: 94).

Ez a masszírozás-szerű dörgölést, dögönyözést, marickolást, ököllet való nyomogatást és a fájó testrészek húzogatasát jelentő *kenés* a legutóbbi időkgig élő népi gyógyító eljárás. Csömört, rándulást, ficamodást, marjulást, izommerevedést, derék- és hátfájást, farzsabát és köszvényt gyógyítanak vele csaknem országszerte (Ethn. 49: 260). A *kenés*-nek rendszerint idősebb asszonyok, az ú. n. *kenőasszonyok* a mesterei. Szoktak ezek ritkán szárazon is kenni, mivel azonban a száraz kézzel való dörzsöléstől fájdalmasan húzódik a bőr, rendszerint zsirt, hájat tesznek a kezükre, és ezzel *kenegetik* a beteget. A Baranya megyei Hegyhát-vidéki *kenés* pl. a következőképen folyik le: „Midőn a *kenőasszony* megértette a betegség mibenlétét, előhoznak egy pohár (bögre) *sótalan*

zsírt... hogy majd azzal keni a beteget... A fejtetőn kezdve a lába ujjáig keni és nyomkodja a test részeit, miközben szüntelen morog s mozgatja száját, mintha imádkozna“ (Ethn. 12: 27, vö. még uo. 42: 170, és NéprMúzÉrt. 5: 244). Ugyanezt mondja Mikszáth is *Beszélő köntös* c. regényében: [A kenőasszony] „*zsírral kenegeti* ki a csömört az emberekből“ (1. kiad. 68. — Többször szól a kenőasszonyok munkájáról Jókai is. Vö. pl. Nemzeti kiad. 54: 262, 67: 1.)

Ezek a régi és népi adatok, leírások kétségtelenné teszik, hogy ez a szólásunk: *mintha hájjal kenegetnék* az ismertetett gyógyító eljárásból származik. Csupán a szólás jelentésalakulásáról kell még szólanunk. A szólás használatára vonatkozó irodalmi (vö. Mikszáth, Munkái 10: 27; Fekete v. 1: 130; Beszterce o. 1896-i kiad. 35), valamint népryelvi (vö. Nagybánya, Nyr 8: 226; Békés m. MNy 12: 93; Vác, NyF 10: 51) adataink egybehangzóan azt mutatják, hogy szólásunkat a jóleső, kellemes érzés, különösen a más szavai által előidézett és szinte a testi gyönyörhöz hasonló öröm szemléletes kifejezésére használják. Nos, a kenést is elsősorban akkor alkalmazták, amikor az egyes testrészek vérellátásában előálló zavarnak vagy az anyagforgalom rendellenessége következtében keletkező lerakódásoknak a dörzsölés, nyomogatás által való megszüntetése, kellemes, jóleső érzéssel járt. Tömörkény István így ír erről: a kenőasszonyok munkája „nyomkodásból áll, végig dögönyözik a beteget, ökleikkel nyomkodván különösen a hátát. Egész testük súlyával ránehezdednek e művelet alatt: a beteg pedig nyög és élvez“ (NéprMúzÉrt 8: 240). A hájjal kenegetett betegnek ez az élvezete a szólás jelentésének a magyarázata.

Fogához veri a garast. Erről a szólásgyűjteményeinkben és szótárainkban aránylag igen későn, először Sirisaka Andor gyűjteményében, 1890-ben megjelenő szólásunkról tudomásom szerint még nem közöltek magyarázatot. A szólás jelentését, használati körét ismeri is mindenki, de az már korántsem olyan világos, hogy miért éppen ilyen különös, szokatlan cselekvéssel, egy pénzdarabnak a fogakhoz verésével jellemezzük kissé tréfásan azt az embert, aki kétszer is meggondolja, mielőtt valamire kiadná a pénzét.

Először így próbáltam megérteni e szólás keletkezését: Régen, amikor különféle kibocsátású, összetételű és értékű váltópénz-fajták voltak forgalomban, úgy győződhetek meg valamely ércpénznek a nemesfém-tartalmáról, úgy különböztethették meg a jó pénzt a hamistól, hogy a kapott pénzt odakocintották valamely kemény tárgyhoz, ha nem volt kéznél más, alkalmasint talán a fogukhoz is, és a csengéséből következtettek értékére. Az, aki még a nem nemes fémből vert, kisértékű garast is ellenőrizte, a fogához verte, vagy sokáig nézegette (vö. Dugonics szólásgyűjteményében: „Hatször is meg nézi a' garast, ha nem hatos é?“ 150. l.), joggal számíthatott fősvény embernek.

A szólás legrégebbi adatai azonban ellentmondanak ennek a magyarázatnak. Annak, hogy valaki valamihez való odakocintással ellenőrizzen valamely ércpénzt, csak akkor van értelme, ha éppen kézhez vett, éppen akkor *kapott* pénzzel van dolga. A szólás régebbi és népryelvi használata azonban arról tanúskodik, hogy eredetileg inkább a pénz *kiadásával* kapcsolatban használták ezt a szólást. A legrégebbi adatom (Vas G., T. napt. 139) 1856-ból való, és ezt mondja: „a huszast előbb a fogához veri, aztán adja ki“ (Akad. nagyszótári gyűjtés). Jókai szintén így használja: „az a szokásuk, hogy a fogukhoz vernek előbb minden tallért, mielőtt kiadnák“ (Nemzeti kiad. 73: 255). A szegedvidéki népryelvből is így közölték: „Fogáhon ver a mindön garast, még kiagygya“ (Nyr 3: 30), és így találtam egy Orosházáról származó népmondásban is: „bizon most mindén krajczárt fogunkhó kő verni, mikor oda akarjuk valamier anni“ (Nyr 5: 327). — Mivel annak semmi értelme nem volna, hogy a nagyon takarékos vagy éppen fősvény ember akkor ellenőrizze pénze finomságát, amikor azt kiadja — más magyarázat után kell néznünk.

A népi hiedelmek kialakulásának lélektani hátterét kutató néprajz arra az eredményre jutott, hogy a babonák igen nagy része azzal a primitív szemlélettel van kapcsolatban, amelyek valamilyen varázslatos egységben, ú. n. *integritásban* látja az embert mindazzal, ami tőle származik vagy vele valamilyen kapcsolatban van. (Vö. Solymossy, A magyarság néprajza² 4: 365 s köv.) Ennek a kezdetleges felfogásnak a következménye pl. az az elképzelés, hogy mindaz, amihez valaki hozzányúlt, mindaz, amit csak érintett, is, olyan titokzatos vonatkozásba kerül vele, hogy elég az érintett tárggyal (pl. lábnyom-

mal, inggel, kapcával, szeméttel stb.) valamilyen babonás cselekvést végrehajtani ennek hatása visszazáll arra, akitől az illető tárgy származik. Éppígy lehet pusztá érintéssel bizonyos kívánságokat is tárgyakra átszármasztatni. Régi-hiedelem pl., hogy ha egyes konyhakerti növények ültetése előtt az asszony a földre ül, a talaj érintésével mintegy bekapcsolja a földet is a maga termékenységi körébe. (Ezekhez az ú. n. *kontagiózus* cselekvésekhez l. Szendrey, Ethn. 45 : 16.)

Még szorosabb kapcsolatba kerül az ember a babonás hit szerint a dologgal, amelyikre valamilyen váladéka, elsősorban a nyála kerül. A Szilágyságban — de számos más helyen is — megköpködik a vásárban először kapott pénzt, és ezt mondják: *apád, anyád idejőjön* (Ethn. 2 : 208). Ugyanígy tesznek Baranya megyében azok, akik kártyán nyernek (Ethn. 16 : 297), Bács megyében pedig azok, akik korán reggel jutnak pénzhez (Ethn. 7 : 100).

Az érintéssel való kívánság-átszármasztás és a nyállal való magához kapcsolás együttesen jelentkezik abban a babonában, amelyikben a címül írt szólás közvetlen forrását látom. A hajdan magyar lakosságú, azonban már századunk elején is csaknem teljesen románokkal benépesült Oláhpalád községben (a régi Alsó-fehér megye északi határán) figyelték meg, hogy egy hetivásáron gyümölcsöt áruló asszony „a portékájáért kapott első *garast* a *fogához veri*, hadd jőjön az apja és az anyja is utána” (Ethn. 18 : 216).

Noha ebben a babonában is kapott, nem pedig kiadott pénzről van szó, a babona lélektani hátterének ismeretében másképpen kell megítélnünk a dolgot, mint az elsőnek említett magyarázat-kísérlettel kapcsolatban. A pénz minőségi ellenőrzésének ugyanis *csak* akkor van értelme, amikor a pénzt megkapja az ember, de ezt a babonás foghozverést máskor, pl. a pénz kiadásakor is végrehajthatták. A babonás cselekedet ebben az esetben ugyanis annak a kifejezése, hogy a pénzdarabot a fogához koccintó személy az érintett pénzt a maga *integritásába* akarja bekapcsolni, vagyis olyan műveletet hajt végre, amelyről azt hiszi, hogy az akkor is hozzákapcsolja azt a pénzt, ha ideig-óráig meg is kell válnia tőle. Más szavakkal kifejezve: úgy véli, hogy a valamire így kiadott pénz még majd visszajut hozzá, sőt még több pénzt is hoz magával („apád, anyád idejőjön”). Idővel természetesen rendszerint elhomályosodik a babonás cselekvés mögött eredetileg meghúzódó elképzelés, és legtöbbször már csak gépiesen, a babonát létrehozó ősi elképzelés ismerete nélkül végzik a babonás cselekvést.

Felvetődhet még az a kérdés, hogy miért éppen ebből az aránylag igen ritka és kevésbé ismert babonából, miért nem ennek az országszerte elterjedt változatából, a pénz megköpködéséből alakult szólás. Erre a kérdésre a szólások keletkezésének egyik általános törvényszerűsége adja meg a választ. A szólások keletkezésének egyik legáltalánosabb feltétele az, hogy valamely szókapcsolaton jelentésváltozás menjen végbe. (Jelen esetben pl.: *fogához veri a garast* eredetileg csak a m. 'babonás célból fogához koccint egy kétkrajcár értékű váltópénzt', ebből: 'a fősvénységig takarékos'.) Az pedig magától értetődik, hogy sokkal könnyebben mehet végbe jelentésváltozás olyan szókapcsolaton, amelyet az illető nyelven beszélők tekintélyes része vagy éppen nagy többsége eredeti jelentésében nem használ vagy nem is ismer. Ebben az esetben ugyanis a szókapcsolat eredeti jelentése nem akadályozza az új, szólásszerű jelentés kialakulását. Ez a körülmény magyarázza meg egyébként azt is, hogy miért származott számos szólásunk valamely szakkifejezésből vagy valamilyen szakmai zsargonból, pl. a földművelés, állattenyésztés, az egyes iparágak, a bíraskodás stb. kifejezéseiből. (Ezekhez a réteg-nyelvekben keletkezett szólásokhoz vö. Kertész Manó, Szokásmondások. Bp. 1922.)

O. Nagy Gábor

Mehetsz a sóhivatalba. Elég sűrűn élünk ezzel a szólással: *mehetsz követeléssel a sóhivatalba*, vagy rövidebb változatában, amint Csatkai Endre közölte: *menjen a sóhivatalba!* (Nyr 76 : 305). Ez utóbbi alakot használta Vas Gereben is egyik röpiratában, mely 1848-ban jelent meg. Ennek a röpiratnak következő adatát említi fel Csatkai: „Már most ha valaki azt hiszi, hogy erre az atyai szeretetre kap valamit, *menjen el a Sóházhoz*, próbálja meg, de tudom, hogy *egy verdung-sót sem kap érte*”.

CzF szerint a sóház olyan épület, raktár, melyben a vágott vagy főzött só, mint árucikket lerakják, és amennyiben az árulást maga az állam kezeli, nagyban eladják ;

a sóhivatal pedig: „1. Az állami sótiszték testülete. 2. Azon terem, melyben a sótiszték mint olyanok működnek.“ Egy harmadik jelentést is hozzáfűzhetünk Ballagi szótárából: „Hivatal, állomás vmely sóaknában v. sóháznál.“

Rendszerint akkor szoktunk élni a címbeli szólással, midőn azt akarjuk kifejezni, hogy valamely ügy, követelés, ügyes-bajos dolog elintézése teljesen reménytelennek látszik. A sóháza vagy újabb elnevezése szerint a sóhivatalba való küldés, menés éppoly hiába való, meddő fáradozást jelentett és jelent, mint fából vaskarikát készíteni. Erről a tréfás jelentésről győz meg minket Csatkai is következő soraival: „ez hát az a hely, — t. i. a sóhivatal — ahová gyakorta küldik az embert, ott aztán alaposan elintézik a hivatalos dolgát“ (Nyr 76 : 305).

Eredete felől Balassa J. azt tartotta, hogy „ennek a szólásnak történeti multja van. 1849 augusztusában, midőn a pénzügyi helyzet már nagyon súlyos volt, az ung—beregí kormánybiztos a hiányzó aprópénz helyett ilyen szövegű papírpénzt bocsátott ki: Nyugtatvány 4 ezüst krajcárról, mely a munkácsi s ungvári só hivatalokban, hol az alapja m. b. jegyekbe le van téve, készpénz gyanánt elfogadtatik és beváltatik. Mivel ezeket a nyugtatványokat sohasem váltották be, érthető a szólás mai tréfás jelentése“ (A Magyar Nyelv Könyve 237).

E magyarázat helyességébe vetett hitünket megingatja az a tény, hogy Vas Gereben már 48-ban használta ezt a szólást. Ezenfelül figyelembe veendő az a körülmény is, hogy ezen szólásunkat szinte az egész magyar nyelvterület ismeri. De ezek után némi kétkéddéssel vehetjük tudomásul azoknak a papírpénzeknek a kibocsátását, amelyekről Balassa ír. Ennek történeti hitelességét csak levéltáraink szorgalmas kutatói dönthetnék el.

A címül írt szólás eredetének felderítésében talán induljunk ki abból, hogy mi volt a történelmi múltjuk és feladatuk ezeknek a sóval foglalkozó intézményeknek.

Az Erdélyből szállított só kezelésében és továbbításában Szegednek mindvégig fontos szerepe volt. Erről a következőket olvashatjuk Reizner János Szeged története (1899) c. munkájában: „Szegedet már Szt. István király az Erdélyből szállított só egyik országos raktárául jelölte ki. Innen fuvarozták a sót az ország különféle részeibe“ (I : 33—36 ; 241—242). A szegedi sóraktár a város közigazdasági életének is igen fontos tényezője volt. Ezt megítélhetjük abból is, hogy a város egyik utcája Söhordó nevet viselt (az 1552. évi egyházi tizedlajstrom szerint), egyik terét pedig Sótérnek nevezték.

Ezen intézmények feladatairól azt tudhatjuk meg, hogy ezek a sóházak „az ország-nak s a királyi kincstárnak főfizető-helyei voltak.“ Természetesen ez a fizetés kezdetben csak sóban történt. Így III. Béla 1183-ban a nyitrai egyház részére adott adomány-leveleiben a szegedi sótárból rendel bizonyos mennyiségű sót. (Árpádkori új okmánytár. 11 : 48). II. Endre a zágrábi püspök részére a szegedi sótárból évenként 50 márka értékű só kiadását rendeli el (uo. 149).

A tatárjárást követő időkben a sótárakból való utalványozásnak már mind gyakoribb nyomára akadunk. Szerepük, ügykörük is fejlődött ezeknek az intézményeknek. „A fizetéseket már nemcsak sóban, hanem folyó pénzzel is eszközölték“, olvashatjuk Reizner idézett munkájában. Mátyás király 1464. ápr. 12-én arra kérte a szegedi só-kamarásokat, hogy édesatyja, testvére valamint édesanyja lelki üdvéért Baranya megyében a Duna mellett lévő szent Pál kolostorban mondandó szent miséért a nevezett kolostornak évenként 150 arany forintot fizessenek ki (M. orsz. levéltár : 15,951).

I. Lipót idejében ezeket a régi sóházakat, sótárakat újraszervezték. Ezt igazolja az udvari kamara 1698. dec. 12-én kelt emlékirata. Ez az újraszervezés, a nem is olyan régen még működő sóhivatalok elődjének, a régi sóházak ügykörének a megszűkítésével is együttjárt. Ügykörük megnyírbálása valószínűleg nem egyszerre, nem egyidőben ment végbe, hanem a különféle jogok gyakorlásának fokozatos megvonásával. (Így pl. a szálfa eladás megvonása stb.) Így vonták meg a „fizetőhely“ jogát is. Ennek végleges megszűnése kb. a 19. sz. első felére tehető, amely egyúttal a szólás keletkezésének is az időpontja. Vagyis szólásunk abban a korban keletkezett, amikor még világosan élt a nyelvközösség tudatában a régi sóházaknak az előzőekben megállapított és kifejített ügyköre, — hisz szólásunk is ennek az emléket tükrözi — de a régi sóházak helyébe lépő sóhivatalok ekkor már nem rendelkeztek elődeik jogaival. Így fűződhetett hozzájuk ez a tréfás jelentésű szólás : *mehetsz a sóhivatalba*.

A történeti adatok figyelembevételével tehát láthatjuk, hogy gazdasági életünk egyik emléke él ebben a trefás jelentésű szólásban.

Dobcsányi Ferenc

Zsindely van a háztetőn. Prohászka János (Nyr 76 : 140) Jókai egyik írásából említi a *Schindel sind auf dem Dach* szólást. Jókai Szabadság a hó alatt című regényében ennek a szólásnak magyar változatát is olvashatjuk, amikor a finn Zeneida palotájában titokban összejött forradalmárok közül Pestel megszólal : „— Ez hát bojár urak, igen szép volt : (értem a románcot), hanem mi, úgy hiszem, még valami egyebet is akarunk egymástól meghallani. Nemde Krizsanovszky bátya? A lengyel nemes vállat vont. — Nekem nincs több mondani valóm. (Hanem azért előhúzta zsebéből az elmaradhatatlan tajtékpipáját a dohányzacskóval együtt s rágyújtott, ami annyit tesz 'napkeleti dohánynyelven', hogy „beszélnek biz én, ha ki tudnék innen böjtölni bizonyos embereket, akikre nézve *zsindely van a háztetőn*“). Tehát olyan személyek is vannak a jelenlévők között, akik előtt bizalmas dolgokról beszélni nem lehet.

Ennek a szólásnak másik : *Nicht vor dem Kind!* változatát többször hallottam egy, Brassóból Csákánydoroszlóba származott család tagjaitól. Akkor inondották, figyelmeztetésül egymásnak, mikor társaságukban olyan németül nem tudó felnőtt személy (tehát nem gyermek) volt, aki előtt a megkezdett beszélgetést bizonyos okok miatt folytatni nem lehetett.

Csaba József

Agitáció és propaganda. A latin *agitare* ige jelentése : 'működésbe lendíteni és mozgásban tartani'. De evvel az eredeti értelmével a latin szót ma már csak a vegyipar és a fémkohászat ruhazza fel, amikor folyadéknak, illetve iszapnak gépi úton történő felrázását és kavarását *agitálásnak* nevezi és a gépet, mely ezt a műveletet végzi, *agitátor*-nak mondja. Az olasz nyelvű nemzetközi zenei műszavaknak a sorában is megvan a nyoma a latin ige eredeti használatának. Azoknak az utasításoknak a sorában ugyanis, amelyek a zenemű előadásmódját és tempóját szabályozzák és amelyek az olasz zene 17. századbeli irányító szerepének emlékeképpen ma is olaszul hangzanak, ott szerepel az olasz *agitato* szó is abban a jelentésben, hogy : „mozgalmasan!“, (szenvedélyesen) „lendületesen!“. De a latin igrék műszaki és zenei alkalmazásai ma úgy hatnak ránk, mintha egy közéleti fogalomnak képletes átvitele volnának. Mert ma *agitálás*on a tömegnek előszóval vagy sajtó útján valamely mozgalom felé való irányítását, tette serkentését, a tömeghangulat felrázását, a közvélemény megnyerésére való törekvését értjük. Ezt az értelmet a szó Angliában kapta a 19. század első éveiben. Akkor indult meg a szigetországban az a hatalmas politikai mozgalom, mely az ismeretes nagy reformokra vezetett (katolikus emancipáció 1829, választójogi reform 1832). E mozgalom menetében a kormány és az ellenzék részéről egyaránt a közhangulat felrázásának és működésbe lendítésének — vagyis *agitálás*-ának oly nagymértékű alkalmazására került a sor, hogy valahányszor agitálásról esett szó, mindenki erre az élőszó és sajtó útján történő közvélemény-irányításra gondolt. Ekkor kapta a latin szó a maga mai megszorított jelentés-használatát. Azokban az évtizedekben fejtette ki Daniel O'Connell, a nagyhatású ír politikus, azt a sikeres működést, amely neki kortársai részéről azt a címet szerezte, hogy : *the great agitator* (a nagy agitátor).

De közéleti működések megítélésében persze elmaradhatatlan a pártpolitikai állásfoglalás. Ezért azok, akik valamely agitációtól törekvéseiket vagy érdekeiket veszélyeztetve érzik, a felrázás latin nevének szívesen tulajdonítják azt a jelentést, hogy : 'izgatás', 'uszítás' és az *agitátor* szót 'izgága', 'uszító' értelemben használják. Így a burzsoázia elsősorban a munkásmozgalom harcosainak megjelölésére foglalta le a szónak ezt a jelentéstartalmát. Nálunk is sokáig a munkásmozgalom vezetői ellen irányuló éle volt az *agitáció*, *agitátor* elnevezésnek. (Itt jegyezzük meg, hogy az *agere* ige gyakorító alakja, amely tkp. annyit jelent, hogy 'tesz, csinál, hajt', de — könnyen érthető jelentésalakulással — azt az értelmet is kapta, hogy valamely cselekvést 'végrehajtani', általában 'cselekedni'. Ez az ige a francia *agir*, az olasz *agere*, az angol *act* fejlődésformában csorbítatlanul megtartotta latin jelentéstartalmát, de a német *agieren* úgyszólván kizárólag a látszólagos vagy tessék-lássék cselekvést jelöli (színpadi szereplést, tettétést stb.), s ennek

megfelelően jelenti az *ágálás* nálunk is részint az okvetetlenkedés határán mozgó buzgólkodást, sürgölődést, részint még ennél is higabb vizagmit: a handabandázást, hadonászást, izgást-mozgást).

Míg az *agitáció* valamely meghatározott eszme egyes részleteinek a lehető leg-szemléletesebb megvilágításával hallgatóit vagy olvasóit cselekvésre igyekszik rábírní s tömeghatásra irányul, addig a *propaganda* feladata, hogy egyénenkénti felvilágosítással, meggyőzéssel szerezen híveket az eszmének.

Magát a *propaganda* szó alakját az ókori latin mezőgazdák szójárása teremtette. A latin nyelvben ugyanis *propago* volt a dugvány neve, a dugványozás műveletét pedig úgy hívták, hogy: *propagare*, vagyis 'propagálni', dugványozni. (A szó további jelentése: 'terjeszteni, szaporítani'.) Hogy azután a *propagálásból* az lehetett, amit ma értünk rajta, azt annak köszönhetette, hogy a latin földműves dugványozásként fogott fel minden olyan eljárást, amely valaminek az időtartamát, hatékonyságát bővíti, életerejét új területekre plántálja. A birodalom határainak kiszélesítését, a háború kinyújtását, az üzletkór tágitását egyaránt dugványozásnak, *propagálásnak* mondták.

Ámde ez még csak az alapját rakta le a szónak. Mert e szó a latin *propagare* igének csupán egyik képzett alakja, melléknévi igeneve, participiuma, amely az ókorban sosem mert volna arra gondolni, hogy valaha is önálló szóvá lesz majd. Az ókorban nem is lett azzá, a középkorban sem, csak az újkorban: a 17. században. Ekkor történt ugyanis, hogy XV. Gergely pápa a reformáció terjedése folyamán elveszített katolikus pozíciók visszaszerzésének izgalmas erőfeszítései során felállította a katolikus missziós munka legfőbb irányító szervét s ennek azt a nevet adta, hogy: „A hit terjesztését irányító római szent testület“, latinul: „Sacra Romana Congregatio de propaganda fide“. Akármily jól tudnak a papok latinul, e hosszadalmas cím mégsem volt inyűkre, s ezért csak a legjellegzetesebb szót tartva meg belőle, azt mondták helyette: „a *propagandatestület*“. Nyelvtanilag ennek a rövidítő eljárásnak semmivel sem volt több jogosultsága, mintha mi magyarul azt mondanánk: „a terjesztését testület“, a nyelvhasználat mégis elfogadta, s a *propaganda* szó egészen önálló főnévvé fejlődött belőle. Így történt, hogy az ojtást, vagyis a rügynek vagy vesszőnek más anyatóre vagy vadcsemetére való átvitelét jelentő *propagare* szót az „eszmével való ojtás“-nak, vagyis eszmeterjesztésnek jelölésére foglalták le. A mesterségesen kialakított szó később a politikai és a társadalmi élet világába is áttelepült, sőt ma már ott valóságos őslakóként hat. Eszmének, tanításnak, ügynek stb. abból a célból való megismertetését, hogy az eszmének, a tanításnak követőket szerezzünk, az ügynek híveket toborozunk stb. *propagandának* mondjuk. Politikai vonalon a szó rokon jelentésű az *agitációval*, de a kettő között az a különbség, hogy az eszméből, melyet a *propaganda* terjeszt csak utóbb, a kellő időben fakad majd tett, az *agitáció* ellenben közvetlenül tette serkent.

†Kallós Ede

Arszlán. A Nyr 76: 478 szerint ez „a szó a Jókai-regényekből, de általában a 70-es 80-as évek szépirodalmi stílusából... a magyar névtárba is átment“. Ez nem egészen pontos meghatározás. A NyÚSz már hoz adatot 1. az 'orszlán' jelölésre 1839-ből; 2. átvitt értelmű használatára (az angol *lion of the day* példájára) 1841-ből¹; 3. kereszt-névre 1845-ből (hasonlóan Bárczi: Magyar Szófejtő Szótár. Bp., 1941.).

Az 1. jelentésre korábbi példa is említhető. Jósika Miklós írja (Abafi 1836. 2: 18—19.): „Poharak és lágy szívű hölgyek közt az ő helye, nem a' barlangok' *arszlányának* férfiai' körében!“ Ugyanebben az évben Székács Józsefnél olvasható (Szerb népdalok és hőregék. 1836. 206.; 2. kiadás., 1887. 186.): „Kerjts vad állatot, vad *arszlánt*“. Ehhez hozzáfűzi jegyzetben: „Török neve az oroszlánnak.“ Egyebekben nemcsak Jókai, Vajda János stb. használja, hanem már Petőfi és Arany is. Petőfi 1842-ben *arszlán-szívű Richard*-ot mond (ÖM. 1951. 3: 269.); „Ha“ című versének [1844] hatszor visszatérő refrainje: „*Arszlánnak* is beilleném“ (Uo. 1951. 1: 156.). Egy novellafordításában [1844] így fordul elő: „e fashionable városnegyedben, hol... az úgynevezett *arszlánok*... üték fel főtanyájukat“ (ÖM. Havas-kiadás 5: 6.). Arany János Az elveszett alkotmány-

¹ Tolnai Vilmos, MNy 14: 149—150. Általában a franciából magyarázzák, így utóljára Barta János is (Arany János Válogatott Művei. Bp., 1953. 2: 417.).

ban [1845] kétszer is felhossa: „Őmaga főszerepet foga fel, minthogy neve *arszlán* | Volt az egész párt közt“ (ÖM. 1951. 2: 59.); „vannak egészen | *Szemtelenek*, kik előbb *arszlánai* voltak e honnak“ (uo. 66.). Ugyanó 1846-ban *arszlánlap*-ot ír (11: 14.); 1857-ben pedig ezt: „mert én sem vagyok *arszlán*“ (11: 414.). Sollohub-fordításában (Összes prózai művei. 1949. 653., 655.) átvitt értelemben [1860—61-ben] többször is emlegeti.

A R. M. által idézett Schwab Arszlán nevet különben már Löw Immanuel szóba-hozta a Nyr-ben (43: 34).

Zsidóvecsernye. A zsidómiséről tekintélyes irodalmunk van (vö. utoljára cikkemet Nyr 76: 394—5), míg a vele egyjelentésű és csaknem egyidős *zsidóvecsernye* múltját eddig nemigen vizsgálták. Vecsernye (lat. vesperae) = esti imádság, tehát a. m. mise. *Zsidómise* és *zsidóvecsernye* a zsidó istentisztelet hangos imarecitálására utal s így zajt jelent.

Az első, aki említi, Decsi János (Adagiorum Graecolatino-ungaricorum Chiliades quinque. Bártfa, 1598. 119—20., 131); „Nem lehet az Sidó vecsernye morgás nélkül“ (NySz is hozza vécsérnye alatt, 3: 1032). Nyomában jár Molnár Albert (Dictionarium Ungarico-Latinum. Heidelbergae, 1621. 278). Máriafi István is regisztrálja „Zsidó vetersnye“ alakban (Kis Magy. Frazeológia. Pozsony, 1788. 148). Ugyanebből az évből jegyzi fel Kresznerics Ferenc: „Nem lehet a' zsidóvecsernye morgás nélkül. Km. Hal-lottam Posonyban 1788-ban Vizer tanítómót“ (Magyar Szótár. Budán, 1832. 2: 194).¹ Közlő és dátum nélkül, de ugyanebben az alakban még kétszer hozza kéziratos köz-mondásgyűjteményében (Magyar Közmondások. 1808. 3: 252; 4: 279. A M. Tud. Akadémia kézirattárában, M. Nyelvt. 8-r. 7. sz.). Majd ezt a magyarázatot fűzi hozzá: „Zsidó vecsernye = igen módatlan, fül fájó ének“ (Uo. 4: 279). Az utóbbi definíciót szószerint átvette Kovács Páltól: „Zsidó Vetsernye, azaz: igen módatlan, fül fájó ének“ (Kovács Pálnak magyar példa és köz mondási. Győr, 1794. 53). Dugonics András így határozza meg: „Zsidó vecsernye: Oly gyülekezet, melyben a' fülnek semmi gyö-nyörősége nincsen, mint a' Zsidó templomban“ (Magyar Példa Beszédék és Jeles Mon-dások. Szeged, 1820 1: 134). CzF átvitt értelmű magyarázata ez: „valamely sokaságnak, gyülekezetnek egymást nem értő, egymásra nem hallgató zajos beszéde“. Erdélyi János szintén Kovács Pálból merít (Magyar közmondások könyve. Pest, 1851. 418. Nr. 8555).

Tévedés tehát Flesch Armin kombinációja: „E kifejezés a vesper-re hívó harang-szóra emlékeztet, mely szabály és rend nélkül mintha egyik erősebb hang a másikat el akarná nyelni — túlkiaabálni, tehát mikor gúnyolódik is a magyar, nem bántja a zsidók vallásos érzését; hanem összehasonlítja a saját vallásos életéhez tartozó dologgal“ (A zsidó a magyar közmondásban. IMIT Évkönyve. 1908. 188). Szép, de nem igaz.

Az omnibusz Aranyánál (Nyr 76: 311). Arany az omnibuszt legkorábban 1859 júl. 16-án említi Tompának Nagykőrösről írt levelében (kiadatlan, az Akadémia kézirattárában): „Nota bene: azért jó lenne, ha érkezésetek idejét megírnád, hogy a vasútnál fogadhassalak, mert van ugyan ott *omnibusz*, de arról ily ügyetlen falusi ember, mint te, elkéshetik, s aztán fél mérföldet be kellene gyalogolni, a mit, kivált édes komám-aszony lábujját (s a te potrohodat) tekintve, végtelenül fognék sajnálni.“

Közmondás Aranyánál. Nyelvészeti apróságai között idézi Arany ezt a „népdal“-t: *Ki a zsidónak nem köszön, Átálesik a küszöbön* (Összes Prózai Művei. Bp., [1949]. 1327). Úgy hiszem, nem népdal ez, hanem rimes közmondás. Közmondásként idézi Bartalus István is 1889-ben (Művészet pongyolában. Bp., É. n. 394). Ennek lehet csökevénye a szamosháti szólás: „*Igy jár, aki a zsidónak nem köszön*“ (Csűrű: Szhsz.).

Scheiber Sándor

A ragadványnevek szörendjéhez. 1. Az állandó és öröklődő családnevek kialakulásának folyamata a magyar nyelvterületen a 17. század végére befejezettnek mondható. De a családnevek körüli problémák nem korlátozódnak erre a régi anyagra. Időnként világnézeti, társadalmi és politikai áramlatok hatására az egyes családnevek alakja megváltozik (pl. a humanizmus görögítései és latinositásai), esetleg megszűnnek s

¹ Ugyanitt idézi ezt a fordulatot: „Zsidó vecsernyét indítottak“.

helyükbe mások kerülnek.¹ Ezek mellett az önkényes változtatások mellett a névadásnak természetes folyamata él ma is a ragadványnevekben. Éppen ezért kialakulásuk lélektani folyamata sok tekintetben visszamatat az első családnevek kialakulására. Nem érdektelen tehát az újabbrkorban keletkezett ragadványnevek gyűjtése és tudományos rendszerezése. Fontosságára csak a legújabb időkben kezdenek felfigyelni, de ennek ellenére még nagyon kevés anyag áll rendelkezésünkre. A tudományos rendszerezést is egyelőre sommás megállapítások helyettesítik. A sokágú kérdés részleges megoldására eddig csak Lőrincze Lajos tett kísérletet egy rendszeres tanulmány közlésével.²

Ez magyarázza meg a Nyr-ben tett megjegyzéseket, amelyek az utóbbi időben jelentek meg a ragadványnevek szórendjével kapcsolatban (Nyr 74 : 300, 76 : 300, 77 : 142).

Asztalos Istvánnak Szél fuvatlan nem indul c. regényében Beke Ödön olyan ragadványneveket talált, amelyek a családnev után állnak, pedig „a ragadványnevek rendesen jelzői a családneveknek, tehát a családnevek előtt állnak“ (Nyr 74 : 311). Két évvel később ismét közöl adatokat Sándor András Huszonnégyen kezdtek... c. regényéből. Forrása alapján megállapítja, hogy „a regény színhelye a dunántúli Fejér megye, azonban az új honfoglalók közt Hevesből, Mátraaljáról idetelepült summások is vannak, ezek hozták tehát régi hazájukból a ragadványneveknek ezt a típusát“ (Nyr 76 : 300).

Zolnai Béla e közlésekhez fűzi a kolozsmegyei Vista községben tett megfigyelését : „Sajnos, amikor ott jártam (1942), nem jegyeztem föl ilyen, a magyar szórendben föltűnő hármast neveket, de határozottan emlékszem, hogy a ragadványnev mindig a másik két név után áll“ (Nyr 77 : 142).

Még kevés a gyűjtött anyag, kialakulatlanok a fogalmak (mi a gúnynev, mi a ragadványnev), átvizsgálatlanok a nevek megszületését elősegítő körülmények,³ tehát jogos Beke Ödön ismételt kérése a ragadványnevek gyűjtésére.

2. A ragadványnevek nyelvi formájukban azt a szerepet töltik be, mint a jelző : egy tágabb fogalom (a mi esetünkben a sok példányban meglévő hivatalos családnev) körének szűkítése, konkrétizálása. Névadó kényszer váltja ki őket. Ahol sok az ugyanazon nevet viselő család, a nép névadó ösztöne szükségszerűen működésbe lép. A magam kutatásaiból tudok erre példát mutatni. A Nagykanizsán (Kiskanizsa városrészben) végzett gyűjtésemben a Pländer családnévnek több mint 15 féle ragadványneve van. Szükségszerű következménye ez annak, hogy Kiskanizsán kb. negyven család viseli hivatalosan a Pländer nevet.

A családnevek mellett elszaporodó ragadványnevek keletkezésének társadalmi, lélektani és a néphagyományokban gyökerező okait elemezni most nem célunk. Egyébként is azt minden település külön adottságainak figyelembevételével kell elvégezni.⁴ Most mindössze a ragadványnevek szórendjének kérdéséhez szeretnénk megjegyzést fűzni.

3. A ragadványnevek szórendjük alapján három típusba sorolhatók :

a) Minthogy a ragadványnevnek a jelzőhöz hasonló funkciója van, nyelvi megjelenése is a legtöbb esetben hasonló : megelőzi az általa határozottabbá tett fogalmat, a jelzett szót, vagyis a családnevet. Pl. *Gizél János* (= Bedros János. Lőrincze 75),⁵ *Pipás Laci* (= Mihalecz László), *Dohányos Bali* (= Bali László).

A családnevet megelőző ragadványnev szórendi helyzetének tehát grammatikai alapja van.

b) A második típushoz azok a ragadványnevek tartoznak, amelyek követik a hivatalos nevet. Pl. *Önböli Lajos Kosut* (= Önböli Lajos. Lőrincze 85), *Pländer József*

¹ Vö. Benkő Loránd : A családnev-változás kérdései. Msn 17 : 40, 65.

² Szempontok és adatok személyneveink újabbrkori történetéhez. MNy 1 (1951) : 64—94.

³ Lőrincze MNy 1 (1951) : 68. Vö. Németh Géza : Gúnynev, szólás, szállóige. MNy 48 : 192.

⁴ Lőrincze MNy 1 (1951) : 69—71. Vö. Lőrincze : A tolna-baranyai (volt bukovinai) székelyek névadási szokásaihoz. Ethn. 59 : 36—47.

⁵ A Lőrincze nevével jelölt adatok a MNy 1 (1951)-ben közölt tanulmányából valók, a jelöletlenek kiskanizsai gyűjtéséből.

Liszai (= Plánder József). Ide tartozik az az eset, amikor a használatban lévő ragadványnevet újabb ragadványnévvel szűkítik annak elszaporodása miatt. Kiskanizsán elég gyakori ez a jelenség. Pl. *Balijankó szöke* (= Marton László), *Ivica csás* (= Hegedüs György), *Iván vörös* (= Dávidovics István).

c) A harmadik típushoz azok a ragadványnevek tartoznak, amelyeket a hivatalos vezeték- és keresztnév közrefog. Pl. *Balog Miháj Samu Anna* (= Balog Anna. Lőrincze 83).

4. A b) és c) pontban ismertetett szórendi forma kialakulása másodlagos folyamat. A nép általában a legegyszerűbb formát, a jelzős szerkezetet használja. Ez felel meg a nyelv szellemének is, és a közösség gyakorlati céljának is: a több példányban meglévő családnevek azonosítását. A hivatalos érintkezési forma azonban ezt nem használhatja, akár okiratokról, akár adóösszeírásokról, idézésekről stb. van szó. Mivel azonban azonos családnevek és keresztnévek esetén szüksége van megkülönböztetésre, kénytelen a nép által alkotott és használt ragadványneveket is fölhasználni. A hivatalos család- és keresztnév után odaírja a nép nyelvén fogant ragadványnevet is. Máskor a két név közé teszi, rendszerint zárójelben. Ez utóbbi esetben is a családnevet követő szórendi típusozat tartozik a ragadványnév, annak egy változata.

Lőrincze Lajos főleg a Hont megyében lévő Kemencéről közöl jelentékeny anyagot⁶, de azt hiszem, hogy ez nem táji jellegzetesség. Tehát Beke Ödön megjegyzése, hogy „idetelepült sommások . . . hozták régi hazájukból a ragadványneveknek ezt a típusát”, nem a mátraaljai népnyelv jellegzetes szórendi fordulatát jelenti. Annál is inkább, mivel az ország más vidékén is kialakul ez a szórend azonos körülmények között (pl. a Zala megye déli részén lévő Kiskanizsán s egyebütt is). Zolnai Béla megjegyzése, hogy Vistán „a ragadványnév mindig a másik két név után áll”, egy más folyamatnak a következménye. Kezdetben a hivatalos használatban hangzik a fordított szórend, majd egyre szokottabbá válik a nép kötetlen beszédébe fűzött neveknek ilyen használata: „*Ömböli Lajos a Kosut*”, s lassan ez a forma terjed el. Lőrincze a baranyamegyei Hidasról közöl erre a formára is írásos adatokat: *Ömböli Mihály a Józsi, Ömböli József a József, Ömböli Samu a János* stb. Ezek az adatok éppen azért jelentősek, mert írásban (anyakönyvi bejegyzések, a református egyházi számadáskönyvek) maradtak fenn az élő beszéd mellett.⁷ Később a ragadványnév előtt álló *a* névelő elmaradt és közvetlenül kapcsolódott a ragadványnév a hivatalos elnevezéshez.

Markó Imre Lehel

Könnyű lépteimtől még a fű se' hajlik. Arany János „Álom — való” c. költeményéből való a címben idézett sor. A gyorsaságnak ezt a képét a költő Homerosztól kölcsönözte. Az Iliasban olvasható, hogy Erichthoniosnak Boreastól, az északi szélről fogant kancái olyan csikókat hoznak világra, amelyek gabonakalászkok tetején siklanak át anélkül, hogy letörnék őket, sőt röpkülnek a tenger hullámain is (Ilias XX, 219—229):

.....ugrándoznak a búzamezőkön
és a kalász tetején, s a kalász nem tört meg alattuk;
és amikor szökdéltek a tenger tágterű hátán,
ősz hullám tarajos tetejét érintve futottak. (Devecseri Gábor ford.)

Hasonlóan megtaláljuk e képet Vergiliusnál is, ahol Camilláról, a volskok száműzött királyának hős leányáról mondja a költő (Aeneis VII, 808—811):

Illa vel intactae segitis per summa volaret
Gramina nec teneras cursu laeisset aristas
Vel mare per medium fluctu suspensa tument
Ferret iter celeris nec tingueret aequora plantas.

A zöld gabna feletti oly röpkén szállna keresztül,
Hogy nem-is éreznék lebegését gyenge kalászi,
S futva a hullámok tetején meg nem nedüsítne
A roppant özönön gyors talpait a vizek árja.

(Barna Ignác ford.)

⁶ MNyj 1 (1951): 78.

⁷ MNyj 1 (1951): 85.

Arany ismeri és felhasználja a mondát másutt teljességében is. A Zrinyiász népies kidolgozásában (I. 80) ezeket írja (ÖM. Bp., 1952. VI. 83):

Mondják, hogy Karabul nagy Arábiában
Széltül fogantatott egy híres kancában;
Hihető is, mert nincs se szélben, se lángban
Gyorsaság, vidámság, mint e paripában.

Ugyanezzel a mondával találkozunk „Az utolsó magyar“ c. költeményében is (ÖM. Bp., 1952. VI. 99):

Hol a csikó bőven fogant S vadon nevelte ősi hant.

Irodalmi párhuzamaival Arany „Zrinyi és Tassó“ c. tanulmányában bőven foglalkozik (V. 38—39).

Kimutatható, hogy Homeros képe behatolt a zsidó folklórebába is, mely Aszáelről, Dávid hadvezérének, Joábnak testvéréről mondja el, hogy futtában nem törtek le a kalászkok alatta (Kohelet Rabba, IX. 11. ed. Wilna. 24d).

A későbbi aggáda Náftáinak is tulajdonítja ezt a futó-képességet.¹ (Széfer Hájjásár, ed. Goldschmidt. 147).

Komlós Ottó

Hetevény. Beke Ödön szerkesztő Népi csillagnevek gyűjtése című cikkében említi a Székelyföldön és az Ormánságban a 'fiastyúk' megjelölésére használt-hetevény szót (Nyr 77: 106—107). Kiegészíthetjük ezt az adatot azzal, hogy a szót az Ormánságon kívül, Baranya megye más területein is ismerik, ámbar úgylátszik kissé változott értelemben. A nyolcvanéves „Anna nénitől“, a berkesdi születésű Rácz Józsefnétől hallottuk néhány évvel ezelőtt Pécssett a Sűrű csillagos az ég kezdetű ismert népdalt ilyen változatban:

Sűrű csillaghetevény, | Majd eszedbe jutok én.

A *hetevény* ebben az énekek nyilván nem a fiastyúkot, hanem az egész csillagos eget, vagy talán a tejutat jelenti. Érdemes volna felkutatni, használják-e a *hetevény* szót másutt is így en értelemben

Angyal Endre

Véleményem szerint a dal első sorában nem összetétel a *csillaghetevény* s a sor értelme: *sűrű csillag a hetevény*. Így olvasva a sort, egyáltalán nem lehet szó arról, hogy itt az egész csillagos eget, vagy éppen e tejutat jelentené a *hetevény*. A népdal csak annyit árul el, hogy a *hetevény* nem egy csillag neve, hanem egy csillagképe, tehát népünk több csillagot tud benne megkülönböztetni, mint a fiastyúk név is bizonyítja. Csik megyében *hetes* a neve (MTsz), e szerint hét csillagot látnak benne, s nyilván a *hetevény* is a *hét* számnév származéka, bár képzése homályos. Német neve is *Siebengestirn* 'hét csillag'. Hasonlóan hét csillagból álló csillagképnek látják a mordvinok, udmurtok, csuvasok és más török népek (I. Munkácsi, KSz 13: 223).

B. Ö.

Édes (Nyr 76: 476). Az *édésnek* 'sótlan' jelentése számomra természetes. Cegléden így mondják: *De édés ez a leves!* Erre az asszonyok ezt szokták válaszolni: *Pedig háromszor is megsóztam!* Értesülésem szerint Biharban is ismerik az *édésnek* 'sótalan' jelentését. Viszont 'sótlan, sajttalan' jelentése van az *izetlen* melléknévnek is. — Ha már az *édésről* van szó, akkor megemlítem még, hogy az egyik tokaji borfélésegnek a neve *szamorodni*: van *édés* szamorodni és *száraz* szamorodni. A száraz itt erős szesztartalmú bort jelent.

Turi Károly

¹ Heller, Monatschrift für Geschichte u. Wissenschaft des Judentums. LXXVI. 1932. 333.; S. Liebermann: Rays from the East. Bruxelles, 1949. 409—410; U. a.: Hellenism in Jewish Palestine. New-York, 1950. 113—114.

Mit értett Arany korhelyen? A Toldi VIII. énekében György azt mondja a királynak öccséről, hogy „... korhely, buta lón; jóra semmi kedve.“ Vita indult meg, hogy mit értett Arany a *korhelyen*. A Lehr-féle köznyelvi értelmezéshez (rendetlen életű, iszákos, éjjelező, tivornyázó, korcsmás') a nagyszalontai és kisújszállási népryelvi jelentés is szóba került ('lusta, rest'), s Viski Károly azt tartja valószínűbbnek (Nyr 46: 180), hogy Arany a Toldi írásakor a *korhely* szót inkább a nagyszalontai 'lusta, rest' jelentésben használta.

A vita eldöntéséhez megemlítem, hogy a Hajdúságon (Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló) a *korhelynek* van 'dologtalan, télenkedő, munkakerülő, naplopó' jelentése is a 'lusta' és a 'rest' mellett. Arany debreceni diáksága alatt ismerhette meg e jelentését. s a *korhely* szót ebben az értelemben is adhatta Toldi György szájába. Ez a jelentés jobban is beleillik abba a jellemzésbe, melyet György Miklósról adott a királynak. A Lehr-féle magyarázat erősen különleges ténnyé vinné át Miklós jellemzését, t. i. a részegeskedésre, de ez valószínűtlen, viszont a restnek és lustának való bemutatás nem elég erős, és nem is látszik céltérőnek György részéről. A restség és lustaság nem is feltétlenül állandó vonás egy embernél, hiszen egy dolgozó, munkás ember is lehet egyszer-egyszer lusta, míg a *korhely* 'dologtalan, munkakerülő' jelentése inkább állandó és jellemző bélyegként minősíti az embert.

Egyebekben Arany a Tómpához írt idézett levelében is inkább a *dologtalan* szóval jelentéssel használja a *korhelység* szót, amikor azt írja, hogy Tompa négy hétben papól csak egyszer. Azért, mert Tompa a körülményekből folyólag csak ritkán végzett papi munkát, tehát egyházi vonatkozásban *dologtalanul* folytak napjai, abból még nem vonható le az a megállapítás, hogy ő rest, lusta ember lett volna. Tompa akaratlanul *korhelykedett* abban a vonatkozásban, amint őt Arany aposztrofálta: t. i. a *dologtalan*-ságban.

H: Fekete Péter

„Alma“ és a tagadás kifejezései. Zolnai Bélának a fenti címen (Nyr 76: 298) közölt igen érdekes és tanulságos cikkéhez kiegészítésül szántam a következő adatokat. „Az *alma* megfelelőjét *Apfel* alakban hiába keresnök a rotwelsch szótárakban“, írja Zolnai Béla, s ebben teljességgel igazat kell neki adnunk, mert a szónak ez az alakja valóban nem található a rotwelsch szótárakban, de még a magyar fattyúnyelvi (tolvajnyelvi) szótárakban sem; de megtalálható a szó különféle elváltozott alakjaiban, mint: *áfli, ápfi, ápfli* és a többesszámú *Äpfel*-nek *e, é, epe, eper, epl, epli, eppes, eps* átalakult alakjaiban. Az *almá*-val rokon szavaknak ez a nagy száma feljogosít arra, hogy ne „népetimológiát“ lássak a héber *almoni* származtatás alapján, hanem egyszerű magyarítást. Az *almoni*-ból való származtatás különben is nagyon gyenge alapokon áll. A felhozott 21 szótári adat közül 20-ban a jelentése 'özvegy' és 'nem létező személy' és egyben 'özvegy, nemlétező személy vagy tárgy'. Ez az egy eset így hangzik: *Almoni* 'Bezeichnung der unbestimmten Person und Sache'. Az adatoknak ez az aránya nem lehet bizonyíték az állítás mellett.

A német nyelvből átvett szavaknál igen gyakran találkozunk ilyen alakokkal, mint: *Kipfel* — *kijfli*, így vette át a fattyúnyelv az *Apfel*-t *ápfi* alakban, melyből *áfli* lett. Hogy az *Apfel* nincs szótározva, nem bizonyít semmit, hiszen a fattyúnyelvi szavak oly kérészerűek, hogy ha sűrűn nem jelennek meg szótárai, bizony könnyen megesik, hogy egyike-másika kimarad. Így maradhatott ki az *Apfel* alak szótárainkból, de az is lehet, hogy ebben az alakban nem is élt nálunk sohasem, hanem csak félig magyarosodott alakjában. Ami a szó magashangú alakjait illeti, ezek a többesszámú *Äpfel* átvételei. Így születtek meg az *epli, epl* stb. alakok.

Arra a kérdésre, hogyan lesz az *almá*-ból *e* vagy *é*, elég lenne csak Zolnai Béla cikkére hivatkozni, mely ismerteti a *szevász* — *szí* fejlődés egyszerű folyamatát (Nyr 75: 363, 76: 305). Esetünk ezzel teljesen azonos. De nagyobb érthetőség kedvéért nézzük először a *szervusz*-t. Kezdetben volt a lat. *servus* 'szolga, szolgája' jelentéssel. Ez csendben éledgett a múlt század latin magyarsága idején vagy egy századig, míg *szervusz*-szá magyarosodott és már-már elfeledtette származását. Századunk elején egy franciáskodó, tetszelgő, kényeskedő, nyelvtudását fitogtató áramlat hatása alatt rövid ideig *szerviő*-nek hangzott. Ez a *szerviő* nem élt sokáig, visszatért a *szervusz*, hogy vagy húsz évvel ezelőtt

helyet adjon a szevász-nak. Hanyag kiejtés folytán ebből lett a szeász. A többi már szemünk, illetve fülünk előtt játszódott le. A szeász átalakult sziasz-szá. Ebből rövidült a szia, és mert a fattyúnyelv szereti a változást és rövidülést, lett belőle szí. Nem csodálkoznék, ha legközelebb már csak egy sziszegő hangot, a sz-t hallanám üdvözlésként.

Érdekes alakulása az *Äpfel*-nek az *eper*. Az *eplí* < *epl* < *epe* < *eper* alakulásból született. Kétségtelenül hatott rá az *alma* 'gyümölcs' jelentése, hiszen a fattyúnyelv szereti az ilyen alkalmazkodást. A fattyúnyelvi szavak alkotójának természetesen semmi tudomása sincs egy-egy szónak első alakjáról, így nem tudja, hogy az *epe*, amit 'ne, nem' jelentéssel használ, az *Äpfel*-ből származott, de tudja azt, hogy van egy 'ne, nem' jelentésű *alma* szava, már most elíhez hasonítja és megalkotja *eper* szavát.

Még egy pár fosztóképzős alakot említék meg, amelyekben nem az *alma*, hanem az *eplí* a fosztóképző. Ez is azt bizonyítja, hogy szavunk nem lehet más, mint a ném. *Äpfel* egyenes leszármazottja. Ez az összetétel az *eplityúk*, melynek jelentése: 'hajadon, szűz'. A fattyúnyelvben a *tyúk* könnyebb fajsúlyú nőt, vagy mondjuk úgy, hogy „nőcskét” jelent. Az *eplí*-vel való kapcsolatban tehát nem lehet más, mint ennek az ellenkezője, vagyis 'szűz'. Ilyen fosztóképzős összefüggést mutat a 'rövidlítő' jelentésű *epl-lincer* szó is, melyben a *lincen*: 'látni'. Ilyen az *epl-déver* is, jelentése: 'ne beszélj!'; *dévern*: 'beszélni'. Ime az *alma* régebbi alakjainak fosztóképzős változatai, melyek az *alma* mai használatával való azonosságukat az *Apfel* szóból való származását bizonyítják. Hogy az *Apfel* hogyan és miért vette fel tagadószo jelentését, más lapra tartozik. Egyszerű konvenció ez, milyennel százával találkozunk a fattyúnyelvben.

Most már csak az *almás*-ról kell pár szót szólnom. Ez egyrészt az *alma* továbbképzése, másrészt egészen más forrásból eredő, az *almá*-tól, mint fattyúnyelvi szótól teljesen idegen alakulás. Érdekessége az, hogy jelentése, bár két forrásból jött létre, mégis ugyanaz. Az *almá*-ból alakult jelentéshez nincs hozzátenni való, folyóiratunk már kimerítette, de a másik forrása annál érdekesebb. A szó a cukrászipar szülötte. Cukrász körökben, cukrászdákban szokásos az állott, előzőnap, rosszul sikerült süteményre mondani, hogy *almás*, mégpedig azért, mert ez az almával töltött cukrászsütemény volt mindenkor a legegyszerűbb, a legolcsóbb, télen-nyáron egyaránt előállítható, legtovább eltehető süteményfajta, melynek árusítása nem fizette ki magát, tartani kellett, de haszon nem sok volt rajta. Ha a vevő sokallotta a tortaszéletek árát, kész volt az ajánlat: „tessék talán az *almás*-ból venni.” Ilyen ajánlatok nyomán ragadt ezután minden rosszul sikerült, előzőnap süteményre az *almás* név.

Visszatérve az *alma* szónak az *almoni*-ből való származtatására, megjegyzem, hogy ezzel a fáradtsággal az *Almosen*-ből is származhatna, hiszen ennek a jelentése 'alamizsna', majd 'hitvány étel, értéktelen adomány' és így le a semmiig, mégis, amint nem az *Almoni*-ből származott, úgy nem az *Almosen*-ből, hanem egyszerű megmagyarosodása a német *Apfel*-nek. Zolnay Vilmos

Templom. A francia nyelvben a 17—18. századi hugenottaüldözések óta mindmáig élesen el van különítve a *temple* és az *église* szó értelme. Az utóbbin csak katolikus templomot, az előbbin protestáns és zsidó templomot értenek.¹ XIV. Lajos alatt még a *souris de l'église* 'a templom egere' kifejezést is föl kellett cserélni valamelyik népszerű színdarabban — nem tudom, nem éppen valamelyik Molière-féleben-e? — *souris du temple*-re. A tilalomból megszokás lett, s a francia protestánsok ma is, hivatalos és közhasználatban, kizárólag *temple*-nek nevezik a templomaikat — de már az egykor protestáns többségű francia-Svájcban a protestáns templomokra is épűgy használják az *église* szót, mint a katolikusokra (különösen, ha ősi, monumentális, középkori eredetű építmények, mint pl. a genfi kálvinista főtemplom: *Église de Saint Pierre*, a kisebb és újabb templomokat ott is inkább *temple*-nek mondják!).

A magyar ember katolikus, protestáns és zsidó templomot egyaránt *templom*-nak nevez. Csak az ünnepélyesebb és hivatalosabb szóhasználatban fordul elő a templomnak

¹ A német nyelvben *Tempel* csak a nem keresztény 'templom', viszont a *Kirche* általában a 'keresztény templom, egyház'. Tehát *die katholische v. evangelische Kirche* 'a katolikus v. evangélikus egyház' (Halász Előd: Német—magyar szótár). A szerk.

egyház, szentegyház, székesegyház elnevezése (ez a legutóbbi persze csak a katolikusoknál, a püspöki „szék“-re vonatkozásban: *katedrális*). A magyar kálvinista templomi énekekben és kultikus nyelvben túlnyomólag a 'gyülekezetet', a 'vallásos közület'-et értik *egyház-on*, nem pedig az épületet magát. Táncsics az „Életpályám“-ban leírja az 1849. ápr. 14-i debreceni „nagytemplom“ eseményt, és mint dunántúli katolikus ember kétszer is — illő tiszteletadásnak gondolva — *szentegyház-nak* nevezi a református főtemplomot. Egyébiránt a magyarországi ellenreformáció legnehezebb idejében (1715—1780) a protestánsoknak még az is meg volt tiltva, hogy a *templom* nevével használják a maguk istentiszteleti helyeire: azt követelték, hogy *oratorium-nak* nevezzék őket. Ezt azonban a legnagyobb nyomással sem tudták keresztülvinni: nemcsak a közbeszédből, hanem még a hivatalos használatból sem tudták kitörölni a *templomszót*. Az *oratorium* elnevezést ma már csak a debreceni és a sárospataki kollégiumok régi épületeiben levő, istentiszteleti és gyűlési célokra egyaránt szolgáló maternelnek őrzik. (A debreceniben tartották az 1849-i országgyűlést — és tartottuk az 1944-i ideiglenes nemzetgyűlést.) — Végül, mint érdekességet, idejegyzem, hogy a kálvinista és a zsidó templomok közt nemcsak az az atyafiság van, hogy mindkettőt *temple-nak* hívják franciául is, hanem az is, hogy — amint Bajorországban megfigyeltem — a zsinagógákon sok helyt ugyanazt a csillagos buzogányszerű oromdíszet alkalmazzák, amit (minálunk) a kálvinisták a tornyokon.

Szeminárium. Ez a szó ma a magyar nyelv szótári szókészletének egyik oly sűrűn használt tagja, hogy alig akad ember, aki a vele jelölt fogalmat ne ismerné. Jelenti azokat a tanfolyamokat, amelyek a párt tagjai és a pártonkívüliek részére egyaránt ideológiai képzést nyújtanak. A szó azonban nem most született, megvolt a klasszikus latinságban, megvolt a régi magyar nyelvben is, csak a népi demokrácia új jelentéssel ruházta föl.

A szó a magyar protestáns, közelebről kálvinista nyelvhasználatban nem igen fordul elő. Az a minden bizonnyal melanchthoni eredetű gondolat, hogy: *Schola seminarium ecclesiae*, a 16. századi kánonoktól elkezdve sűrűn előkerül ugyan a református egyházi és iskolai vonatkozású szólásokban, de legtöbbször magyar formában, így: „az iskolák az egyháznak veteményes kertjei“ (de az nem egészen pontos visszaadása a klasszikus *seminarium-nak*, mert az inkább *csemetekert-et*, *faiskolá-t* jelent — 'pépieniére'-t, ahogyan Larousse is magyarázza). Ez a szólás volt az egyik fő ütőkártya a „felekezeti iskoláért“ vívott harcokban — amelyek immár „*tempi passati*“, de protestáns részről mindaddig megvolt (haladó szempontból is) a jogosultságuk, amíg a katolicizmus a magáéihoz körömszakadtig ragaszkodott. Egyébként azonban a magyar protestáns ember senumiféle iskolát nem nevezett *szeminárium-nak*, papképző intézetet sem (ellentétben a zsidókkal és a katolikusokkal). A debreceni kálvinista ember, még az értelmiséghez tartozó is, alig-alig tudta, mi a *szeminárium* — amíg az egyetem oda nem került és ott meg nem nyíltak a *tudományos szemináriumok* az egyes tanszékek mellett. (Ma már ezeket is inkább *intézetek-nek* nevezik.) A francia kálvinisták közt érdekesen meg lehet vizsgálni figyelni, hogy ők a maguk papképző intézeteire — noha azoknak hivatalos neve a mai napig (az 1905-i szeparáció óta is) „*faculté*“ — a közbeszédben szívesen alkalmazzák a *séminaire* szót, nyilván katolikus hatás alatt, akiknél a papképző intézeteknek (leszámítva a lille-i katolikus egyetem teológiai fakultását) kizárólag *séminaire* a nevük (*petit séminaire* a 14—18 éves fiúk papi előképzője, *grand séminaire* a tulajdonképpeni papnevelő). A protestáns fakultásokra a *séminaire* szót a közbeszéd leginkább akkor alkalmazza, ha az intézet mellett levő bentlakást is érti rajta. Még egy érdekes adat: A Bach-korszakbeli levéltanyagban, amelyben most kutatok, élelem bukkant a szoboszlói kálvinista rektor következő tréfája: a *seminarium-ot* azért nevezik így, nem pedig *plenarium-nak*, „mivel abban csak *félíg lehet jóllakni*“. De arra hivatkozik, hogy *mástól* hallotta: ez csak katolikus papi forrás lehetett.

Révész Imre

Patél. A MTsz a Csallóközből közli a *patél* igét 'mosófával sulykol ruhát' jelentéssel, geneve, a *patélló* pedig 'mosófa, mosólapicka'. Az igét Somogy m. északi részén is följegyezték 'a vajból köpülés után a vizet kipaskolja' értelemben. A szó legrégebbi előfordulására „Vasalás és mángolás“ c. cikkemben Baróti Szabó Kisded Szótárát idéztem

(1792). Elkerülte azonban figyelmemet, hogy a szót már a NySz is közölte Molnár Albert Ziegler : *Discursus de Summo Bono c.* művének Lőcsén 1630-ban megjelent fordításából 'percutio, verbero ; schlagen, durchprügeln' jelentéssel: Az bolond addig pizmog és pattog, miglen jól meg patéltatik, veretik. Baróti Szabó is 'verni' jelentéssel közölte a *megpatéll* igét.

Inda. Csefkó Gyula az *inda* szót az *in* alakváltozatának tartja (MNy 47 : 273). A *dinnye-inda, tök-inda, szőlő-inda* stb. u. i. a régi nyelvben nem mutatható ki, csak *dinnye ina, tök ina, szőlő ina*, s a népnyelvben ezeket ma is mondják. Bár többen elfogadták Csefkó magyarázatát, a Magyar Szófejtő Szótárnak kétségei vannak a magyarázat helyességét illetően. De nemcsak a növénynek van ina, hanem a hálónak is. Így Herman Ottó följegyzése szerint az *in* 'hálókeretül szolgáló vastagabb kötél vagy zsinog ; horgoknál, jelesen a fenekes- és a tökös-horognál az a zsinog, amelyre a pekle reá van hurkolva' (általános haszn.). Nyíri Antal följegyzése szerint a nagy hálónak meg a lapsolónak a két szélén vastag kötél van, ennek *in* a neve . . . A *jelső inra* parát tesznek, hogy fenntartsa a víz színén a *parás-inat* (Alföldi Tudományos Gyűjtemény 2 : 337). Solymos Ede a Velencei tón jegyezte föl, hogy a dobóhálónak összehúzó *ina*i, spéklijei vannak (Nyr 76 : 360), a nagyhálón meg *inkötél* van (uo. 357). Mármost az ormánysági *szák* nevű emelőhálót így írja le Kiss Géza : „Két egymásra keresztberakott, ív alakúra kifeszített ág : *feszítőfa* v. *ernyő*. Feszítője az ágvégekre kötött négy zsinór, az *inda* v. *ina*, melyek négyszöget alkotnak. Az *indákhoz* csak kevésé öblösödő 60—80 szemes hálót hurkolnak. A feszítőfára erősítik a hosszú nyelet.“ Tehát ez a hálórésznév is megerősíti Csefkó magyarázatát, vagyis, hogy az *inda* az *in* szóval függ össze.

A MTsz közli azonban a népnyelvből a *szederin, szederina* (Balaton mell.), *szederinbukur* (Palócság), *szederén* (Brassó m. Hétfalu) 'szeder' szót. Erre már a régi nyelvben van adatunk : *Rubus ideus* — *Szederyin* (Szikszai Fabr. 26), *Vinca* — *Folio fū uag szederyin* (32). A szót átvette MA és PP, az utóbbi így elemezve : *Szederj-in*. Előfordul Zrinyi Idilliumában is : *szederyen* (15). Véleményem szerint ezt *szederjén*-nek kell olvasni, s ebben nem az *in* szó van, hanem egy *-ény* képző (vö. *sződörénc* Somogy m., *szömölcsény* Pozsony m., *szömölcsing* Csallóköz 'szemölcs' MTsz, *gyümölcsény* OkISz).

Csakis. Ennek az szónak 'csakugyan' jelentését közöltem Baranya és Somogy megyéből pl. Má *csakis* mögnézöm, mi löhet odalénn (Nyr 71 : 24, 122). Már idézett cikkemben írtam, hogy ez a jelentés általános lehet Dunántúl, mert magam hallottam Pápán, Veszprém megyében. S íme nyomtatásban is előkerült Dobozy Imre csákvári (Fejér m.) riportjában : Mi nem csak úgy, potomra kaptuk ezt a földet. Hanem becületre. Azért, hogy jobban gondját viseljük, mint a régi gazdája. — *Csakis*. Bár itt azt is jelentheti : 'bizony' (Szabad Nép 1953. IV. 14. 2. 1. 5. hasáb).

Valahány. A *valahány* határozatlan névmásnak 'néhány' jelentését jegyezte föl Munkácsi Bernát a moldvai csángóknál : Kell ahhoz még *valahány* esztendő, míg e meglesz (Nyr 10 : 157). A névmásnak erre a régies használatára már a NySz közöl példát : Akadályok miatt *valahány* napig várakozása lón Hatalmasságod csauszának (MonTME. 4 : 226). Praefectus uram küldött *valahány* száz forintot, ki ilyen nagy szükségünkre igen kevés (1609. LevT 2 : 201).

A népnyelvben azonban ez a használat sokkal gyakoribb, mint gondolnók, egy érdekes, tudomásom szerint eddig még nem tárgyalt szerkezetben. A határozatlan névmás előtt u. i. egy határozott számnév áll, s utána kötőszó nélkül következik a 'néhány, egnéhány' jelentésű *valahány*. A közölt példákat a Szabad Népből találtam, de bizonyára mások is hallották, s érdemes volna az adatokat szaporítani az élő beszédből a följegyzés helyének megjelölésével, hogy tudjuk, mekkora területen van elterjedve ez a használat. Az én adataim a következők : „Nem kell most kenyérről gondolkodnunk, mert eddig *tíz mázsa valahány kilót* hoztak, meg hét mázsa árpát“ (1953. IX. 12. 3. 1. 3. hasáb ; Simon István : Beszélgetés az öregségről). „És hogy ök nem naplopásból szereztek az *ötszázvalahány* munkaegységet“ (1953. X. 20. Mesterházi Lajos : Emberi szóval). Kilenc szállítószalag, egy daru két habarcs- és négy betonkeverőgép is érkezett az emberek megsegítésére. Persze, azok sem maradtak *huszonegynéhányan*: háromszáz körül van már a számuk (1953. XII. 28. 1. 1. 3. hasáb).

Beke Ödön

Ki hallotta, ki olvasta?

-**Lámpás homlokú** (Nyr 76 : 319) 'az olyan sötét szőrű ló Hajdúböszörményben' melynek a homlokán a fejtetőtől az orra felé húzódó fehér szőrsáv, csik van'. Szarvasmarhánál ritkábban fordult elő különösen régebben ez a megnevezés, mert inkább a fehérszőrű magyar szarvasmarhát tartották és tartják. A ló fejének fehér szórdíszét Hajdúböszörményben különböző megnevezéssel jelölik, s e különböző megnevezés alapján a szórdísz különböző alakja is szolgál. A régi feljegyzésekben is találkozunk e különböző megnevezésekkel, ime a városi levéltárból néhány adat példaként: 1790 : „Az Harmadik (ló) szeg sárga Lámpás Homlokú“ (Prot. Circ. V. 8.). 1770 : „A Harmadik (ló) herélt *jekete hódos óru*“ (Prot. Current. I. 152.). 1791 : „... a homlokán és a serénye alatt láttzik *egy kis hódú*“ (Prot. Circ. V. 99.). 1792 : „... *homlokán mint Márjás olyan kis hold* vagyon“ (Prot. Circ. V. 221). 1791 : „... *a homlokán hódos*“ ... (Prot. Circ. V. 72). 1791 : „... esmertető jele vagyon, hogy a *Homloka hódos*“ (Prot. Circ. V. 99). 1790 : „... az egyik Pej, *a homlokán fejér csillag forma jel* vagyon“ (Prot. Current. I. 164). 1798 : „... *a Homloka közepe Hódos*“ (Prot. Circ. VI. 286). 1776 : „... *kezek alá vettek egy fakes fejer herelt, jegytelen, billyogtalan Szárca orú lovat*“ (Prot. I. 53). 1796 : „... *az orra végig Hódos*“ (Prot. Circ. VI. 204). Egy 1790. évi feljegyzés így szól: „Hátulsó egyik lába majdszinte *Térdig fejér az az Szarisa Lábu*“ ... (Prot. V. 8.)

Ez az adat egyébként tanúbizonyosság is a Babajevszkij regény fordítója, Makai Imre mellett, aki hajdúböszörményi származású létére helyesen használta fordításában a *lámpás homlokú* szót.

Gyalogszarka, gyalogsátán. A Nyr 74 : 292 és 76 : 300 szerint e szavak a Hajdúságon házassági puhatolódzó vén asszony jelentésben használatosak és ismertek. Ez állítást e közlések a Magyarság Néprajzának megállapítására alapítják. E szavakat azonban sem Hajdúböszörményben, sem Hajdúszoboszlón nem ismerik. Maga az a szokás, hogy a házasulandó legény kipuhatoltatja a lányos házat fogadtatásáról, régebben általános volt Hajdúböszörményben, s elvétve még ma is előfordul, az e tisztet ellátó idősebb asszonynak azonban *élőcsajhos* a népi megnevezése.

Hosszú év, rövid nap. A Nyr 76 : 308 foglalkozik a „rövid nap“ „hosszú esztendő“ kifejezés jelentésével. Hajdúböszörményben, sem Hajdúszoboszlón általánosságban használják e kifejezéseket, mondják: *Elköltözésem után hosszú évekig nem jártam ott. Rövid nap alatt ott leszek nálatok.* E mondatok értelme nem az, hogy azok az évek hosszúknak, a napok pedig rövideknek tetszenek, hanem a *hosszú* sokat, a *rövid* pedig keveset, néhányat jelent. Hasonló az eset a *jó* melléknévi jelző értelmezésére a hajdúsági városokban, ez is nagyobb v. kisebb időt, nagyságot stb. fejez ki, fokozva mindig a mondatban szereplő értelmet. Azt mondják: *Jó este volt, mikor megjöttek,* tehát már késő este. *Jó korán megérkezett,* tehát nagyon korán. *Jó nagyot ittam,* tehát sokat ivott. *Jó hamar megcsinálta,* tehát már a hamarnál is kevesebb idő alatt. Hajdúböszörmény hirdetési jegyzőkönyvében pedig az 1771. évben azt olvassuk : „... így lévén a dolog, hólnap *jó hajnalban* indullynon Bösörményből egy szeker“ ... (Prot. Current. I. 151.), ez tehát kora hajnalt jelent.

Tollhegy (Nyr 76 : 309). Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón nemcsak a diákok, hanem az elemi iskolai tanulók és a felnőttek is az acéltollat, melyet a tollszárba dugnak, nevezték már felszázaddal ezelőtt is *tollhegynek* vagy *pennahegynek*. A *tollszem* név ismeretlen.

Kinn hál az idő (Nyr 76 : 309). Ez a kifejezés ismeretes Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón is. Jelenti azt, hogy éjjelre hidegebbre, jóval hidegebbre száll le a hőmérséklet, mint amilyen a nap folyamán volt. Ha tehát délután, illetőleg estefelé érezhetően hűvösödik az idő, s éjjelre ebből nagyobb hidegre, keményebb fagyásra lehet következtetni, felhangzik a szólás: *Az iccaka kinn hál az üdő!*

Kiengesztel, kienged. Mivel az *engesztel* 'felolvaszt, kiolvaszt (jeget vagy fagyot)' jelentésére csak az ország széleiről említ példákat a Nyr (76 : 315), közlöm, hogy ez a szó Hajdúszoboszlón is ugyanezen értelemben használatos. Hajdúszoboszlón, ha egy edénybe, mely kinn maradt éjjelre, belefagyott a víz, vagy a vályuba, vagy a tyúkitatóba, azt reggel beviszik a meleg szobába vagy a pitarba, és *kiengesztelik*, vagyis felolvasztják

a jeget benne. Ha ez megtörtént, mondják: „*Vidd ki a vajútot, kiengedett mán benne a jég*“. Az időre is mondják a tél vége felé: *Maj csak kienged mán az üdő, vagy: Maj mekcsinájjuk tavasszal, ha kienged a föld jagya.*

Vackor. A Nyr 76: 317 azt írja, hogy a *vackor* székely tájszó. Azonban Hajdúszoboszlón és Hajdúböszörményben is így hívják a vadkörtét, sőt a vadkörtéhez hasonló ízű, éretlen, hűzós savanyú-keserű ízű kerti körtére is mondják, hogy *valóságos vackor*. *Ne edd aszt a vackort, beteg leszél tülle. A vackorja* nevet azonban nem használják.

Kerülő (Nyr 76: 390). Hajdúböszörményben a *kerülő* általában csószt jelent. A szőlőcsósz köteles a szőlőkertben naponta *kerülni*, bejárni a dülőket, a szó szoros értelmében körülkerülni a kertet. A *kerülés* tehát napi többszöri kötelessége. Egyébként a népdal is azt mondja: *Megérett, megérett a fekete szőlő, Ne menj arra édes kisangyalom, megfog a kerülő.*

Gagucs. A *gagucs* közismert szó Hajdúböszörményben, de nem marokszedő szerszám neve (Nyr 76: 391), hanem csutkavágó, tehát a fengeriszár levágására használják. A hajdúböszörményi gagucsal nem is lehetne markot szedni, mert míg egyrészt vasa rövid, csak mintegy 10—15 cm hosszú, másrészt a vasa a nyelével derék- vagy kistokú tompaszöveget alkot, s nem lehetne a markot úgy felemelni vele, mint a hegyesszögű, vagy éppen félkörös kákóval. A gagucst leginkább használt kaszából darabolják.

Csizmavető. (Nyr 76: 237). Ismeretes és használt eszköz és megnevezés Hajdúszoboszlón és Hajdúböszörményben; 30—40 cm hosszú s 12—15 cm széles keményfadeszkából készül, egyik végén félkör alakban kivágva; e vége alatt két 12—15 cm magas lába van, felső vége ezen áll, míg a másik vége láb nélkül nyugszik a földön, amellyel 35—40°-os szöveget képez. Székre ülve, esetleg állva is az egyik lábbal a lapját nyomják, hogy szilárdan álljon, a lehúzendó csizmás lábat pedig a félkörű kivágásba helyezik, a kézzel a csizma orrát megnyomja, s a lábat a test felé húzva vetik le a csizmát. Nevezik *fakutyának* is.

Eltökít (Nyr 76: 239). Hajdúszoboszlón és Hajdúböszörményben az *eltökít* ige értelme nemcsak az eldugás, hanem inkább azt megelőzően a szép szerével való 'elcsenés, ellopás, elvétel' olyanvalaki részéről, aki nem idegen a háznál. Pl. *Az elébb még itt vaót a csengő, mékötök tökítette mán el?*

Üllő (Nyr 76: 480). Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón az *üllő* nem a háziszárnyasok téli hálóhelye, hanem az a rúd vagy lécs, melyet a tyúkölban annak egyik oldalától a másikig keresztben felszegeznek a földtől 30—50 cm magasságban, amelyre a tyúk és a pulyka felszáll, és azon tölti az éjtszakát. Ezek a háziszárnyasok nem szeretik a földön tölteni az éjtszakát, hanem éjjelre *felülnek*. Így ül fel a fácán is az erdőben a fák ágaira, amelyre azt mondják: *gajjaz v. felgajjaz*. „Mikor *gallyaz* este, fácánkakas kiált“ (H. Fekete Péter: Paliádok 10). A többi háziszárnyas (lúd, kacsa) nem ül fel éjjelre, hanem a földre hasal.

Döfleg. Veres Péter azt írja (Nyr 76: 313), hogy a *döfleg* az egész Hajdúságban ismeretes, s *dubbancs* néven ismerik. Amit *dubbancs*-nak leír, azt a tésztát Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón *dübbencs*-nek hívják, és az egészen más, mint a *döfleg*. Hajdúböszörményben *döflegnek* a késsel vágott galuskát hívják, mely nem sült, hanem főtt tészta, más neve még: *nyögvenyelő*.
H. Fekete Péter

Kápolnavirág. A MTsz a Vadrózsák után közli ezt a növénynevet értelmezés nélkül. A növénynév a Kádár Kata c. balladában fordul elő: Egyiköt temették ótár eleibe. Másikot temették ótár háta mögi. A kettőből kinőtt két kápona-virág. Az ótár tetején összekapcsolóttak. Az annyok odamönt, le is szakasztotta. A *kápona-virág* hëzza így szólala (MNyGy 11: 13). Előfordul ez a növénynév a székely származású Tamási Áron Bölcső és bagoly című önéletrajzában, mégpedig szerencsére magyarázattal: »A legszebb és a legcsodálatosabb dolgot azonban messze a havasi fennsíkon láttam, amikor június első felében oda is elvitt apám. Amikor mentünk ugyanis ott az óriási mezőben, az erdők fölött, úgy láttam egyszer, mintha a távolban mindenütt patyolat fehér lenne a föld. Először azt hittem, hogy csak fehéret káprázik a szemem, de ahogy egyre közelebb mentünk, mégis igaznak kezdett tetszeni, amit láttam. — Ott mi van? — kérdeztem apámtól. — Ott *kápolnavirág* — mondta apám. — Mindenütt? — Mindenütt. — Nem-

sokára odaérkeztünk s hát valóban, ameddig csak ellátott a szem, ott mindenütt *kápolnavirág* volt, vagyis *patyolat nárcisz*. Úgy nőttek vadon millió számra, mint az égen a sűrű csillagok; s amíg keresztül mentünk azon a nárcisz mezőn, azalatt annyi csillagot szagoltunk, hogy még egy hét mulva is éreztük és mentünkben mindenütt láthatatlan nárcisz mezőkre gyanakodtunk» (167). A *patyolat nárcisz* nyilván azt jelenti 'fehér nárcisz'. Ugyancsak ő használja ezt a kifejezést Hazai tükör c. krónikájában: *patyolat hó*: . . .mikor a *patyolat hóban* mendegéltünk a major felé, hogy a titkos karácsonyi délelédben részesüljünk (183). Zala m. Alsólendva és vidékén, Nagyszalontán, Szentesen a MTsz szerint *patyolattök* 'fehér tök, úri tök, sütő tök'.

Ötről hatra menni. Közöltük a Szabad Nép 1951. I. 11-i számából ezt a szólást a Pest megyei Tökről: »Három hold földje mellett kénytelen volt eljárni a kulákokhoz napszámba 80—90 filléres napszámbérért, vagy negyedébe kapálni, mert olyan nagy volt a nyomor. *Sohasem tudott az ötről a hatra menni* (Nyr 75 : 64). Most újból olvason a szólást Dobozy Imrének a Szabad Nép 1953. XII. 8-i számában »Nyírségi emberek» c. tárcájának III. részében, tehát Pest megyétől jó messzire eső területről: »Mányik az éjt is nappallá tette volna, felesége egy fillért is sóhajtvá adott ki, *mégse mentek ötről a hatra*» (2. I. 3. hasáb). Újból kérjük olvasóinkat, érdeklődjenek, még hol ismerik ezt a szólásgyűjteményeinkben eddig nem szereplő szólást, s mi az eredete.

Kérődzik. Jelentése: 'a felbőfögött takarmányt ismét megrágja (jóság)', 'rumino, ructo' 'wiederkäuen'. Szamosháton *kérődzik* mellett *kérőüzik* alakja is van, s ez a változat megvan már Calepinusban (1585): rumigare — *Kérözni* (932), rumino — *Kerőt ragok, kerozóm* (931). A BécsiK-ben *kerődözne* alakban fordul elő (NySz). Szikszai Fabricius szójegyzékében (1590) Ructus — *Kerődés* (111) van. Innen vette MA, de nála megvan az ige is: *kérődni*: ruminare, Ructare. Erre a változatra a NySz több adatot is közöl. A Schlägli szójegyzékben eructo — *kerdem*, eructatio — *kerdes*, s ezeket Szamota *kérődöm*-nek és *kérődés*-nek olvassa (367. 366). Alapszava nyilván a *kér* ige, amelynek melléknévi igeneve van a *kérőt rág* kifejezésben, amelyet már Calepinusból idéztem, de megvan a nyelvjárásokban is, így Heves m.-ben egy 1840-ben feljegyzett adatban *kérőt rág* 'kérődzik', *kérőbe rág* 'másodszor megrág, kérődzik' (Székelyföld), a *tehén kireje* 'amit a szájába rág, mikor kérődzik' (Rábaköz). A *tehén kirejít* nem szabad kivénni, mer megdöglik (Nyr 13 : 190). *Kérőre szól* [a csengő a marha nyakán, mikor kérődzik] (Háromszék m.Vadr.). *Amit mondani akarsz, rágd jól kérőbe* (Székelyföld) MTsz.

Bárczi Szófejtő Szótára szerint »valószínűleg a *kér* ige származéka». Véleményem szerint két *kér* igénk volt, melyeknek semmi közük sincs egymáshoz. A két ige jelentése közt semmi kapcsolat sincs, azonkívül az ormánysági nyelvjárásban a *kérődzik* ige alakilag is eltér a másik *kér* igétől: *kürüzik, kűrűzik, mökkürüzik, mökkürűzik. Má még is kűrűsztek a jóságok. Csikorgó hidegbe is ott övöt, kűrűzöt, hálát, ellött a jóság* (Kiss G.—Keresztes: OrmSz).

Szerelmeslevél (Nyr 76 : 300). A *szerelmeslevélnek* nevezett tészta Szolnokon igen sok gazdasszony kedvelt tésztaí közé tartozik. Fogyasztása közben tréfálkozni szoktak egymással: „No, folytassunk egy kis szerelmi levelezést!” Nevét a levélborítéokra emlékeztető alakjáról kapta.

Vackor (Nyr 76 : 317). A Tiszaháton is használtuk ezt a szót, így Beregszászon. A várostól Nagymuzsaly felé vezető országút mentén sok, igen régi, hatalmas vadkörtefa volt, melynek gyümölcsét gyerekkorunkban az országút mentén prizmákba rakott kavicssal vertük le. A levett vackort a *kelebünkbe* dugtuk s otthon szalmába raktuk, hogy *megszotyósodjon*. A fát nem hívtuk vackorfának, csak a gyümölcsét neveztük olykor *vackornak* is éppúgy, mint a vadalmát. De leginkább csak ebben a hasonlatban használtuk : *Savanyú, mint a vackor*.

Tikog és tikkad (Nyr 76 : 317). Itt Szolnokon *tikog* a liba vagy a tyúk, ha valami a torkán akad s vékony, visító hangot ad : *tik, tik! Tikog* tehát nem azt jelenti, hogy fuldoklik, hanem hogy *tik* hangot ad. Így is mondják : *tikácsol*.

Nem helyes tehát a Sándor Jenő kérdésére adott feleletnek az a megállapítása, hogy a *tikog* és *tikkad* egyazon szócsaládba tartozik. A két szónak semmi köze sincs egymáshoz, mivel a *tikog* egyszerű hangutánzó szó. A *tikogás*nak ugyanis semmi köze a meleghez, mert a melegtől a liba vagy tyúk nem *tikog*, hanem piheg, vagy, mint a Tisza-

háton mondtuk : *siesog* (sésog). Ezzel szemben a *tikkadás* mindig a meleg következménye. A *megtikkad* és *tikkadt* szót Szolnok környékén egészen sajátos értelemben használják Pl. „Tedd ezt a húst hidegre, hee, mer itt *megtikkad*!”. Vagy pl. a frissen hasított s még be nem sózott szalonnára mondja, ha kellenél tovább állott sózatlanul s megszagolja : „Emmán *tikkatt*!”. Ugyanígy mondja az állott húsról is. Tehát erre mifelénk *tikkadt* annyit jelent, hogy 'állottszagú, bűdösödni kezdő'. A szó eredeti jelentése itt is megmaradt, mert itt is a meleg következtében lett *tikkadt* a hús. *Tikkadt* tehát az, amire a meleg kellemetlenül vagy károsan hatott.

Parázs (Nyr 76 : 318). Ez a szó Szolnokon is használatos. Azt a sütőtököt nevezzük paráznak, amely megsütve nem vizenyős, hanem száraz, omlós. Ugyanígy mondjuk a jó sült krumpliról is : finom, lisztes, *parázs*.

Lámpásos-nak neveztük Tiszaháton is azokat a lovakat, melyek fehér foltot viseltek a homlokukon (vö. Nyr 76: 319). *Betkowskí Jenő*

Magyar szövegű, többnyelvű szaklap Szentpéterváron 1880-ban. A Losoncz és Vidéke című újság 1880 november 28-i, 73. száma tudósítást közölt arról, hogy Oroszországban, az akkoriban még Szentpétervárnak nevezett városban, Oroszország második fővárosában, többnyelvű lap jelenik meg. A lap — szaklap, címe : „Vozduchoplavatel“, azaz „A Léghajós“. A Losoncz és Vidéke tudomása szerint Szentpétervárott nagy tevékenységet fejtenek ki a léghajózás körül s ott nem kevesebb, mint négy léghajós társulat áll fenn, eggyel több, mint Londonban és Párizsban. Az egyik társulat adja ki a többnyelvű léghajós szaklapot, melynek van magyar rovata, címe : „A Léghajós“, szerkesztője pedig Klinder Péter lesz.

E szaklap elsősorban a repüléssel foglalkozó szakembereket érdekli ugyan, de érdekli — nyelvi szempontból a magyar nyelvészeket is : mi módon oldotta meg a szerkesztő a léghajóval, vagy az akkoriban már Oroszországban készülő repülőgépmoделlekkel kapcsolatos műszavakat?

E lap — tudomásom szerint — Magyarországon könyvtáraiban nincs meg. Ösztöndíjasaink feladata volna utánanézni a Szovjetunió nagy könyvtáraiban, elsősorban a Lenin-könyvtárban, megjelent-e valóban a Vozduchoplavatel magyar rovata is s ha igen, nyelvi szempontból, főként a repüléssel kapcsolatos műszavakról tájékoztató ismertetést nyújtani róla. *Tr. Z.*

A Nyelvőr hírei

A Magyar Földrajzi Társaság IX. Vándorgyűlése és Reguly Antal emlékünnepe
Zircen. Zircen 1953. szept. 13-án — fennállásának 80. évfordulóján — tartotta a Magyar Földrajzi Társaság IX. Vándorgyűlését, melyet Reguly Antal emlékének szentelt abból az alkalomból, hogy ezelőtt 110 évvel lépte át Reguly az Urál hegységet. Az ünnepség a kultúrházban tartott előadásokkal kezdődött. Nemes József tanácselnök üdvözlőbeszéde után Bulla Béla „A magyar földrajztudomány haladó hagyományai“, Borbély Andor „Reguly útja Zircről az Urálig“, Hajdú Péter „Reguly — a nyelvész“ és Balassa Iván „Reguly — a néprajzi kutató“ c. előadásai hangzottak el, majd sor került a Reguly szülőházán elhelyezett emléktáblának a leleplezésére. Az emléktáblát — Andrassy-Kurta János szobrászművész alkotását — több tudományos intézet és társadalmi szerv nevében koszorúzták meg. A Magyar Tudományos Akadémia koszorúját Kniezsa István akadémikus helyezte el. Utána Reguly Antal szobránál helyezte el Hajdú Péter a Magyar Nyelvtudományi Társaság koszorúját. Az emlékünnepelet jól sikerült kultúrműsor zárta be.

Meg kell emlékeznünk arról is, hogy a zirci vándorgyűlést megelőző napon a Magyar Földrajzi Társaság jubileumi ünnepélyt tartott az Eötvös Loránd Tudományegyetem aulájában, s ekkor került sor a Társaság és az Országos Néprajzi Múzeum által rendezett Reguly-emlékkiállítás megnyitására is. A megnyitó előadást Balassa Iván, a Néprajzi Múzeum főigazgatója tartotta.

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
BEKE ÖDÖN

LXXVII. ÉVFOLYAM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST, 1953

A MAGYAR NYELVŐR DOLGOZÓTÁRSAI 1953-BAN

<p>—a. —f. Angyal Endre Balázs János Bálint Sándor Bárcai Géza N. Bartha Károly Beke Ödön Benkó Jenő Benkó László Benkó Loránd Betkowski Jenő Csaba József Csatka Endre Csefkó Gyula Csongor Barnabás Csulák Mihály Dankó Imre Deme László Dénes Szilárd Dobcsányi Ferenc Dömötör Sándor Elekfi László Erdődi József Fábrián Pál Cs. Faludi Ágota</p>	<p>Fehér Ede Fehér Edéné H. Fekete Péter Ferenczy Margit Gáldi László Hajdú Péter Hegedűs Lajos Herczeg Gyula Imre Samu A. J. Jefimov † Kallós Ede Kálmán Béla Kerékgyártó Imre Keresztes Kálmán † Kertész Manó Sz. Kispál Magdolna Komlós Ottó Kovalovszky Miklós Kundt Ernő Láczer István László Imre Lőrincze Lajos Martinkó András Mikesy Sándor K. Nagy József O. Nagy Gábor</p>	<p>Nyíri Antal Ország László Ozsegov Sz. I. Palatinus Papp István Péter László Prohászka János Radó György Révay József Révész Imre Rubinyi Mózes Scheiber Sándor Schmelczér Imre Szabadi Béla Szóke István Szöllősy Viktor Szyl Miklós Tompa József Trócsányi Zoltán Turchányi Ágota Turi Károly Veres Péter Zolnai Béla Zolnay Vilmos Zsoldos Jenő</p>
---	--	--

TARTALOM

<i>Bárczi Géza</i> : A százéves Simonyi Zsigmond	9	<i>Szyl Miklós</i> : Tallózás	123
<i>Erdődi József</i> : I. V. Sztálin	1	<i>Tompa József</i> : Oldal és lap, vagy pedig lap vagy levél?	218
<i>O. Nagy Gábor</i> : Egy készülő szólásgyűjtemény elé	43	Nyelvünk történetéhez	
<i>Prohászka János</i> : Simonyi Zsigmond	11	<i>Prohászka János</i> : Névszól és igéül egyaránt használt szavak	48
<i>Szöke István</i> : Az irodalmi nyelv kérdései a Szovjetunióban	30	Nyelvjárásaink	
<i>Zsoldos Jenő</i> : Kossuth és Petőfi korának köznyelvéhez	37	<i>Bálint Sándor</i> : Rokonságnevek és kapcsolatok Szegeden, 241. — Vörösmarty és a szegedi tájszólás	245
„Emlékezzünk régiekről...“			
<i>Cs. Faludi Ágota</i> : Magyar kutatók a Szovjetunió finnugornyelvű népeinél	323	<i>N. Bartha Károly</i> : Tyukodi népleleti és népnyelvi adatok az Ecsedi-láp idejéből	235
<i>Hajdú Péter</i> : Reguly, a nyelvész ...	327	<i>Beke Ödön</i> : Népi csillagnevek gyűjtése	106
<i>Kálmán Béla</i> : Budenz József	321	<i>Betkowski Jenő</i> : A szolnoki hajósok, valamint a csongrádi és mindszei superok mesterszavai. III	109
<i>Nyíri Antal</i> : Kertész Manó emlékezete	161	<i>Dankó Imre</i> : Túrkevei család- és ragadványnevek társadalmi vonatkozásai	375
Nyelvművelés			
— <i>a.</i> — <i>f.</i> : Egy gondolat bánt engemet »is«	228	<i>Hegedűs Lajos</i> : Hangfelvételes népnyelvi gyűjtés a Sárközben	90
<i>Beke Ödön</i> : Újságaink nyelvéről ...	364	Népek és nyelvek	
<i>Benkő Jenő</i> : Televízió és plasztikus film	373	<i>Hajdú Péter</i> : A paleo-szibériai népek és nyelvek	71
<i>Csatkai Endre</i> : Zeneszerzők számai..	374	Nyelv és iskola	
<i>Deme László</i> : Az apróságok is fontosak!	370	<i>Beke Ödön</i> : Elemzési problémák az iskolában	119
<i>Dénes Szilárd</i> : Érdekes jelenségek a számnevek használatában	336	<i>Benkő Loránd</i> : Válasz Fehér Edének és Fehér Edének kérdéseire ...	122
<i>Elekfi László</i> : Az ország határai... ..	227	<i>Fehér Ede</i> — <i>Fehér Edéné</i> : Az alakhosszabbító tövek kérdéséhez. Az <i>e</i> kérdőszócska. A határozott számnevek felosztása	121
<i>Imre Samu</i> : Többi, többiek	212	<i>Papp István</i> : Elemzési problémák az iskolában	114
<i>Keresztes Kálmán</i> : A személyragos főnévi igenév használatáról	340	Nyelv és munka	
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Egy új nyelvi járvány, 223. — Nyelvművelő cikkek sajtószemléje, 229. — Ozsegov cikkének niagyar tanulságai	334	<i>Beke Ödön</i> : Vasalás és mángolás	79
<i>Lőrincze Lajos</i> : Az ikes igeragozás kérdéséről	208	Nyelvtudomány és nyelvtanítás	
<i>Sz. I. Ozsegov</i> : A moszkvai Nyelvtudományi Intézet Nyelvművelő Osztályának feladatairól	331	<i>Balázs János</i> : A II. Országos Nyelvészkongresszus	257
<i>Prohászka János</i> : A nagyítás és túlzás kifejezőmódjai nyelvünkben, 196. — A birtokos összetételek kettős ragozása	352	<i>A II. Országos Nyelvészkongresszus határozatai</i>	264
<i>Radó György</i> : Egy műfordító megjegyzései két időszerű nyelvi kérdéshez	361		
<i>Szabadi Béla</i> : Szenvedő igék, szenvedő magyar nyelv	357		

<i>Elekfi László</i> : Nyelvtudományi előadások a Magyar Tudományos Akadémia 1953. évi nagygyűlésén ...	253
<i>Kerékgyártó Imre</i> : Országos Nyelvtanítási Konferencia	269
Az Országos Nyelvtanítási Konferencia határozatai	270

A magyar nyelvtudomány műhelyéből

<i>Gáldi László</i> : Az Akadémiai Nagyszótár ügye	408
<i>Országh László</i> : A magyar nyelv új szótáráról	387

Íróink nyelve

<i>Benkő László</i> : Veres Péter írói nyelvééről	192
<i>Demé László</i> : Gondolatok a »Pályamunkások« nyelvééről	183
<i>Dénes Szilárd</i> : Adatok Móricz Zsigmond írói nyelvének kialakulásához	179
<i>Herczeg Gyula</i> : Eötvös József körmondatai	56, 165
<i>A. J. Jefimov</i> : Az irodalmi nyelv szókincse	194

Irodalom. Könyvekről

<i>Bárczi Géza</i> : Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig, 278. — A magyar helyesírás története	279
<i>Deme László</i> : Szeberényi Lehel »Hét napja«, és az írói nyelvhasználat néhány kérdése	288
<i>Dénes Szilárd</i> : Kossuth Lajos 1848/1849-ben. Magyarország újabkori történetének forrásai, 149. — Kozocsa Sándor: Móricz Zsigmond irodalmi munkássága	437
<i>Herczeg Gyula</i> : Tamás Lajos: Albán-magyar szótár	432
<i>Keresztes Kálmán</i> : Megjegyzések az új általánosiskolai nyelvtankönyvhöz ..	153
<i>Sz. Kispál Magdolna</i> : Félévszázados manysi (vogul) nyelvm emlékek	281
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Lőrincze Lajos: Nyelv és élet	273
<i>Kundt Ernő</i> : Országh László: Magyar-angol szótár	287
<i>Láczter István</i> : Hadrovics—Gáldi: Orosz-magyar és Magyar-orosz szótár	430
<i>O. Nagy Gábor</i> : Ökölbe szorított szó	284
<i>Országh László</i> : Halász Előd: Német-magyar szótár	286
<i>Prohászka János</i> : Vilisz Lácisz: Zúg a vihar, 291. — Pierre Courtade: Jimmy, 294. — Dégh Linda: A szabadságharc népköltészete, 442 — Ifjúsági könyvek	444

<i>Révay József</i> : Az új magyar Ilias, 414. — Az új Gogol-fordítások bírálatahoz	448
<i>Rubinyi Mózes</i> : A dialektikus és történelmi materializmus I. V. Sztálin nyelvtudományi munkáiban, 151. — Zsirai Miklós: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathi, 280. — Marx—Engels: A német ideológia	436
<i>Turchányi Ágota</i> : Magyar irodalomtörténet az általános gimnázium IV. osztálya számára	438

Vita

<i>Csongor Barnabás</i> : Az ázsiai nevek és szavak írásáról	248
<i>Lőrincze Lajos</i> : Zárószó a népdalvitához	252
<i>Mikesy Sándor</i> : Asbóth Oszkár nevééről	246
<i>Péter László</i> : Válasz Lőrincze Lajosnak	250

Magyarázatok

<i>Angyal Endre</i> : Szakállszárító. Föl-emelé Kádár szeméit az égre, 137. — Billikom, 138. — Duttján, Rőpesi, 313. — Rohattsarok. Ingben, glóriában, 314. — Hetevény	472
<i>Balázs János</i> : Tulaj, tulajdon	311
<i>Beke Ödön</i> : Igrül-igre. Rákháton jár. Türet vászon, 315. — Szivárvány-e a szuhárgyán? 459. — Patél, 475. — Inda. Csakis. Valahány	476
<i>Csaba József</i> : Zsindely van a háztetőn	467
<i>Csefkő Gyula</i> : Kiköti a szitát	133
<i>Csulák Mihály</i> : Cigányutcára ment... ..	145
<i>Dénes Szilárd</i> : Leborulok a nemzet nagysága előtt, 303. — Kossuth Lajosnak egy érdekes szórendi használata, 305. — Katonát rak	306
<i>Dobcsányi Ferenc</i> : Rákháton jár a segítség, 145. — Mehetsz a sóhivatalba	465
<i>Dömötör Sándor</i> : Katonaforint, kangaras, bikapénz és társai, 140. — Magyar tenger	141
<i>Erdődi József</i> : Magyar eredetű vándorszavak az orosz nyelvben, 125. — Az orosz nyelv hatása a magyar nyelvre 1945 óta	295, 449
<i>H. Fekete Péter</i> : Mit értett Arany korhelyen?	473
<i>Ferenczy Margit</i> : Kinn hál az idő	145
<i>Gáldi László</i> : Elvtárs	306
† <i>Kallós Ede</i> : Proletár, 131. — Agitáció és propaganda	467
† <i>Kertész Manó</i> : Katonai műszavakról	300
<i>K. M.</i> : Rőpesi, 136. — Szent Antal tüze	137
<i>Komlós Ottó</i> : Könnyű lépteimtől még a fű se hajlik	471

<i>László Imre</i> : Hetesvászon	314
<i>Markó Imre Lehel</i> : A ragadványnevek szőrendjéhez	469
<i>Martinkó András</i> : Áldott szép Pünkösödnek	309
<i>Mikesy Sándor</i> : Családnévmagyarítások	129
<i>O. Nagy Gábor</i> : Lesz még a kutyára dér, 134. — Kivágja a rezet, 307. — Mintha hájjal kenegetnék, 462. — Fogához veri a garast	464
<i>Nyíri Antal</i> : Sok szívet nem lőne vétetlen, vak valván, 310. — Az ige- nevek történetéhez	455
<i>Prohászka János</i> : Cserepár	312
<i>Révész Imre</i> : Templom, 474. — Szem- nárium	475
<i>Scheiber Sándor</i> : Kívül arany, belül hamu, 138. — Arany János hason- lata az összetartásról, 139. — Zsidó- bor, 314. — Arslán, 468. — Zsidó- vecsernye. Az omnibusz Aranynál. Közmondás Aranynál	469
<i>Schmelczér Imre</i> : Kívül arany, belül hamu	315
<i>Turi Károly</i> : Édes	472
<i>Zolnai Béla</i> : A ragadványnevek sző- rendjéhez. Punalua. Szerusz, szer- buc, carbusz, 142. — Zabos, 143. — Siker	144
<i>Zolnay Vilmos</i> : »Alma« és a tagadás kifejezései	473

Ki hallotta, ki olvasta?

<i>Beke Ödön</i> : Kápolnavirág 478. — Öt- ről hatra menni. Kérődzik	479
<i>Betkowskí Jenő</i> : Szerelmeslevél. Vac- kor. Tikog és tikkad, 479. — Parázs. Lámpásos	480
<i>B. Ö.</i> : Népnyelvi adatok az újságok- ban	148
<i>H. Fekete Péter</i> : A diáknyelvhez, 148. — Lámpás homlokú. Gyalogszarka, gyalogsátán. Hosszú év, rövid nap. Tollhegy. Kinn hál az idő. Kiengesztel, kienged, 477. — Vackor. Kerülő. Gagucs. Csizmavető. Eltökít. Üllő. Dőfleg	478
<i>Trócsányi Zoltán</i> : Orosz példa az írás- tudatlanság csökkentésére 1735-ből, 146. — Magyar szövegű többnyelvű szaklap Szentpéterváron 1880-ban.	480

A Nyelvőr postája

<i>Dankó Imre</i> levele, 157. — <i>K. Nagy József</i> levele, 158. — <i>Palatinus</i> levele, 318. — <i>Szöllősy Viktor</i> levele. A szerkesztő válasza, 317. — <i>Veres Péter</i> levele. Válasz Veres Péter levelére, 316. — <i>Kérdések — feleletek</i> : Telít, 158. — Vágány — sín. Férjeik, 159. — Nyilallik. Vízholdó. Juhászul, juhászodik, 160. — Beküldött könyvek, 318.
--

A Nyelvőr hírei

A Magyar Földrajzi Társaság IX. Vándorgyűlése és Reguly Antal emlék- ünnepély Zircen	480
---	-----

SZÓLÁSOK, KÖZMONDÁSOK

A bagoly rúgja meg 46
Ahol a bors terem 368
A kappan csípje meg 46
Aki korábban nyúl, hamarabb markol 368
A kisujjáról is megismerem 197
Állja a sarat 43
A macska rúgja meg 46
Annyit ért hozzá, mint a bagoly az áve- máriához 45
Annyit ért hozzá, mint tyúk az ábécé- hez 45
Apád, anyád idejőjön 465
Apját megölte a szita 134
Aranyat adott, rezet nyert 308
A reménységet se óra ne fedtesd, se nádra ne támaszd! 285
A sólyom madárnak nem lesz galamb fia 47
Az ördög elviszi elevenen 197
Az apját megölte a szita 134
Az utolsó vasát is odaadná 308
Bagoly csőrében észreveszi a fényeset 45
Bagolyhoz kapván elszalasztotta a sóly- mot 47
Bagollyal hímet varratnak, számmal he- gedűt vonatnak 45
Bagoly mondja verébnek, hogy nagyfejű 47
Bagolynak sólyom fia 47
Bagoly rúgja meg 46
Bagolyszemmel néz 46
Bakot tesz kertésszé 45
Balkézről esküdtek 243
Bánja béka a deret 135
Bolhát tesz a fülébe 43
Cigányutáára (cigányutáába) ment 145
Csehül vagyunk 43
Csípje meg a kappan 46
Disznaja van, disznóban van 199
Disznóvályúnál való esküvő 243
Dobbal nem fogunk nyulat 43
Ebül megy a dolog 43
Egy fedél alatt él vkivel 44
Egyidős a hetevényel 106
Egyidős az országgúttal 106
Egy vasa se maradt 308
Éjjeli (éjjel járó) bagoly 47
Eldobta a kalapácsnyelet 368
Elmentek hazulról 45
Élődik, mint Toldi Miklós lova a szemé- ten 285
Eltört a méceses 186
Eltűnt, mint Krisztus a Péróban 145
Elveszti a fejét 197
Emberül kiállta a sarat 43

- Érte is leesett a bagoly (a varjú) a fáról 46
Ért hozzá, mint bagoly az ábécéhez 45
Esküt szeg 44
Faképnél hagy 294
Felemelé Kádár szereit az égre 137, 157
Félfogára sem elég 197
Felkötötte a gatyáját 368
Fogához veri a garast 464
Fűzfa alatt esküdtek 243
Ganajos szekérnek, részeg embernek isten is kitért 107
Ha a kutya az árnyékhoz kap, elejti a koncot 284
Hajaszála sem görbült meg 197
Ha madárra tárgyalysz, ijadat ne pengesd! 285
Hasban van a búza (köles, árpa) 369
Hizlalják a jeget 149
Hogy a rák a vetésre ne menjen 285
Holdvilágnál esküdtek 243
Igen rossz malom az, amelyre ostorral csapják a vizet 284
Így jár, aki a zsidónak nem köszön 469
Ingben, glóriában 314
Isten baglya 43, 46
Iszik, mint a szivárvány 461
Jól felkösse a gatyáját, ki vele kiköt 368
Jól felkötötte a gatyáját 368
Jön még a kutyára dér 135
Jönnek, mint a rahók 461
Karbon tart 44
Katonát rak 306
Kecskére bizza a kertet 45
Kenyeret keres 44
Két hajóba evez 43
Ki a legény a csárdában? 302
Kiállta emberül a sarat 43
Ki a zsidónak nem köszön, átalesik a küszöbön 469
Kibújik a bőrből 197
Kiköti a szitát 133
Kinn hál az idő 145, 477
Kiolvassa a szemét 197
Kitesz magáért 307
Kívágja a rozet (a becsületet, az ingujját) 307, 308
Kívül arany, belül hamu 138, 315
Kosarat ad 43
Kőfalnál esküdtek 243
Könnyű lépteimtől még a fű se hajlik 471
Köröm közé fogta a garast 186
Köti az ebet a karóhoz 285
Kő van a szíve helyén 197
Krisztus is kitért a részeg előtt 107
Kutyára hagyta a nevét 241
Kutyának való idő 134
Kutyául állnak a dolgok 43
Leadja a tejet 191
Leborulok a nemzet nagysága előtt 303
Legény a talpán (a gáton) 302
Legnagyobb érték az ember 455
Legnagyobb magyar 304
Lesz még a békára (a kutyára, a macskára) dér 134, 135, 316, 317
Lesz még szőlő, lány kenyér 135
Lófejen való esküvés 243
Majd megveszi az isten hidege 46
Markába szakadt a hazugság 285
Mehetsz a sóhivatalba! 465
Minden szíre-szóra 370
Mindig iszik (eszik), mint a szuhárgyán 459
Mintha hájjal kenegetnék 43, 462, 464
Nagy mester a példa 284
Nehéz a békának a dér 135
Neki szokott, mint molnár a dézsmának 285
Ne melleszd, amit meg nem fogtál! 285
Nem ér egy fabatkát 198
Nem jó úgy elnyelni a kuvaszt, hogy kiálljon a farka a szádból 285, 368
Nincs egy vasam se 308
Nincsenek nála otthon 45
Okos ember kitér a részeg elől 107
Olyan ez, mint a szuhárgyán 459
Olyan idő van kint, hogy a kutyát is vétek kiverni a házból 134
Olyan vén, mint a hetevény 106
Olyan vén, mint az országút 106
Ott, ahol a bors terem 368
Öregebb az országútnál 106
Összekötötték a madzagot 243
Pusztá pajtából is repül olykor bagoly 46
Rákháton jár a segítség 145, 315
Régibb, mint az országútja 106
Részeg ember előtt (mi urunk) az isten is kitér 107
Részeg embernek a szénás szekér is kitér 107
Rossz malom az, amelyre ostorral csapják a vizet 284
Rút a trágya, de szép cipót ad 368
Sári-vári labanc! 285
Sógorság, komaság nem nagy atyafiság 245
Soha nem láttál bagolynak sólyom fiát 47
Sok csepp kivájja a követ 284
Sült paraszt 285
Szívesen lát 44
Szorit a csizma 186
Szorul a kapca 186
Szőnyegre kerül 43
Szúrja a zab a seggit 143
Tengerre magyar! 304
Térdig elkopik a lába 197
Terhes szekérnek, részeg embernek az isten is kitér 107
Úgy kíváglak, mint a huszonegyet 307
Úgy néz, mint a bagoly 46
Úgy néz, mint a bakasó 47
Vágja, mint a rópát 42
Vén, mint az országút 106
Virraszt, mint a bagoly 47
Zabszem van a seggiben 144
Zöldágra vergődik 43
Zsindely van a háztetőn 467

SZÓMUTATÓ

A szómutatóba nincsenek fölvéve a következő cikkek: *Betkowski Jenő*: A szolnokí hajósok, valamint a csongrádi és mindszei superok mesterszavai. — *N. Bartha Károly*: Tyukodi népeleti és néprajzi adatok az Ecsedi-láp idejéből. — *Dankó Imre*: Túrkevei család- és ragadványnevek társadalmi vonatkozásai.

A, Á

<p>ábráz 56
 Achim 129
 acél 56
 ad 211, 343
 adódik 357
 Áffra, Áfra 130
 ágas, ágócs, ágocs, águcs
 águs 369
 agg 49
 agitáció, agitátor 467
 ágy 49, 50
 agyvelő 354, 355, 356
 ajaz, ájaz, ajazó, Ajazó
 130
 akad 50
 akadó 148
 akar 340, 341, 342
 akarózik 341
 Ákom 130
 alászolgája 164, 363
 alatt 121
 alázatos (szolgája) 164,
 363
 áld 199
 áldott 309
 áldott szép 309
 áldoz(ik) 211
 Alibán 130
 áll 212
 álladalmi titoknok,
 titkár 38
 állam 38
 államtitkár 38
 állingózik 184
 alma 473
 álmadtunk 455
 álmod(ik) 209, 456
 álom 254
 alszik 210
 altiszt 301
 aluszik 149
 ámattunk 455
 a mi apánk 244
 Andics 131
 András 131
 ángyasszonyom 244</p> | <p>ángyika, ángyikám 244
 ángyó 244
 anyám 243, 244
 anyja, anyjuk(om) 241,
 244
 anyósom 244
 anyukám, anyuka, anyus-
 kám 243
 apám 243, 244
 apja, apjuk(om) 241, 244
 apósom 244
 apuka, apu(s)kám 243
 aranyász 55
 árasztóvíz 123
 aratócséplőgép 229
 arcél 56
 árjegyzék 41
 arszlán 468
 ás 211
 -ás, -és 359
 Asbóth 246
 -ási, -ési 366
 asszonya, asszonyom 243
 244
 asszonycsalád, -lánya,
 -néném, -testvér,
 -unoka, -pajtás 242,
 243, 244
 asztal 121
 asztalfiók 356
 átkozott 199
 atommáglya 374
 átutalási, átutaló betét-
 könyv 366
 atyafi 353
 atyafiság 245
 atyámfia 355
 autótárolóhely 294
 az asszony, az ember
 244
 az én asszonyom, az én
 emberem 244</p> | <p>bagolyhit 243
 bagolyrúgta 46
 Baj, Baja 91
 bajos 343
 bak(ik) 53
 bakk 241
 balett, ballet(t) 232
 balkézről való ura, fele-
 sége 243
 baltanyél 353
 -ban, -ben 366
 bán 48
 bárd(os szekerce) 128
 barscsina 451
 Bába 91
 bátyám 243
 batyuska 451
 beágy(ni) 50
 befeiktől 86
 befejeződik 357
 befűzés 82
 behorpad 360
 behoz 182
 béka 134
 belengye 368
 bemangorol 87
 benek 443
 bengyele 368
 bepök 96
 bér- 38
 Besenyő(fő), Besnyőhát 91
 besikál 85
 beszentel 84
 beszorulás 368
 betűr 89
 béver, -és 88
 bihal 460
 bikapénz 140, 141
 billikom 138
 bír 447, 448
 bisz Gromoboj 453
 bizonyító szó 155
 bocsát 211
 bodnár 377
 bodorvászón 99
 Bogra-tó 91
 bojár 451</p> |
|--|--|--|

B

bokor 254
 bolsevik(i) 453, 454
 bolt 56
 borítólap, boríték 222
 borzasztó 197, 199
 boza 385
 böles dolog 343
 böngyele 368
 böngyöle 104
 böte, bötélábú 158
 bricska 451
 brugó, brugós 148
 Budapest 41, 42
 bujaváson 99
 bujdokol 209
 bújik 210
 buk 105
 burgonya 189, 90
 burító 105
 búsz 104
 buta dolog 343
 buti 104

C

cár(evics) 453
 cerbusz 142
 Cigány 107
 cigányhit 243
 cigánymadzag 89
 Cigányok szalmázása 107
 Cigányok útja 107
 cigle 104
 ciklend 53
 címlap 220, 222
 cipótalp 353, 357
 cövek 461
 cukor 180
 cüek, cüjek 461

Cs

csakis 475
 csal 50
 család 242
 csap 48, 54
 csarapa 104
 csárdás 125
 csargatyú 442
 csatvar 443
 cseléd 242
 csépel 81
 cserepár 312
 cseregyerek 241
 cserkész 55
 csib 443
 csigat, csiget 105
 csihörög, csühörög 104
 csikász 55
 csillaghetevény 472
 csillagom 243
 csinovnyik 453
 csirke 191
 csiszló 104
 csisztká 454
 csizmasarok 353

csizmatalp 355
 csizmavető 478
 csoda 199, 343
 csórag 104
 Csósz 107, 108
 csuda 199
 csúnya 199
 csúnya dolog 343
 csúnyaság 243
 csupa 312
 csupádon-csupán 311
 csupádon való 312
 csuszamik, csuszamodik 458

D

dajkám 244
 dárdás 148
 darvász 55
 de 305
 dédöregapám, -anyám 244
 dédunoka 244
 dekad 229
 déltű 41
 dergál(ófa) 86
 deszjatin(a) 451, 454
 diákszanatórium 365
 dinnye ina 475
 .disznó 199
 diszpécsér 229
 dobos 127
 dolgoz(ik) 211, 212, 343
 dolmány 125
 döfleg 478
 döföl 184
 döndülés 369
 döng 54
 dörgöl, -ó, -és 85, 86
 dörgülőlápicka 85
 dörzsöl, dörzsül 86
 dug 54
 dúl, -ó, -ás 462
 dull, -ó 462
 duma, dumál 453
 dunctulás 82
 durák 453
 duttyán 313
 dzsindzsás 104

E, É

-e 121, 122
 écsapám, écsanyám, écsám 243
 edeapám, edeanyám 243, 244
 édes 472
 édesapám, -anyám, -szülém, -dajkám, -bátyám, -ányikám 243, 244
 édestestvér 243
 éfiú 443
 égbekiáltó 197

égedelem 199
 egészségkenyér 365
 Egiút, Egútja 107
 egy 182
 egyedül 312
 egyes-egyedül 311
 egyház 474
 egy illető 367
 egykenyeres 242
 egytestvér 243
 egy nyomba 158
 éhenkórász 55
 éjjel-nappal 457
 él 155, 458
 eladólánya 243
 Elefánt 131
 elég 343
 élem(ed)ik 458
 életpár 354
 életszínvonal 455
 elhagy 345
 elkésért 443
 elmúlik 345
 elsőunoka, -testvér 244
 elszeg 54
 elszovárkodik 460
 eltökít 104, 478
 eltör(ik) 360
 elvtárs 306, 363
 ember 49, 301
 embercsalád 242
 embere 243, 244
 emberbátyám, -fia, -pajtás, -testvér, -unoka 243, 244
 émed, émett, émettünk 455, 458
 emlékszik 209
 enged 343
 engessük 223
 épely 241
 ércér 367
 ércsapám, ércsanyám 243, 244
 érez 344, 345
 érdemes 343
 érik 211
 erőnyerő 123
 erőt-egészséget 363
 értekezletet tart 318
 esik 50, 155
 eső 50
 esk 54
 esthúgy 108
 eszed tokja! eszed veled! 356
 eszik 210
 észjárás 354, 355
 ez 121
 ez az ember, ez az asz-szony 244
 ezer 207
 Ezsbát 247

F

fa 254
 fagy 48, 49, 50
 fáj(ó) 343
 fal 48
 familia 245
 fattyúgyerek 243
 fátýol 56
 fedél 56
 fedélszék 367
 fedeztetési díj 141
 fehérmép 443
 fej 48
 fejel 368
 fejtető 355
 fél 48
 felájaz 130
 feleségem 243, 244
 felesleges 343
 felnyílal 160
 félzakkal 105
 felszín 222
 fen 48, 50
 fence 104
 fene 137, 200
 fenecvés 137
 fenkö 50
 fényeshúgy 108
 ferduok 368
 fersing 84
 fertelmes 200
 fest 367
 fiam 243
 fiastyűk 108
 figyelmeztet 345
 film 374
 fineszós 98, 105
 finta 386
 fodorvászón 88
 fodroz(ik) 89
 fog 48
 fogós 184
 foly(ik) 209
 folyam(od)ik 458
 fonák(ja) 222
 fontos 343
 forgat 220
 fosztán 80
 főhadi szállás, -test 40
 főlegény 301
 förtelmes 200, 243
 fulák 460
 fut 401, 402
 futam(od)ik 458
 fürdőhely 366

G

gagucs 478
 galambász 55
 garajcár 443
 Gáspár 130
 gatyakorc 83
 gatyszár 353

gatyaszedő 83
 gazda 317
 gazdám 244
 gémpénz 141
 gigász 455
 gólyaláb 185
 gombász 55
 gore 83
 gorilka 450
 gorombaság 343
 goszpogyin 362
 gömbölű vas 80
 Göncöl(szekér) 107, 108
 Görbe-út 107
 görönd 94, 105
 grazsdanyin 362
 gudváncos 459

GY

gyak(ik) 51
 gyalnász 55
 gyalogszarka, -sátán 477
 gyámol 56
 Gyarmat 165
 gyerekek 243
 gyerekfia, -lánya 243
 gyerektestvér 243
 gyerekunoka 244
 gyertya 100
 gyógy- 365, 366
 gyönyörű 200
 gyönyörűm 243
 gyönyörűség 200
 gyöngédtelenség 343
 gyümölcsény 475
 gyűök 461
 gyűr 185, 186

H

ha 175
 haboz, habzik 211
 had 245
 Hadak-útja 107
 hadi (tiszttség, szállás,
 munka, szolgálat, tu-
 domány, törvényszék
 stb.) 40
 hadigyerek 243
 hadisztviselő 301
 hagy 343
 hagymáz 56
 háj 463
 hajamszála 355
 hajdú 125
 hajnal 127
 hajol, hajlik 211, 391
 hajszál 353, 354
 hal 48
 halasítás 123
 halász 49, 55
 hall(ik) 211
 hamar 56
 hanem 305
 hány 48, 121

harc 126
 harmadikunoka, -testvér
 244
 harmadnap 122
 hasas 369
 hat 48
 hatalmas 200
 határ 126, 227
 hátgerinc 356
 ház 242
 házicsalád 242
 háznép 242
 háztáj 353
 háztető 353
 hazud(ik) 209
 hé 136
 hébe-hóba 457
 hegyorr 105
 héhel 56
 helyes 343
 helytelen, -ség 343
 hét 339
 hetesvászón 314
 hetevény 106, 472
 hetman 450, 454
 hiábavaló lenne, volna
 343
 hízik 149
 hóg 168, 177
 hol 176
 homloklevél 220
 honvéd 125, 126
 honvédi biztos, bizott-
 mány 40
 hosszú év 477
 hoz 211, 344, 345
 hős 302
 húgom 243
 húgy 108
 húgybanező 108
 hullározik 104
 hurut 51
 hussan 158
 huszár 125
 huzogás 89
 hüss 95

I

ideje 343
 idétlen 200
 idomtalan 200
 időstestvér 243
 íg 315
 igaz 371
 igazság 122
 igen 197, 198
 igenszüle 104
 ígrül-igre 315
 ikon(a) 453, 454
 illető 367
 illetőleg 42
 illik 212, 343
 imette 457

in 475
 ina 475
 inda 475
 ingujj 353
 ingváll 89
 innend 443
 innya 341
 instruktor 229
 ipósom 244
 ír 48
 íránt 182
 irdatlan 200
 irgalmatlan 200
 iródik 357, 359
 írtó(zatos), írtóztató 201
 írva lesz 359
 is 228-
 -ista 298
 isten 46
 isten barázdája 107
 istenes, istentelen 201
 isten hozta 363
 isten útja 107
 iskolaépület, -műhely 365
 iszik 209, 210, 211, 212
 iszonyú, iszonyatos,
 iszonytató 197, 202
 izzajtó 443

J

Jantsits 247
 járkáló, járkéló 443
 járó borozda 98
 javára 254
 Jenő 165
 Jézus útja 107
 jó 202, 343, 477
 jól esik 343
 jól fest 368
 jóéjtszakát 363, 364
 jónapot 363
 jön 341, 359
 jövet 457
 jövők 461
 juhászodik, juhászul 160

K

káder 455
 kadét 454
 kakaslábfű 369
 kalász 56
 kalló 89
 kálóz 56
 kancabocsor 99
 kancsuka 453
 kangaras 140
 kanpénz 141
 kap 359
 kápsálás 148
 kár 343
 kariban 443
 kaszafen 50

kaszahúgy 108
 Kaszás 108
 kaszra 158
 Kata 108
 katangol 105
 katona 306
 katonaforint 140
 katonai biztos 453
 katonatanács 453
 katorga 453
 kedvesapám, -anyám 243
 kegyed 362
 kegyetlen 202
 kell 340—351, 446
 kellemes 343
 kelmed 362
 ken 463
 kend 244, 362
 kenőasszony 463
 kenyérháj 353
 képrádió 373
 kénye 341
 kerül 359
 kerülő 478
 késő lenne, volna 343
 két 339
 kettő 339
 kettős hatalom 454
 kéz 121, 254
 kézírás 353
 ki 121
 kibabral 182
 kienged 477
 kiengesztel 477
 kietlen 202
 kigyelmed 361
 kila 369
 kinemesített 123
 kisasszony 363
 kisbotos 148
 kiscsalád 242
 kisebbik uram 244
 Kisgöncölszékér 108
 kisikár 85
 kisimít 79
 kissógor, -asszony 244
 kisszék 89
 kistestvér 243
 kiszovárkodik 460
 kitesz 307
 kitli 241
 kivág 307
 kíván 340
 kiverés 89
 koa 460
 koács 460
 koboz 48
 kocatestvér 243
 koha 460
 kohács 460
 kohász 460
 kolchoz 454
 kollektív gazdaság 455

kolompér, kolompir 189,
 190
 komakendő 89
 kombájn 229, 455
 kombájnvezető 299
 kombinát 455
 komisz 203
 komiszár 453
 komótkendő 89
 Konrád 108
 kontyfűző 84
 kontyos 244
 konzultáció 229
 kopejka 450
 kopék 453
 Koppány 91
 -kor 366
 korai lenne, volna 343
 kórész, kórász 55
 korhely 473
 kotró 148
 kova 460
 kovács 460
 kovány 460
 kovász 460
 kozák 451, 453, 454
 köhér 460
 kölcsönöz 446
 köműves 460
 könnyelműség 343
 könnyhullás 353
 könnyű 343
 köp 51
 kötelessége 343
 kötelező 343
 követ 51
 kövér 460
 közlegény 301
 központi bizottság 454
 krumpli 189, 190
 kucus 158
 kukorica 189, 190
 kulák 453, 454
 kuti 104
 kútravás, -rovás 462
 kutya 134, 203, 401, 402
 kübli 136
 kühér 460
 küldöz 184
 kűméhes, kűmijes 460
 küzd, küzsd 54, 209
 kvasz 451

L

lábjegyzet 222
 lábnyom 353
 lábszár 355, 356
 lágymosó 386
 lak 49, 51
 lámpás homlokú 477
 lánycsalád 242
 lányhugom, lánytestvér
 243

lányunoka 244
 Lao-ce 248
 lap 94, 105, 218
 lapicka 84
 lapító 88
 lapoz 220, 221
 lapszám 222
 lát 51, 226, 345
 látni, -a 340
 leágy 50
 lebukott 136
 legalázatosabb szolgálja
 164
 legény 301
 legénycsalád 242
 legényfia 243
 legénytestvér 243
 legényunoka 244
 léhel 56
 lehet 340, 341, 343
 lehetetlen 340, 343
 lejt 54
 lemez 56
 lenyeblik 443
 lep 48
 lép 48, 209
 les 48, 49, 52
 lesz 211, 212, 343, 359
 levél 218
 levelez 220, 222
 levélkártya 221
 levéldoldal 219
 levélszál 221
 levente, leventa 127, 128
 Libánpataka 131
 likvidál 229
 limbus 104
 Li Szin Man 249
 lo(h)ak 460
 lóláb 357
 lopész, lopisz 55
 lovak 460
 lómester 159
 lövök, lüök 461

M

madaram 243
 madarász 56
 maga 244, 361, 362
 magatartás 354—356
 magaviselet 354—356
 máglya 374
 magyar tenger 141
 magzatom 243
 mama 244
 mándli 99
 mang(or)ol, mangorló 87,
 88, 89
 mángol(ó) 87, 88
 mángolósujok 87
 mángolló, -fa 87
 Mao ce-tung 248
 marad 155

marha 203
 masináz 81
 máskapó, máskanyó 244
 másodikunoka, -testvér
 244
 másodvirágzás 122
 maszek 300
 mázal 85-
 megaluszik 149
 megcsördít 443
 megélemik 458
 megesett lány 243
 megijed 360
 meghuzogat 89
 megjuhászcodik, megju-
 ház 160
 megomlik 184
 megszeg 54
 megszentül 158
 megszuhosodik, -szuhaso-
 dik, -szuvasodik 460
 megverődik 359, 360
 megy 155
 Megyer 165
 mellkas 355
 mely 168
 melyik 121
 mélykemence 369
 mélypest 369
 ménbér 141
 menet 457
 menni, -e 340, 341
 ménkü 203
 ménpénz 141
 mensevik(i) 453, 454
 mente 126
 menyasszonycsalád 242
 menyasszonylánya 243
 menyé 244
 menyecskecsalád 242
 menyecskecsalád 242
 menyecskecsalád 242
 menyecskecsalád 242
 mennykő 203
 merő 312
 merődön-merő 311
 messire 362
 messzeöreganyám, -apám
 -szülém 244
 messziszüle 104
 mézpest 370
 mevet 52
 mi 121
 mi haszna 343
 miniszter 40
 mir 454
 mismásvászón 88
 mister 362
 mondja 362
 monseigneur 362
 monsieur 362
 mordály 56
 mos 155
 mosólapicka 84
 mostoha család 242

mostohabátyám 243
 mostohaunoka 244
 Moszadik 249
 moszkovita 454, 455
 motoz 54
 múlik 211
 mungol, mungorol 88
 munkás- és katonatanács
 454
 musta 386
 muszi 453
 muszka 453
 muzsik 451, 453

N

nádlás 94
 nagajka 453
 nagyon 197, 198
 nagyapám, -anyám 244
 nagybotos 148
 nagycsalád 242
 nagybátyám 244
 nagygazdaság 367
 Nagyöncölszeker 108
 nagynénem, -néni 244
 nagymama 244
 nagyság(gold) 362
 nagytata 244
 nagytestvér 243
 nagyüzemi gazdálkodás
 367
 -nak, -nek 343, 344, 349
 -nál, -nél 366
 napra-nap 445
 narodnyik 454
 nász(om), nászuram, nász-
 asszony 244
 nehéz 343
 nekem 121
 neki 343, 344, 351
 neki- 293, 295
 nemcsak 305
 nemzetség 305
 nene 244
 néni, néném 243
 nép- 39
 népbiztos, -ság 453
 neveletlen család, -test-
 vér 242, 243
 nevelt család 242
 nevet 52, 345
 névnap 353—357
 néz 211
 nincs 340, 343
 nincsen 53
 nő 48

Ny

Nyék 165
 nyer 359, 360, 447
 nyíl 160
 nyílal(1), -ás 160

nyit 52
nyom 48, 49, 52
nyomtat 81
nyomtató masina 81
nyugszik 210, 211
nyújtófa 87
nyűgöl 443
Nyüves kutya 107

O

obrok 451
obywateł 362
ochrona 453
-ódik, -ódik 359, 360
ok(ik) 52
oldal 218, 222
oldalszám, -ozás 222
Olivánt 131
omnibusz 469
Operenciás tenger 442
orozvakölt gyerek 243
oratórium 474
Országút, Ország útja
106, 107, 108
orvosikenyér 365
ostrom 302
Oszkár 247
Oszwald 246
óvakodik 210

Ö

öcsém 243
ön 361, 362
őrebik uram 244
őregapám, -anyám, szü-
lém 244
őregnász, -asszony 244
örökbőlfogadott, örökből-
tartott család 242
öröm 343
őrült 203
összeszed 89
összetűr 89
összoroszoszragi 454
osztón 56
öt(öd) 122
ötéves terv 454, 455
özvegycsalád 242
özvegyfia, -lánya 243

P

Pammindzson 249
pan 363
pappangomb 99
párnakosz 369
párom 244
pászog 158
patél 86, 474
patélló, -ás 86
pékes 443
penész 56
pérez 140
pereputty 245
pest 369

Péter szekere 108
Phenjan 249
Pila 108
pile 374
pipics 369
pirog 452
pisz 370
pizkol 443
pjatyiletka 454
plasztikus film 373
plasztikus mozi 374
pocos 158
pocskosság 443
pogány 203
pogrom 453
polgár 363
pólyástestvér 243
pópa 453
póráz 56
pöccent 370
pök 51
pörccenik 80
prém 89
proletár 131
propagálás 468
propaganda 468
pravoszlav 453
pucella 104
pud 451
punalua 142
puszta 125

R

rádió 374
rahó-zahin 462
ravás, ravó 462
ravatal 462
reáltanoda 159
rejtekség 443
rekenő 370
rémes, rémű, rémséges,
rémi(szt)ó, réműletes
204
rengeteg 203
repcsi 136, 314
Részegember, -útja 107
részére 254
rétész 56
rettentő, rettenetes 197,
204
retyerutya 245
réz 80, 308
rihó(hadak, rivó(hadak)
461, 462
ró 462
robbantómester 159
rohattersarok, -szög(let)
314
rokonság 245
roppant(ott) 205
rosszul esik 343
rovás 141, 378
rovatal, rovatal 462

rováspérez 141
róvidnap 477
rópesi 136, 313, 314
rubel 450, 453
ruszki 453
rút 205

S

Sajóhelyi 247
salukáterös üng 98
Sánta Kata 108
Sántalány 106, 108
seggevége 245
segít 343
séló 462
sertepertél 185
sí, sí-rí 462
signor 362
sihaló 460
sik 85, 222
siker 144
sikerül 343, 347
sikál, -ó, -ás 84, 85, 88
sikár 84
sikárol, sikárló 85
siká(r)lófa 85
sikitt, -ó 85
sikogat 85
simitt(ó), simitt(ó) 79, 80
simittóvas, -rész 79, 80
sin 159, 317, 318
sindel 91
sing, -csont, -vas 318
símpár 318
sír 48
sire 362
sivalkodik, -kozik 462
sivall(ó) 460, 462
sivan(tott) 460
sivó 368
sodrófa 86
sógor, -asszony 244
sóhivatal 465
sok 343
sokba kerül 343
sós kú 81
sótalan zsír 464
sovány 460
sóvárog 460
sövény 461
statustitoknok, titkár 38
steppe, szeppe 454
subrikát 98
suhány 460
suhárog 460
sujkol, -ás 87
sujok, sulyok 87
supella 104
sure 89
surjángos 443
sutt(y)om 41
sü(v)ény 461
sült 285

Sz

szabad 56, 277, 340—343
szabadság 364
szájíz 355
szakállszáritó 137
szállás 95, 105
Szalmásút 107
szám 374
számára 254
szamárság 343
szamovár 451, 452
számvető 229
szán 48
szanatórium 366
száz 207
százszorszép 208
szebbnél szebb 207
szederin, szederina 475
szederjén 475
szeg 54
Szegedébe 458
szekérhúgy 108
szekernye 376
szekérrúd 353
szel 54
szélvész 53
székesegyház 474
szem 54
szemben 181
szembeszáll 302
szembe vív, öklel, ütköz-
zik 303
szemét(enszedett gyerek)
243
szemfény 353
szeminárium 474
szempillantás 353
szenes vas(aló) 79, 80
szent 310
szent Antal tüze 137
szentegyház 474
szentpereben, pillanatban
310
Szent Péter szekere 108
szenyvas 79
szép 49
szép dolog 343
szépséges szép 207
szerel 231
szeret 345
szerelemgyerek 243
szerezsán 443
szerint 121
szertelen 205
szerusz, szerbue 142
szerván(y) 443
szerviő 473
szervusz 142, 364, 473
szétínárjad 185
szevasz 142, 473
szí(a)! 142, 474
szilagy 104

szilvány 105
szín(e) 222
szíp, szíp 54
szitakötő 133
Szitástyúk 108
szivárog 460
szivárvány, szivárgyán
459, 460, 461
szivattyú 461
szívdobogás 353
szmicska 454
szocialista munkaverseny
455
szolga 164
szópuskapor 40
szorog 55
szoroghét 55
szorgalom, szorgalmas 55
szotnya 453
szovhoz 454
szovjet 453, 454
szovjethatalom, -nép 455
szovárog, szovárokodik
460
szőlő ina 475
szömölcsény 475
szömöcsing 475
szörnyű 197, 205
Szöul 249
szövet, szövöszék, -fa 461
sztarosza 451, 453
szteppe 453
szu(h)ár, szuvár 461
szudár, szudárinya 452
szuhárgyán 459, 461
szuhárog 460
szurdik 98, 105
szület 461
szűjőszék 461
szükség(es, -telen) 343
szülém 244
születésnap 353—357
szüőfa, szűjőfa 461
szűr 48
szűrűj 353
Szűrű 107

T

tájbjaj 40
tajga 455
talál 359
tallároz 443
tan- 40, 365
tanácsos 343
tanítás 365
tankos 299
tanoda 159
tanul 345
tanult 49
tanya 95, 105, 149
tarantász 451
tarhó 384

Tarján 165
tárna 367
táró 367
-társ 363
táska 125
Taskony 91
tata 244
-tatik, -tetik 356, 359,
360
tegez 56
téglá, tégláz(ó, -ás) 80,
81, 82
téglavas, téglásvas, tég-
lázóvas, -rész 80, 81
tehát 42
téhely 56
tejtestvér 243
Tejút 106, 107
telér 367
televízió 373
telised-teli 311
telít 158
telyega 451
templom 474
teméntelen 206
temérdek 207
tenger 206
tengeri 189, 190
tér 52
térdepel 209
terem 48
térfilm 373
térhatású film 373
termelőképeség 367
tervezőalkodás 454
testvér, -ség, -bátyám,
-sógor 243, 244
tesz 211, 212
tetejölés 100
tetéz 211
tétováz(ik) 209
ti(h)ed 461
tikász, tikác 56
tilos 343
tiszt 301
tisza 207
tiszteletem 363
tisztartó 300
tisztviselő 301
tiz(ed) 122
tóka 104
tokaji 125
tokos 386
tollhegy 477
topor 55
torony 180
tovariscs 362
többek között 217
többi(ek) 212
tök ina 475
töle(m) 121, 122
tölös 96, 105
• tömérdek 207

töméntelen 206
 tömlőc 56
 tönkre(jut, -tesz, -tétel) 41
 tőp 51
 tör(ik) 360
 történ(lik) 359
 trágyázó rendszer 367
 traktoros, traktorista 299
 trojka 451
 tromf 307
 tröszt 229, 230
 tud 340, 447, 448
 tulaj(don) 311, 312
 turján 369
 tündér 207
 tűr 55, 90
 türedék vászon, posztó 90
 türes vászon, posztó 90
 türet vászon 90, 315
 tűz 48

Ty

tyúkász 56
 tyúkszem 357

U

újembercsalád, újasszony-
 család 242
 újemberfia, újasszony-
 lánya 243
 újjáépítés korszaka 455
 újjhegy 353
 ukáz 453, 454
 unokabátyja, -öccse, -nén-
 je, -huga 244
 unoka, -gyerek, -testvér
 244
 unokavő, -meny 244
 úr 164, 362
 ura 243
 ural 182
 uram 164, 244, 363
 uraságod 362
 úristenes 201

úrkodik 184
 utal 185

Ü

üdvöz 56
 ügönszüle 104
 ükunoka 244
 üllő 478
 üzem 367

V

-va, -ve 360
 vackor 478
 vadász 49, 55, 56
 vág 210, 211
 vágány 159, 317, 318
 vagy 48
 vágy(ik) 209
 vagyon 53
 vaj(as)hét 452
 valahány 475
 valamint 42
 válik 210, 211, 212
 vállcsont 353
 való 292
 valván 310
 van 53, 155, 340, 343,
 360
 vanka 53
 vár 48, 212
 vargányász 56
 vas, -deszka 79
 veje 244
 vé(l)d 443
 véletlen 310
 vengerka 453
 ver 390
 verding, verdung 368
 vérint való testvérség 243
 verszt 451
 vés 211
 vesz 53, 211
 vész 48, 53
 veszők 158

vet 53
 vetési mód 367
 vétetlen 310
 vetőmód 367,
 világ(szép) 207
 vilamodat 457
 villam, villám 53
 villamik, villamodik 458
 virágom 243
 visszatér 345
 visszaverődik 360
 vitéz 302
 vízbe ver 88
 vízholdó 160, 316, 317
 vízi herce 104
 vodka 451, 453
 voluntérgyerek 243
 vonós 89
 vontatós 299
 völégénycsalád 242
 völégényfia 243
 Vörös Gárda, Vöröshad-
 sereg 453

Z

zabgyerek 243
 zabola 130
 zabos 143
 zabrál 453
 zagy 366
 zagyva(kol) 366
 zahin, -rahó 462
 zajjal 40
 zár, záváar 56
 zdrasztvuj(tye) 451, 452
 zemsztvo 454
 zihony 104
 zugoly 56

Zs

zsandár 244
 zsidópálinka, -bor 314
 zsidóvecsernye 469
 zsír 464

TÁRGYMUTATÓ

- ajnuk 78
 Akadémiai Nagyszótár 263, 408
 alakhosszabbító tövek 121, 122
 alany felbontása 171
 alany és állítmány egyeztetése 168, 187, 439
 alanyok és állítmányok párhuzamossága 174
 albán—magyar szótár 432
 aleutok 76
 általánosiskolai nyelvtankönyv 153
 anakolut 166, 170
 ázsiai nevek és szavak írása 248
 Balassi-szövegmagyarázat 310
 barokkstílus 59
 birtokviszony 439
 birtokos összetételek kettős ragozása 352
 birtokoszemélyrag 439
 Budenz József 321
 családnevek 375
 családnév-magyarázatok 129
 csillagnevek 106
 csukcsok 74
 deákos-nemesi stílus 59, 60
 diáknyelv 148
 egyalakú szók 48
 egyes-, többesszám 159, 215
 egyetemi nyelvészeti oktatás 259
 egyeztetés 187
 e hangról 277
 -e kérdőszócska 121, 122
 elemzési problémák 114
 ellentétes mondatok 372
 Eötvös József: a stílusról 58; körmondatai 56, 165
 Értelmező Szótár 263, 387
 eszkimók 76
 fattyúnyelv (tolvajnyelv) 473
 feltételes mellékmondat 175, 176
 feltételes mód 212
 felszólító mód 190, 209; használata kijelentő mód helyett 223
 finnugor elemek a magyar szókészletben 263
 fokozójelzők 199, 309; fokozó, nagyító szavak 199
 főiskolai nyelvészeti oktatás 259
 főnévi igenév 169, 340
 geometrikus stílus 65
 germanizmus 123
 gyljások 77
 gondolatjel 167
 Gyarmathi Sámuel 280
 ha kötőszó elhagyása 175
 hajós mesterszók 109
 haladó hagyományok a magyar nyelvtudományban 257
 hanghelyettesítés 249
 hangtani jelenségek a Sárközben 102
 hasonlatok 186
 határozói igenév 170—172, 359
 határozott névelő tulajdonnevek előtt 443
 határozott számnevek felosztása 122
 helyesírás 276, 335
 helyesírásunk története 278, 279
 helynévmagyarázat 165
 hiátustöltő *h* vagy *j* 461
 homonimák 48
 Hunfalvy Pál 322, 329
 idegen szavak 185, 273, 442
 idegen szavak átírása 249
 időhatározó mellékmondat 176
 ige és névszó 48
 igekötők 322
 igenevek történetéhez 455
 igenévszó, 48
 ikerszók 293
 ikes ragozás 208, 211, 225, 258
 ikes és iktelen ragozás felbomlása 209, 211
 Ilias új magyar fordítása 414
 infinitívusz 169
 inkorporáló nyelvek 74
 irodalmi nyelv 261, 334; irod. ny. a Szovjetunióban 30; irod. ny. és nyelvjárás 277; irod. ny. szókincse 194
 írói nyelvhasználat 288
 iskola és nyelvművelés 276
 iskolai nyelvtanítás 269
 itelmenek 76
 jensiszeiek 72
 juitok 77
 jukagirok 73
 kamesadálók 76
 katonai műszavak 300
 Kazinczy írói elvei 68
 keleti nyelvek szavainak átírása 248
 képes helyhatározó mellékmondatok 176
 Kertész Manó 161
 két és kott nyelv 72
 két, kettő 339
 kiejtés 335
 kijelentő és felszólító mód 226
 kínai nevek és szavak átírása 249

- klasszikus stílus 59, 60
 koreai nevek és szavak átírása 249
 korjások 74
 korstílus 57
 Kossuth nyelve 150, 303, 305
 körmondatos stílus 178
 köszönés 363
 közbevetések 187
 közmondások, szólások 43, 284
 köznyelv Kossuth és Petőfi korában 37
 kuriális stílus 61
 lap és levél 218
 leíró és történeti nyelvtan 254, 263
 luoravetlanok 75
 magyar—angol szótár 287
 magyar eredetű vándorszavak az orosz nyelvben 125
 magyar helyesírás története 278, 279
 magyar Ilias 414
 magyar irodalmi nyelv kialakulása 261
 magyar irodalomtörténet 438
 magyar kutatók a Szovjetunió finnugor nyelvű népeinél 323
 magyar nyelvátlasz 263
 magyar nyelvtudomány haladó hagyományai 257
 magyar nyelv új szótára 387
 magyar—oros szótár 430
 magyar szóképzés finnugor elemei 263
 magyar—török nyelvrokonság 322
 Magyar—ugor szótár 321, 322
 mángolás szavai 79
 manysi nyelvemlékek 281
 megszólítás 361, 447
 mellékmondatok 176
 melléknévi igenév 169, 170, 457
 Móricz Zsigmond és a nyelvi kérdések 438 ;
 nyelve 179
 mozgalmi zsargon 276
 Munkácsi Bernát 326, 330
 munkásnyelv 187, 188, 290
 munka szavai 188, 290
 nacionalizmus és stílus 70
 nagyítás és túlzás 196 ; nagyító, fokozó szavak 199
 németesség 123
 német—magyar szótár 286
 népdal és tájnyelv 250, 252
 népi csillagnevek 106
 népnyelv 90, 148, 235
 népnyelv és irodalmi nyelv 183, 193
 névmagyarázat 246
 névszó és ige 48
 nívhek 77
 nimilánok 75
 nomen-verbum 48
 nyelvátlasz 263
 nyelvészkongresszus 257 ; határozatai 264
 nyelvhelyesség 218, 229, 335, 436 ; elvei 273 ; nyelvhelyesség és stilisztika 275
 nyelvjárás a népdalok előadásában 277 ;
 nyj, és irodalom 183, 195, 277 ; nyj-i
 adatok Szegedről 241
 nyelvművelés 123, 255, 273, 331, 334, 370
 nyelvművelő cikkek sajtószemléje 229
 nyelvtani elvi kérdések 255
 nyelvtanítás 153, 269 ; nyelvtanítási konferencia 269 ; határozatai 270
 nyelvtudomány : a modern nyelvtud. magyar úttörői 280 ; nyelvtud. előadások a MTA 1953. évi nagygyűlésén 253 ; nyelvtud. tervmunkák 263 ; nyelvtudományunk helyzete és feladatai 263
 nyelvújítás 61, 62, 123 ; nyú. politikai háttere 64
 odulok 73
 orosz hangsúlyozás 332 ; o. irodalmi nyelv 332 ; o. jövevényszavak 451, 454 ; o. kiejtés 333 ; orosz—magyar szótár 430 ; o. nyelv hatása a magyarra 295, 449
 országos nyelvészkongresszus 257 ; határozatai 264
 országos nyelvtanítási konferencia 269 ; határozatai 270
 paleo-szibériai népek és nyelvek 71
 Pápai Károly 326
 Pápay József 326
 parallelizmus, párhuzamosság 170, 172, 174
 rádió nyelve 276
 ragadványnevek 375, 384
 ragadványnevek szótárja 142, 469
 Reguly Antal 323, 327, 480
 réstöltő *h* vagy *j* 461
 részeshatározó 345
 ritmikus próza 165
 rokonértelmű szók 293
 rokonságnevek Szegeden 241
 romantikus stílus 70, 71
 rövidmondatos stílus 64
 Sajnovics János 280
 sajtó nyelve 276
 Sárköz népnyelve 90
 Simonyi Zsigmond emlékezte 9 ; élete 11
 sorszámnev, tőzszámnev 336
 stílus 57, 124, 181, 440, 441
suksilik-nyelv 223
 superok mesterszavai 109
 szakszókincs 335
 számnevek felosztása 122 ; használata 336 ;
 nagyító alkalmazása 207
 számot, mennyiséget jelentő szók után
 egyesszám 216
 szegedi nyelvjárás 245
 személyragos főnévi igenév 340
 szenvedő igék használata 357
 szerszámok nevei 188, 290
 szóalkotás 123
 szóképzésünk finnugor elemei 263
 szólásmagyarázatok 133, 134, 137, 138, 145, 157, 462, 464, 465, 467, 471
 szólások 42, 43, 186, 284, 294, 306, 307 315, 316, 446
 szómagyarázatok 459, 467, 468, 472, 474, 475
 szórend 372, 440
 szovjet turkológia 256

- Sztálin nyelvtud. munkái 1, 151
 tájnyelv a népdalok előadásában 250, 252;
 t. és irodalom 277
 tájszavak 442, 443; tájszavak az iroda-
 lomban 185, 193
 tolvajnyelv 473
 történeti és leíró nyelvtan 254
 tőszámnév, sorszámnév 336
 többi, többiek 212
 türkevei család- és ragadványnevek 375
 tyukodi nyelvjárási adatok 235
 ugor nyelvek összehasonlító alaktana 322
 ugor—török háború 322
 új magyar Ilias 414
 újságok nyelve 364
- umanganok 77
 urál-altaji nyelvek viszonya 258, 330
 uzus 68, 69
 való igenév használata 292
 változó alany, állítmány 172
 Vámbéry Ármin 322
 vándorszavak 125
 vasalás szavai 79
 Veres Péter nyelve 183, 192
 vessző használata 370
 visszaható ige szenvedő helyett 359
 vokativusz 171
 vonatkozó névmás 174
 Vörösmarty és a szegedi tájszólás 245
 v-tövű szók 461

RÖVIDÍTÉSEK

- a. m. = annyi mint
 átv. ért. = átvitt értelemben
 Bp. = Budapest
 CzF = A Magyar nyelv szótára. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették: Czuczor Gergely és Fogarasi János. Hat kötet. Pest (Budapest) 1862—1874
 é. n. = év nélkül
 EPhK = Egyetemes Philológiai Közlöny
 Ethn. = Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. Budapest, 1890-től
 EtSz = Magyar Etimológiai Szótár. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta Gombocz Zoltán és Melich János. Budapest, 1914-től
 h. = helyett
 i. e. = időszámításunk előtt
 i. h. = az idézett helyen
 ill. = illetőleg
 K = kódex
 km = közmondás
 l. = lásd
 l. (arabszám után) = lap
 m. = megye
 MA = Molnár Albert magyar—latin szótára
 MNy = Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata
 MNGy = Magyar Népköltési Gyűjtemény
 Msn = Magyarosan. Nyelvművelő folyóirat. 1932-től
 MTA = Magyar Tudományos Akadémia
 MTsz = Magyar Tájszótár. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkesztette Szinnyei József. 2 kötet. Budapest, 1893—1901
 NyF = Nyelvészeti Füzetek. Szerk. Simonyi Zsigmond. 1—81. füzet. Budapest 1902—1918
 NyK = Nyelvtudományi Közlemények. 1862-től
 Nyr = Magyar Nyelvőr. Budapest, 1872-től
 NySz = Magyar Nyelvtörténeti Szótár. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkesztették: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. 3 kötet. Budapest, 1890—1893
 NyUSz = Magyar Nyelvújítás Szótára. Írta Szily Kálmán. Budapest, 1902
 OklSz = Magyar Oklevél Szótár. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából Szamota István gyűjtését szótárrá szerkesztette Zolnai Gyula. Budapest, 1902—1906
 olv. = olvasd
 Ö. M. = Összes Munkái
 pl. = például
 PPB = Pápai Páriz Ferenc magyar—latin szótárának (Lőcse, 1708) Bod-féle bővített kiadása. Szeben, 1767
 RMKT = Régi Magyar Költők Tára. Közzéteszi Szilády Áron. Budapest, 1877—
 RMKt = Régi Magyar Könyvtár
 stb. = s a többi
 sz. = század
 SzhSz = Csúry Bálint: Szamosháti Szótár
 SzfSz = Bárczi Géza: Magyar Szófejtő Szótár.
 tkp. = tulajdonképpen
 tréf. = tréfás, tréfásan
 Tsz = Magyar Tájszótár. Kiadta a Magyar Tudós Társaság. Buda, 1838
 ú. m. = úgy mint
 uo. = ugyanott
 Vadr. = Kriza János: Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Kolozsvár, 1863
 v. = vagy
 vid. = vidéke
 vki, vmi, vmely = valaki, valami, valamely
 vö. = vesd össze
 Két arabszám — közbeiktatott kettősponttal — a kötet és a lap számát jelenti; pl. 77:156 = 77. kötet 156. lap

Készítette *Prohászka János* technikai szerkesztő.

A kiadásért felelős: Mestyán János — Műszaki felelős: Tóth Ferenc

Akadémiai nyomda, Gerlóczy-u. 2. — 29664/54 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

Ára: 9,— Ft
Évi előfizetés: 18,— Ft

A közölhetőség követelményei:

1. Szabványos A/4 nagyságú (21×29 cm) papírlapokra kell írni. Ellenkező esetben a szerző költségére újra gépettetjük a kéziratot.
2. A papirosnak csak az első lapjára szabad írni, a hátlap üresen hagyando.
3. Csak fehér papiros használható.
4. A szöveget írógéppel kell írni fekete írógépszalaggal.
5. Csakis első vagy jól olvasható másolati példány adható a nyomdának.
6. A gépett sorok hossza az egész kéziratban azonos legyen (az írógép betűmértékének rögzítésével).
7. A kézirat sorait a javítások és az olvashatóság érdekében ritkítva kell géneelni.
8. Minden lapra ugyanannyi sor írandó, mégpedig a szabványnak megfelelően 25 (60 betűs) sor.
9. Minden új bekezdést beljebb kell kezdeni.
10. Egy lapon a betűhibák kijavításán kívül legfeljebb öt sorban lehet utólagos javítás, azonban nem a margón, hanem a hibás szavak áthúzásával és a helyes szöveg olvasható föléírásával.
11. Nyomtatott kézirat A/4 nagyságú papiros közepére felragasztandó.
12. Klisék helye lehetőleg beragasztott levonattal, ennek hiányában félreérthetetlenül megjelölendő a kéziratban.
13. A kézirat lapjainak számozása: cikkenként 1-től végig, minden lapon felül középre írva. Beszúrás esetén azt a lapot, amelyhez pótlás történik, már «a» betűjellel, az utolsó pótlapot a betűjelen kívül «vége» jelzéssel kell ellátni. (Pl. 74/a, 74/b, 74/c vége)
14. A kézirat lapjaihoz esetleges pótlásokat, helyesbítéseket ragasztással és nem gombostűvel vagy gemkapoccsal kell csatolni.
15. A szabályzatnak meg nem felelő kéziratot a nyomda nem köteles elfogadni.
16. A szövegben csak a régi és tájszavakat húzzuk alá, neveket, címeket ne.
17. A folyóiratok évszámait és az évszázadokat arab számmal írjuk, ne rómaiival. Az évfolyam és a lapszám közé kettőspontot teszünk.
18. A kézirat végére tesszük ki a pontos címet, s a névtelen cikkek végén zárójelben legyen ott a szerző neve és címe.
19. A levonatokba ne írjunk újabb szöveget, mert ez költségtöbbletet okoz s a szám megjelenését késlelteti.
20. A hasábos levonatot postafordultával küldjük vissza a szerkesztőnek, hogy a számot minél előbb tördeltethessük.
21. A szerzők beküldött kézírataikról föltétlenül készítsenek másolatot, hogy a postán vagy a nyomdában előfordulható elkallódás esetén legyen cikküknek egy példánya a kezükben a korrektúránál, mivel a levonattal a kéziratot az említett okból nem küldjük vissza.

Előfizetési díj 1 évre 18.— forint
Megjelenik kéthavonként 5 iv terjedelemben. Ára példányonként 4.50 forint.

K adóh vatal: Akadémiai K adó Budapest, V., Alkotmány-utca 21. Távbeszélő: 111—010
Felelős kiadó: Mestyán János

Terjeszti a Posta Központi Hírlapiroda Vállalat
Budapest, V., József nádor-tér 1. Telefon: 180-850

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: József nádor-tér 1, üzlethelység. Telefon: 180-850
Lapunk régebbi számait kaphatják a Posta Központi Hírlapiroda Ujságtöltőjében
Budapest, V., József Attila-utca 3.

A kiadásért felelős: Mestyán János Műszaki felelős: Toth Ferenc
A kézirat beérkezett: 1953. VI. 15. — Terjedelem: 14 (A,5) iv. — Nyomott példány: 2200

Akadémiai nyomda, G róczu-u. 2. — 27774 — Felelős vezető: ifj. Puskás F. ruc